ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

НАУКОВІ ПРАЦІ

ТОМИ 44—47

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 45

ФІЛОСОФСЬКІ ПРАЦІ

HURTOM.COM
сканування: Oooops
обробка: cizarion-a

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1986

У1
Ф83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактор тому

В. Ю. Євдокименко

Упорядкування та коментарі

В. С. Горського
В. Д. Литвинова
Г. М. Чабан

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{0202000000\text{-}253}{M221(04)\text{-}86}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1986, упорядкування, коментарі

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

ЛУКІАН* І ЙОГО ЕПОХА

Це Лукіан написав, недоречності знаючи давні.
За недоречність не раз числять і мудрість саму.
Але знайди у людей бездоганно окреслену думку —
Те, що вподобаєш ти, інші піднімуть на глум.

Лукіан

І

Кожний видатний письменник, торкаючись будь-яких, навіть найвіддаленіших, тем, відображає у своїй творчості сучасну йому епоху, своїх сучасників, їх установи, звичаї, спосіб життя, і тим докладніше, чим більше він обдарований. Тому, хоч афінські трагіки брали масу тем з далеких міфічних часів, проте вони згадували про такі справи, які мають немале значення для пізнання сучасної їм епохи. Але найточніше змалювали своїх сучасників грецькі і римські історики, філософи і оратори, в творах яких бачимо немов живих тогочасних людей. Пізнати з творів видатних представників античності умови і соціально-політичний лад, в яких вони жили і творили,— це, на нашу думку, не менш важлива справа, ніж пізнати з творів самого письменника як людину з людськими прикметами і пороками, почуттями і пристрастями.

Багатий і вдячний матеріал для такого завдання дає Лукіан, безперечно, найславетніший грецький письменник II століття нашої ери. У його творах відобразились яскраво й виразно не лише сучасна Лукіанові епоха, зокрема установи, погляди людей, соціальне становище, пороки і чесноти, але і сам автор, його характер і життя. Отже, після прочитання його творів уся епоха постає перед очима неначе жива, перед нами вимальовується рельєфний портрет Лукіана, незважаючи на те, що про його життя і характер дуже мало даних збереглося в творах наших письменників. Як Езоп*, який, за переказом, був рабом, використав жанр байки для того, щоб мати змогу зручніше говорити своєму панові гірку і прикру істину, правда, завуальовану в поетичній формі, та поставити її перед ним, неначе дзеркало, так і жартівливі «Розмови» Лукіана яв-

ляють собою легкий одяг, що прикриває таку ж гірку правду. Вони є немов дзеркалом, яке відбиває всі пороки, всі прагнення і зриви сучасності, вказуючи сучасникам на їх розбещеність у витонченій і гарній формі. Автор ніби крадькома і мимохідь оперує легкими штрихами, так що читач не усвідомлює собі, як із тих штрихів, накиданих легко і дотепно, вимальовується жорстока й жахлива картина сучасності, хоч сам автор ні словом ніде не згадав про спрямованість своїх «Розмов».

Про життя Лукіана збереглися до наших часів незначні і неповні відомості, але дуже багато про нього можемо дізнатися з його творів. Так, відомо, що він народився в Самосаті, місті, розташованому на Євфраті в провінції Комагене. Рік його народження непевний, і вчені, які займалися біографією нашого автора, висловили з цього питання різні погляди. Безперечно, рік цей треба ставити між 116 і 120 р. н. е., і дуже багато вчених останнім часом схвалили погляд, що Лукіан появився на світ у 118 році. Його батько, виходець з низів, коротаючи вік у великій біді, гаряче прагнув, щоб син став скульптором, і віддав його на науку до брата своєї дружини, відомого в Самосаті скульптора. Але незабаром юнак, якому набридла професія дядька, втік від нього і повністю присвятив себе літературі й риториці, про що сам розповідає в своєму «Сновидінні». Між двадцятим і тридцятим роком життя він так досконало оволодів правознавством, що міг виступати в процесах і захищати обвинувачених. Але йому, що над усе любив правду і щирість, не припали до вподоби крутійство і клятвопорушення, до яких звичайно вдавалися в судах. Тому він вирішив змінити цю професію і подався до Галлії*, де, особливо в Массілії*, процвітали в той час грецька освіта і література. Там, як учитель риторики, або, як тоді говорили, софіст*, здобув собі велику славу завдяки своїм здібностям і деяким творам. Навчаючи, як і інші софісти, за плату , він настільки поліпшив своє матеріальне становище, що міг жити без турбот, заможно і в достатку.

Залишивши Массілію, він недовго проживав у Римі, потім виїхав до Афін, де тривалий час дружив з Демонаксом*. У цей час він написав цілий ряд прекрасних творів, у яких сміливо висміює і картає пороки свого часу, забобони народу, обман ворожбитів та жерців і взагалі всю брехню і облуду, яка служила для обдурювання мас і приховання правди. Немає сумніву, що твори Лукіана залюбки

читали в усіх провінціях Римської імперії сучасники і пізніші покоління та вище цінили їх, ніж твори інших письменників. Лукіанові властива надзвичайна культура, витонченість стилю, легкість і ясність думок. Його твори, можливо, на перший погляд роблять враження певного недбальства щодо форми і композиції, але коли їх прочитати вдруге і втрете, вони здаються значно кращими й досконалішими, ніж при першому читанні, що, власне, і є ознакою досконалого твору. Вони пронизані ще не зів'ялим, свіжим і отим вічно юним еллінським генієм, тією самою моральною силою й гармонією, яка надихнула творіння Гомера*, Есхіла*, Софокла* і багатьох інших геніальних письменників античності. На них позначилась властива грекам дотепність і чарівність, пластичність і отой вогонь, що видав стільки безсмертних творінь.

Як ясним і погідним буває захід сонця, так ясним і спокійним був кінець життя Лукіана. Повернувшись із Греції до свого родинного міста Самосати, він жив там недовго, хоч громадськість міста ставилась до нього з якнайбільшою повагою, а потім із своїм батьком знову подався до Греції. Призначений імператором Коммодом* правителем Єгипту, Лукіан жив там до смерті в достатку, в пошані і помер в Александрії, очевидно, незабаром після смерті імператора Коммода.

Твори Лукіана здебільшого дійшли до нас. Розподіляються вони на поетичні й історичні. До першої категорії належать «Розмови», «Епіграми» і трагікомедія «Трагоподагра», друга категорія охоплює «Правдиву історію свого часу», «Про кончину Перегріна», «Олександр, або Лжепророк» і інші подібні твори. Серед «Розмов», у яких автор відновив стару форму «Сократових розмов»*, є неперевершені «Розмови богів», «Розмови в царстві померлих», «Морські розмови», а також «Нігрін», «Тімон, або Людиноненависник» і «Сновидіння Лукіана».

Свою роботу, крім вступу, я поділив на дві частини. У першій мова йде про те, як Лукіан виступає проти богів і їх культу, проти оракулів, жертвоприношень і потойбічного життя, друга змальовує нам звичаї і спосіб життя сучасників Лукіана, їх світогляд вчених і філософів відповідно до того, як їх описав автор.

II

Як у всіх народів, які вступили в початкову стадію культури, так і у греків первісно мала місце релігія природи. Предметом релігії були уособлені явища природи. Але греки блиснули надзвичайним молодечим спритом, який зумів різні і складні форми уособлення природи упорядкувати і звести до певної норми, у зв'язку з чим виник довгий і різноманітний ряд богів і напівбогів, а грубі спочатку релігійні форми піднялись на високий ступінь абстракції. Тому грецька міфологія стоїть вище від міфології усіх інших народів своєю досконалістю, тісним і логічним поєднанням міфів і ясним поглядом на природу. Отже, не дивно, що вона надихнула таких митців, як Гомер, Есхіл, Софокл, Фідій* та інших, на безсмертні творіння. Грецька міфологія була найбільш поетичним, прекрасним і досконалим співом молодого людського духу. Погляди і міфи, які під виглядом богів описували людей, з тією різницею, що боги наділені були безсмертям, більшою фізичною силою та іншими особливими якостями, але не позбавлені людських хиб і недоліків, здатні були не стільки підняти людей до рівня богів, скільки бога знизити до рівня людини. Такі релігійні уявлення відповідали молодій, наївній, опанованій страхом перед богами людині; вона любила богів, наближених до людей, і жила, задоволена з тієї поетичної фікції. Що саме так і було, немає потреби сумніватись. Історія також учить, що народи, в яких культурно-соціальні умови витворили іншу, а не природну форму релігії, йшли по іншому шляху культурного розвитку. Адже релігія відігравала в культурі народів велику роль. Якими були звичаї і національний характер народів, які виробили собі вище або страшніше уявлення про бога, показує приклад євреїв, фінікійців та інших. А греків природа і вільнодумна релігія зробила поетичними, щирими людьми. Як кожний народ, так і греки не могли залишитись на тому самому ступені поглядів і уявлень про бога. Настирливий і допитливий розум греків протягом довгого часу множив науковий досвід, раніше ніж насмілитись підняти руку на богів і релігійні обряди. Нарешті софісти і філософи взялися за цю справу. Також зіткнення греків з римлянами — народом дуже активним і вольовим — відіграло велику роль у цьому процесі. Тепер тонкий і гострий розум греків винайшов науку і застосував її

всюди й до всього. Усі явища греки покласифікували, оцінили, у всьому вбачали певний порядок і смисл. Між іншим, греки взялися також за критику старих богів і героїв. Спосіб життя і соціально-державний лад людей того часу також сприяв цій нищівній і підривній критиці. Невпорядкованість суспільних відносин викликала вже раніше велику майнову нерівність. Селяни цілком розорились, надмірно зросла кількість рабів і бідноти, у руках знаті нагромадились великі гроші. Наслідком цього були моральний занепад, розпуста, зневажливе ставлення до всього божественного і людського; все це було бажаним матеріалом в руках поверхової, розгнузданої, нігілістичної критики. Таким чином, старі поетичні вигадки, міфи, вчення розсипались як порох, розбиті холодною філософською спекуляцією, яка, не знаходячи з самого початку жодного опору, надмірно розвинулась і без розбору трощила все, що зустрічала по дорозі, але замість зруйнованого не могла побудувати нічого нового. Проте людська природа не задовольняється самим лиш запереченням і вимагає завжди певних принципів. Тому, отже, й філософський нігілізм не зарадив лихові, а навпаки, знищивши старі погляди, відняв у людей дотеперішні, хоч слабенькі, підпори і позернув їх на бездоріжжя сумнівів і розчарувань.

Творчість Лукіана дає ясну і правдиву картину того, як його сучасники скерували вістря критики проти того, що колись було священне, божественне, гідне поваги для їхніх предків. Боги, так би мовити, зійшли з Олімпу і в творах Лукіана стали людьми, у яких не залишилось ні крихітки святості і божественності. Так, чим є у Лукіана Зевс, бог неба, творець богів і людей, доброзичливий і благодійний батько, могутня і справедливо керуюча світом думка? У «Розмовах» цього автора він виступає лише як наділений ім'ям Зевса, а по суті він всемогутній римський імператор, який не знає жодного закону, крім власного бажання, жодного права, крім власних пристрастей і насолод, який не вагається знищити майно і щастя п'ятисот чоловік, аби тільки заспокоїти свої похоті. Подібно як римські імператори дома були слабкі, бездарні, без будь-якого авторитету в очах найближчих осіб, преторіанців і фаворитів, такий слабкий, безсильний, позбавлений поваги є Зевс у присутності Гери й інших богів. Яким тоном і з якою зневагою промовляє до нього Гера в «Розмові Гери з Зевсом» («Розмови богів», V). Так, між іншим, вона говорить:

«Звичайно, і це безтактно і непристойно, що ти, владика всіх богів, залишаєш мене, твою законну дружину, і сходиш на землю для любовних пригод, перетворюючись то в золото, то в бика». Сміється з нього також його брат Нептун («Розмова богів», IX), а Геліос різкими, хоч несміливими словами картає не гідну бога поведінку батька людей і богів. Послухаймо, який арсенал у Геліоса під час розмови з Меркурієм про любов Зевса до Семели, дочки Кадма: «Лише в часи Крона цього не було, Гермесе (нас тут ніхто не слухає): той ніколи не покидав ліжка Реї, не йшов собі з неба, щоб проводити ніч у Фівах. Ні, тоді день був днем, ніч за кількістю годин йому відповідала». Всемогутність Зевса висміює уїдливо Арес («Розмови богів», XXI) таким чином: «Гермесе, ти чув, чим нам пригрозив Зевс? Які зарозумілі й безглузді погрози!» Але далеко зухваліше і різкіше промовляє до Зевса смертний афінянин Тімон: «Зевсе,— каже він,— покровителю гостинності, дружби й родинного щастя, опікуне і карателю клятвопорушень, громометальнику, хмарозбирачу і якими іншими поетичними епітетами наділяють тебе поети.... Де твоя далеколунна блискавка, де вогненосний і жахливий грім? Очевидно, все це дурниці і просто-таки поетичний димок! Твоя, звеличена поетами, далекобійна й завжди готова зброя якимсь чином вигасла і охолола, неспроможна викресати ні однієї іскри проти грішників». Зевс слухає лайку. Але не думайте, що він закличе до порядку смертну людину суворими й гідними Зевса словами й пошле її під три чорти! Де там! Замість того він згадує численні жертвоприношення й дари, які він одержав раніше від Тімона, посилає Гермеса з Плутосом і Скарбом до Тімона й людині, яка розтратила свої багатства, живучи розкішно і розкидаючи гроші на всі боки, знову дарує велике майно, неначе для того, щоб виставити на сміх свою справедливість. Розуміє це й Гермес, коли під кінець «Розмови» говорить: «Як-то добре кричати на все горло, бути грубим і безсоромним! Це виходить на користь не тільки адвокатам, а й людям, які просять щось у богів. Диви, Тімон миттю із злидаря стане багатієм тільки тому, що здорово кричав і грубіянив Зевсові: якби він, згорбившись, спокійно копав, то копав би собі далі, і ніхто не звертав би на нього уваги».

Розпусний нероба, якого не турбує управління світом, цілком відданий тілесним насолодам, надмірно жорстокий

і грубий до нижчепоставлених, особливо до бідних і слабих людей, безпорадний в оточенні близьких осіб — такий Зевс — жалюгідне створіння. Заволодівши незаконно світом і свідомий цього, Зевс завжди і всюди відчуває докори сумління, боїться, щоб його не спіткала така доля, як Крона («Розмови богів», I). Сам підлий, він не може бути справедливим до інших, тому до одних ставиться ласкаво, до інших — надто грубо. Аналогічно змальована Гера, в одній особі дружина і сестра Зевса, в якій ми бачимо не богиню, а звичайну сварливу жінку («Розмови богів», XVI), дуже недовірливу по відношенню до чоловіка («Розмови богів», V), зарозумілу через свою вроду («Розмови богів», XV та «Рада богів»). Крон (щоб навести інший приклад), батько Зевса, заявляє, що він віддав Зевсу владу над світом, бо він, уже старий і хворий ревматизмом, сам прийшов до переконання, що не може керувати світом («Кроніі», I) Афродіту автор показує як звичайну красиву перелюбницю («Розмови богів», XV, XVII), обізнану, як кожна жінка такої породи, з усіма прийомами спокушення й заманювання недосвідчених чоловіків («Рада богів»).

Не менш жалюгідну постать являє собою посланець богів Гермес. Уже в хлоп'ячому віці він злодій («Розмови богів», V), несхвальної поведінки («Розмови богів», XV), боягуз і покірний слуга всіх пристрастей Зевса, але над усе хитрий, митець обману, мастак обдурювати інших і користуватися нагодою («Розмови богів»). Незрівнянне місце знаходимо в «Розмові богів», XXIV, де він у присутності своєї матері Майї бідкається над своєю незавидною долею і нещасним життям: «Якби було можна,— каже він,— то я з задоволенням примусив би його продати мене комусь іншому, як це роблять на землі ті, яким служити не під силу».

Велику роль серед богів відіграє Ерос, уособлення похоті й насолоди. Ерос править Зевсом, перетворює його на вогонь, бика, золото, править своєю матір'ю Афродітою, взагалі всіма богами, за винятком Муз і Мінерви. Про Діоніса, або Вакха, Гера так висловлюється («Розмови богів», XVIII): «Мені було б соромно, Зевсе, якби у мене був син такий женоподібний, відданий пияцтву франт з жіночою пов'язкою на голові, любитель товариства безумних жінок, більш розніжений, ніж вони, танцюючий з ними під звуки тимпанів, флейт і кимвалів, взагалі він схожий на будь-кого, тільки не на тебе, свого батька». Коротко кажучи:

все життя небесних богів таке карикатурне і злиденне, розв'язне і пусте, як життя людей під римським ярмом, показує правдиву картину цього суспільства в історії людства. Нічого дивного, що Лукіан, змальовуючи нам таких богів, так само зневажливо ставиться до їх культу, міфів і різних священних обрядів.

Приклади того, як грецькі софісти і філософи критикували міфи й оракули, яким вірили античні люди, можна знайти в розмовах Меніппа з Танталом («Розмови в царстві мертвих», XVII), Діогена з Гераклом («Розмови в царстві мертвих», XVI). Обидва діалоги наочно показують злиденність стародавніх міфів і арсенал аргументів, за допомогою яких у той час критикували міфологію. Не менш важливою є розмова Менелая з Протеєм («Розмови в царстві мертвих», IV), в якій висміюється міф про перетворення Протея. Щодо оракулів, то автор прекрасно висловився устами Гери («Розмови богів», XVI): «Аполлон прикидається всезнаючим: він і стрілець, і кіфаред, і лікар, і віщун: відкрив собі віщувальні заклади — один у Дельфах, другий у Кларі, третій у Дідимах — і обманює тих, хто до нього звертається, відповідаючи на запитання темно й двозначно, щоб таким чином застрахувати себе від помилок. При цьому він здорово наживається: на світі багато дурнів, які дають себе обманювати». Яка гірка іронія, яке неприємне видовище!

Отже, мета написання «Розмов» ясна — висміяти стародавні міфи й релігійні погляди та показати їх у такому світлі, щоб кожному стало ясно, що вони є нічим іншим, як міфами, поетичними вигадками, які не можуть додати людині сил для перенесення життєвих труднощів, вселити надію і підбадьорити згадкою про одвічну істину і справедливість.

У своїх «Розмовах» Лукіан показує сучасну собі епоху позбавленою будь-якої моральної бази, неспроможною заспокоїти духовні запити, сповненою суперечностей і через те нічим не вдоволеною. А втім, взагалі знищення релігії і культу богів не стільки є лихом само по собі, скільки тому,— і то більшим,— що приносить занепад моралі і жахливий крах державного ладу. Коли з розпадом релігії ніхто вже не вірить в існування божого провидіння і справедливості, немовби розсипається моральна база суспільства, знищується кістяк його життя. Історія дає багато таких прикладів, і можна висунути твердження, що таке

явище неминуче в житті всіх народів аж до того часу, коли високий розвиток культури навчить людей бути чесними не під впливом кари й нагороди, а заради самого добра. Проте, оскільки людство ще до цього не дійшло, у людей виникає необхідність вірити в існування якоїсь сили, яка карає і нагороджує, в існування щасливішого або гіршого буття, якоїсь руки, яка більш суворо, ніж доброзичливо розцінює всі людські вчинки. І дійсно, де національний характер народу і суспільні умови виробили інший культ бога і окремий стан жерців, то там виникло й уявлення про суворого, страшного і більш караючого, ніж доброзичливого бога. Прикладом цього знову ж хай будуть євреї й фінікійці. Але, як відомо, у греків, а також і у слов'ян релігія витворилася без окремого стану священиків і жерців, а виникла з примітивного патріархального життя, де кожний батько сім'ї виконував також релігійні обряди, молився, вбивав жертви від імені своєї сім'ї, потім цар мав не тільки верховну владу під час війни, але під час миру був першим жерцем і немовби батьком усього племені. Але як тільки з'явився десь на землі окремий стан священиків, то він , як відомо, намагався створити уявлення про суворішого і страшнішого бога, щоб тим легше тримати маси в слухняності й покорі.

Прикладом такої тенденції може служити славнозвісний міф про жертвоприношення Іфігенії в Авліді*, смерті якої для умилостивлення ображеної богині вимагав ворожбит Кальхант. А вже закінчення міфа показує, що почуття греків жахалося такого уявлення богів, і Іфігенію, як говориться в міфі, сама богиня звільнила з рук ворожбита. Отже, намагання жерців не увінчалися успіхом і греки зберегли своє вільнодумство й не дозволили релігії потоптати його. А сама релігія, до якої ставились без особливої поваги й трактували як джерело поетичних мотивів, мусила прийти до неминучого занепаду. Цьому немало сприяло саме уявлення про потойбічне життя. Це хитке й бліде уявлення не задовольняло неосвіченої і твердої натури людей: за страждання в житті, за нестатки й боротьбу на цьому світі обіцяли людям забуття всіх земних справ після смерті. Це був найслабший бік грецької релігії. Ахілл у Гомера говорить, що краще бути пастухом на землі, ніж царем тіней у царстві мертвих. Але таке життя не могло задовольнити людського духу, який завжди надіється на краще майбутнє. Тому пізніше жерці зрозуміли цю хибу й нама-

галися змалювати Елізій* і Тартар* найпривабливішими барвами. Про ці намагання згадується і в «Розмовах» Лукіана. Отже («Розмови в царстві мертвих», XV), Ахілл заявляє Антілохові, що він виробив собі кращий погляд на справи людей і царство мертвих і відмовляється від слів, які сказав колись до Одіссея: «Тоді, не обізнаний з царством мертвих і несвідомий, що краще,чи життя на землі, чи у підземному царстві, я вище цінив оцю марну славу, ніж перебування в царстві мертвих, а тепер, нарешті, розумію, що вона не має жодної вартості, хоч би як її розхвалювали. Життя в царстві мертвих — це забуття».

З метою висміяти цю сумну думку Лукіан написав чимало діалогів. Життя — це вічна зміна, оскільки ж в Елізії неможлива будь-яка зміна, тим самим у стародавньому міфі заперечується саме життя після смерті: Елізій населяють тіні, які нічого не відчувають, нічим не займаються, в Елізії немає жодної праці, жодної зміни, нічого, що могло б зацікавити людину. В Елізії ні про що не турбуються, не працюють, тому що не потребують ні їжі, ні одягу. Проте люди повинні займатися чим-небудь. Отже, чим вони займаються? Сперечаються, б'ються між собою, всюди вештаються філософи і псевдофілософи, сміються із запла-

каних, дискутують, лають себе взаємно грубими й різкими словами, процесуються перед нужденними суддями і самі виступають в ролі таких суддів. Жахлива, надзвичайно сумна картина блаженства після смерті — картина такого кінця, до якого людина йде протягом свого життя крізь труднощі, турботи, смуток і біль. Але навіть у цій дуже сумній картині потойбічного життя сяє одна ясніша риса, немов промінь кращого, щасливішого майбутнього: летейська вода* не зовсім уражає цілковитим забуттям, не зовсім позбавляє тіней відчуттів, а навпаки, не може знищити спогаду про великий біль і міцні насолоди. Не менш сумною є картина правосуддя, яке після смерті розглядає всі людські вчинки. Як у Римській імперії, так і в царстві мертвих смерть і життя залежать від веління володаря. Лукіан твердить, що смерть, яка несподівано й раптово часто забирає молодих людей у розквіті життєвих сил, а залишає в живих старих,— явище сумне і неприємне, яке нагадує нам про необхідність обрати серйозніший спосіб і серйознішу мету життя,— є логічним наслідком жарту або розбещеної примхи підземних володарів. Як на землі у людей, так і в підземних і олімпійських богів велику роль

відіграє перебування під опікою і захистом сильнішого. Тому на просьбу Вакха Нептун обіцяє врятувати Іно, хоч вона через свою злобу цього не заслуговує («Морські розмови», XI). Жерці здавна пробували змінити волелюбну й природну релігію греків і виробити суворе і страшне поняття бога, а потім, коли це закінчилось невдачею, вони вдалися до інших засобів і винайшли інше поняття — фатум, якому підкоряється все те, що колись підкорялось богам. Фатум виступає як якась таємнича, незбагненна сила, що керує всім світом і не лише людям визначає наперед, що їх чекає в житті, а наказує й богам. Яку роль відіграло це поняття в житті людей і які мало наслідки, автор переконливо показує нам у численних діалогах. Наслідком заборони елементарної свободи мислення й хотіння було те, що фатум зробив життя людей дуже сумним, рабським, безперспективним. Тому в Лукіана («Морські розмови», XIII) Нефела, мати Гелли і Фрікса, даремно намагається врятувати свою дочку, яка впала в море, бо фатум хоче смерті Гелли. А чому? Тому що «фатум значно сильніший від Нефели». Якщо сила фатуму сама собою була страшна й грізна, то далеко страшнішою була вона з тієї причини, що ніхто ніколи не міг збагнути причин і мотивів, якими він керувався у своїх діях. Немає сумніву, що для вироблення поняття такої жахливої сили, яка своїм кивком, своєю незбагненною волею всім рухала й керувала, гнітила людські душі, змушувала до сліпого послуху, спричинилося панування римських імператорів. Як глибоко Лукіан відчував цей тягар і цю неволю, якими намагалися задушити людський дух і знищити його вільну волю, видно з його останнього діалогу «Розмов у царстві мертвих», у якому Сострат, відчайдушний розбійник, засуджений на страшні муки в Періфлегетонті*, в розмові з Міносом, суддею тіней, не заперечує, правда, своїх ганебних вчинків, але доводить, що все це було йому суджено з самого початку і він сам був тільки маріонеткою в руках іншої, вищої сили. Свою промову він так закінчує: «Отже, ти бачиш, як ти несправедливо чиниш, караючи нас, які слухняно виконуємо накази Клото, і нагороджуючи тих, які, роблячи добро, слухаються чужої волі? Бо ніхто не стане твердити, що можна виступати проти наперед визначеного необхідного». Безперечно, таке уявлення жахливе, бо коли людині відняти вільну волю, то тим самим на цьому втрачає поняття доброго і поганого, провини і заслуги, справедливості і успіху,

оскільки все залежить від незбагненної і злобної тиранії. З цим Мінос навіть погоджується, відповідаючи Сократові в такий спосіб: «Сократе, якщо захочеш все докладно збагнути, то побачиш, що багато інших явищ відбувається не за законами розуму, і ти своїми запитаннями добився того, що я тепер уважаю тебе не тільки за розбійника, але й софіста. Гермесе, звільни його, кара з нього знімається. Тільки дивись, не вчи інших мертвих задавати подібні запитання».

У цих словах автор показав усю «справедливість» судилища в царстві мертвих. Підлий бандит, майстер у всякого роду злочинах, яким був Сократ, і на тому світі залишається непокараним, а скромну і дурну людину, хоч би й була найчеснішою, чекає найгірша доля. Не випадково автор поставив цей діалог останнім у серії «Розмов у царстві мертвих» і на його кінці вмістив оці знаменні слова. Ці слова глибоко запам'ятовуються, і силою факту самі себе питаємо, як могли люди жити в такій нестерпній неволі і яким нужденним мусило бути їхнє життя в таких умовах?

Часи, в які жив Лукіан, надзвичайно знаменні: Траян*, Адріан*, Антонін Пій* і Марк Аврелій* жили неначе перед його очима — імператори, порівняно з іншими, дуже гуманні, час їх панування названо золотим віком Римської імперії. Римські провінції були умиротворені й безпечні, сполучення легке; все, що могло принести користь суспільству, старанно нагромаджено. Проте, незважаючи на запопадливість, з якою імператори підтримували літературу і мистецтво, збираючи довкола себе здебільшого грецьких філософів, учених, софістів і риторів, незважаючи на доброзичливість і турботу, з якими вони намагалися зробити щасливими підданих своєї імперії, не могли перешкодити зростанню розкладу й морального виродження, не могли виправити зіпсуття, яке блискавично поширювалось і загрожувало катастрофою. І, що здається найбільш дивним, у характері самих імператорів було багато такого, що збільшувало розклад і наближало жахливий кінець. Справа в тому, що імператори в безмежній своїй доброті і щедрості по відношенню до філософів і софістів не досить уважно придивлялись до людей: чи той, якого приймали до свого товариства, збагачували й відмічали перед іншими,

є особою гідною дарів і пошани, чи це людина справді вчена й талановита, чи просто дурисвіт і псевдофілософ. Особливо Адріан дав найгірший приклад наступним імператорам. Люблячи над усе греків і грецьку літературу, він без розбору оточив себе багатьма греками і з ними то приязно дискутував, то з суворістю деспота давав їм відчути їх нікчемність, гасячи, таким чином, у них останню іскорку благородства і шляхетної гордості й перетворюючи вчених, філософів, риторів і поетів у підлих і розпутних підлещувачів, обридливих паразитів. Та й, звичайно, інакше не могло бути. Бо наука й філософія, не маючи під собою міцного фундаменту, позбавлені глибоких і животворних ідей, заражені моральною гнилизною і зневажливим ставленням до всього людського й божественного, не могли визначити людині певного й належного місця, вкласти в певні рамки людської особистості. Тому в житті людей того часу бачимо неймовірний контраст: з одного боку, людину піднімають до рангу бога, а з другого — скидають до рівня тварини, роблять рабом іншого, позбавляючи її волі і всього, що необхідне людині. Мало того, люди, які вважались ученими, філософами й мудрецями, відмовившись добровільно від благородства душі, змішані з рабами, самі гірші від рабів, проникали в оточення багатих і сильних, які трактували їх і легковажили як паразитів і підлещувачів.

Майже всі твори Лукіана мають за мету викрити всю моральну нікчемність і розтлінність його сучасників, низький кар'єризм псевдофілософів, забобони простолюддя, обман і лицемірство оракулів і пророків, безкінечна кількість яких раптом появилась у той час. Тому зрозуміло, що ця частина моєї роботи повинна була вийти далеко більшою, ніж інші, особливо коли б узяти до уваги всі твори Лукіана. З уваги на те я вирішив повернутись до цієї теми пізніше, а тепер тільки коротко схарактеризувати виступи Лукіана проти сучасних йому філософів і їх методів виховання, проти жерців, пророків і їх віщування і, нарешті, проти людей низького стану, простолюддя й рабів.

Прикладами того, яких не лише учнів, а й учителів мала в той час філософія, що здатна була тільки заперечувати й руйнувати, є численні описані нашим автором псевдофілософи, які твердили, що вчать справжньої життєвої мудрості й можуть зробити людину щасливою і чесною, тоді як «щасливе життя» їх самих не спиралось ні на доброчес-

ності, ні на скромності, ні на боротьбі з життєвими труднощами, ні на витривалості і стриманості, а скоріше являло собою протилежність цих прикмет. Вони масами збиралися в палацах багатіїв, які наслідували приклад імператорів, прикидалися любителями й цінителями літератури і мистецтва і там, як раби і злидарі, чекали обіду. Віч-на-віч з господарями грали роль підлещувачів, а за очі ганьбили їх останніми словами, а також публічно, часто незаслужено й перебільшено, закидали їм зажерливість, жорстокість і тупість. Докладно і правдиво змалював наш письменник таких людей у своєму «Нігріні», де, між іншим, знаходимо таке: «Чи ти думаєш, що мені до вподоби, коли я бачу когось із тих людей, особливо похилого віку, в юрбі підлещувачів, як він біжить за вельможею і запанібрата розмовляє зі слугою, що запрошує його в гості до пана? Причому він уже своїм одягом звертає на себе загальну увагу. І що мене найбільше обурює, це те, що вони не змінюють костюма, відіграючи у всьому іншому однакову комедію. Їхню поведінку за столом не можна порівняти з поведінкою найгіршого підлесника: чи не напихаються вони ганебніше, ніж ті? Чи не напиваються безсоромніше? Чи не встають останніми від столу? Чи не намагаються більше забрати з собою, ніж інші? А вихованіші з них дозволяють спровокувати себе до співу». Отже, чи могли такі люди забезпечити належне виховання молоді? Як міг учити стриманості той, хто при першій-ліпшій нагоді забував про всяку стриманість? Або як міг переконати будь-кого той, хто на словах твердив, що доброчесність є найбільшим добром, а багатство не має жодної вартості, а сам учив за гроші і завжди й усюди ні про що інше не дбав більше, як про придбання маєтку і здобуття багатства? Цю думку знаходимо також у «Нігріні» Лукіана, виражену таким чином: «Найбільше він згадував таких філософів, які вчили за плату і виставляли на продаж доброчесність, неначе товар на ринку. Тому він називав їх школи крамничками й трактирами, вважаючи, що той, хто вчить нехтувати багатством, перш за все сам повинен бути далеким від будь-якої жадоби до наживи».

Внаслідок цього вся наука полягала на беззмістовних словах або на пустопорожній формі й трюках. Згадавши про це в «Нігріні», Лукіан теж висміює таких горе-учителів: «Він також виявив себе ворогом таких філософів, які вважали, що виховують молодь у доброчесності, коли ка-

жуть переносити непосильні труднощі й біль, а деякі дійшли до того, що наказували одних в'язати, інших бичувати, знову ж інші — делікатніші — залізними предметами дряпали молодим людям шкіру».

Все-таки найкраще й найдокладніше змалював наш автор звичаї, поведінку псевдофілософів у десятій розмові з циклу «Розмов у царстві мертвих», у якій Гермес наказує кожному з мерців скинути з себе весь тягар, який був на них, і зовсім голому ввійти в човен Харона, щоб легше можна було переїхати на другий берег. Так, красень скидає з себе вроду й поцілунки, «які варті були двох талантів», тиран — пиху, гордість, гнів і жорстокість, багач віддає багатство, благополуччя, надмірну пишність, воїн — трофеї, які ніс з собою до царства мертвих. Нарешті надходить філософ, навантажений, зрозуміла річ, непотрібним мотлохом. Тому Гермес мовить до нього: «Залиш свою осанку, а потім усе інше. О Зевсе! Скільки він приніс з собою брехні, скільки неуцтва, охоти до суперечки, пустопорожньої чванливості! Скільки підступних запитань і заплутаних роздумів, масу непотрібної діловитості, пустослів'я, нісенітниці і дріб'язковість. Так тут, клянусь Зевсом, і золото, і жадоба до насолод, і безсоромність, і гордість, і розкіш, і розніженість. Я все бачу, хоч ти все це старанно ховаєш. Скинь з себе і брехню, і пихатість, і впевненість, що ти кращий за всіх».

Меніпп: «Гермесе, не завадить йому зняти також бороду, вона, ти сам бачиш, важка й кудлата, волосся у ній важить не менше п'яти мін! Під пахвою він ховає ще одну дуже важку річ — улесливість, яка робила йому добрі послуги в житті». Ясна річ, що таке вчення й такі наставники сприяли моральному розкладові. Усі, хто прикидався поборником правдивості й чесності у житті, робили людей зіпсутими, зажерливими, розніженими. Особливо багата знать, яка володіла величезною масою рабів і землі, колосальними маєтками, скотилася в болото неймовірного зіпсуття й розкошів. Рим, столиця світу, був жахливим прикладом моральної гнилі й неробства. Як я вже згадав вище, Лукіан бачив Рим тільки один раз і то коротко, але спогад про безмежний моральний занепад ніколи не міг згладитись у його пам'яті. Незабаром в Афінах у діалозі «Нігрін» він так написав про Рим: «Хто любить багатство, кого манить золото, хто міряє щастя пурпурним одягом і владою, хто не куштував справжньої волі, не спробував свободи слова

й мислення, не бачив істини, а виховувався в лестощах і рабстві, або хто присвятив себе повністю насолоді і тільки їй одній вирішив служити, знаходячи смак у розкішних бенкетах, напоях і любові, хто живив себе наклепництвом, обманом і брехнею, кому, нарешті, дає насолоду звук музичних інструментів і мелодійність бездумних пісень — той у Римі почував себе, як у своїй стихії. Тут зібралися й перелюбство, і грошолюбство, і кривоприсяга, і всілякі низькі примани; вони забруднюють нестійку душу і витісняють з неї чесність і справедливість». З не меншою сміливістю і серйозністю Лукіан висміює пороки риторів, красномовство яких повинно було захищати інтереси батьківщини й правду, але вже в часи Лукіана, втративши свої ідеали, вони не могли рівнятися з давніми своїми вчителями ні щодо форми, ні щодо змісту. Проти їх хиб звертається Лукіан у цій же десятій «Розмові у царстві мертвих», де Гермес каже так: «І ти, риторе, залиш надмірну пишність, красномовство, антитези й повторення, періоди й варваризми і взагалі весь вантаж своїх промов».

Як риторів за багатослів'я, так жерців картає він за ненажерливість. Їхню жадобу до наживи і матеріальних благ викриває Лукіан у десятій розмові твору «Кронії», де жрець вимагає у Крона передусім великого багатства, грошей, влади, вдосталь рабів, красивого одягу, срібного посуду й багатьох інших подібних речей. Якими забобонними й некультурними були жерці, особливо в малоазіатських провінціях, показав нам автор у творі «Олександр, або Лжепророк». Цей твір, безперечно, належить до найкращих творів Лукіана і описує життя, характер і кар'єру найславнішого в той час лжепророка Олександра з Абонітиха. Другого такого пройдисвіта Аполлонія Тіанського охарактеризував Лукіан в іншому своєму творі, метою якого було показати обман і лицемірство таких людей, зірвавши маску з їх ганебного обличчя, знищити славу, яку вони мали серед багатьох легковірних і темних людей. Тому що до таких шарлатанів зараховує він і Ісуса Христа, називаючи його великим магом і чудотворцем, не дивно, що він звертається часто в якнайгострішій формі проти християн, особливо в творі «Життя і кончина Перегріна Протея». Часто також наш письменник скеровує вістря своєї сатири проти неситих багатіїв, які наживають великі маєтки і стережуть їх, не вміючи дати суспільству нічого корисного. Таким людям нагадує він про смерть такими словами:

«Навіщо ви, дурні, пильнуєте своє золото? Навіщо мучите самих себе, вираховуючи проценти, збираючи талант до таланта, коли вам скоро доведеться відправитись до нас, захопивши з собою лише один обол?»

Про людей низького походження Лукіан звичаєм майже усіх античних поетів висловлюється з певною, хоч переважно замаскованою, сатиричною зневагою. Правда, він висміює і ганить забобонність, дурість і мужицький вигляд простих людей, проте завжди заступається за них перед владними, жорстокими і несправедливими хазяями. Нарешті, про рабів ширше веде мову в «Кроніях», з деяким смутком згадуючи золотий вік Крона, коли на світі не було ні панів, ні рабів, а всі люди жили рівними, вільними і щасливими.

НАУКА І ЇЇ ВЗАЄМИНИ З ПРАЦЮЮЧИМИ КЛАСАМИ

І. ВСТУП

Не раз уже в колі наших товаришів висловлювалася думка, що «треба неодмінно знайомити весь робітничий клас з наслідками попередніх досягнень науки (зрозуміло, тих її галузей, які для працюючого класу можуть мати безпосереднє виховне значення) і заразом найновішими її течіями і напрямками». Та думка, хоча в принципі й визнавалася всіма товаришами, майже завжди натрапляла на непереборні труднощі практичного характеру, тобто коли йшлося про її реалізацію. Важко було чітко визначити, яким чином можна її найвигідніше реалізувати, а водночас важко було знайти людей, здібних й охочих до подібної праці. Щодо цього були різноманітні пропозиції, які зводяться, проте, до двох остаточних можливостей: проведення цілої серії періодичних популярних лекцій або вміщення у періодичній пресі цілої серії статей, писаних доступно й цікаво. Ці дві остаточні крайності мають ще й ту добру сторону, що їх можна при відповідних стараннях поєднати разом; одна не виключає другої, а навпаки — доповнює.

Намірившись, отже, подати в «Pracy»* цілий ряд статей з коротким систематичним переглядом усіх розділів науки й одночасно показати її взаємини з фізично працюючими класами, сподіваюся, що своєю працею знову зверну увагу товаришів на необхідність систематично вдосконалюватися всіма засобами, доступними при їхньому способі життя. Моя праця, досить побіжна й загальна, не усуває потреби популярних лекцій, але сподіваюся, звичайно, що вона дасть тим сильніше відчути ту потребу.

Перш ніж приступити до визначення поняття «наука», дозволю собі зробити короткий історичний огляд, а особ-

ливо вказати на важливість винайдення друкарського мистецтва в розвитку науки. Це не тільки потрібно для моїх подальших висновків, але одночасно є цілком доречним у «Ргасу» як часописі, присвяченому друкарським справам.

Досі повсюдно вважали (та й нині ще багато людей вважає) історію за простий перелік так званих «важливих» випадків, тобто битв, воєн, народжень і смерті царюючих монархів або державних переворотів. Сильним було переконання, що те чи інше виникнення певної події залежало попросту від того чи іншого характеру певного володаря, короля, вождя і т. п. Так, наприклад, вважалося, що перська держава не була б повалена, якби Александрові Македонському* не спало на думку напасти на неї з кількадцятьма тисячами воїнів, або що взагалі не було б другої Пунічної війни*, якби Ганнібалові* не захотілося її розпочати, або що не виникло б німецької і французької держав, якби Карл Великий* не підкорив, не об'єднав і не зорганізував різноманітні германські племена. Одним словом, вважалося, що монархи, вожді й інші можновладці «роблять історію». Думка та значною мірою і досі ще переважає в наших школах і в шкільних книжках по історії, тому й не дивно, що з наших середніх шкіл виходять часом люди з найдикішими і найпотворнішими поняттями про історію та історичну правду.

Але сумлінніше й глибше історичне дослідження найновіших часів показало, що насправді все діється інакше, майже навпаки. Доведено, що не тільки великі королі, вожді й завойовники не «робили і не роблять історії», але навпаки, що історія витворила їх самих: вони піднялися і стали необхідними внаслідок попереднього розвитку певного народу, внаслідок його сучасних економічних і політичних умов; вони були, власне, тільки знаряддям її дальшого розвитку, тільки щаблями, по яких розвиток ішов і йде щораз вище й вище.

Таким чином, новіші історичні дослідження зробили велетенський переворот в усій історичній науці, бо: 1) замість визнавати рушіями історичного поступу людства окремих завойовників і монархів, показали, що той поступ і монархи, й завойовники разом з ним залежать від попередніх і сучасних економічно-політичних відносин, що також усе людство в своєму історичному розвитку підлягає певним природним сталим законам, а не капризам і забаганкам окремих людей; 2) звернули особливу увагу власне на ту,

досі занедбану сторону історичної науки, яка властиво є її серцевиною,— на розвиток економічних, політичних і наукових відносин окремих народів. Той великий щасливий поворот історичної науки дав початок новій її галузі — так званій історії культури чи історії розвитку народів.

У дальшому викладі нашого трактату розповімо ширше про ту нову науку і покажемо найважливіші її результати. Тепер же звернемо увагу тільки на одну її сторону, яка нас тут головно цікавить.

В історії людства бачимо два великі факти, що дивують нас своєю незвичною штучністю і одночасно так надзвичайно важливі для поступу, як, мабуть, жодні інші. Цими фактами є: винайдення письма і винайдення друку. Обидва ті факти стоять, як велетенські верстові стовпи, на межах великих історичних епох. Тисячі, а може, сотні тисяч років жила людина, злиденна й слабка в боротьбі за існування з сильнішими і старшими суперниками — дикими звірами допотопного (мамонти, мастодонти, динозаври) і післяпотопного відтинку часу (леви, гієни, печерні ведмеді та інші). Не маючи проти них дійової зброї, не будучи обізнаними з силами природи, які набагато пізніше стали до її послуг, людина мусила спочатку рятуватися втечею від іклів і пазурів тих велетнів і живитися щодня злиденною, грубою рослинною їжею. Вічна тривога, вічно загрожуюча смерть штовхала людину з місця на місце, не дозволяла їй об'єднатися в більші групи для взаємодопомоги. Нам, що зросли серед сучасних стосунків, у конституційній державі, навіть уявити собі важко той жахливий стан первісної людини, який передував історичному, відомому нам часові. Відблиски й спогади того страшного життя заховались аж [нерозб.] до наших днів у байкових оповідях про страшних звірів і драконів, що пожирають людей, та в не менш страшних і кривавих уявах про божество (таке [нерозб.] зустрічаємо у всіх первісних людей), яке вимагає також, подібно до казкових драконів, людських жертв і крові.

Довгі тисячі років терпіли й боролися первісні люди, доки подальше їх розмноження і щораз тісніше скупчення не привело поволі до скотарства, а зрештою, і до рільництва. То був лише початок історії, знаної нам, та й то не зовсім докладно. Лише велике винайдення письма розриває одвічний морок і починає справжню історію. Письмо дає людям можливість передавати свої думки нащадкам, ділитися з сучасними, але на сотні верст віддаленими

людьми. Письмо, закріплюючи думки окремих людей, сприяє поступу в мисленні, подаючи одному в короткий час те, над чим другий мислив і працював ціле життя,— даючи йому тим самим можливість починати дальшу працю від того пункту, на якому зупинився попередник. Одним словом, винайдення письма стало основою цілої людської культури, найпотужнішим рушієм поступу, без якого людина не була б у змозі пізнавати систематично і чітко закони природи і зоставалася б на віки не її господарем, а злиденним рабом.

Винайдення письма відразу спричиняє до величезного повороту в розвитку людства. З одного боку, допомагаючи людині здобувати щораз більші знання, воно тим самим допомагає їй підпорядкувати собі сили природи, використовувати їх; а з другого боку — прискорює поділ людей на класи, віддаючи в руки одних виключно владу і набування дальших знань і в той же час засуджуючи інших на виключно тяжку механічну працю, необхідну для підтримання власного життя, а також непрацюючих класів. Повторюю ще раз, що той поділ прискорив винайдення письма, але не породив його; розподіл існував уже давніше, а причини його слід шукати в найдавніших часах, коли людина змушена була боротися за своє існування тільки фізичною силою, коли, борючись, не розрізняла, чи бореться зі звіром, чи з людиною. Спочатку сильніший забивав і з'їдав слабшого супротивника, пізніше (в рільничому житті, а особливо після досягнення вже значного ступеня розвитку) уярмлював його і використовував для тяжких робіт разом з прирученими тваринами.

Щоправда, нам з висоти нинішнього становища такий початок нашої теперішньої культури здається дуже сумним, ба навіть несправедливим і неморальним. Уярмлення, грубе насилля, вбивства, неволя, найстрашніше визискування праці невільників, їх катування, від одної згадки про які кров ціпеніє в жилах,— ото початки нинішнього поступу; це той золотий вік, про який співали пізніші поети; це той рай, про який передають гебрайські легенди! Але чи ж історія зважає на наші нерви? Що їй до нашого морального почуття? Вона сліпа й глуха до цього! Вона має свої закони, згідно з якими котиться вічно і суворо, подібно до кам'яної брили, що скочується з верхівки гори. Що їй до того, якщо роздавить, розіб'є, розчавить по дорозі десятки спокійних мандрівників? Вона знає тільки

одне — могутній закон тяжіння, який, незважаючи на різного роду перешкоди, показує їй дорогу.

Ми вже бачили, які епохи розвитку людства розмежовує винайдення письма. Те винайдення надало цілій наступній епосі, аж до винаходу друку, окремий характер. Письмо стає підставою і початком поступу, розвитку наук і систематичного дослідження природи. Але кожна наука, яка хотіла бути справжньою наукою, а не шарлатанством, повинна опиратися на фундамент фактів, спостережень, взятих зі зовнішнього світу. А на перших етапах людського розвитку таких спостережень і фактів ще зовсім не було нагромаджено. Подібне нагромадження є працею надзвичайно кропіткою, що не раз вимагає присвячувати їй цілі роки, а то й все життя. Само собою зрозуміло, що науки в давнину мусили прогресувати дуже повільно серед тривалої боротьби за існування людини з природою і народів з народами. Чимдалі,— в тих краях, де наука робила певний поступ,— бачимо щораз більший поділ праці на фізичну, тяжку — з одного боку, і розумову — з другого. Поділ той був важливим у ті часи, бо поволі вів до технічних удосконалень знарядь праці і до щораз нових відкрить у галузі думки. Такий поділ у своїй суворій, гнітючій формі існував довгі століття, а подекуди існує ще й досі всупереч цілком супротивній течії новочасної історії. Зрозуміло, що той поділ праці (крім благотворних впливів на поступ) мав також, у вужчих межах, поганий наслідок — а саме: породив у класі, працюючому розумово, певне фальшиве почуття своєї вищості над класом, що працює фізично; збудив у ньому погорду до фізичної праці, підірвав її власні сили і її власну моральність — наслідки, над усуненням яких працює історія новіших століть.

Викладемо в кількох словах найважливіші риси часів, що передують винайденню друку, бо лише ясний образ тих часів дасть нам належне уявлення про величезну важливість того винаходу. Ті риси такі:

1) Винайдення письма стає підставою і головною умовою розвитку точних наук, дозволяючи нагромаджувати наукові матеріали різним людям і даючи можливість починати пізнішим від того пункту, де зупинилися попередники;

2) З тією метою прискорило воно посередньо поділ людей на працюючих фізично і працюючих тільки розумово, щоб дати останнім можливість присвячувати себе науковим дослідженням;

3) Історичний період перед винайденням друку — період кривавих воєн і мандрів народів, в яких, з одного боку, боротьба за існування проходить в найжахливіший спосіб, а з другого — людство відбирає найсильніших, щоб стали продовжувачами поступу;

4) З того виходить, що наука і знання в той період могли бути на службі тільки небагатьох людей, у той час як величезні маси були зайняті добуванням і підготовкою грунту під засів майбутньої освіти.

Таким був загальний образ світу аж до кінця XV ст., до великої доби культурних переворотів, які потрясли усі основи давнього життя і світогляду. Раптом, немов грім з ясного неба, посипалися винаходи пороху, друку, відкриття сонячної системи та морського шляху до Індії, відкриття Америки. Здавалося, що людство,— довгі віки заніміле серед постійних воєн і колотнеч феодальних часів,— раптом пробудилося і зажило новим життям, оголосивши занепад і руїну старому порядку речей. Але, мабуть, жоден винахід не справив такого тривалого і потужного впливу на людство, як винайдення друку. Мала рухома літера, вирізана спочатку з букового дерева (букова паличка, Buchstabe), а пізніше відлита з м'якого металу,— стала велетенським рушієм поступу! Чому? Тому, що здобутки думки, досі з великим зусиллям сховані хіба що в кількох місцях, зробила тим, чим вони були по суті — спільним вічним добром усього людства; літера відкрила всім ворота до набування знань правди, бо понесла однакове благотворне світло і до пишних палаців, і під солом'яну стріху. І то сталося завдяки малій рухомій літері!

Та погляньмо, в якому новому напрямку спрямував людську думку й освіту винахід друку. Саме тому, що книжки,— які досі були дуже дорогі,— стали доступні і людям менш заможним. Великі маси людей вже не могли довгий час бути виключені від участі в спільній розумовій праці, не могли зоставатися довго у ярмі рабської, фізичної праці. Людська думка, розумовий розвиток, здобутки багатовікової боротьби і досліджень відтоді мали стати власністю всіх людей незалежно від походження, стану і маєтку. Найбільший, найстрашніший для нижчих класів і досі найупертіше боронений привілей панів, князів і багачів,— привілей розумової вищості, привілей більшого виховання, привілей глибокої думки, привілей науки, освіти, пізнання прав божественних і людських,— упав під

ударами рухомої літери, розсипався в порох, як старий мур, а сонце нового поступу, істинно людського, заясніло першим світанком. Правда, до повного здійснення тої велетенської революційної думки, яка міститься в рухомій літері, було ще далеко, і навіть нині декому, хто вузько бачить простір, вона здається ще незмірно далекою. Але якщо ранок думки такий довгий — тим певнішу маймо надію, що сам день буде незрівняно довшим і прекраснішим.

Від часу винайдення друку минає ледве четвертий вік,— одна мить в історії,— а які наслідки він дав. Що подібного, бодай приблизно, дала ота так хвалена давнина? Чи ті природничі науки, які виросли з неточних і розрізнених досліджень грецьких натуральних філософів і александрійських учених*, можуть витримати порівняння з громадяним теперішніх природничих знань, з докладністю і точністю теперішніх досліджень, з добросовісністю і логікою теперішнього наукового аналізу? Чи спекулятивна грецька філософія Платона* і системи Арістотеля*, яким на кожнім кроці бракує фактів, спостережень, описів,— чи можуть вони йти в порівняння з сучасним розвитком позитивної філософії,— вони, що містять у собі заледве слабкі її зародки? А все те завдячує винайденню друку. Він розбудив такий широкий розумовий рух, якого давніше ніколи не було і бути не могло. Дозволивши порівняння, критику, аналіз (більш просторий і всебічний, ніж раніше), він попровадив до вдосконалень, до точності, до нових винаходів, що покращують дослідження; він, у власному значенні того слова, дав людині до рук сили природи і навчив її володіти ними як знаряддям. З якою метою?

II. ЩО ТАКЕ НАУКА?

Здавалося б, на перший погляд, що немає нічого легшого, як дати відповідь на вище поставлене запитання. Але ж історія розвитку людства вчить нас, що протягом довгих віків тисячі мислячих людей давали найсуперечливіші відповіді на те запитання, розуміли науку в найрізноманітніший спосіб і, виходячи з того розуміння, присвячували свої здібності, а не раз і все життя праці зовсім непотрібній і такій, що не має з справжньою наукою щонайменшого зв'язку. Пригадаймо тут тільки середньовічних алхіміків або астрологів і їхню працю над винайден-

ням філософського каменя, який дав би людині вічну молодість і перетворював всякий метал на золото; або теж їхні старання — укладати пророцтва і віщування по руху зірок. Ми тепер знизуємо плечима, слухаючи про нечувані труднощі і напругу, що їх нерідко мусили переборювати ці люди, доходячи своєї мети, яка в кінці виявлялася нулем, ілюзією.

Але навіщо звертатися до давніх часів? Чи ж не бачимо й тепер ще досить людей, які на все глибокодумно похитують головою, які таємничо мовчать або з незмірною гордістю твердять про «свою мудрість», «свою науку», яка, за їх переконанням, є єдиною, абсолютною, правдивою, незмінною і вічною наукою? Такі люди, хто б вони не були, виявляють завжди тільки те, що справжньої науки у них менш за все.

Але не тільки у подібних шарлатанів — навіть у людей мислячих, у філософів зустрічаємо різні поняття науки і її мети. «Все, що тільки бачимо, є лиш обманом наших відчуттів»,— каже стародавній Антісфен*, учень Сократа. З цього випливає, що природа і її закони не можуть бути предметом дослідження і пізнання людини, що її розум повинен звертатися сам до себе, роздумувати про вищі предмети, про цноту, кохання і т. д.,— і якнайменше втручатися до бруду цього світу, ілюзій і неправди. Антісфен започаткував цілу школу подібно мислячих філософів (кініків*), які, по суті, втілювали в життя принципи вчителя (згадаю тут тільки славнозвісного Діогена*). Вже сама філософія Сократа і Платона, хоч спиралася на факти зі щоденного життя, не ставила за неодмінну умову поступу дослідження законів і сил природи, а звертала думку швидше до порожніх і безплідних роздумів. Те саме, що в давнину Антісфен, висловив у нашому столітті, хоча трохи інакше, найбільший з німецьких філософів Гегель*. Він сказав, що світ зовнішній є тільки відбиттям нашого «я*», тобто нашого внутрішнього, немовби з нами народженого світу,— відбиттям нашої думки. Зрозуміло, що подібні принципи, які нівечать основи всякого дослідження і пізнавання зовнішнього світу, мусили в подальшому породити такі шалені ідеї, як нігілізм Шопенгауера* або Гартмана*, який є, власне, запереченням всякої здорової, розумної науки. Але ж у чому суть такої науки? Як її слід розуміти і чим вона відрізняється від буйної фантазії, від шарлатанства, від порожнього нігілізму?

Вже кілька разів ми згадували, що наукою можна називати тільки пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і як завгодно. Справжня наука не має нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що керують зовнішнім світом. Вона має лише справу зі світом зовнішнім, з природою,— розуміючи ту природу якнайширше, тобто включаючи до неї все, що тільки підпадає під наше пізнання; також і люди з їх поступом, історією, релігіями, і всі ті незліченні світи, що заповнюють простір. Сама людина є тільки одним з незліченних створінь природи. Тільки природа надає людині засоби до життя, до задоволення своїх потреб, до розкоші і щастя Природа є для людини всім.

Поза природою нема пізнання, нема істини. І лише природа є тією книгою, яку людина мусить постійно читати, бо тільки з нею може з'явитися для людини блаженна правда.

Але ж чи пізнання, саме пізнання законів природи становить єдину мету науки? Ні. Саме пізнання не може бути її метою, бо якби було так, то вся наука не принесла б нікому найменшої користі, не була б нікому потрібна; була б, так би мовити, п'ятим колесом у возі людського поступу. Саме знання нікому їсти не дає. Можна, наприклад, знати, що такі і такі величезні скарби лежать у глибині моря або на місяці, і, незважаючи на те знання, загинути з голоду. Від науки вимагаємо не лише безплідного знання. Справді, є країни, де таке знання,— цілком відірване від життя і нікому не потрібне,— називається наукою. Такою країною є Китай. Від справжньої науки ми передусім вимагаємо, щоб була корисною, щоб давала нам можливість перемагати без великих втрат у вічній боротьбі з природою за існування і збереження.

А проте справжня наука повинна сповняти дві неодмінні умови: вчити нас пізнавати закони природи і вчити користати з тих законів, уживати їх у боротьбі з тією ж природою. До того ж є дві сторони науки: знання і праця — праця, звичайно, корисна передусім для загалу, а вже потім і для самої працюючої людини.

Але як можна,— хтось може запитати,— працю, навіть найкориснішу, причисляти до науки? Адже наука — то одне, а праця— що інше, і не слід змішувати одну з другою! На такі закиди мушу відповісти в той спосіб, що нині

справді і в житті, і в теорії велика частина людей відділяє працю від науки. Але коли ближче приглянемося до однієї і другої, то побачимо, що, власне, той поділ вплинув якнайзгубніше на обох: стримав і стримує їхній розвиток. Тому праця і наука, розлучені в житті, марніють обидві, як дві половини одної рослини, розрізаної надвоє. Щоправда, новіші часи прагнуть, навпаки, до з'єднання тих двох нероздільних понять докупи. І, по суті, відколи наступив той поворот у людських прагненнях, бачимо величезний поступ і в науці, і в розвитку засобів, що покращують людську працю. Доки ж того не було, доки наука займалася виключно предметами потойбічними (відірваними від життя і людської праці), а з другого боку, праця (знехтувана і занедбана можновладцями і вченими людьми) злиденно живила робітника і його пана — доти навіть мислити не можна було про подібний поступ, навіть наближений до сучасного.

Людина споконвіку прагне до однієї мети — до щастя. Того щастя вона досягне аж тоді, коли наука і праця зіллються до неї воєдино; коли всяка її наука буде корисною працею для суспільства, а всяка праця буде виявом її розвинутої думки, розуму, науки. І народи тільки тоді зможуть досягнути щастя і свободи, коли всі будуть вченими працівниками, тобто коли кожний буде розвинутий розумово, по можливості якнайвсебічніше, і коли кожен буде у змозі використовувати свої сили на добро загалу і на добро своє власне. Ідеал той, правда, ще далекий і декому може здатися недосяжним або фантастичним. Та хто уважно прогляне історію, тобто ту дорогу, яку люди вже пройшли, і притому уважно подивиться на теперішнє становище, той мусить прийти до переконання, що:

1) Людство від самого початку свого розвитку, по суті, постійно і невпинно прямує до тієї мети;

2) Засоби, винаходи, прагнення і нинішня боротьба дають нам підстави сподіватися, що досягнення тієї мети можливе, що воно необхідне,— і то аж ніяк не в такому далекому майбутньому, як то здається легкодухим людям.

Визначивши в такий спосіб науку як злиття двох понять — знання і праці, не важко пояснити, яку позицію мусить вона зайняти щодо працюючих класів. Вона, правда, об'єднує і братає в собі всіх людей, але зі всіх найближчі. їй робітники,— чи то працюють вони фізично, чи розумово. Правда, нерівномірний поділ між працею фізичною і розу-

мовою ще затримує розвиток людства, — розвиток справді повний, необхідний для людини. Одні вдосконалюються виключно фізично, другі — виключно розумово; зрозуміло, одні й другі з великою шкодою для себе і для цілого людства. Але наука не зважає на ті низькі, хоч і сильні классові перешкоди, там де йдеться про показник її ставлення до людей. Її мета, незважаючи на деякі тимчасові перешкоди, завжди одна — з'єднати в собі й ощасливити всіх людей. З робітників вона час від часу вибирає собі найенергійніших борців, які тим чи іншим способом валять і підривають ті перешкоди, стирають різницю станів,— підносячи нижчі, відбираючи у вищих їхні привілеї. Все, що тільки знання відкриє, а думка утворить,— все те праця перетворює в річ, в чин, в життя і дає їх до рук новим поколінням робітників як знаряддя і натхнення для подальшої праці, для подальшої боротьби. Отаке місце науки. Тільки в робітниках і через робітників має вона значення для поступу; тому сподіваємося, що швидко усуне ті останні перешкоди, які ще їх розділяють, відкине геть останні привілеї, знищить останні сліди дикості і варварства на світі!

III. ПОДІЛ НАУК

Наука, як і природа, є завжди одна — нероздільна і нерозривна. Все в ній взаємозв'язане, взаємодіюче, взаємозалежне; вона — ланцюг, в якому всі ланки тісно склепані між собою. Коли ж говоримо про поділ наук, то тим аж ніяк не хочемо сказати, що наука справді розпадалася на окремі частини, які не мають між собою нічого спільного. Навпаки, від порухів найменшої пилинки, найдрібнішої піщинки до найскладніших і найважчих досліджень людської думки — все становить в ній єдину цілість, одне тіло; все підлягає однаковим законам. Говорячи про поділ науки, виражаємо швидше наше власне невміння, слабкість наших відчуттів, які не можуть обійняти всього велетенського матеріалу, всього нескінченного зв'язку сил, дій-янь і впливів. Мусимо потім завжди брати до уваги певний означений предмет, певну означену силу і слідкувати за її законами, відокремлюючи її в нашій думці від усіх інших, з якими вона справді якнайтісніше пов'язана. Таке відокремлення завжди по праву можна вважати помилкою, але, роз'яснюючи частка за часткою всю грандіозність сил природи, складаючи і комбінуючи її пізніше, доходимо до

правильних висновків, до яких не могли б дійти, обдумуючи відразу цілість і не розплутуючи того, що в ній заплутане і злите разом. І то дуже важливо (коли будемо говорити про окремі частини або справи науки) завжди пам'ятати, що мова йде не про якісь окремі світи, які не мають ні з чим зв'язку, але що то є тільки різні вияви однієї сили, одного вічного руху, який панує в природі й оживляє всі її найдрібніші частинки.

Оскільки остаточною метою науки є людина і її благо, тому весь обсяг наук також поділимо на два розділи, з яких один дає можливість пізнати світ зовнішній — так, як його бачимо або як він розвивався протягом мільйонів років (наскільки людське знання спромоглося те дослідити). Цей розділ називаємо ф і з и ч н и м и, або природничими науками. Другий розділ має за предмет дослідження саму людину від самого початку її появи на землі і всі віки її історичного життя, в тому числі нинішнє її життя, суспільний лад, внутрішні мотиви, діла та ідеали, до яких прагне. Цей розділ називається антропологічними науками (бо вивчають людину). Зупинимося на цих двох великих розділах, хоча дехто долучає до них ще третій — теологічні науки, тобто такі, що вчать про бога, духів і т. п. Але оскільки ті науки грунтуються на вірі, тобто на прийнятті за істину того, що нам згори за істину подано, і оскільки виключають всяке розумове доведення і з'ясування, то ми не можемо ними займатися і мусимо залишити їх костьолові.

Фізичні й антропологічні науки становлять, по суті, єдиний нерозривний ланцюг, одну цілість, бо людина також є витвором природи, а все, що вона зробила і що може зробити, мусить бути зроблене тільки на підставі вроджених сил. Саме тому наш погляд аж ніяк не суперечить тому, про що ми сказали вище відносно єдності природи, а отже, і щодо єдності науки. Але кожен з тих двох головних розділів обіймає таке велике поле, що мусимо в кожному з них розрізнити кілька груп, щоб мати ясне поняття про кожен з них. Для такого розрізнення візьмімо за основу людину, а саме: її поступове пізнавання природи і людей,—і в такому саме порядку згрупуймо різноманітні відділи науки.

У перші роки свого життя дитина вчиться за допомогою зору і дотику розрізняти оточуючі її предмети від себе і один від другого. Вона ще не звертає уваги на якість тих предметів, не розрізняє напочатку ані їх барви, ані фор-

ми, але відзначає їх у пам'яті тільки як окремі враження, тобто бачить в них тільки т і л а,— без уваги на їхню суть і властивість. Подібне місце займає серед наук математика, або наука про числа і числові відношення. Вона також зважає тільки на форму тіл і їхнє положення поруч себе, не враховуючи їх внутрішнього змісту, кольору, ваги і т. д. Це найбільш окрема наука, і тому її наслідки та закони найточніші. Математика утворює ніби найпростіший скелет для інших наук, вчить нас найпростіших речей, але одночасно таких, без яких неможлива жодна інша наука; вчить нас лічити тіла, пізнавати їх форму, визначати їх ставлення до себе і положення в просторі. Математика висновує всі свої правила сама з себе і не потребує допомоги матеріалу з жодної іншої науки,— навпаки, сама всім іншим наукам служить як допоміжний засіб, як матеріал.

Та ось дитина підростає і розвивається щораз більше. Вона вже вміє не лише розрізняти тіла, її відчуття вже навчилися розрізняти форми, зміни (які в них відбуваються), світло, кольори, тепло, рух; вона бачить і зауважує різні явища природи: дощ, сніг, блискавицю, воду, каміння, рослини, звірів. Одним словом, розум дитини сприймає тепер величезну масу вражень з природи. Разом з пробудженням свідомості в голові дитини з'являються перші відблиски розуму, міркування. Вона питає: що означає те чи те? Звідки воно береться? Такі питання, повторювані зроду-віку не тільки дітьми, але цілими народами, штовхали людей до досліджень, спостережень і утворили дуже багату науку фізику, яка охоплює цілу так звану мертву природу, тобто все — за винятком рослин, звірів і людей. Фізика вчить про різноманітні предмети, і саме тому різні її частини називаються по-різному. Передусім, отже, вона описує тіла, які бачимо в природі; описує їх головні й необхідні властивості. Ця частина є ніби перехідною від математики, яка займалася тільки формою тіл без уваги на їх властивість. Далі фізика спостерігає тіла в їх спокої або русі (механіка), — нарешті, різні особливі якості руху: звук (акустика), світло (оптика), електричність і магнетизм. Потім фізика простежує, як усі ті правила виявлені в названих розділах, діють у всьому безмірному всесвіті (астрономія), і як фізичні сили, споконвіку єднаючись, утворили цілий всесвіт (космогонія), як зрештою вони впливали і впливають досі на утворення нашої землі (геологія).

З того бачимо, що фізика, тобто наука про мертву природу, обіймає величезний матеріал, який все ж прагне звести до однієї сили, що рухає цілим всесвітом, а тільки для наших відчуттів з'являється в тій чи іншій формі.

Майже одночасно зі спостереженням природи вчиться дитина свідомо відрізняти природу мертву від природи живої, чи органічної. Так само і наука фізика безпосередньо опирається на науку біологію (науку про життя в природі). Біологія передусім нагромаджує матеріал, тобто описує рослини, що живуть на землі (ботаніка), і звірів (зоологія), вивчає їх будову (анатомія), їх життєві ознаки і спосіб життя (фізіологія) і нарешті час і спосіб їх появи на землі. Зрозуміло, що і людина мусить бути включена до тих рамок, оскільки йдеться про її тілесне життя, народження, живлення і походження. На цьому закінчується розділ фізичних тіл, і наука з людиною сходить на вищий щабель, творячи так звані антропологічні науки.

Певна річ, що людина чим більше зазнає впливів від інших людей та від усього суспільства, тим більше одержує доброчинств. Та лише згодом вона замислюється над життям тих людей, над їх суспільним ладом і порядком і, врешті, над своєю суттю і призначенням. Небо, квіти, кольорові і яскраві предмети, взагалі різноманітні явища природи швидше пробуджують її цікавість, ніж життя людей, що її оточують. Віддалені предмети швидше її зацікавлюють, ніж близькі, звичні, над якими вона мало замислюється. Тут не лише звичка є причиною цього. Адже є багато інших звичних речей, які, проте, вже в дитинстві пробуджують нашу цікавість. Набагато важливішою причиною цього пізнього замислення є велика складність людських стосунків, величезна кількість причин і наслідків, що переплітаються між собою, породжують щораз нові причини і наслідки, діють то явно, то потай і є важкими для розв'язання не тільки простому розумові, але навіть великій кількості вчених і мислячих людей. Немає такої важкої, такої заплутаної, але одночасно такої важливої науки, як наука про людину і про людське життя. Лише вона може визначити справжнє місце людини в природі і серед інших людей; вона тисячами прикладів підкріплює свої міркування про те, як нам слід жити і керувати власним розвитком; вказує на початок людського поступу. І хоча наука про людину не може вказати його остаточного кінця, то принаймні виразно вказує на найближчу мету — рівність

і щастя всіх людей. Але як окрема людина разом з поступом віку і мислі чи не найпізніше замислюється над людиною і суспільством, так і все людство почало найпізніше займатися антропологічними науками, і лише в нашім столітті, в останні десятиріччя ми бачимо їх більший розвиток і швидке просування вперед.

Ще в молодості вчили ми по катехізису, що людина складається з тіла і душі. Не вдаючись до розбору цього твердження, а саме, не замислюючись над тим, що таке душа і яка вона, зазначимо лише, що і наука приймає подібний поділ. Вона ділить властивості людини на тілесні і духовні.

Про тілесне, як ми вже знаємо, вчать фізичні науки, а саме: анатомія (наука про частини тіла) і фізіологія (наука про функції тих частин, коли тіло живе). Властивості духовні належать вже до антропологічних наук, бо вони відрізняють людину від решти тварин і від всяких інших створінь природи, вони надають їй здатність жити і працювати спільно, мислити, відчувати, робити висновки і спостерігати; вони роблять її людиною в повному значенні цього слова.

В ряді фізичних наук ми бачили на самому початку математику, яка вчить про кількість і форми тіл, не розглядаючи їхньої суті і якості. Ми сказали, що це найпростіша наука, яка всі свої істини виводить сама з себе і до того ж вона є найдосконалішою. Подібно до цього вступом до антропологічних наук є наука логіка, тобто наука мислення. Людина, щоб бути справжньою людиною, мусить мислити, а логіка вкладає людське мислення в певні форми. Вона не задумується над змістом, над тим, про що людина мислить, а зважає лише на те, як людина мислить, з яких елементів складається її мислення і чи правильно вона користується цими елементами. Отже, логіка, як і математика, є наукою формальною по відношенню до інших антропологічних наук і є найбільш відособленою і найпростішою.

Мисляча людина перш за все прагне пізнати себе, зважає на свої дії і старається погоджувати їх із своїми думками; розглядає і впорядковує свої поняття, відчуття і замислюється над їх суттю. Цьому міркуванню відповідає наука психологія, тобто наука про людську душу. Ця наука розбирає всі духовні функції людини, але не формально, як логіка, а приймаючи до уваги їх зміст, причини, процес і наслідок. Тому психологія дає найбільше мате-

ріалу і найбільше вказівок педагогіці, тобто науці про виховання людей.

Пізнавши саму себе (тобто пізнавши немов одну цеглину, мільйони яких складають все людство), мисляча людина підходить до пізнання того людства, а передусім до пізнання тої долі, яку вона пережила досі. З цим її знайомить історія (тобто наука про долі народів від найдавніших часів аж дотепер) і етнологія (тобто наука про життя різних народів, про їх спосіб життя, звички і т. д.).

Досягнувши зрілого віку, людина стає громадянином країни, батьком сім'ї, господарем і власником різноманітних предметів,— а отже, з часом починає справляти вплив на долі інших подібних людей і сама зазнає на собі їх впливів. Одним словом, людина стає активним членом суспільства і відчуває всі суспільні зв'язки, які перед тим хоча і впливали на неї, але не так сильно і не прямо. Вона замислюється тоді над суттю цих зв'язків, досліджує їх початок і мету. Тими дослідженнями займається в науковій сфері суспільна економія, тобто наука про суспільне господарство. Ця наука є найважчою і найважливішою з усіх, які ми пізнали дотепер, тому що досліджує між іншим причини злиднів і багатства людей; вчить про працю, про плоди праці та їх розподіл; одним словом, показує нам життя людини в її щоденній повній сфері із всіма її потребами. Для свого пояснення вона потребує всіх інших наук, а вони повинні їй служити матеріалом. І лише наскільки яка наука має з нею зв'язок, настільки й можна таку науку називати корисною. Безперечно, ця наука (суспільна економія) має найбільше значення для працюючих класів, бо вчить, що єдиною основою людського щастя і добробуту є праця. Ця ж наука завжди сміливо і чітко вказує на право працюючих класів, їх потреби і недоліки і прагне до запровадження справедливого розподілу і самої праці, і її плодів.

Але ті частини, однак, ще не вичерпують всієї науки, подібно як праця і турботи про хліб насущний не вичерпують ще всього життя. Кожна людина, а тим більше людина, що живе в суспільстві і на кожному кроці із суспільством тісно пов'язана, мусить виробити в собі певні поняття про життя з людьми, про обходження з ними; то є поняття істинності, справедливості, правди, приязні та добра. Ці поняття є основою моральності, що є предметом останньої і найвищої науки — етики.

Етика вчить людину жити по-людськи — вона керує завжди і всюди її кроками; вона змінює тваринну природу людини і облагороджує,— і в такий спосіб робить її здатною до сприйняття щастя як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного, що грунтується на узгодженій праці всіх людей і на братській взаємній любові. Щоправда, нині ще далеко до здійснення цього високого етичного ідеалу, але наука і життя, хоча й повільно, прагнуть до нього; і кожне слово, що ширить здорові, світлі думки поміж людьми, прискорює його; кожний вчинок, що диктується справжньою людською моральністю в душі, прискорює його; кожне благородне братське спонукання прискорює його. Прискорюйте, прискорюйте ж появу на світ ідеалу любові, братерства і щастя всіх людей!

[ПРО СОЛІДАРНІСТЬ]

(«Nowy świat») З приємністю я прочитав у попередньому номері «Pracy» кореспонденцію, яка зачепила деякі досить важливі для нас питання. Особливо мене потішило те, що наші колеги подібною кореспонденцією засвідчують, що їм не бракує роздумів над власним становищем, не бракує думки про його виправлення, про піднесення всіх працюючих класів. Знаю-бо, що від подібних роздумів починається справжній поступ, що від старання про добро загалу недалеко й до самого добра. Однак зі згаданої кореспонденції ясно видно і другу, дуже невтішну річ,— як далеко, на жаль, ще нашим колегам до належного зрозуміння свого становища: до зрозуміння справжніх причин, чому воно погане і як його можна виправити.

Кореспондент, що підписався літерою «у», висловивши кілька загальних думок про користь фахового журналу і про потребу солідарності між друкарями, змальовує побіжно їхнє становище чи, швидше, «боротьбу за існування», яка виникає всюди і завжди — таким чином і в середині класу працюючих. З того він робить висновок, що між нами нема солідарності і що треба її розбудити. Полишу ті, лише частково слушні думки і висновки, бо відповідати на питання, «чи є між нами солідарність?» або «чи точиться між нами боротьба за існування і якими способами?» — можна лише тоді, коли нагромадимо відповідний матеріал, факти зі щоденного життя; на цій підставі можна буде робити певні висновки, взяті не з повітря, як це нині практикується. Але про те пізніше, а тепер перейду до способів, за допомогою яких шановний кореспондент хоче розбудити солідарність між нами. Ось ті способи: 1) підняти наше інтелектуальне виховання; 2) пізнати самих себе з морального й інтелектуального погляду і 3) зміцнити моральні устої. Ці умови шановний кореспондент вважає за необхідні для збудження солідарності між нами. Розуміючи

важливість солідарності, особливо для робітників, подивимось, чи сам кореспондент належно розуміє суть і важливість тих умов, з якими нас знайомить.

Інтелектуальне виховання — річ дуже хороша, і ніхто не заперечить, що необхідна. Про те давно вже всі говорять. Більше того — кожний, хто не вміє дати практичної поради для поліпшення нашої долі, волає: вдосконалюйся інтелектуально, і баста! Але чи далі шановний кореспондент навчає, як вдосконалюватися людям, що живуть зі щоденного заробітку, вічно зайняті іншою працею, працею для підтримання життя? Не сказав, що, власне, він розуміє під тим удосконаленням: чи читання «цікавих повістей і романів», чи, може, що інше? А подібних пояснень ми маємо право домагатися від нього. Може бути, що якби він подав практичні і доступні для нас способи — вплинув би благотворно на становище всіх робітників.

Про те, що шановний кореспондент не розумів або, швидше, не задумувався ближче над тим, що нам радить, доводить друга умова, яку він висунув для збудження солідарності між нами, тобто для «пізнання самих себе». Що має сприяти тому пізнанню? Забавні вечірки в «Ogniskи»*, спільні прогулянки або лекції. Хто ближче замислюється над собою і над іншими, той мусить тільки усміхнутися на ту пропозицію. Цікаво, як можна пізнати життя, звичаї і характер людини на забавній вечірці. Хіба що шановний кореспондент уважає нас за інституток, які під час танців «пізнають» своїх залицяльників? Що ж до лекцій,— а справа та теж цікава,— то про що вони можуть трактувати, аби сприяти ближчому ознайомленню колег між собою. Ми не заперечуємо, що пізнати наше життя,— особливо щоденне життя з його клопотами, прибутками й видатками,— є одним з найважливіших наших завдань, як заради власної користі, так і щодо всіх робітників. Але ж таке пізнання діється зовсім по-іншому, ніж хоче шановний кореспондент!

І, нарешті, третя умова — зміцнення моральних устоїв! Що значить «зміцнення моральних устоїв»? Які вади хотів би усунути шановний кореспондент і яким способом? А якщо хотів усунути якісь вади, то чому їх не перелічив, на них не вказав, а тільки відбувся нічого не вартим загальником? І що за спосіб для зміцнення моральних устоїв подає шановний кореспондент? Друкувати прізвища неморальних товаришів у «Pracy» і накладати на них кари! Добра мо-

ральність, до якої треба змушувати і яка не йде від власного переконання! Зрештою, шановний кореспондент, вимагаючи зміцнення тих наших моральних устоїв, нічим не довів нашої неморальності,— інакше його окремі фрази про «нічні утіхи» і «забавки» дають підставу гадати, що автор взагалі має дуже слабку уяву про моральність і про те, на чому вона грунтується.

На мою думку, всі подібні міркування і поради нічого не варті, доки не будуть грунтуватися на правдивому і досконалому знанні нашого життя і умов, серед яких живемо. А як дійти до подібного знання? Та справа з вигляду не легка, але при щирому бажанні, по суті, зовсім не важка. Адже маємо газету, присвячену нашим друкарським справам. Зробімо ж з неї посередника, джерело пізнання самих себе! З цією метою наважуюсь подати товаришам ось яку пропозицію.

Нехай колеги пильно приглядаються кожний до власного життя, власних звичок і потреб; нехай проводять стисло облік своїх прибутків і видатків і потім хай ті всі спостереження та обрахунки публікують в «Pracy» без підпису або, хто хоче, і з підписом. Таке публікування фактів і цифр не буде мати на меті покращення звичаїв подібно до того, яким хоче нас пригостити шановний кореспондент, але дасть нам підставу для висновку, чи ми по суті моральні, чи ні; в чому наші потреби і на кого можемо мати надію. Одним словом, тільки таким способом зможемо пізнати наше життя і наше становище в його справжній формі. А пізнання поведе нас до спільної дії, покаже нам спільні інтереси, а також збудить солідарність. Примусовими засобами ми не доб'ємось нічого, навпаки, набриднемо кожному, а солідарність зробимо тягарем,— у той час як за допомогою докладного, я б сказав, наукового вивчення нашого життя тільки й зможемо дійти до мети. Сподіваюся, що мої слова не залишаться без наслідку і що редакція «Pracy» охоче відведе місце подібним звітам з робітничого життя, охочіше, ніж всяким проповідям про вдосконалення і моральність, які завжди залишаються порожнім гаданням, доки не будуть оперті на живі факти. Зрозуміло, цим я аж ніяк не хочу сказати, що поданий мною спосіб єдиний. Навпаки, популярні лекції в «Ognisku», товариські і повчальні розмови, читання книжок у вільний час — все це справи, яких ніхто ніде не зможе засудити і які нехай щораз більше стають щоденною необхідною потребою кожного робітника.

[ЩО ТАКЕ СОЦІАЛІЗМ?]

Соціалізм — то є прагнення усунути всяку суспільну нерівність, всяке визискування і всяке убозтво; запровадити справедливіший, щасливіший лад, ніж нинішній, і то в такий спосіб, щоб нинішній виробничий капітал[1], тобто грунти, фабрики, машини й інші знаряддя праці, а також сировина перейшли від приватної власності окремих людей до загальної власності. Соціалізм, таким чином,

[1] Під капіталом розуміємо не тільки гроші, що приносять процент, але й усі інші достатки, які власник не вживає безпосередньо сам, але які тим чи іншим способом мають принести йому прибуток. Бачимо-бо, що, аби мати капітал, не досить мати гроші, машини, фабрики, сировину і т. д., але ті предмети мусять приносити прибуток і збільшувати капітал. Словом, у країні повинні бути люди без капіталу, які для виживання мусять працюваги на капіталістів і власників. Без робітників нема капіталу. Найкраща прядильна фабрика, наприклад, є капіталом тільки тоді, коли для неї в певній країні є робітники і є сировина для перероб-ки. А коли перенести її до безлюдної пущі або закопати в землю, вона перестає бути капіталом. Так само хазяїна величезних полів у американських степах або хазяїна злитків золота на дні моря не можна назвати капіталістами.

Людина може володіти цінними предметами двоякого роду: предмети для задоволення його власних (або його родини) фізичних чи розумових потреб, наприклад їжа, одяг, помешкання, книжки і т. д., і предмети, потрібні для приготування їх або для їх обміну, наприклад гроші, знаряддя, машини і т. д. Перші називаємо предметами споживчими, другі — предметами виробничими. Якщо предмети споживчі призначені для вжитку самого їх власника, тоді вони не є капіталом,— наприклад, хліб, який їм, сюртук, який ношу на собі, не можна назвати капіталом. Проте як тільки тих предметів не вживаю для себе, а призначаю їх на продаж, тоді вони стають капіталом,— оскільки мають приносити мені зиск; у такому разі ті предмети називаються товарами. Предмети виробничі є капіталом завжди*: чи то коли їх вживають до праці, что то є вони на складах, призначені на продаж.

є ворогом усякого поділу. Він не хоче забирати в одних, а давати іншим; вважає все, чим нині володіє людство, наслідком праці всього людства протягом довгих віків. Тому не слід давати його у виключне володіння кільком людям, які можуть знищити те, що зробили інші, або вживати навіть на шкоду працюючим. Було б найсправедливіше, аби те, що досі виробило людство, належало йому всьому, було його спільною і вічною власністю, з якої рівною мірою могла б користатися кожна людина і до якої зі свого боку кожен повинен був би докладати також свою працю, скільки хто зможе.

Чи соціалізм усуває взагалі приватну власність?

Ні. Предмети, що служать для безпосереднього вжитку кожної людини, наприклад їжа, одяг, залишаються приватною власністю*. Соціалізм усуває лише власність таких речей, володіння якими допомагає визискувати інших.

Хто і яким чином визискує працюючі класи?

Визискують їх усі власники великих капіталів,— чи то в грошах (рантьє), чи у вигляді фабрик і машин (фабриканти), чи грунтів (власники великих маєтків), чи у вигляді житлових будинків по містах, чи, зрештою, в товарах, призначених на продаж. Отже, все те є капіталом, що виник з праці багатьох людей і багатьох поколінь, тобто повинен служити загалові, а не окремим одиницям на шкоду для інших. Великий капітал у руках таких одиниць може з'явитися тільки внаслідок визиску праці інших, тобто внаслідок часткового привласнення того, що зробили інші. Справедливість же вимагає, щоб той, хто працює, володів тим, що заробить; а коли працює чужим знаряддям, віддавав би їхньому власникові лише стільки, скільки припадає за користування знаряддям. Тим часом тепер бачимо зовсім не те. Робітник зробить за день товарів вартістю, наприклад, 5 злотих, а отримує плати 1 злотий; це значить, що роботодавець 3 злотих його заробітку ховає до своєї кишені. Карл Маркс, відомий німецький соціаліст, ясно вказав, що власне з таких тільки «надлишків», украдених у робітників, постали всі капітали. Тут не обов'язково треба розуміти тільки робітничу плату. Власник дому, який здає в оренду квартири за дорогу ціну, за кілька або кільканадцять років повертає всі кошти, які витратив на його збудування, а подальші прибутки отримує вже задарма

від бідніших людей, які не мають власного дому. Бачимо, отже, що теперішнє визискування не є, як дехто твердить, тільки там, де роботодавці зловживають щодо робітників,— воно всюди, де тільки існують окремі стани: робстодавців і робітників; купців, фабрикантів, багачів і бідних. Воно освячене нинішніми законами. Опір їм з боку визискуваних прирівнюється до опору владі й закону. Бачимо часто, наприклад, що при так званих страйках військо і поліція силою змушують і гонять робітників до праці за таку ціну, яку благоволили встановити роботодавці.

Чи капіталіст може платити робітникам всю вартість їхнього заробітку?

Не може, бо в такому разі капітал його не тільки не зросте, але навпаки, в короткий час зникне цілком.

Чому?

Тому що, як звичайно кажуть, не може витримати конкуренції. Конкуренція в такому разі є вічна боротьба капіталістів між собою. Хто має товари, старається спродати їх якнайшвидше і якнайдорожче; хто має фабрики, намагається виробляти якнайшвидше, якнайбільше і якнайдешевше; хто має помешкання для здачі в оренду, прагне здати його якнайдовше й якнайдорожче; хто має грунти, намагається обробити їх якнайшвидше і витягнути з них якнайбільше зиску. Всі будь-що пнуться один поперед другого. Але при тому бачимо, що найчастіше багатший випереджає бідніших і загрібає найбільше зиску, а бідніші втрачають. Купець, наприклад, бажаючи спродати якнайбільше своїх товарів, мусить пустити їх якнайдешевше. Коли пустить дешевше від інших, що продають такі самі товари, то більше покупців піде до нього, а це значить, що інші продадуть менше, а отже, безумовно втратять. Але коли ж може він продати дешевше без втрати? Очевидно тоді, коли виробіток того товару коштував менше. Відомо, що хто виробляє чогось багато одночасно, тому дешевше обходиться виробіток, наприклад, предмет, вироблений машинами, коштує дешевше, ніж зроблений руками. А отже, тільки багатший капіталіст, який може виробити багато товарів одночасно за допомогою машин і т. п., може продавати їх дешевше. При тому, маючи багато товарів, він продає їх у різних місцях і може бути певним, що хоч в одному місці втратить, то в інших відшкодує. Тим часом дрібніший капіталіст того не може зробити і мусить по-

стійно втрачати в такій боротьбі, бо хоч він робить товари за допомогою машин, та, маючи менше товарів, виносить їх на один ринок і, втративши там раз, занепадає цілком. Бачимо потім, що із-за конкуренції більший капітал постійно ніби пожирає менші і тому скупчується на ринку щораз менше багачів. З другого боку, і товари, принаймні деякі, із-за конкуренції стають щораз дешевші.

Чому ж тоді так діється, що робітники продовжують жити у злиднях, хоч необхідні товари дешевшають?

Справді, різні товари (сукна, металеві вироби і т. д.) дешевшають, але зате дорожчають предмети, найпотрібніші для життя: хліб, м'ясо й інша їжа. А до того ж і плата робітника не збільшується так швидко, як його потреби. Тому, хоч, наприклад, робітникові 100 років тому платили 50 центів, а нині платять гульден, це аж ніяк не можна назвати підвищенням плати, але швидше її зниженням, бо 100 років тому робітник за ті 50 центів міг жити у два рази краще, ніж тепер за гульден. Взагалі праця робітника тепер оплачується за тими самими законами, як усякий інший товар.

Чи, отже, людська праця також є товаром?

Згідно з тим, що тут бачимо, можемо сказати, що вона є по суті товаром, і то найдешевшим і найгірше оплачуваним. Ми вже згадували, що, як правило, оплачують тільки малу частину її вартості і ніколи — повну вартість. Але й та частина не завжди однакова, до того ж капіталісти намагаються постійно її зменшувати,— наскільки лиш можуть. Робітник не може їм опиратись, бо, не маючи власного спожитку, мусить приймати те, що йому дають, або гинути. Інший товар може чекати, доки знайдеться охочий, що дасть за нього стільки, скільки вимагає купець. Але товар робітника — його праця — не може чекати, бо голод не тільки докучає робітникові, а й в короткий строк забирає в нього сили і робить його нездатним до праці.

Яка ж згідно з нинішнім ладом середня ціна праці робітника?

Ціна праці робітника при нинішньому ладі обраховується так само, як ціна кожного іншого товару. Оскільки ціна кожного товару мусить відповідати принаймні витратам на вироблення того товару, то й ціна праці робітника буде залежати від затрат у цілому на підготовку робітника, тобто

на його попереднє фахове навчання і на підтримання його життя під час праці. А що витрати на попередню підготовку прирівнюються до ціни праці, того ніхто не заперечить. Бачимо-бо, що робітникам проворнішим платять дорожче; що плата, наприклад, у друкарів, годинникарів, механіків і т. д. є більшою від плати тачечників, підмітальників, лісорубів і т. п. А це тому, що праця перших грунтується на довгім попереднім навчанні, яке самому робітникові коштувало немало часу, сили й грошей. Але ті витрати, понесені попередньо самим робітником під час науки, власне, вирівнюють ту надбавку плати (і то не завжди!), так що справжня середня ціна, можна сказати, однакова у всіх робітників, незалежно від їх професії, проворності, сили й завзяття.

Чи та ціна є незмінною?

Ні. Вона то спадає нижче міри необхідних потреб робітника, то знову підноситься вище, але ніколи надовго.

Чому так діється?

Так діється і так повинно діятися тому, що коли, наприклад, плата підвищиться в певній місцевості, негайно з інших місцевостей наплине сюди більше робітників; або також місцеві робітники при більш стерпних умовах життя заключають більше одружень, внаслідок чого кількість дорослих і недорослих робітників швидко збільшиться; виникне більший наплив робітників до цих фабрик, а з часом буде їх більше, ніж там треба,— так що всі не зможуть одержати роботу. Ці безробітні приречені на голодну смерть і тому готові продавати свою працю за будь-яку ціну, аби тільки жити. Це використовують роботодавці. Адже вони бажають мати робітника за нижчу ціну і або приймають тих голодних за низьку плату, або знижують плату всім своїм робітникам. Коли ж плата спаде нижче рівня, необхідного робітникові для виживання, то із-за голоду, хвороб і смертей або й внаслідок відпливу робітників до інших місць кількість їх зменшиться, а роботодавці, бажаючи виробляти товарів стільки ж, як доти, мусять решті робітників підвищити плату, щоб і вони не відійшли або не вимерли. Бачимо, отже, що те коливання заробітної плати не повністю залежить від людської волі, але від причин, що виникають неодмінно з теперішнього порядку речей. Кожний капіталіст виробляє на власний розсуд товарів якомога більше і пригнічує робітників, хоч не знає, чи на ринку буде хто купувати його товари або чи інші не наве-

зуть їх ще більше і дешевших. Коли ж, по суті, так стане-ться — він втратить все, а робітники, які досі не могли справитися з роботою, тепер залишаються без роботи і му-сять наймати ся до інших, по нижчій ціні і тим самим зни-зити плату інших робітників.

Коли ж капіталістові поталанить на ринку раз, тоді він прагне виробляти ще більше, щоб і надалі витримати конку-ренцію, підвищує на певний час плату робітників і таким чи-ном збирає їх більше на своїй фабриці,— що незабаром приводить до нового пониження плати. При сучасній сліпій конкуренції так і повинно діятися, і вчені назвали ці постійні зміни заробітної плати «робочим законом Рікар-до», бо англійський учений Рікардо* перший відкрив і довів той закон. Він гласить так: середня заро-бітна плата при нинішньому ладі не може довго перевищувати тої квоти, яка неодмінно потрібна для утриман-ня робітника при звичайних потре-бах тої країни і при тих відносинах, в яких він живе. Та необхідна потреба не всюди і не завжди однакова. Англійський робітник жодною мірою не обійдеться без багатьох таких речей, без яких обходи-ться наш; а робітник китайський виживе і при такій платі, при якій наш помре з голоду. Деякі вчені намагаються спростувати закон Рікардо, доводячи, що заробітна плата, наприклад, протягом останніх 100 років у середньому знач-но підвищилася. Вище ми вже пояснили, що таке під-вищення плати при підвищенні ціни на харчі й інші не-обхідні для життя речі є тільки удаваним. Тут ще мусимо додати, що не тільки харч став дорожчим, але з поступом освіти збільшилися і всякі інші потреби робітника. Коли, наприклад, 100 років тому книжки і газети читали тільки найбільші пани, то тепер книжка або газета стала майже обов'язковою потребою кожного робітника і т. д. За зако-ном Рікардо, заробітна плата не підвищується взагалі в та-кому співвідношенні, в якому збільшуються потреби ро-бітників.

Чи той закон є обов'язковим і при соціалістичному ладі?

При соціалістичному ладі дія того закону не тільки не є обов'язковою, але взагалі мусить повністю припинитися, і то з тої причини, що нинішня сліпа капіталістична конку-ренція буде знищена, а товари будуть вироблятися залежно

від потреб і на замовлення споживача; притому людська праця не буде вже товаром, який можна продати й купити, а буде найпершим обов'язком усіх громадян; робітники перестануть дбати не тільки про шматок хліба, щоб не вмерти з голоду, але й перестануть нищити своє здоров'я надмірною працею, яка збагачує не їх, а роботодавців; усі разом будуть користатися з усіх плодів спільної праці.

До чого прагне ідея соціалізму?

Ідея соціалізму прагне до загальної свободи всіх людей, до їх рівності не тільки перед законом (теперішня рівність перед законом — це те саме, якби хтось втішав голодного тим, що він має право бути ситим, але не дав йому при тому хліба. Що нам з того, що на папері обіцяно рівність перед законом, коли в житті на кожнім кроці бачимо, що то неправда; що на багатого нема рівного закону; що бідний не може нагадати про свою кривду; і що за такий самий злочин бідного карають удвічі тяжче, ніж багатого), але до рівності у суспільстві, яке кожному дає однакову можливість користуватися всіма своїми інституціями. Тепер, наприклад, всі мають право ходити до школи і вчитися, але чи всі мають можливість? Соціалізм хоче всім дати можливість користуватися наукою, мистецтвом і вигодами життя і всюди, де тільки можна, говорити про справжню свободу. Ідея соціалізму прагне зрештою до найтіснішого збратання (федерації) людей з людьми і народів з народами як вільних з вільними і рівних з рівними; прагне тим самим до зниження всякого підданства, всякої політичної залежності, всякого уярмлення одного народу іншим і до ліквідації воєн як таких, що чужі людській природі, бо знищують поступ, здичавлюють людину. Ідея соціалізму прагне тим самим і до знищення всяких класових привілеїв і усіх станів, і до цілковитого зрівняння прав жінок з правами чоловіків. Бо, доки жінка буде займати другорядне становище, порівняно з чоловіком, доти не можна говорити ні про рівність, ні про жодну свободу.

Чому соціалізм знищує окремі стани?

Соціалізмові мусять бути чужі стани, або суспільні класи, які тепер бачимо, саме тому, що вони є найбільшою перешкодою для людської рівності; що перекладають вічно одну й ту ж працю на одних, не дозволяючи їм розвиватися всебічно. І це в той час, коли інших утримують і годують

без праці, роблячи їх дармоїдами і п'явками працюючих класів.

Який же новий лад пропонує соціалізм замість нинішнього?

Передбачити у подробицях той майбутній лад важко, але головні засади, на яких він має грунтуватися, такі: замість приватної власності капіталу — власність загальна, народна, общинна; замість суспільних класів — всебічний розвиток кожного громадянина і наступна праця в різноманітних робітничих галузях; замість нинішньої сліпої конкуренції — вільний договір общини з общиною, народу з народом*; замість нинішніх злиднів і боротьби за існування — сталий добробут, що грунтується на постійній праці; а також невпинний розвиток усіх вроджених здібностей кожного громадянина.

Хто буде турбуватися про все те?

Суспільство громадян піклуватиметься про те, щоб усі співгромадяни були якнайкорисніші всім. А це можливо тільки за якнайкращого і якомога всебічного розвитку.

Чи суспільство буде мати засоби для такого розвитку кожного свого члена?

Суспільство, що складається з самих працюючих людей, напевно буде мати стільки засобів, тому що буде творити немовби одне велике господарство. А ми знаємо, що велике господарство завдяки належному управлінню та організації (хорошій економії) може завжди мати більше запасів і достатків, ніж кілька малих окремих господарств разом узятих,— хоча б у них разом і було стільки ж робочої сили, скільки є у великім господарстві. До того ж треба зважити й на те, що при соціалістичному ладі кожний працюючий буде переконаний, що від його праці залежить збільшення суспільного добра, а отже, і його добра — буде тому працювати краще і з більшим бажанням, ніж тепер, коли знає, що зі своєї праці він сам буде мати щонайменше користі. Зрештою і нині навіть того капіталу, що його народ віддає на потреби держави (разом з капіталом, який висмоктують з нього багачі і лихварі), вистачило б на те, щоб кожній людині в державі дати належне виховання,— якби, зрозуміло, весь капітал витрачався б на ту мету і коли б найбільша його частина не йшла на військо, зброю, фортифікації, на плату дармоїдам чи просто на збиткові речі та розпусту вищих станів.

Чи можна, однак, майбутнє соціалістичне суспільство вважати за щось подібне до нинішньої держави?

Ніяким чином не можна, бо майбутнє суспільство буде складатися з людей рівних між собою, з самих робітників, які всі будуть справді людьми політичними, подібно як нинішні чиновники, але якоїсь особливої плати за те брати не будуть, крім того, що зароблять.

Чи ідея соціалізму нова в історії?

Зовсім ні. Вже в найдавніші часи вона сприймалася близько до серця в житті і в науці. Знаємо також, що у найбільшої частини нинішніх європейських народів у дуже давні часи земля була спільною общинною власністю. (Рештки тієї общинної власності збереглися в багатьох місцях ще й донині, а в Росії вся земля досі вважається общинною власністю.) Знаємо далі, що перші християнські общини жили спочатку згідно з засадами, подібними до нинішнього соціалізму*; що у багатьох давніх і сучасних учених соціалістичні ідеї виявлялися досить чітко, хоча справжнього, нинішнього соціалізму на світі ще не було. Зрештою і весь людський поступ є частково соціалізмом, бо грунтується на спільній діяльності людей і частково на спільному користуванні тим, що давніше зроблено чи винайдено. Особливо найновіші часи великого фабричного промислу і машин найчіткіше показують образ соціалістичного способу праці.

Але чому ж не втрималися давніші соціалістичні спроби?

Давніші соціалістичні спроби не могли втриматися внаслідок великих недоліків, які бачимо в кожній спробі. Давня спільність грунтів, наприклад, не змогла втриматися тому, що їй бракувало спільного обробітку тих грунтів і справедливого, що грунтується на справедливій праці, поділу достатків. Так само і соціалістична християнська община не втрималася через брак спільної праці. Відомо, що спільна праця є першою умовою соціалізму. В наш час,— коли на вироблення найменшої голки потрібна спільна праця кількох чи кільканадцяти людей,— згадана умова дійсно існує. Таким чином, половина соціалістичного ладу, і то половина найважча, вже втілена в життя.

Чого ж ще бракує для цілості?

Бракує тільки справедливого розподілу добра* для

спільного вжитку працюючих,— а саме це, власне, має на меті соціалістична реформа.

Чи така реформа можлива?

Така реформа (аж до усунення причин всякої нерівності і всілякого визискування — тобто приватної власності виробничого капіталу) не тільки можлива, але навіть необхідна, бо нинішній стан справ, попри всілякі дрібні запобіжні засоби, довго тривати не може.

Що ж має на меті соціалістична пропаганда, якщо реформа неминуча сама собою,— чи з нею, чи без неї?

Соціалістична пропаганда має на меті не раптове проведення реформи, а власне, розумне, продумане і якнайдосконаліше її впровадження. Одночасно хоче вона шляхом підготовки й освіти народу запобігти страшному, кривавому вибухові, який через зростаючий утиск, злидні і збільшення кількості пролетаріату був би невідворотним і для всієї народної освіти, для всього поступу дуже шкідливим.

Чи робітники і при нинішньому стані можуть мати якусь користь від уряду?

Можуть, але тільки тоді, коли їхні представники подаватимуть свої голоси при виробленні законів для всієї держави і коли їхні інтереси як класу не тільки найчисленнішого, але й найважливішого в державі стануть вищими від інтересів усіх інших верств. До такого впливу на уряд повинні прагнути робітники, коли ухвалюють закони на свій розсуд і для власного добра,— щоб мати можливість поступово впроваджувати в життя той високий ідеал, який їм накреслює наука і природна необхідність*.

Але чи система, якої хоче соціалізм, згідна з природою людини; чи є вона натуральною, а не штучною, як її називає дехто?

Подібні звинувачення можуть робити тільки люди, які нічого не тямлять. Адже від самого початку свого існування людина прагне до щастя і добробуту, який дозволив би їй піднестися вище тваринної боротьби за існування і осягнути певний ідеал людської досконалості. Якщо осягнення такого ідеалу було можливе досі тисячу й тисячу разів, якщо люди завдяки науці, праці, доброчинності і всебічному розвитку, при належнім матеріальнім достатку

доходили до дуже значного ступеня людської досконалості й задоволення (згадаймо тут Сократа, Шекспіра*, Гете*, Мілля*) і те не суперечило їхній натурі, то чому щастя, добробут, розвиток мають суперечити цілим масам народів? Твердження, що люди так вже створені, щоб одні були щасливими, а другі ні, щоб одні працювали і терпіли злидні, а інші споживали й розкошували без праці, — то є вищою мірою обмежене, нелюдське й егоїстичне розуміння вищих верств. Що ж до робітничого стану — є то найбільший злочин, який тільки може вчинити людина. Зрештою, то старі байки, які не мають щонайменшого значення, найменшого здорового глузду. Колись так само вірили й твердили, що земля так вже створена, щоб плавати на воді і щоб сонце оберталося навколо неї. А проте нині ніхто вже в ту дитячу байку не вірить.

А л е ч и м о ж л и в и й с о ц і а л і з м у н а с, в П о л ь щ і, а з о к р е м а в Г а л и ч и н і?

Як усюди, так і в нас, є визискувачі і визискувані — є працюючий клас по селах і по містах, якому живеться не тільки не краще, але навіть гірше, ніж будь-де. Грунт наших рільників надзвичайно подрібнений, а тому неспроможний навіть прогодувати протягом року родину і,— змусивши її залізти в борги,— дуже швидко стає власністю лихварів, банків або багатіїв. А якщо й може напів з бідою прогодувати селянську родину, то не дає їй ніякої можливості послати дітей до школи, де б вони могли одержати належну освіту по вдосконаленню грунту і господарського реманенту, а також набути потрібних у господарстві знань. Все це також веде до занепаду селянські господарства, які ніяким чином не можуть витримати конкуренції з більшими, що ведуть бодай трохи вміліше своє господарство. Величезна частина нашого сільського люду — то справжній пролетаріат, друга — напівпролетаріат, тому що хоч і володіє нерухомим майном, мусить протягом більшої частини року шукати заробітку деінде,— мусить навіть підкорятися тому самому залізному законові Лассаля*, про який ми говорили вище. Серед міських робітників діється щось подібне,— хіба що на вищому рівні.

Бачимо, отже, що грунт для соціалізму в нас достатній і що стосунки наші,— такі ж хороші, як і всюди,— вимагають швидких змін.

А л е ч и с о ц і а л і з м с у п е р е ч и т ь н а ш о м у п а т р і о т и ч н о м у п о ч у т т ю?

Зовсім ні. І такий закид навіть смішний. Бо, як вже сказано, соціалізм суперечить всілякому гніту й визискуванню,— чи то людини людиною, чи народу народом. Отже, як тільки запанує свобода і єдність серед народів, тоді кожен зможе розвиватися якнайкраще,— бо не буде гноблений іншим так, як нині. Навпаки, можна сказати, що розвиток кожної народності,— справді прекрасний і вільний,— може настати тільки при соціалістичному ладі як найвільнішому і такому, що забезпечує народові матеріальне існування.

Але, може, для нас, поляків*, вистачить самого патріотичного почуття? Може, саме тільки виборення політичної незалежності ощасливить наш народ, а тому і соціальна реформа нам не потрібна?

Хто так каже, той або засліплений, або нічого не тямить. Бо незалежність політична взагалі нічого не значить для людей порівняно з внутрішнім соціальним рабством. Яка користь буде для нашого народу з того, що наші податки замість росіянина чи пруссака буде брати і витрачати уряд, який складається з наших власних панів, що дбають так само як росіянин і пруссак лише про самих себе, а не про благо народу? Яка користь нам з того, що будемо мати власного короля, в той час як лихварі і капіталісти будуть нас обдирати і визискувати, як і раніше? Доки не подамо народові надії на соціальну реформу, тобто на поліпшення його матеріального існування, він не стане всім гуртом до виборення своєї і нашої політичної незалежності. Треба забезпечити його передусім хлібом і всіма плодами його праці, а тоді жодна сила, жодна навала не запряже наш народ в ярмо неволі, не позбавить незалежності. Іншого способу немає!

Лейпціг, дня 8 серпня 1878

СОЛІДАРНОСТІ!

Справа працюючих класів є нині однією з найважливіших, тим більше що тепер і серед самих тих класів починає пробуджуватися почуття своєї гідності і своїх прав, починає пробуджуватися підтверджене наукою переконання, що єдиною основою і єдиною умовою людського поступу є праця. Що це насправді так — немає потреби ще раз доводити, бо нині мало вже людей настільки сліпих і відсталих, які не були б переконані у цьому і які не погодилися б, що тепер украй необхідно поліпшити становище працюючих класів, як класів найважливіших у суспільстві, як підвалину, на якій стоїть вся суспільна споруда. Але є друге, незрівняно важче питання: як слід і як можна поліпшити те становище? Те питання є предметом тисяч суперечок поміж ученими. На нашу думку, найшвидше спроможні на нього відповісти самі робітники, бо тільки вони можуть найкраще знати, чого їм треба і яке зло слід усунути.

Передовсім запитаймо самі себе: хто може поправити долю і становище працюючих класів? Ніхто, крім нас самих! Крім нас, ніхто нам не допоможе. Міркувати про нас можуть учені, але діяти за нас ніхто не буде і не зможе!

Проте щоб діяти спільно, для спільного добра, аби пізнати те спільне добро, спільну мету всіх працюючих класів, треба, щоб ті класи стали рука в руку, як брати і співмешканці, треба солідарності, опертої на взаємопізнання, на врахування взаємних, часткових інтересів і на злиття їх в один спільний інтерес. Солідарність працюючих класів є першим щаблем до покращення їхньої долі, який з кожним кроком ближче підводить до неї, наближає одночасно і великий день їхнього звільнення від визиску і темноти.

Таке завдання, таку програму має «Praca»: підготувати працюючі класи до солідарності, до відповідної спільної дії

для спільного добра. Яких же засобів вона збирається вживати для досягнення тієї мети? Двох, і то найпевніших: вказувати працюючим класам у доступній формі головні істини і погляди, здобуті новочасною наукою — то перше; і по-друге — допомагати їх ближчому ознайомленню зі самими собою, пізнанню власного життя, власних щоденних потреб і недоліків, власних злих і добрих сторін. Бо ніщо так не допомагає зближенню і зсолідаризуванню людей, як саме таке докладне пізнання. З цією метою «Praca» буде вміщувати всякі правдиві відомості про життя робітників різних робітничих і промислових галузей, окремі характерні факти з того життя, матеріали для статистики і голоси мислячих робітників у справах практичної допомоги тим чи іншим потребам.

Ось така наша мета. Ця мета не повинна бути чужою жодній людині, що належить до класу працюючих. Саме тому нікому не повинні бути чужими жодні чесні намагання досягнути тієї мети. Аби можна було більше робити для досягнення мети, «Praca» розширила свою програму — замість того щоб займатися виключно друкарськими справами, вона звертається з нагоди річниці свого існування до всіх разом працюючих класів, сподіваючись від них якнайбільшої підтримки.

Крім цієї програми, не занедбує «Praca» і наших товариських справ, які, як задатки тієї солідарності, як перші початки спільної дії працюючих класів, повинні стати якнайшвидше близькими серцю всіх.

Отож разом, брати робітники! Хто живий — тому в голові життя. Облишмо померлим переривати свої мертві принципи і теорії! Займімось гаряче, щиро, жваво нашими живими справами, нашим життям. Думаймо, з'ясовуймо причини добра і зла. Єднаймось, щоб зло викоренити, а добро залишити. Радьмося зі вченими, але маймо також власний розум у голові! Допомагаймо самі собі, і буде нам краще!

РЕДАКЦІЯ «ПРАВДИ»* В БОРОТЬБІ З ВІТРЯКАМИ

(ЗАМІТКИ НА ПРИМІТКИ ДО ШЕЛЛЯ В XII ВИП. «ПРАВДИ»)

Подаючи нашій читаючій громаді окремою книжечкою переклад (скорочений) статті звісного німецького катедер-соціаліста* Ганса Шелля про німецькі суспільно-політичні сторонництва, мали передовсім на оці — вказати ціль і програму нового, робітницького руху в Німеччині, котрому Шелль посвятив V розділ своєї праці. Се і спокійне та, оскільки можна було, безстороннє представлення сторонництв становить, як для нас, головну вартість Шеллевої праці.

Одно тільки хотіли б ми замітити на закінчення сеї книжечки. Стаття Шелля друкована була в «Правді», котрої редакція вважала потрібним пододавати до послідного розділу свої примітки, котрі, як звичайно, займають більше місця, ніж дотичущий текст. В тих примітках ред[акція] «Правди» старалася по змозі сил своїх збивати думки, висказані в програмах радикальних сторонництв або подані Шеллем яко основні точки науки поєдинчих їх представників. Не входячи вже в те, що подібні примітки не дуже-то на місці при такім тексті, ми хочемо тільки роздивитися, скільки правди в тих примітках і наскільки ред[акція] «Правди» може ними гордитися.

Поперед усього вилучимо з нашого розбору все, що тикається А. Шеффле*, котрого ред[акція] «Правди» тиче всюди, де приходиться говорити про такі діла, котрі ані ред[акції] «Правди», ані самому Шеффле не досить ясні. Лишаючи на будуще обширніший розбір економічних та соціологічних думок Шеффле, ми замітимо тепер лиш тільки, що Шеффле самі німці і його одновірці — катедер-соціалісти вважають одним з тих мудреців, що то після Колумба їздять Америку відкривати, причім не раз Америку

минуть, а до Хіни* заїдуть. І так кожному, хто переглядав його «Bau und Leben des socialen Körpers», звісно, що він кладе великий притиск на те, що от се робить зворот в суспільній економії, слідячи її в зв'язку з соціологією, і старається навіть випертися знакомства з Контом* і Спенсером*. Думав би чоловік, що ось то знаменитий Шеффле яку штуку вдрав. А між тим Америка давно вже була відкрита і Контом, і Марксом, а Шеффле не здужав і так її відкрити, як вони, бо ані в соціології не сказав нічого нового, не сказав навіть тілько, як Спенсер (не кажучи вже о важкій, абстракційній та нестравній бесіді супроти популярного і приступного викладу Спенсера), ані в економії не сказав нічого поза Маркса, ба, і тут не всюди зумів удержатися на науковій висоті Марксових думок, і там, де спробував сказати щось свого супротив Маркса, звичайно тільки попсував, а не поправив, і пізніше мусив назад вертатися до того, що каже Маркс. Так було, між іншим, з теорією вартості. Тож для короткості сеї замітки ми не будем тут розбирати того, що ред[акція] «Правди» наводить з Шеффле, а тільки власні її думки, і то тільки теоретичні.

В першій примітці, подавши шеффлівську характеристику Лассаля, ред[акція] «Правди» каже: «Показується, що й загальне голосування не підносить робітницького стану до такої потуги, яка потрібна до конституційного осущення робітницьких забагів». Ну, чудні ж має поняття ред[акція] «Правди» о вліянні загального голосування і о дійснім стані робітницького сторонництва в Німеччині! По-перше, що право загального голосування ніхто ніколи не вважав універсальним ліком на всі суспільні недогоди: ніхто ніколи не думав, щоб воно відразу могло, мов ліскою чародійською, перевернути суспільність. А по-друге, ред[акція] «Правди», відай, не знає о тім, що для «конституційного осущення» яких-небудь «забагів» треба мати свою більшість в парламенті, чого ще соціал-демократи не мають. О неможності поправи відносин суспільних такою дорогою можна би говорити аж тоді, коли б така більшість була, трібунки робила і то не раз, а вони не вдалися. А чень же ред[акція] «Правди» знає, що сього досі не було,—чи, може, схоче, приміром, такого трібунку покласти Паризьку комуну 1871? А при тім же ред[акція] «Правди» най зостановиться і над тим, під якою пресією з боку прусського уряду та лібералів відбуваються там вибори до ради

державної! Далі каже ред[акція] «Правди», що «замисли соціал-демократів не можуть навіть приближаючо знайти такого відгомону і такої підмоги серед цілої суспільності, яку мали ліберальні змагання свого часу серед загалу суспільності абсолютно правленої». По-перше, се ще питання, про котре можна дуже спорити з ред[акцією] «Правди». Бо, насамперед, звісна річ, що ліберальні змагання й досі ще, навіть в найліберальніших краях, не прийнялися у б і л ь ш о ї частї суспільності,т. є. і сільського, і міського робучого люду. А й у самій середній верстві, колишнім «третім стані», ті ліберальні змагання приймалися безмірно тяжче і поволіше, ніж соціал-демократичні думки тепер приймаються між робітниками. Треба було довгого ряду поколінь, щоб здобути ліберальним думкам хоть тілько і так гарячих прихильників, скільки, наприклад, в Німеччині здобув для себе соціалізм в послідним десятку літ. Не завадить ще додати й те, що т[ак] зв[аний] ліберальний переворот звершився в дуже значній часті робітниками, котрі і тоді вже бажали зовсім чого іншого, ніж панування теперішнього лібералізму. (Гл[яди] хоть би B e r n h a r d B e c k e r, Geschichte der revolutionären Pariser Commune, 1789—93.) А по-друге, хоть би воно й так було, як каже ред[акція] «Правди», то все-таки се ще нічого не значить. Хіба ж ред[акція] «Правди» гадає, що переворот суспільний коли-небудь звершувавсь або може звершитись через агітацію, проповідь яких-будь теорій? Всякі суспільні перевороти (ред[акція] «Пр[авди]» зволить сама побачити на се докази у Маркса, Бокля*, а нехай і у Маколея*, Тена* і др.) відбувалися силою законів економічних, силою попереду вже звершених змін в продукції та обміні достатків серед даної суспільності. Всякі суспільно-реформові теорії всіх часів— від Лікурга* і Гракхів* аж до Оуена* та Маркса — були тільки виводами з даних в сучасній суспільності фактів, були тільки немов підведенням одної суми під те, що було, були виразом довершеної вже зміни економічної і жаданням змін ф о р м а л ь н и х, відповідаючих тим змінам р е а л ь н и м.

В другій примітці ред[акція] «Правди» силується опрокинути т[ак] зв[аний] «залізний» закон робучої плати Рікардо. Передовсім треба завважити, що ред[акція] «Пр[авди]» взялась до опрокидання сього «закону», заким ще сама вспіла його зрозуміти. Ред[акції] «Пр[авди]» здається, що Лассаль (звісна річ, що в своїй брошурці «Offenes Antwort-

schreiben» і т. д.), між іншим, спопуляризував тільки думку Давида Рікардо про робітницьку плату; ред[акція] «Правди», спираючись на повазі «Augsburger Allgem[eine] Zeitung», зволить, однако, твердити, що Рікардо не так думав, як се сказав Лассаль; замість «Augs[burger] Allg[emeine] Zeitung», воліла ред[акція] «Правди» заглянути до самого Рікардо, от хоть би в російськім переводі Зібера*, де на стор. 23 «Осн[ов] полит[ической] экон[омии]» думка ця написана дуже виразно і зовсім недвозначно твердить, буцімто плата робітницька д е р ж и т ь с я з а в с і г д и (ред[акція] «Пр[авди]» повторює се аж два чи три рази) на мінімумі конечних до прожитку знадіб. Проти такої нісенітниці, видуманої самою ж ред[акцією] «Пр[авди]», починається полеміка і наводяться передовсім слова того ж самого Лассаля, котрий ніби суперечить сам собі, кажучи, що це мінімум має бути залежне від даних привичок народних. Хто би не знав діла, а видимо на те й числить ред[акція] «Пр[авди]», той би подумав, що тут справді Лассаль противиться в однім місці тому, що сказав в другім місці. А між тим, се тільки дві нерозлучні часті одного речення, се іменно сформулювання того «закону робітницької плати!» Коли б ред[акція] «Правди» схотіла була се бачити, то не була б потребувала далі мучитися, доказуючи, що той «мінімум» різний в різних краях. Адже якраз те саме каже і Рікардо, і Маркс, і Лассаль за ними!* Але ред[акція] «Пр[авди]» мала свій інтерес в тім, щоб перекрутити се питання, і то ось який інтерес. Мінімум, про котрий ніби говорить Лассаль, мінімум, ограничений народними привичками,— се нонсенс. Треба прецінь розрізнити: мінімум поживи, потрібної для робітника з поглядом на вимоги фізіології,— і мінімум з поглядом на привички народні. Перший мінімум — сталий і незмінний, другий в різних краях різний і раз у раз міняється. (Замітимо мимоходом, що ред[акція] «Пр[авди]» і тут помилилася, бо й перший мінімум, біологічний, зовсім не сталий: він для єдиниці людської міняється і з віком, і з кождоразовим станом культурним.) Значить, одержуючи той з двох боків ограничений мінімум плати, робітник, властиво, дістає сталий мінімум біологічний + надзвишку, обусловлену народними привичками. Значить, не можучи зі своєї плати утворити капіталу і розбагатіти, робітник повинен нарікати не на капіталіста, не на плату, а на погані привички народні, котрі кажуть йому розмітувати лишню надзвишку грошей. Значить —

робітник повинен свій прожиток ограничити на «мінімум біологічний», т. є. жити в яскинях та норах, як первісний чоловік, живитися корінцями, саранчею та кропивою, вбиратися в шкіри або фігове листя, а з надзвишки плати збивати капітал, бо до більшої плати він н е м а є п р а в а! Ось куди при помочі божій заїхали!

Допровадивши так зручно ad absurdum[1] лассалівський мінімум, ред[акція] «Правди» при помочі Шеффле ставить «здоровий економічний закон». «При теперішнім устрою економічнім остається головною нормою регуляції плати: подаж і попит за роботою, а властиво стосунок між подажею роботи а попитом». Ну, се стара новина, — ред[акція] «Правди» могла се знайти і у Рікардо, і у Маркса, і у Лассаля, іменно з тої самої норми вони й виводять сей закон. Але поглядім, що виведе з неї ред[акція] «Пр[авди]». А от що! Буває так, що часом з'являється якась «надпродукція сил робучих» і тоді — ред[акція] «Пр[авди]» признає се — плата сходить справді на той іно що опрокинений мінімум. Ба ні, «коли з робітниками без маєтку співубігаються робітники з маєтковими засобами, тоді перші робітники можуть попасти навіть п о н и ж ч е того мінімуму!» Ось тобі й на! Значить, таки можуть! А коли можуть? А що се тота «надпродукція сил робучих»? Сього ред[акція] Пр[авди]» не вміє чи не хоче сказати — видно, бачить, що й так уже договорилась через верх. Звісна-бо річ, що в «здорових» економічних порядках, де суспільність ціла вважається о д н и м р о б у ч и м ф о н д о м, немов одним соборовим робітником, там і не може бути забагато сил робучих. Чим більше їх, тим ліпше, тим більше суспільність натворить витворів, тим багатшою стане. Але звісно також, що при «нездорових» економічних порядках не так робиться, а так, що чи то нужда, чи які другі обставини зганяють маси людей в одне місце, н[априклад], до одної фабрики, до одного заняття і пр., так що всім їм в т і м м і с ц і ніщо робити. Се у нас називається надпродукцією робучих сил. Кождий видить, що се зовсім не значить, немовбито суспільність мала забагато робучих рук, так що ніде їх і дівати,— такої суспільності досі ще не було на світі; се значить тільки, що якісь обставини зігнали забагато людей до певного одного заняття, до певного розряду занять, т[о] зн[ачить] відірвали їх від інших занять, котрі

[1] До абсурду *(лат.)*.— *Ред.*

гинуть без робітників. А при таких обставинах і сама ред[акція] «Правди» признає, що плата може зійти до мінімуму удержання або й нижче його. То само говорять (тільки ясніше і логічніше, ніж ред[акція] «Правди» враз із Шеффле) також Рікардо, Маркс і Лассаль. Ба, вони говорять ще більше. Вони кажуть, що понижче мінімуму ані навіть на мінімумі плата не може довго вдержатися, бо робітники то вимирають, то знов розходяться, а щоб вдержати прочих, капіталісти мусять підвищити їм плату п о н а д мінімум. Але й там вона знов довго не може вдержатись, бо при корисніших обставинах знов напливає більше посторонніх або намножується більше місцевих робітників і знов починається давня історія знижування. Се й називають вони хитанням (Oscilliren[1]) робучої плати довкола мінімуму. Ось що вони кажуть. А ред[акція] «Пр[авди]», чи то не розуміючи, чи не хотячи розуміти сього, дармо й мучилась, опрокидаючи те, що потім і сама признає. А що се хитання — не виїмок, то показують загальні промислові кризи, котрі від 1825 р., мов періодичний приплив і відплив моря, повторяються більше-менше до 10 літ. Кризи — то крайні вершки тої хвилі, того хитання робучої плати. А про повстання того хитання зволить ред[акція] «Пр[авди]» прочитати собі у Маркса очерк історичний повстання капіталістичної продукції*. Розуміється, говорячи о капіталістичній продукції, треба завсігди мати на оці ті краї, де вона панує, бо там, де її нема або де вона доперва починається, то й закони її не можуть вповні і виразно проявлятися. А ред[акція] «Правди» і сього не знає і дуже часто мішає прояви ладу капіталістичного з проявами зовсім інших ладів.

Не досить того, що в перших частях примітки № 2 ред[акція] «Пр[авди]» так досадно показала свою незнаємість того, що береться опрокидати. В третім уступі тої примітки вона збиває другу засаду Лассаля, що-ді «дохід (плата) робітника не стоїть в справедливій пропорції до його виложеної праці в порівнянні з тою частю добутків, які присвоює собі капіталіст». Ред[акція] «Правди» збиває сю ненависну думку шефом саксонського статистичного бюро Бемертом і щасливо вказує нам, що плата робітницька: при малюванні домів виносить 2/3 вартості витвору, в копальнях 7/10, в фабриках битих сукон 1/4, в фаб-

[1] Буквально: відрубанням *(нім.)*.— *Ред.*

риках шовку і саєтів 24/100, в прядильнях і фарбярнях бавовни 1/7, в фабриках хімікалій 1/10, а в винницях 1/30 вартості витвору. З тих цифр— припустим, що вони правдиві — ред[акція] «Пр[авди]» прямо виводить, що «зарплата робітника є розмірна до якості і кількості роботи, з одного боку, і до якості і кількості матеріалу, вкладеного предприємцем, з другого боку». Дільна ред[акція] «Правди»! Як щасливо бореться вона з вітряками! Раз, що всі ті цифри, хоть і як дорогі для ред[акції] «Правди», для самої п р а в д и поти не мають ніякої ваги, поки не знаємо, я к д о в г о працює денно робітник на сяку або таку плату. А по-друге, що все ж таки, хто його знає, чи тяжче покої малювати, чи в копальнях або фабриках працювати і чи, приміром, робота в фабриках хімікалії така то вже дуже легка, приємна та здорова для робітника. А напослідку,— жаль, що ред[акція] «Пр[авди]» і ті цифри подала, бо вони, сяк чи так, тільки с т в е р д ж у ю т ь т е, що сказав Лассаль, а іменно, що не відповідно до кількості і якості праці та матеріалу платиться робітник, але що на плату його вліяють інші обставини.

А й те, що наостатку збиває ред[акція] «Пр[авди]», буцімто закон робучої плати тому вже неправдивий, що прецінь між робітниками можлива капіталізація, се тільки послідній замах ред[акції] «Пр[авди]» против власного її вітряка, против того «сталого і незмінного мінімуму», про котрий нікому, крім ред[акції] «Правди», й не снилося. Противно, правдивий закон робучої плати, котрий каже, що плата тота раз опадає нижче мінімуму, а знов підноситься вище нього, зовсім тому не противиться, щоб робітники при підвищі плати могли складати які-небудь заощади про лиху годину.

В четвертій примітці ред[акція] «Правди» переважно воює против другого вітряка — лассалівських продукційних спілок. Позаяк тепер ніхто з соціалістів не покладає такої ваги на тоті спілки, яку покладав на них Лассаль; позаяк теперішні робітники, коли й не вичеркують їх зі своєї програми, то вважають їх тільки одним ступенем в ході змін суспільних, то ми й оставимо ред[акції] «Правди» поборювати кріпко сей вітряк, а звернемся до іншого питання, котре розбирає ред[акція] «Правди» в початку четвертої і в шостій примітці. Ходить там о опрокинення Марксової теорії вартості. Редакція «Пр[авди]» твердо переконана, що всі соціалісти із своїм Марксом не знають і аз-

буки з теорії вартості. Та й куди їм, туманам вісімнадцятим, знати її, коли вони держаться «перестарілої теорії Адама Сміта*...». Їм здається, що «вартість товару рівняється кількості роботи, вложеної в сей витвір». Що за глупа теорія! Та й сліпі ж тоті соціалісти, що не розглянуть ближче тої теорії. Адже «щоденний досвід показує, що та сама кількість роботи, вложена в різні витвори, має різну, а не однакову вартість,— значить, вартість витвору не йде т і л ь к и за кількістю роботи». Гм, може, воно й справді так, що не йде! Ану, спробуймо порахувати.

Кравець, наприклад, купує сукна і всяких там приборів за 10 р., а за зроблену з того сукна одежу бере 15 р., значить, сукну прибуло вартості, воно перестало бути сукном, а стало сурдутом, іменно перетворене працею кравця. Сума 5 р. виражає ту, іменно тоту підбільшку вартості товару,— се ціна праці. Але чи стосунок той зміниться, коли кравець замість за 10 р. купить матеріалів за 100 р. і замість одного зробить 10 сурдутів, т. є. в матеріал вложить 10 раз по рівній кількості праці? Очевидна річ, що стосунок не зміниться, доки загальний стан продукційної техніки в суспільності не зміниться. Значить, доки того нема, доти вартість товару пересічно (розуміємо тут нормальні условини обміну, а не монополь ані шахрайство) рівна кількості вложеної в нього праці. Кажемо: пересічно. Се така річ, котру всі, скільки-небудь чесні економісти зовсім ясно розуміють і признають. Але ред[акція] «Правди» готова на те закинути, що прецінь же діамант, найдений случайно на смітнику, має без міри більшу вартість, ніж праця на його найдення виложена. Се так, а тільки, з другого боку, находження діамантів на смітниках належить щонайменше до виїмків, а головна їх маса добувається в копальнях, причім статистика вказує нам, що праця, виложена на їх здобування, коштує більше, ніж варті ті діаманти, і що, значить, вони тепер продаються пересічно нижче своєї вартості, а се знов можливе тільки при тім стані невольництва та безграничної нужди, в якім держаться люди, здобуваючі діаманти.

Але ні, скаже ред[акція] «Пр[авди]» — є приміри, коли рівна кількість праці витворює нерівну кількість вартості. На се ми скажемо, що є навіть такі приміри, коли велика кількість праці потрафить не витворити взагалі ніякої вартості, т. є. коли тота праця буде потрачена на предмети невжиточні. А є знов і такі приміри, коли велика праця

витворить меншу вартість, ніж менша праця, наприклад, коли велика праця ужита була незручно, неекономічно. Ні, каже ред[акція] «Пр[авди]», не те ми хотіли сказати. Ми говоримо про пересічно зручну і дуже вжиточну працю, про працю хлібороба. «Один корець пшениці обіймає в собі певну кількість праці і інших коштів. Коли ж жнива випали злі і грозить голод, тоді з б і л ь ш у є т ь с я у ж и т к о в а в а р т і с т ь сього кірця пшениці...», через те ціна його іде вгору. Кождий знає, що таке ужиткова вартість. Наскільки якийсь предмет може заспокоїти якунебудь потребу чоловіка, настільки він має ужиткову вартість. Ужиткова вартість кірця пшениці така, що з нього можна, напр., спекти стільки а стільки хліба, а тим знов нагодувати стільки а стільки людей. Чи під час неврожаю з того самого кірця пшениці спечеться більше хліба, чи ним буде більше людей ситих? Очевидно, що ні. Ужиткова вартість кірця пшениці незалежно від доброго або злого врожаю остає однакова, а змінюється тільки його замінна вартість, і треба було вже крайнього незнання самих елементарних понять економічних, щоб помішати ті дві речі докупи. Але се тільки неважна річ для самого нашого питання. Редакції «Пр[авди]» вільно помилятися в азбуці, вільно, впрочім, і не знати її докладно,— на се у неї є привілеї,— а ми тим часом глядім далі. Сяк чи так,— а самі ми признали, що в разі плохих жнив замінна вартість кірця пшениці збільшується, і се, очевидно, хотіла виразити також ред[акція] «Пр[авди]» в своїм висказі. Але й тут мусимо замітити, що «ігла тота сама, але вушко не те». Чи той сам корець пшениці по добрих, а по злих жнивах представляє ту саму кількість праці? Простого застановлення досить, щоб се розібрати. Коли в добрий рік 100 одиниць праці витворить 1 000 кірців пшениці, а в злий рік тих самих 100 одиниць праці витворить тільки 500 кірців, то очевидна річ, що в першім разі вартість кірця буде 1/10, а в другім разі вже 1/5, т. є. в 2 рази більша. Бачимо затим, що й тут вартість прямо пропорціональна кількості виложеної праці.

Але що ви мені плетете сухого дуба,— скаже гнівно ред[акція] «Пр[авди]». Ви тут, сяк чи так, бороните застарілої теорії вартості, над котрою новіша економічна наука перейшла вже до денного порядку! Ну,— відкажемо ми со смиренієм,— так, то й так. Для нас благодать, коли новіші економісти видумали щось ліпшого, але для вас то,

чесна ред[акція] «Пр[авди]», сором, що ви і тої застарілої теорії вартості не те що не збили, але навіть не зрозуміли, як бог приказав. А ми боронили тут, властиво, супротив вас не тої «застарілої» теорії, а тільки логіки і здорового розуму. А ось тепер ми й до вас заглянемо та посмотримо, яку то ви мудрість ставите супроти застарілої смітівської теорії? «Корисний стосунок ужитковості до коштів товару становить його вартість». Ось якою теорією обдарувала світ велемудра ред[акція] «Пр[авди]»! Теорія ся справді зовсім оригінальна, і всім, хто закидає нам, галицьким русинам, недостачу оригінальних помислів наукових, може вона служити «арматою ізбієнія» і відстрашуючим приміром! Хоть і як ми завидуєм ред[акції] «Правди» сього геніального помислу, а все-таки, хотячи бути безсторонніми, мусимо признати, що тота теорія робить огромний переворот в цілій економії,— попросту, цілу економію ставить догори ногами! Бо поглядім лиш ближче!

Дефініція ред[акції] «Пр[авди]» вводить до економічної науки замість одної — три вартості. Бо коли порівняємо кошти витворення товару з його ужитковістю, то побачимо, що деякі товари, не перестаючи бути товарами, потягають більше коштів, ніж виносить їх вартість ужиткова. Приміром подібних товарів можуть служити діаманти і загалом усі клейноти. Коли тільки ті предмети мають вартість, котрі більше приносять пожитку, ніж потягають коштів, то діаманти або не будуть мати ніякої вартості, або, властиво, будуть супроти вартості оставатися ще в довзі, т. є. будуть мати вартість. Багато знов товарів справді відповідає вимогам ред[акції] «Пр[авди]» і таких вартість буде +. Але дуже багато товарів може в певних хвилях тільки якраз оплачувати кошти витворення, так що з порівняння вжиточності їх з коштами одержимо 0, так що й вартість їх, хоть би на ділі й як велика, після нової дефініції буде 0. Чи припадком і сама тота нова дефініція не буде належати до тих, може й дорогих товарів, але з дійсною вартістю 0,— се лишаємо на суд пізньої потомності, коли тота почує що-небудь про сю дефініцію.

Ось яка вона, тота «своя » мудрість. Справді, не багато можна за неї дати. Та й треба ж було ред[акції] «Пр[авди]» братися до таких питань! Та й треба було їй виступати з таким запалом і з такою певністю у своїй побіді! А між тим наша громада, здається, уже й з сеї короткої та зовсім на

всього тикаючої замітки переконалася, що ред[акція] «Пр[авди]» береться судити про питання, котрих сама не розуміє,— через що, розуміється, замість доказати соціалістам їх грубу несвідомість законів економічних, вона тільки виказала тим наглядніше свою власну несвідомість тих же законів.

Розуміється, що ані ціль, ані об'єм сеї замітки не позволяють нам входити далі в потрібності і вказувати обширніше, що й як думають соціалісти про питання, порушені ред[акцією] «Пр[авди]», а особливо розібрати Марксову теорію вартості. Однако ми надіємося зробити се з часом в «Дрібній бібліотеці»*.

КАТОЛИЦЬКИЙ ПАНСЛАВІЗМ

Не всегда ж нам слезы горькие
Лить о бедствиях существенных,
Но на время позабавимся
Чарованьем красных вымыслов!

І справді, коли б хто завдав собі працю спрягати з собою якнайсуперечніші поняття і творити з них якнайфантастичніші образи, то, певно, ледве міг би найти щось суперечнішого і фантастичнішого від спряження тих двох слів: «католицький панславізм». Відколи тямить історія, католицизм був усе завзятим ворогом Слов'янщини, і хто знає, чи не приніс їй більше шкоди від усіх кривавих війн з мадярами, німцями та татарами! Згадаймо тільки про католицькі ордени «хрестоносців»* та «мечових братів»*, котрі ріками лили кров слов'ян і литовців над Балтійським морем, котрі до крихти згладили зо світу плем'я пруссаків! Згадаймо про облудну політику пап і інтриги єзуїтів на дворі польських королів та вельмож, котрі довели до злощасної унії релігійної*, до переслідування руського люду зразу за його віру, а далі й за народність, довели до його крайньої руїни і до великих та кривавих війн козацьких!* Згадаймо про спалення Гуса*, про Білу Гору* і страшну руїну чеського краю та чеської народної жизні головно за проводом католицького духовенства! Згадаймо про затемнювання слов'янських народів тим духовенством, про впоювання взаємної незгоди а навіть ненависті між слов'янськими племенами (русинами а поляками, сербами а хорватами)! Згадаймо про довговікову рівнодушність і мовчанку католицької церкви супротив гніту та збиткування, яке терпіли слов'яни придунайські від турків! Згадаймо й те, що ще в послідньому повстанні тих слов'ян до війни за свою свободу* бачив голова католицької церкви богопротивне ворохобство і злочинське супротивлення правовитій власті турецькій. А згадавши всі ті події, від тисячі літ роз'їдавші й роз'їдаючі слов'янську

родину, чи ж не мусимо признати, що слова «католицький панславізм» — се тільки спряження пустих звуків без значення і змісту, се «красна видумка» вроді білого вугля або печеного льоду?

А прецінь видумка тота висить нині неначе хмара над слов'янством, а декотрим здається, що вона туй-туй станеться правдою, ввійде в діло! А прецінь видумкою тою бавиться нині й сам голова католицизму і чимало других вищих та й нижчих католицьких голів, ба навіть трохи не вся політикуюча Європа. Бавиться мир божий, обзираючи тоту нову забавочку з різних боків... Так чому ж би, значиться, не забавитись нею і нам, не поглянути на неї з свого боку? Стрібуймо, може, й справді невидальце яке найдем! А поперед усього розкажім, що се за штука склалася з католицизмом?

Звісно чень нашим читачам, що заким ще не щезла з лиця землі світська власть начальників католицизму, «намісників Христових», пап римських, то їх моральна власть і повага давно вже і безповоротно лежала в гробі. Страшні надужиття власті, тиранізування та висисання італійського люду, огидні проступки пап (згадаєм лиш Олександра VI*), надуживання релігійних обрядів і церковної поваги,— все те підкопало моральну силу католицизму. Реформація Лютера, Кальвіна та Генріха VIII Англійського* втіснила його границі, витиснувши його в більшій половині з країв, замешканих германськими племенами. А новожитна наука звільна, але основно і безпощадно підривала самі основи не тільки вже католицизму, але й усякої віри в откровеніє і помимо тортур, мук, тюрем, огняних стосів (згадаємо Джордано Бруно*, Кампанеллу*, Галілея*) крок за кроком йшла наперед, стісняючи те поле, котре вперед занімала сліпа віра. Послідні важкі удари наніс тому колись всевладному католицизмові XVIII вік, і то якраз в тім краю, де досі була його найтвердіша опора, в «не християнській» Франції. Науки французьких «просвітителів та енциклопедистів» (в значній часті відгомін наук англійських натуралістів та скептиків: Локка і Юма), а особливо Вольтера і Руссо*, в значній часті відвернули французьку і європейську інтелігенцію від католицизму, а Велика Французька революція* обалила й послідню його підпору — самодержавне королівство, а в радикальнім розгоні на часок скасувала навіть була християнство.

Не помогли ані булли папські*, ані конкордати*, ні анафеми*,— повага й сила папства й католицизму падала в Західній Європі чимраз нижче, а коли часом (як за Наполеона III*) вона тісно сполучувалась з властю світською для придавлення нових ідей і затемнення люду, то се вело за собою ще гірші наслідки, бо з упадком тої світської власті й католицизм поносив ще тяжчі незлічимі рани. Навіть в Італії, в тім головнім гнізді католицизму, народ зненавидів здавна католицьких попів і папську власть і на поклик Гарібальді* радо, товпами спішив до боротьби з тою властю, поки мимо завзятого опору й зовсім не повалив її.

Очевидна річ, що після такого погрому на заході Європи католицизм мусив звернути очі свої на схід, до слов'ян. Розуміється, що добра, розвитку, поступу слов'ян він не міг мати на цілі, що папи римські дбали тільки про те, щоб придбати престолові своєму нових слуг, нову опору, а для сеї цілі всі дороги добрі. Почалась і тут та сама дволична папська політика, котрою папство свого часу вміло верховодити у світі: кокетовано, з одного боку, з деякими слов'янськими народами, котрі особливо віддані були католицизмові, наділювано їх щедро папськими благословенствами, а з другого боку, кокетовано і з іноплемінними утисниками тих народів, з властями держав, в котрих вони жили, і дуже часто юджено одних на других, щоб тим способом одних і других визискувати. Ще ж де католицизм прийняв форми та складники, яко-тако згідні з духом народу та часу, як у нас та у чехів, там він не був такий шкідний і навіть причинявся у чехів до здвигнення народності; зате деінде наслідки його отемнюючих наук та діянь були і є дуже шкідні для поступу й розвитку народів слов'янських.

Отаким-то способом приготувався в воздусі той фантастичний привид, котрий ми назвали католицьким панславізмом і котрий тепер при спосібності празника Кирила і Мефодія в Римі* перший раз виразно наклювався на світ. Позаяк в ту папську маніфестацію вміщались і русини, ба навіть руські мужики, для того годиться приглянутись ближче її цілям, годиться подумати над її значенням для світу слов'янського, а особливо для нас.

Передовсім, чи справедлива річ називати римське кирило-мефодіївське свято всеслов'янським святом, всеслов'янською маніфестацією? Нам здається, що ні. Правда, були там представники трохи не всіх слов'янських народів: біскупи руські, польські, хорватський патріот —

біскуп Штросмайєр*, біскуп болгарський, чорногорський, були попи чеські, були навіть прості люди з різних слов'янських пород, хоч, звісно, найбільше було багатої шляхти і вищого багатого духовенства. Прості люди, які були в Римі, нічим себе не заявляли прилюдно, хіба своїми слов'янськими строями, стягавшими на них посміховисько італьянців, та своєю зовсім ще азіатською побожністю — вони, як ми чули, падали ниць по римських плацах і дорогах,— чим оп'ять стягнули на себе погорду італьянців. Про ніякі слов'янські діла, про ніякий інтерес тих мас народних, заселюючих слов'янські землі, не було при тім святі ані згадки. Папа тільки завдав собі багато праці, щоб широко розвестися (по-латині!) над добродійствами, які від віків сплили з Риму на слов'ян, і дуже гаряче клав згромадженим на серце триматися твердо того Риму, не відвертати від нього очей і слухати всіх його приказів. Папа, як бачимо, зовсім не крився з тим, що йому в цілім кирило-мефодіївськім святі йде не про слов'ян, не про їх добро, але про придбання римській курії кількадесяти мільйонів вірних, ниць падучих слуг та не менше значного «swiętopietrza»[1]. І для такої-то цілі ужито імен двох слов'янських апостолів, котрі якраз від Риму і від католицьких попів потерпіли найбільше переслідувань і котрих с п о с і б учення та проповідування був на розріз противний римсько-католицькому!

Але не тільки задля того одного ми вважали римське кирило-мефодіївське свято не всеслов'янським святом, що там не було бесіди про діла слов'янські, не підношено голосу в оборону пригнетених та покривджених пород слов'янських (русинів в Росії, Галичині, Угорщині, словаків в Угорщині, поляків в Росії і проч.). Верховодили в тім святі люди, на котрих ніякий прихильник слов'янського людового діла не може покладати віри, верховодили високі попи і шляхта. Обі ті верстви більше або менше важким тягарем налягають на кожду слов'янську породу, обі вони в теперішній хвилі в Австрії взялися за руки і виступили одверто до боротьби проти освіти і добробуту робучих людей. І чи ж можуть слов'янські люди повірити, що ті самі люди, котрі в сеймах і радах державних голосують за зменшення науки в школах людових, а за вбільшення мужи-

[1] Дослівно: свято Петра *(польськ.)*. Йдеться про гроші, що збирали серед католиків нібито на утримання собору святого Петра у Римі.— *Ред.*

цьких податків і тягарів,— що ті самі люди в Римі голосно покажуть світові їх кривди та бажання, стануть їх заступниками і речниками? Чень же ні.

Та й ще з іншого боку ми не можемо вважати римського свята святом всеслов'янським, народним, демократичним (хоч би й з церковною окраскою). Се було свято радше політичне, радше роблене з видом на держави, ніж з видом на народи. В своїй повітальній промові до слов'янських богомольців папа раз тільки натякнув про Росію, виражаючи бажання, щоб і сей найбільший слов'янський народ, досі відірваний від спільності з Римом, швидко перейшов з ним у тісний зв'язок. Але з цілого зв'язку того свята і з враження, яке викликало воно в Петербурзі, видно, що тота ніби всеслов'янсько-католицька демонстрація вимірена була проти православної Росії, що верховодці того свята хотіли показати Росії, що ось, мовляв, слов'яни прочунялись, пізнали, хто їм стрик, і перестали тягти на північ, а зато тягнуть в релігійнім згляді на полудень, а в політичнім згляді — куди?.. Про те ще менше згадки було на кирило-мефодіївськім святі, але з усього радісного приймання слов'ян австрійських, а з упослідження і навіть цілковитого промовчування сербів та болгар (хоч і ті мали там своїх представників, що самі тислися наперед) видно, що римське свято не стоїть без зв'язку з новим поворотом австрійської політики в бік ніби автономічний, слов'янський. Правда, більшість слов'ян австрійських здавна заявляла і заявляє, що не вірить в щирість того повороту, що робучий люд в «новій добі» не чується ні в чім щасливішим, а радше противно,— але, звісна річ, в високій політиці не йде про думку і чуття люду, але про замилення очей другим високим політиканам, «світові». От до того-то діла й римський папа зволив приложити свою святішу руку і цілим способом уладження римського свята постарався вказати «світові» австрійських слов'ян однозгідною силою, всім серцем відданою Австрії, т. є. постарався вказати Австрію новим центром, до котрого тепер тяготіють слов'яни навкірки Росії, вказати її державою par excellence[1] слов'янською й католицькою навкірки слов'янській, а не католицькій Росії. Слов'яни затим, попи, шляхта і народи, а навіть святі слов'янські апостоли, були тут тільки шаховими фігурами на політичній шахівниці, а більше нічим.

Але ще одна і то дуже важна обставина кидає ярке світло на те всеслов'янсько-католицьке свято. Ото рівно-

[1] Переважно, особливо *(франц.)*.— *Ред.*

часно з прийняттям слов'янських богомольців в Римі папа Лев XIII* видав енцикліку, т. є. лист окружний до всіх біскупів католицьких цілого світу, лист чисто політичного характеру про відносини властей державних до народів і народів до властей. «Випадки російські, каже папа (вбивство царя Олександра II), наповнили світ тривогою перед страшною руйнуючою силою, котра хоче обалити всякий лад суспільний. Тота революційна сила зродилась з ослаблення світської власті духовенства, а затим і ослаблення всякої світської власті. До того найбільше причинився XVIII вік і його вчені, котрі фальшивим розумуванням зійшли до тої думки, що всяка власть походить від люду, що пануючі держать тоту власть тільки в імені люду і що, значиться, люд може після вподоби її й відібрати. Супротив тої страшної, революційної думки єдиною опорою є католицизм, котрий говорить, що всяка власть від бога, і наказує народам підлягати тій власті, яка б вона не була. Народ не може нікому надавати власті, бо сам її не має,— він завсіди мусить підлягати і слухати, і голос його в ділах власті не є жодним голосом, не заслугує на жодну увагу». Чи могла римська дволичність показатися досадніше, як в тій енцикліці і рівночаснім кирило-мефодіївському празнику? Папа, з одного боку, збирає і приласкує слов'ян, ворожить їм велику будучність і запевнює їх в своїй прихильності, а рівночасно, з другого боку, відмовляє їм усякого права до голосу в найважніших питаннях суспільно-політичних, робить їх безглуздим стадом, придалим тільки на обстриження та до тягла. Ми не знаємо, з яким серцем слов'янські біскупи й пани, прочитавши тую енцикліку, могли глядіти на «святого вітця», могли поклонятися перед ним і цілувати його патинок, котрий він простягав до них «з добродушним усміхом». А супроти такої енцикліки папської чим же показується кирило-мефодіївське свято, чим цілий «католицький панславізм», як не просто комедією,— дав би бог, щоб послідньою з тих незлічних комедій, які від віків виправляв католицизм з народами і за котрі пролилося море людської крові!..

А для нас, русинів, те кирило-мефодіївське свято могло б мати ще далеко гірші наслідки, ніж для кого другого,— коли б були з нього які-небудь наслідки. Навіть коли б наміри курії римської були щирі, якими вони не суть, то тісний зв'язок з Римом міг би для розвитку нашого люду бути тільки шкідним. Розкладаючий і злощасний вплив Риму

підкопав би живо й так невелику моральну силу нашого духовенства, зробив би його сліпим знарядом в руках чужих людей, не знаючих нашого люду і не дбаючих про його добро. Тільки ж, надіятись, цього швидко не буде. Не тільки се одно кирило-мефодіївське свято, котрому ми не приписуєм ніякої серйозної ваги, але й десять таких свят не зможуть зробити те, про що так шумно говорив папа, не зможуть повернути серця слов'ян до Риму. А чень же ж тих «представників» слов'янських, ніким на представництво не вибраних, не схоче ніхто брати насерйоз! А найменше можна насерйоз брати наших представників, хоч поляки живо поквапились се зробити і в спільній подорожі до Риму або анектувати русинів до себе, або вважать їх згідність з поляками в дорозі ознакою згоди і єдності обох народів. Найвищий по чину представник русинів в тій подорожі, митрополит Сембратович*, чоловік, може, собі й побожний і богомольний, але до ніякої політики, до ніяких діл практичних не спосібний, ні в яких світських речах не свідущий, і хто знає, чи не Римові має все те завдячувати. Його прихильність до Риму се факт майже єдиничний не лиш серед галицько-руського народу й духовенства, але і серед руських вищих попів,— то чи ж можна його поїздку вважати знаком прихильності до Риму у цілого народу? А з-поміж прочих наших богомольців одні їхали з цікавості, щоб повидіти Італію та Рим, другі, щоб приподобитись митрополитові, добути протекцію і т. д. Ми дуже підозріваємо, що так або майже так було й усюди. Значиться оп'ять, чи можна тут говорити про яке-небудь представництво?

Оттакі наші думки про римське свято. Ми потішаємося найбільше тою думкою, що всі шумні слова, висказані в Римі, остануться таки шумними словами без змісту, що ніяких серйозних наслідків (крім утрачених грошей) з того не буде і що многі слов'янські «отці» переконалися при тій способности про те хіба, як солодко споминає, як любо бачить італійський люд своїх колишніх владителів — католицьких попів, котрих тепер обкидає болотом та камінням. А коли б проти всякого сподівання наші «святі» пастирі хотіли й наш люд вивести на тоту слизьку дорогу, ведучу до Риму, то ми знаємо, що в люді самім найдеться сила опертись тому і показати римській курії доочно, що її панування не тільки на Западі, але і в Слов'янщині кінчиться і назад не верне.

МИСЛІ О ЕВОЛЮЦІЇ В ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОСТІ

ВСТУП

Кожде сторонництво має свій світогляд, своє понімання всесвітньої історії. Правда, нас іще морочать по школах німецькою метафізичною фразою: історія — наука безстороння, вона не може мішатися в спори сторонництв, вона мусить стояти понад сторонництвами. Як коли б се було можливе, як коли б історик не був чоловіком, сином певного часу, певного народу, вихованим в певних поняттях і поглядах, від котрих впливу ще ніхто на світі не увільнився. Як коли б метафізик, абстрагуючи поняття від предметів, а слово від поняття, міг абстрагувати й себе від себе самого. Найбільший, природжений ворог метафізики в Німеччині, Гете, був іменно й ворогом тої «безсторонньої» історії; його думка була: «Parteigeist ist des starken Manns Behagen»[1], т. є. сильний чоловік — ми додамо: й сильна партія — любується в сторонничості й мусить бути сторонничою супротив других, коли тільки має вироблений свій світогляд, відмінний від других.

Погляньмо на історію і запитаймо: котрий же то історик є приміром такої безсторонності? Не кажемо вже про старинних, у котрих політичні й суспільні симпатії та антипатії видні на кождім кроці,— але возьмім новіших, возьмім тих самих німців. Хіба ж у кождого з них не пробивається всюди його власний світогляд, дух того сторонництва, того сучасного напряму, до котрого автор належить? Хіба ж Момзен* в римській історії не монархіст та буржуа, так само як Зібель* в історії французької революції або Гервінус* в історії XIX віку?

---

[1] Дух партії — задоволення сильної особи *(нім.).— Ред.*

Конечно, треба нам тут замітити, щó се ми розумієм під історією. У нас звичайно привикли називати історією факти (і то звичайно тільки «важніші» факти), т. є. війни, трактати, революції і т. д. Розуміється, що, вважаючи історію збірником тільки таких фактів, повище наше твердження буде до неї зовсім не примісне. Бо й як же бути сторонничим, напр., в толкуванні ієрогліфів, в регіструванні королів та трактатів? Так само, як не можна бути сторонничим (а можна бути тільки несвідущим), напр., в укладанні календаря. Та тільки ж, звісно, календар такий не буде історією,— в найліпшім разі може бути літописсю. Під історією розуміємо слідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угруповання поєдинчих, важніших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь сенс, т. є. щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і викликаючі їх. Але ж закони ті одні всюди і завсігди,— скаже не один,— значить, і ділання їх одно, і погляд на те ділання повинен бути один, так як, напр., на математику, або астрономію, або фізику ніхто не хапається мати окремі погляди від тих, які приймає наука. Тут погляди у всіх партій одні,— чому ж воно в історії не так?

Признаєм правду такого закиду, та тільки просимо тих, що се закидають, сказати нам, де й коли історія дійшла до тої степені певності, що математика або астрономія? Не то що не дійшла, але можемо сказати напевно, що й не дійде ніколи і не може дійти, бо тисячі і міліони її джерел щезають безслідно, тисячі і міліони фактів, жизней людських, ба навіть цілих племен пройшли і проходять незареєстровані, не лишаючи прямого, безпосереднього сліду своєї діяльності. Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна би сказати: се будинок готовий, ні одної цеглинки в нім не хибує. Історія назавсігди остане великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусить доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика. А як їх поповнить, се іменно залежить від того, під якими впливами розвились його розум і чуття. Історія назавсігди останеться таким будинком, котрий кожде нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів.

Кілька разів уже відбувалося таке пересипування. Початок історії — се були беззв'язні записки про царів, війни, полководців, попів і т. под. З них і пішли перші літо-

писні списки («повісті временних літ», по щасливому вираженню Нестора*), писані звичайно або людьми, близькими до всяких князів і царів, лицарями та вояками, або черцями і попами: відси двоякий їх характер, царський або попівський. Основа сеї первісної історії була (після наших понять) дуже вузька, тож слідуюче покоління історичне мусило її перебудовувати в великім розмірі. А те слідуюче покоління, то були горожани, республіканці, конституціоналісти чи то грецько-римські, чи новочасні. Вони заклали історію на ширшій основі; задержуючи ще царів, князів, консулів та різних олігархів на першім місці, вони втягли в оброблення історичне й те, що іменно їх найбільше займало в щоденнім житті: життя вольних, багатих горожан, установи, вольності та конституції горожанські. На тій фазі звичайно стоїть більшість наших істориків. Однако ж нове покоління вже народилось, іде на зміну старому; се сторонництво людове (демократичне) або, краще сказати, се люд в немногих досі вчених своїх представниках. Для нього й ті основи історичного будинку, на яких його поставили горожанські історики, затісні, і він змушений знов в значній часті пересипати цілий будинок, закладати його ще ширше. Царі, князі й попи уступають з першого плану, перестають бути двигачами історії,— на їх місце стає сам люд, його економічні відносини, його праця й розвиток. Правда, матеріал давній, здобутки попередніх віків не викидаються,— вони всі найдуть доволі місця в новім будинку, тільки ж угруповання їх тепер мусить бути зовсім інше, погляд на них зовсім відмінний.

І знов-таки ми не твердимо, щоб і се був погляд абсолютно правдивий і остаточний, щоб після сього перевороту будущим поколінням не оставалось нічого робити, як тільки громадити факти і поповнювати ними тую саму будову. Хто знає, може, пізніше покажеться потреба нового перевороту. Ми тільки твердимо, що сторонництво людове — люд яко сторонництво — ставить історичну науку на найширшій з дотеперішніх основ, значить, ставить її найосновніше і найміцніше. Звісно, викінчення цілої будови на тій основі— се вже таке діло, котрого не зробить один чоловік,— се робота для цілої громади вчених людей. Але коли весь люд, уся маса стане свідущою і мислячою громадою, то й те діло попри безліч других великих діл зроблене буде краще і ліпше, ніж о тім досі подумати було можна

Та й ще одно. Демократична, людова історія зискує новішими часами нову сильну підпору, якої не мали історії попередні, зискує такого союзника, котрий приготовлює для неї найтривкішу основу. Сей союзник — науки природничі. Їх величезний, нечуваний розвиток в другій половині нашого століття не може остати без великого впливу на всі прочі галузі людського знання, а затим і на історію в найширшім значінні того слова. Виказуючи всюди єдність природи, єдність її законів у всіх найрізнородніших проявах, науки природничі підтягли й чоловіка, й суспільність людську під ті самі закони, навчили його вважатись за одно з природою, її прямим твором, фазою в розвитку загальноприродного життя. Наука о розвитку, котра стала таким сильним двигачем в природознавстві, перенесена тепер і в історію і, конечно, двигне й її наперед. Чоловік яко твір природи стався предметом окремої науки, а н т р о п о л о г і ї, котра слідить за всякими проявами його тіла й духу. Чоловік яко ζῶον πολιτικον (звір суспільний) стався предметом другого ряду окремих наук с о ц і о л о г і ч н и х, котрі слідять його в зв'язку суспільнім, слідять розвиток суспільної праці, думок, вірувань і прочої культури. Всі ті науки, з одного боку безпосередньо притикаючи до наук природничих, з другого боку безпосередньо притикають до історії і почасти входять в її обсяг. Маючи таких союзників, історія може сміло глядіти в будучність.

Матеріалу до тої нової історії досі вже нагромаджено величезну многоту, але її одноцільного оброблення не швидко ще дождемся. Більше або менше вдалі проби оброблення поодиноких частей, з більше або менше широкими виводами ми бачимо, напр., у Бокля («Історія цивілізації Англії»), Маркса («Розвиток капіталістичної продукції»)*, Леббока*, Тейлора*, Мена, Спенсера, Мак-Леннана* і др. (о початках людської культури і людських вірувань), Леккі* («Історія обичаїв в перших віках християнства», «Історія вольнодумства») і у деяких других. Але всі ті діла, хоть і як багато в них згромаджено і використано матеріалу, хоть і як багато в них важних та навчаючих виводів, все-таки більше вказують не обробленого ще поля, не тиканих питань, аніж самі подають позитивних добутків. Читаючи ті діла, доперва приходиться до пізнання, на як безмірно широкій основі заложена демократична історія і скільки то ще праці цілих поколінь треба, щоб двигнути

її наперед. Ті діла, то так як телескоп, котрий, знакомлячи нас з многими явищами неба, попри них вказав таку многосту зовсім ще не знаних явищ, про яку давнішим астрономам і не снилося.

Надіємся з часом познакомити читачів «Світа» з головними добутками тих діл. А поки що ми на їх підставі і на підставі сучасних вислідів природничих стрібуємо, хоть в побіжнім начерку, вказати одноцільний образ розвитку людськості,— вказати неначе кістяк загальної історії, так, як її понімає нова, демократична школа. Думки, котрі ми тут вискажем, були вже висказувані не раз,— вони звільна стають уже загальним добром; предмети і факти, котрих ми тут діткнем, будуть ще не раз обговорювані в «Світі», тож ми для більшої зв'язності і короткості не будем подавати цілої маси фактів, на котрих оперті наші виводи, а вдоволимось лиш деякими примірами для пояснення аргументації.

I

Відмаленьку дома і в школі говорено нам, що пан-біг, сотворивши перших людей і вигнавши їх з раю, сам навчив їх робити на хліб; що перші родичі були хлібороби, їх один син пастух, їх внуки вже знали оброблювання металів і всякі механічні штуки. Ба що більше, перші родичі в раю мали знання о бозі і о світі далеко досконаліше, ніж ми тепер, в моральнім згляді рівні були святим ангелам, а тільки коли згрішили, помрачився їх розум і повернулася на зло їх воля.

Пізніше ми чули то само, коли ще й не краще, в грецькій і римській міфології, з уподобанням читали славне Овідієве «Aurea prima Sata est aetas»[1]* і слідуючий відтак ідилічний опис первісних часів, коли-то мед капав з дубів, ріки текли чистим молоком, а люди жили жолудею та корінцями. І коли нам тепер ті оповісті видаються чистими казками, то не забуваймо, що вони були і є ще досі живою вірою міліонів людей, що вони були живим переконанням многих мислителів і вчених, що ще в половині минувшого віку насмішник Вольтер, читаючи «Contract sociale» Жана-Жака Руссо*, говорив, що, читаючи ті предковічні ідилії, йому й самому забагається скинути з себе одежу і лазити рачки; що врешті ще в 30-х роках сього століття

[1] Перший вік був золотим *(лат.).— Ред.*

Жозеф де Местер* говорив: «Ми виходимо все з тої загально голошеної гіпотези, що чоловік піднісся п о с т е п е н н о з варварства до просвіти і цивілізації. То улюблена мрія, то чистий блуд, засаднича нісенітниця нашого століття».

Сей погляд на історію, вважаючий її немов постепенним вироджуванням людей усе на гірше, називається в науці т е о р і є ю д е г е н е р а ц і й н о ю. Не можна сказати, щоб та теорія ще й тепер не мала прихильників, особливо між теологами. Правда, вони уже унимаються супротив очевидних фактів приписувати першим родичам досконале знання і математики, і астрономії, і всяких штук, але приймають все-таки, що чоловік первісно стояв на середнім ступені цивілізації і що відтак розвиток його йшов двома галузями: одною в долину до стану теперішніх дикарів, другою вгору, до теперішньої цивілізації.

Звісна річ, що наука, оперта на цілій масі аж надто переконуючих доказів, мусить відкинути і той погляд, хоть не може заперечити, що є в нім зерно правди. В історії стрічаємо справді не раз племена, котрі вироджуються, тратять з різних причин давніше знання, давнішу культуру і опадають на нижчі цивілізаційні ступені. Тому-то й противний крайній погляд, що мов розвиток людськості від найнижчих ступенів дикості до найвищої цивілізації — се один однотяглий і безпереривний поступ, хоть і має багато правди в собі, все-таки не обнімає всіх фактів. Щоб одним поглядом обняти всі факти історії, треба стати на вищу точку — з а г а л ь н о ї е в о л ю ц і ї. Еволюція (розвиток), виходячи від первісної дикості чоловіка, містить в собі поступ я к о г о л о в н и й і вироджування (дегенерацію) яко побічний, п і д р я д н и й складник. «Можемо собі представити цивілізацію,— каже Тейлор,— як вона в власній особі ступає землею; вона то зупиняється по дорозі, то спочиває; часом попадає на манівці, котрими по великім труді доходить назад на те саме місце, котре давно минула; але чи прямо, чи манівцями її стежка все йде наперед; а хоть вона часом і зробить пару кроків взад, то її хід тоді швидко стається безпомічним хитанням. Се не згідне з її природою, її ноги не так зладжені, щоб іти взад, бо вона своїм наперед зверненим поглядом і своїм наперед спішачим ходом є правдивим образом чоловіка».

Бачимо затим, що в понятті еволюції містяться поруч себе і понад собою два супротивні процеси: поступ наперед

і поступ назад. Поступ наперед є проявою первісною, переважаючою і нормальною; поступ назад — проявою пізнішою і хворобливою.

Щоб пойняти докладно цілий хід еволюції в історії людськості, щоб мати з неї міцну провідну нитку при розборі, групуванні та цінуванні фактів історичних, треба передовсім познакомитися з загальними законами еволюції в органічній природі, треба пізнати її двигаючі причини і головні форми, в яких вона проявляється. Не завагуємся ані на хвилю назвати сі дві точки основою до пізнання всякого органічного життя. Отож іменно сі основи зістали викриті і пізнані аж в половині нашого століття двома вченими англічанами, Дарвіном* і Спенсером. Спенсер виказав, що в цілій природі розвиток іде від розрізнених а однородних часток до скуплених а різнородних. То значить, що в кождім розвитку (чи поступовім, чи дегенераційнім) ідуть побіч і мішаються дві струї: різницювання (диференціація) частей однорідних і скуплювання (інтеграція) частей різнорідних. Дарвін же показав, що движучою причиною тої еволюції в світі органічнім є боротьба за існування і випливаючі з неї появи: добір природний і половий, змінність і дідичність організмів. А позаяк дякувати вислідам учених, почавши від Гете аж до Дарвіна і Гекслі*, звалений зістав переділ між чоловіком а звірами, і чоловік з цілі і вінця всіх творів усеї природи очутився тільки одним огнивом її безконечного ланцюга, то й не дивно, що іменно ті самі закони біологічні, викриті в зоології, сміло приложено й до чоловіка, до суспільності людської зі всіми її матеріальними і духовими здобутками.

Тільки сказати треба, що з смілістю не все йшло в парі належите знання й розуміння. Кожда наука, будь вона й як нова та невироблена, розростається нині так швидко і різносторонньо, що поєдинчому чоловікові годі зглибити кілька наук нараз. Можна бути вченим а навіть геніальним природознавцем, а дуже мало знати наук суспільних. І навідворіть, можна бути добрим економістом, правником або й істориком, а не знати наук природничих. От так було й тут. Природознавці брались говорити про питання суспільні, переносили сюди живцем свої теорії, незважаючи на відмінний грунт, і натворили багато лиха. А з другого боку, економісти, історики і пр., не знаючи наук природничих, а бачачи тільки ті невдалі вилазки природників на поле

наук суспільних, згори порішили, що з усім тим природництвом, з еволюцією та дарвінізмом у них нема ніякого діла.

Такий розлад мусив конечно вийти на обопільну шкоду і природознавцям, і соціологам. Бо як, з одного боку, наука еволюційна іменно в історії людськості находить для себе одну з найсильніших підпор, незрівняну щодо багатства фактів і найдогіднішу для всесторонніх дослідів, так, з другого боку, науки суспільні ніяким світом не можуть відриватися від грунту загального природознавства, бо тільки на тім грунті й можливий їх зріст. Се й пізнали вже зразу многі передові учені, а іменно Спенсер, Маркс, Тейлор і др.*, і старалися, кождий по-своєму, працювати в напрямі з'єднання тих різних частей науки і взаємного оплодотворення. Маркс був один з перших соціологів*, котрий, опираючись на теорії еволюційній і признаючи, що движучою причиною в розвитку людськості є боротьба за існування (т. є. кождочасові обставини економічні народу), прийнявся вислідити одну фазу того розвитку — початок і розвиток порядку капіталістичного. Спенсер в своїй соціології задумав на еволюційній основі виказати початок суспільності людської взагалі,—тільки ж що йому не стає смілості доводити свій власний принцип усюди до крайніх консеквенцій і через те він часто путається. Новішими часами чимраз більше соціологів ступає на тую дорогу; згадати тут лишень Альберта Шеффле, котрий, задумавши описати «будову і життя суспільного тіла», згрішив подвійно: раз тим, що те тіло він згори вважає індивідуально людським тілом, чого о тілі суспільнім не можна сказати, а подруге, тим, що описує те тіло в стані спочинку, не в розвитку, не генетично. Але все це, як сказано, тільки проби, хоть часом і невдалі, та прецінь характеристичні і показуючі дорогу новим вислідникам, котрі, видячи, де їх попередники попадали на манівці, швидше й легше попадуть на просту дорогу.

II

Ми сказали, що боротьба за існування — се головна движуча сила еволюції в світі істот органічних. Що се таке тая боротьба за існування, відки вона береться і як проявляється?

Доказана річ, що кождий органічний твір витворює за час свого життя більше сімен, аніж на данім просторі може вижити. Ростини, напр., витворюють стільки цвітового пилу, що якби кожда пилинка запліднилась і доросла, то один рід в скорім часі покрив би всю землю. Деякі риби в однім році кладуть ікри від 100 до 200 тисяч штук. І про вищих звірів, птахів та сисаків можна сказати то само, хоть в далеко меншій степені: всі вони витворюють сімен, плодять молодих більше, ніж в данім часі на данім просторі може вижити. Що ж з того виходить? Виходить та проста річ, що звичайно одна часть сімен або молодих істот гине, щоб могла вдержатись решта. Не ходить тут о те, як гине. Ростина слабша усихає, не находячи для себе достаточно соків; багато ростин (звичайно також молодих) спасають звірі; багато пилу цвітового розносить вітер, сполискує вода, варить мороз, забирають пчоли, оси, чмелі і другі комахи; багато ікри зістає незаплідненої, багато з'їдають її раки, жаби, качки; багато нарибку з'їдають другі риби та птахи водяні; багато риб нівечать видри, водяні миші, люди; багато звірів гине від морозу, голоду або від других хижих звірів; а і межи людьми чи ж інакше діється? Правду співають у пісні:

Не всі тії сади родять,
Що весною розцвітаються;

до сього можна сміло додати: не все те жиє, що родиться. Але що ж жиє? Звісна річ, коли яструб спаде згори на перепелята, то хіба те з них останеться живе, котре швидше здужає втекти та сховатись; коли рак залізе до риб'ячої ікри, то остануться лиш ті зеренця, котрі так чи сяк були ліпше сховані або взагалі лежали на кориснішім місці; коли худобина з'їдає молоду брость, то тота гілка останеться нез'їдена, котрої худобина не могла досягнути; коли пчола забирає пилок з цвітів, то вона, правда, забере і переробить на віск зерняток, нехай 1000,— але все-таки троє-четверо зерняток попадуть на женський орган цвіту (карбок) і запліднять його. Що ж остається живим серед усього того знищення? Остається живим те, що сяк або так корисніше положено, сильніше, тривкіше, розумніше,— одним словом, що л і п ш е п р и с п о с о б л е н е д о о к р у ж а ю ч и х о б с т а в и н. Цілу тоту штуку назвав Д а р в і н боротьбою за існування; назва, як видно, образова, а не докладна, бо, говорячи о боротьбі, ми, зви-

чайно, розуміємо тут якусь діяльність, оперту на волі, а між тим в органічній природі, як ви виділи з наведених примірів, не всюди можна говорити о діяльності. Ліпше затим буде означити той процес так, як се зробив Спенсер: між усіми творами природи тривають найдовше, удержуються і розмножуються ті, котрі в данім часі найліпше приноровлені і приспособлені до окружаючих обставин[1].

Думка ся, правду кажучи, така проста і близька розумові людському, як усі широкі і правдиві думки, до котрих розум людський звичайно найпізніше доходить. Але погляньмо, яка її сила. Найдовше триває те, що найліпше приспособлене до окружаючих обставин, т. є. що наймічніше, найзручніше, найрозумніше[2]. В холоднім краю найдовше потриває тота ростина, котра може найліпше зносити студінь; в гарячім краю тота, котра може зносити спеку і посуху. На пасовиську рости буде тільки така ростина,

---

[1] В сім строго науковім означенні поняття боротьби за існування дасть розтягнутися справді на всі твори природи, органічні й неорганічні, бо й серед неорганічних творів відбувається вічна зміна, вічне переміщення сил, вічний рух,— а серед тої зміни, звісно, триває найдовше те, що може ставити їй найбільший опір. Сей погляд зістав уже приложений до астрономії і, надіятись, принесе для тої науки чималу користь. Молодий німецький учений Ді-Прель* в своїй книжці «Kampf ums Dasein am Himmel» дуже дотепно виказав, що і наш систем планетарний зразу не був таким, яким є нині, і що правильний оборот планет довкола сонця не був зразу такий правильний, але витворився з часом через пристосування планет до окружаючих обставин. Деякі планети, каже Ді-Прель, не попадали зразу в правильний оборот і, звихнувшися з правої дороги, мусили швидше чи пізніше вдаритись о яку другу планету. Такий удар мусив звихнути й рух другої планети; обі ті планети або збивалися докупи і летіли вже іншою дорогою, або розбивалися на окремі кусники, котрі й досі незлічимими громадами блукають в просторі і час від часу попадають на інші, великі планети. З такої-то суміші, з такого безладу повстає те, що ми зовемо ладом небесним, а що й досі зовсім ще не таке правильне, як нам здається, бо процес руйнування недобре приспособлених тіл небесних відбувається ще й досі і, очевидно, не перестане ніколи.

[2] На те, може би, дехто міг закинути, що адже жиють не раз і каліки, дурники та ідіоти. Звісно, що жиють, але жиють хіба в суспільності людській, де обставини дуже вже сложні, як се побачимо далі. Але вже й тут можна так само простим розумом відповісти, що жиють не власною силою, не власною працею і що коли б суспільність від них відступилася, вони погибли би швидко. А се чень повищого закону не тикає.

котра, раз згризена зверху, може відновляти свою брость; всяка друга ростина, котра сього не може, раз згризена зверху, усохне і загине. Риба в воді тота потриває довше, котра швидше і безпечніше зуміє найти собі поживу; щупак той пережиє других щупаків, котрий швидший, міцніший і проворніший ловити, напр., дрібні ковблики; ковблик той пережиє своїх товаришів, котрий здужає швидше і ліпше ховатися та втікати. Ковблики слабші від щупаків, але зате їх множиться далеко більше, так що хоть щупаки і всякі другі хижаки нищать ковбликів чимало, то прецінь їх багато і виховується. Котрий звір не може взяти силою, той бере хитрістю або многотою. Миші всі давно б були вигибли від котів, совів та шулік, якби не ховались по норах; зайці — якби не втікали так прудко. З того виходить конечно, що кождий звір, кожда істота, котрій миле життя (а се можна сказати і про ростини), по своїй змозі старається чимраз ліпше приспособитись до окружаючих обставин. Старання се не треба брати доконче так, як воно діється у чоловіка та вищих звірів, т. є. з певним розмислом і т. д. Приспособлення у нижчих істот відбувається несвідомо, силою т[ак] зв[аного] природного та полов'ого добору, а полягає на двох прикметах усіх органічних істот, на змінності і дідичності.

Кожда істота, приноровлюючись до даних обставин, може під їх впливом, за свого єдиничного життя, змінятися, правда, не багато, але все-таки й не так дуже незначно, як декому здається. Майже кожда істота чим-небудь не подібна до другої, а відки ж та неподібність? Кождий, напр., знає, як дуже може змінитися чоловік під впливом свого заняття, ремесла і т. д. Не тільки вираз лиця, великість і сила мускулів, але навіть грубість і форма кості — все в нім зміниться в відповідно недовгім часі. Правда, є границі тим змінам, але й то правда, що серед тих границь кожда істота може змінюватись, приноровлюючися до окружаючих її обставин.

Кожда істота може ті за свого життя набуті зміни передавати в певній степені своєму потомству. Як се діється, сього досі наука не вислідила, але що се діється, то певно. Кожда дитина в чім-небудь подібна до своїх родичів; не раз навіть слабості родичів переходять на дітей.

Яка ж буде сила тих природних спосібностей в боротьбі за існування? Найсильніші і найспосібніші істоти, котрі,

як ми бачили, переживають своїх менше спосібних товаришів, мають найбільшу можність сплодити численне і сильне потомство і вдержати свій рід, з котрого знов найспосібніші пережиють менше спосібних — се добір природний.

Найсильніші, найспосібніші, а зглядно й найкращі самці будуть мати найбільшу можність здобути собі найспосібніші самиці і через те ще зміцнити своє потомство, передаючи йому суму корисних змін батька й матері. Коли їм прийдеться здобувати такі самиці силою, вони переможуть силою, а зглядно будуть через довгий ряд поколінь вироблювати в собі силу; коли прийдеться єднати уподобання самиць красою і блиском барв, то оп'ять через довгий ряд поколінь в тім роді почнуть витворюватись гарні та блискучі барви.

Звернім увагу ще на одну важну річ. Окружаючі обставини, т. є. загал явищ кліматичних і географічних, не остаються однакі, але в більшій або меншій мірі раз у раз змінюються; через те й приноровлення живих істот ніколи не може дійти до кінця, статися досконалим, бо заким ще довершиться приноровлення до одних обставин, вже ті обставини змінилися. Ще коли б звірі та ростини раз у раз жили на однім місці, то зміни ті були б повільніші, але іменно сама боротьба за існування пре їх чимраз в нові місця, де обставини для них корисніші. Ті неперестанні вандрівки звірів і ростин дуже багато причинюються до викликування швидких і глибоких змін і в цілій органічній природі.

А тепер запитаймося: що се за зміни, в якім напрямі і після яких законів вони відбуваються?

Звісна річ, зміни ті йдуть безпосередньо або посередньо для користі організму. Найнижчі і найпростіші організми, про які тепер знаємо, т[ак] зв[ані] м о н е р и,— се прості брилки протоплазми (білковитої матерії, з котрої складається всяке органічне тіло) без ніякого сліду яких-небудь членів, плівок і проч. Вони рушаються дуже мало, живляться так, що своєю масою обливають ті частки матерії, котрі їм служать за поживу, і звільна перетворюють їх в масу, подібну до своєї, лишаючи на боці незужиті часті, а множаться так, що доросла монера розпадається на дві або більше часток, з котрих кожда відтак жиє собі на свою руч як осібна, готова монера. Бачимо затим, що до такої живини не легко навіть приложити назву «організм» в тім щоденнім значінні — «істота з певними органами, т. є.

знарядами»; ніяких таких органів у монер нема; вони тільки своїм хімічним складом різняться від істот неорганічних, та ще й тим, що можуть другі тіла (органічні чи й неорганічні) приноровлювати (асимілювати) до свого тіла. От з такого-то або подібного початку розвилися всі органічні твори на землі: ростини, звірі й люди. Погляньмо, як більше-менше йшов той розвиток.

Ми сказали, що первісні живі твори — монери, чи як їх там звати,— були істоти майже плинні і дуже малорухливі. Звісна річ, в первісних, первовічних водах тим істотам не легко було найти собі поживи, бо води ті не були так, як теперішні, повні гниючих органічних часток. Вони мусили переважно черпати свою поживу з часток неорганічних — вуглероду, азоту та кислороду, котрі є в воді,— а тільки деколи їм удавалось досягти яку другу монеру, котру вода зіпхнула з її місця і несла свобідно. Тут на всякий спосіб корисніше було для таких монер — с а м и м плавати свобідно, бо тоді легше їм було наткнутися на добичу. Але такий перехід від життя, сказати б, осідлого до рухливого мусив повести за собою велику зміну в складі монер. Передовсім, вони не могли вже оставатись такими розливистими брилками протоплазми,— поверхність їх мусила пристосуватися до води, крізь котрої частки їм треба було пробиратися, мусила потроху окріпнути і заокруглитися — вона сталась тонесенькою плівкою; так само до плавання мусив виробитися який-небудь знаряд, звичайно в виді тоненької ниточки, котра звивається на всі боки і попихає таке малесеньке сотворіння наперед. Значить, будова первісної монери при першій зміні обставин мусила з р і з н и ц ю в а т и с я, мусили витворитися п е в н і ч а с т і д о п е в н о ї п о с л у г и, т. є. п е р ш и й п о д і л п р а ц і.

Той поділ, те різницювання йде чимраз далі. Коли у первісняків воно ще невиразне і нетривке, коли там одна частка ще може повнити різні послуги (напр., плаваюча ниточка може бути в кождій хвилі назад втягнена до середини і служити до травлення корму і проч.), то о один крок далі бачимо вже виразніші поділи. Первісна комірка, становляча одну істоту, ділиться на кілька комірок, котрі все ще становлять одну істоту. Ті комірки повнять зразу однаку роботу, але з часом приноровлюються кожда до іншої роботи і кожда відповідно до того змінюється. У звірів витворюються вже відрубні нитки або рамена до хапання

добичі, відрубний отвір — рот, відрубні прилади до травлення, а у звірів рухливих навіть відрубні точки на тілі, в котрих громадиться більше барвника, дуже чуткого на світло, через що ті точки заступають місце пізніших очей (се т[ак] зв[ані] точки очкові — «ocelli»).

Так само змінюється й первісний спосіб розмножування. Замість простого розділу материньої комірки на дві самостійні нові комірки, тепер від материньої істоти відривається одна частинка, котра сама собою не є ще новою самостійною істотою, а тільки немовби насінням, зародком (spora), і тільки по якимось часі розвивається в істоту, подібну до матері. Так запліднюються деякі нижчі ростини і нижчі звірі. Різницювання не стає на тім. Дві такі спори зливаються докупи і творять доперва зарід нової істоти; спори ті, зразу однакі, відрізнюються чим далі, тим більше; для їх витворювання витворюються окремі органи — полові, мужеський і женський. Зразу оба ті органи містяться на однім осібнику,— організм розмножується через самозапліднення; але швидко показується, що для організму далеко корисніше запліднюватись сіменем другого такого самого осібника, і знов організми витворюють різнородні способи для осягнення такого перехресного запліднення.

Таким способом на підставі самих простих, механічних законів можемо витолкувати собі початок усіх різнородних форм живих істот, розвиток їх поодиноких органів і спосібностей, навичок і способу життя. Ті спосібності, змисли і органи розвивалися довгі міліони літ у нижчих родів, заки перейшли до вищих, у котрих розвилися ще далі. Многі з тих спосібностей перейшли від звірів і на чоловіка, котрий і тілесно, і духовно в многих зглядах тільки побільшив, удосконалив і опроцентував талант, одержаний від своїх предків — звірів.

Ми не без причини задержалися так довго над боротьбою за існування, не без причини старались показати на примірах її силу і вплив на розвиток живих істот. В розвитку людей вона також не тратить своєї сили; її закони і в людській історії проявляються виразно і будуть проявлятися, доки будуть люди на землі — конечно, не в однакій формі. Стрібуймо затим на закінчення сього розділу сформулювати ті закони ясно і коротко; ціле наше завдання далі буде лежати тільки в тім, щоб на підставі даних історичних виказати ті нові форми боротьби за існування

між людьми, виказати початок, розвиток і причини тих форм,— а може, таким способом з історії, так понятої, здужаємо витягнути яку-небудь певну науку і на тепер, і на будуще.

1. Боротьба за існування, оскільки ми її досі пізнали, полягає на змаганні кождої живої істоти — заховатися при житті і множитися;

2. Позаяк живих істот повстає забагато, вони нищать одні других,— перевага остається за тими, котрі найліпше приноровлені до окружаючих обставин;

3. Приноровлення до окружаючих обставин, таке конечне для життя організмів, доводить до різницювання, до поділу праці, до змін, корисних для організму, до неперестаючого розвитку.

Можемо ще додати:

4. З двох галузей розвитку тота переросте і переможе другу, котра осягає корисніші зміни легшим способом і з меншою затратою сил організму. Се первісна, найпростіша, «звіряча» форма боротьби за існування. Погляньмо, як далась вона чоловікові.

III

Коли, де і яким появився чоловік на землі, сього досі наука не знає. То тільки знає напевно, що жиє він на землі далеко довше, ніж донедавна люди думали, і що не яких-небудь 6000, але запевно звиш 100 000 літ минуло від його «сотворення». Найзнатніші вчені, як Дарвін, Катрфаж* і другі, догадуються, що чоловік появився ще вчасно в третичній формації, хоч досі не удалось ще винайти сліду чоловіка з тої предавньої доби. Первісний чоловік своїм виглядом і способом життя мусив мало різнитися від своїх безпосередніх предків і свояків — третичних мавп. Предки ті жили переважно на деревах, утікаючи перед страшними тогочасними хижаками; певно, так мусив жити і первісний чоловік. Мавпи живилися переважно овочами, не покидаючись при добрій нагоді пташачих яєць або й м'яса звірів; така сама мусила бути й страва первісного чоловіка, конечно, сира, бо огонь пізнав чоловік аж геть пізніше, аж в четвертичній формації. В многих місцях понаходжено останки костей і поживи первісних людей уже з четвертичної формації, без ніякого сліду, котрий би наводив на догадку, що ті люди знали огонь. В найдавнішій добі свого життя —

а доба тая, певно, довша була від усіх пізніших разом взятих — чоловік жив цілковитим звіром по лісах, по деревах і по скалах, не знаючи нічого, не думаючи, не застановляючись, без мови, без віри, без найменшого сліду якоїнебудь культури, жив з дня на день в ненастанній, безмірно важкій боротьбі за існування. Не дивно, отже, що з того довжезного часу не лишилось майже ніяких слідів, не лишилось навіть споминок в казках та темних повірках найдавніших народів, так як дитина не тямить нічого про першу добу свого життя.

Як же ж тодішній чоловік був приспособлений до боротьби за існування? Можемо сказати, що обставини були для нього дуже некорисні і для того довгі тисячі літ мали над ним цілковиту перевагу. Кругом нього жили страшні, великі хижаки, звірі, тепер вже вигибші, але й своїми закаменілими останками наводячі на нас страх і зачудування. З тими звірами не міг первісний чоловік рівнятися силою,— про боротьбу з ними він не міг і думати,— а і втекти від них не завсігди йому удавалось. З другого боку, в третичній формації, як знаємо, і ростинного корму не було ще так багато; цвітучі овочеві дерева доперва в третичній формації витворились і починали доперва розростатись в таке множество родів, яке бачимо нині. Притім же, крім своїх рук і ніг, чоловік не мав ніякого оружжя, ніяких знарядів, котрими міг би помагати собі в боротьбі за існування.

Всі ті, як бачимо, крайнє погані і некорисні для чоловіка обставини мусили зразу придавити його своєю вагою. Передовсім вони спинювали розмножування людей; люди мусили жити врозсип, бо так вигідніше їм було ховатися від страшних ворогів — звірів; дрібні діти, зовсім безпомічні і нездужі ні втікати, ні ховатися, мусили найчастіше ставатись добичею хижаків; далі і й недостача поживи, і нестравність та непригідність тої поживи, яка була, мусили також спинювати розмножування людей. Другий, ще важніший наслідок тої первісної боротьби за існування був той, що й духові спосібності чоловіка довгі тисячі літ дрімали неткнуті, не могли розвиватися і приносити йому користь в боротьбі за існування. До сього причинювалось іменно первісне життя врозсип, по лісах, яскинях та нетрях,— звісно-бо, що духові спосібності можуть розвиватися тільки в більшій громаді, а нидіють та щезають в самоті. До сього причинювалось і те, що чоловік, вічно

зайнятий вишукуванням поживи або сховку, не мав і часу на думання, а тяжкі труди, тривога і сира, тверда пожива забирали йому решту сили, не лишаючи нічого на мозкову працю.

При такій перевазі внішніх обставин над чоловіком в боротьбі за існування мусили ті обставини далеко більше змінювати чоловіка, ніж се може діятись тепер, коли вага перехилилась на другий бік, т. є. коли в боротьбі за існування чоловік чимраз більше бере перевагу над внішніми обставинами. В первісних, непросвітніх часах чоловік в великій степені був зданий на волю природи, котра перемінювала його різно в різних сторонах, витворюючи численні раси людей, більше або менше з собою не схожі.

З яких початків і як творилися ті раси людські, сього досі також напевно не знати. Деякі учені, йдучи за переказом біблійним (та й то, як звісно, дуже неясним і двозначним), твердять, що рід людський з усіми своїми расами почався в однім місці і з одного пня, зглядно з одної пари. Другі знов приймають більше таких пнів і твердять, що силою однаких обставин в різних частях землі рівнобіжно витворилися люди,— конечно, де в чім не подібні одні до других, і від них почалися різні раси на землі. Однако ж доказати сього нічим не можна. Напевно знаєм те тільки, що в початках історичної доби, яких 4 000 літ тому назад, рід людський вже ділиться на раси так само, як тепер, і що мурини, вимальовані на стародавніх єгипетських пам'ятниках, такі самі, як і нинішні. Що більше, в найдавніших досі викопаних передісторичних останках,— де чоловік ще майже зовсім дикий, не знає ні огню, ні одежі, ні ніякого оружжя, крім яких-небудь грубо полупаних кременів та дерев'яних патиків,— і там уже бачимо чоловіка в різних неоднакових видах, бачимо раси людські. Раси ті значно різняться між собою, так що, напр., череп раси неандертальської* різниться від черепа раси фурфос* більше, ніж череп нинішнього негра від черепа європейця. Таких передісторичних рас в одній Європі досі винайдено п'ять, а все се тільки в четвертичній формації! Послідніми часами повинаходжено в Італії і Іспанії деякі сліди людської діяльності (покарбовані кості і проч.), котрі вчені відносять до третичної формації, але прямих останків людського тіла, котрі б давали поняття про його будову, досі не найдено. На всякий спосіб, расові різниці в будові передісторичних людей з четвертичної формації

кажуть нам догадуватись, що чоловік існував вже довгі тисячі літ перед тим, заки ті різниці виробилися, а ближче слідження передісторичних черепів і їх порівняння з черепами нині жиючих рас дає яку-таку опору для догадок про те, чи з одного, чи більше пнів розвелись люди на землі. Звісна річ, принімати для кождої раси окремий початок в тім краю, де вона находиться,— як се роблять деякі, особливо американські, вчені,— не можна. Факт такий, як витворення людської раси, вимагав рівночасного появлення так многих корисних обставин, що ані хвиль, ані місць таких на землі не могло бути багато. Послідні досліджування вчених чимраз виразніше стверджують ось яку догадку:

1. Всі раси людські вийшли не в однім часі, але більшеменше з одного місця, лежачого між Східною Африкою а Індією на полудень від Персії* й Аравії, там, де тепер розливається Індійський океан. Ще в прастарих індійських та перських переказах доховалася вість, що там здавна була суха земля, котру теперішні вчені назвали Лемурією. З тої-то догадкової Лемурії виишли люди в доісторичній добі і розсілися по всіх частях світу.

2. Висліди антропологічні показують, що всі раси людські, доісторичні й теперішні, можна поділити на дві великі громади, після дуже важної анатомічної признаки, а іменно після будови черепа. Одна громада, се раси т[ак] зв[ані] д о в г о г о л о в і (dolichocephal), у котрих череп подовжній і значно поданий взад; до сеї громади належить найдавніша з знаних досі рас, раса неандертальська, і належать також нинішні найнижчі раси*: негри, бушмени, папуаси і проч. Ті довгоголові раси, після всяких догадок — давніші; вони вийшли з первісної вітчини раніше і розсілись були широко по Європі, Азії й Африці перед приходом рас короткоголових; в Європі й Азії вони пізніше вигибли, а остались тільки в Африці та Австралії. Пізніше витворились і пізніше вийшли з первісної вітчини раси к о р о т к о г о л о в і (brachycephal), у котрих череп поданий більше наперед, а через те й більше розвита передня часть мозку. До тих рас належать деякі раси передісторичні, а з нинішніх раса кавказька, монгольська, малайська, індійська і др. Остається затим для рішення сього питання або прийняти подвійний початок людей, або знов те, що наперед вирізнились з мавп люди довгоголові, а з тих відтак в протягу тисяч і тисяч літ

витворились люди короткоголові. Ті дві парості, в важкій боротьбі за існування, мандруючи чимраз далі по землі, розширюючися в різних кліматах і серед різних обставин, мусили різницюватися чимраз далі, приноровлюючися до чимраз іншого окруження і розділюючись в щораз нові раси.

Так пояснює собі нинішня наука початковий, мимовільний і несвідомий розвиток людського роду. Основне явище тої доби — груба, звіряча боротьба за існування, боротьба всіх против усіх, єдиниць з єдиницями. Видимо, що така боротьба, хоть витворила (бодай в переважній часті) раси людські, прецінь не могла розвинути чоловіка духово, не могла бути основою того, що називаємо свідомим поступом, історією людськості. І тим-то іменно блудять многі дарвіністи, що в історії і в цілій теперішній суспільності хотять бачити тільки таку боротьбу, що вважають сесю форму боротьби за існування вічним і незмінним законом природи,— беруть одну форму за саму суть явища. Форма єдиничної боротьби за існування зовсім не закон, не вічна і не загальна, і сею формою не могли б ми вияснити ані початку історії, ані розвитку культури людської, хоть би нам навіть захотілося признати, по приміру деяких психологів, що чоловік має вроджений наклін товариський (Geselligkeitstrieb [1]). Правда, наклін такий у нинішнього чоловіка є, і де чоловікові попросту не можна вирватися з суспільності, там вольно психологові казати, що наклін сей вроджений. Але чи так воно було завсігди? Чи той нинішній людський наклін товариський не треба, може, вважати пізнім витвором самої боротьби за існування, історичним здобутком чоловіка? Над сим тепер нам треба настановитись.

IV

Ми вказали в попередніх начерках істоту і наслідки боротьби за існування в одній її формі — єдиничній. Ми зазначили, що вона-то переважно веде до різницювання і що спеціально у людей вона довела до витворення многих рас, але не довела і не могла довести до витворення того, що називаємо культурою і поступом. Культура і поступ, котрі іменно, раз у раз змінюючись,

[1] Інстинкт товариськості *(нім.)*.— *Ред.*

творять історію людськості, були наслідком також боротьби за існування, т. є. також простих механічних законів біологічних, тільки проявляючихся в другій формі — не єдиничній, а дружній, були наслідком асоціації (спілки, здруження єдиниць) і кооперації (спільної праці). Тільки кооперативна боротьба за існування могла запевнити чоловікові перевагу над прочими живими і неживими творами природи; тільки здруження людей в громади, племена і держави могло розвити в них тисячні духові спосібності, саму основу всякої культури. Недобачення іменно тої безмірно важкої форми боротьби за існування становить великий блуд дарвіністів, бо без її узгляднення виводи Дарвінової теорії не дадуть приложитися до наук суспільних, до історії, політики, суспільної економії та етики. Іменно для того всі дотеперішні проби дарвіністів на полі наук суспільних треба вважати більш або менш хибними.

Принцип дружності і спільної праці загальний в природі, так само як принцип розділу і різницювання: оба вони становлять два боки одного і того самого процесу природного і не дадуть від себе відділитися. Різницювання нехибно йде до зцілювання (інтеграції),зцілювання знов становить підставу до дальшого, вищого різницювання. Оба ті принципи дадуть остаточно звестися на ділання двох світових сил в цілій неорганічній і органічній природі, движучих і удержуючих планети, сонця і сонячні системи: сили центробіжної (розділ, різницювання) і сили центротяжної (намагання до здруження, зцілення, інтеграції). І як не можна в фізиці опирати теорію якогонебудь обороту тільки на одній центробіжній силі, забуваючи, що рівночасно і нерозлучно з нею дійствує й сила центротяжна, так само було б хибним опирати й усю біологію та соціологію тільки на єдиничній боротьбі за існування. Впрочім, діло тут таке, що, докладно взявши, зовсім єдиничної боротьби за існування в природі майже цілком нема. З виїмком хіба безкоміркових та однокоміркових монер ми бачимо у всіх живих істот, від найнижчих до найвищих, здруження і кооперацію в найрізнородніших розмірах і формах. Коли яка-небудь вища монера або первісняк зложений з двох або кількох комірок, з котрих кожда про себе сповняє всі функції життя, то хіба ж тая живина і не є асоціацією (спілкою) комірок? А позаяк кожна живина аж до найвищої, до чоловіка, складається з таких же

комірок, тільки що вже не однаких, як у первісняків, але через вище різницювання всіляко поперетворюваних і до всілякого вжитку поприноровлюваних, то очевидна річ, що й кожда живина є також нічим більш як більш або менш тісною спілкою єдиниць фізіологічних — комірок. Не завадить для ліпшого перегляду відзначити сей рід спілки від других; тую спілку комірок в більші або менші організми назвемо спілкою фізіологічною. Се перший спосіб здруження простих единиць в вищу цілість; він становить основу всеї біології і є заразом першою і найзагальнішою інтеграцією в світі органічнім. Оскільки ті, в більшу цілість здружені комірки проявляють живу діяльність, остільки суть вони предметом фізіології; оскільки під впливом тої діяльності змінюють з часом свій вигляд, остільки становлять предмет морфології. З добутків обох тих наук наведем тутки лиш тільки, щоб на тім найпростішім ступені спілки прослідити різні її форми і степені. В спілці фізіологічній стрічаємо різні степені злучення і приноровлення поєдинчих комірок. Найпростіша степінь — се безпосередня стичність поєдинчих комірок з собою, без ніякої, впрочім, зміни в їх діланні. Кожда комірка сама про себе відживляється і розмножується, а затим служить до різних функцій (polidynam), кожда має однаковий вигляд і однакову величину (isomorph). Се найпростіша взагалі форма спілки. Дальша степінь буде така, що кожда комірка вправді може бути уживана до різних функцій (polidynam), але для кождої функції добирає іншої форми (polimorph) — се вже затим знак тіснішого зв'язку між комірками і початок докладнішого приноровлення поєдинчої комірки (або більшої купи комірок) до поєдинчої функції. Ще крок далі, а дійдемо до найвищої степені фізіологічної спілки, де кожда комірка спосібна вже тільки до одної функції (polidynam), але де в організмі бачимо здружених безлік комірок різнородного вигляду (polimorph).

Вже з того перегляду різних форм фізіологічної спілки очевидно випливає, що чим сложніша і тісніша спілка, чим докладніше приноровлена якась комірка (або купа комірок) до якоїсь одної функції, тим краще може її сповняти, тим більшу користь має з неї організм в боротьбі за існування. Безперечно, що коли одна комірка і травить та асимілює поживу, і віддихає, і розмножується, і служить до порушення, то праця її не може бути ані великою, ані докладною. Безперечно також, що коли одна комірка при-

норовиться до одної функції і відповідно (через природний добір) змінить свій вигляд, праця її буде докладніша і більша і користь для організму значніша. В кінці там, де в організмі здружено дуже багато комірок, з котрих кожда приноровлена до окремої функції, де т[ак] зв[аний] поділ праці внутрі організму доведений до високої степені, де існують комірки запасові (товщі) і віджившяючі (кров, лімфа), де розмножування відбувається через схрещування двох окремих організмів, мусить організм бути в високій мірі спосібний до розвитку і чимраз нового приноровлення до обставин, витрималий за всякі зміни і взагалі якнайкорисніше озброєний в боротьбі за існування.

Другий рід спілки переважно стрічається між ростинами, рідше між нижчими звірами, а між вищими звірами появляється тільки яко вироди та каліки. Се така форма спілки, що два або більше осібників зростаються докупи чи то задля вигіднішого здобування поживи, чи задля певних користей при розплодку, чи в кінці задля інших цілей. Ітак, напр., у одної з найбільших родин світу ростинного, у ростин т[ак] зв[аних] кошиковатих (compositae),— сюди належать найзвичайніші наші цвіти: ромен, соняшник, астри, подорожник, кашка і пр.— кождий цвіток поокремо звичайно дуже малий і незначний, через що самому не удалось би йому приваблювати до себе комах, потрібних для перехресного запліднювання. В тій цілі виробились у тих ростин цілі спілки цвітів: поєдинчі цвітки ростуть цілими купами і творять таким способом немовби значно великий цвіт, здалека видний для комах. Так само бачимо між нижчими звірами, поліпняками та ямочеревними таке зростання докупи многих осібників чи то для спільної оборони перед ворогами, чи для інших цілей. Між вищими звірами (рибами, птахами та сисаками) такої спілки в нормальнім стані нема, але вона не раз лучається яко вирід і є запевно дідичним поворотом (atavistische Rückbildung[1]) до форм давніших. Позаяк і ся форма спілки полягає також в певній мірі на фізіологічнім зціленні двох або більше осібників, для того назвем її спілкою напів-фізіологічною.

І в тім роді спілки стрічаємо різні степені, котрі більше-менше відповідають попереднім. І так між кошиковатими цвітами стрічаємо такі, де кождий цвіток росте собі

[1] Атавістичне відтворення *(нім.).— Ред.*

окремо на окремій гичці, а тільки довгота тих гичок остільки приноровлена до спільної цілі, що всі цвітки разом становлять одну цвітову поверхність значного об'єму. Так само деякі поліпняки тим тільки зв'язані з собою, що жиють на спільнім вапнянім пні, котрий їх хоронить перед ворогами; кождий осібник, впрочім, має свою окрему комірку. Се відповідає першій степені спілки фізіологічної: в зв'язок входять однородні (isomorph) частки, а кожда про себе повнить різнородні функції (polidynam). Друга степінь приноровлення: частки починають різницюватися щодо форми (polimorph), але кожда ще в більшій або меншій мірі повнить різні функції (polidynam). Се бачимо в деяких цвітах кошиковатих, де цвітки ростуть уже не на окремих гичках, але на одній спільній гичці і де кождий поєдинчий цвіток починає вже відповідно змінювати свою форму, але прецінь ще кождий цвіток може бути заплідненний. Вкінці третя степінь приноровлення: частки різнородні (polimorph), але кожда частка приноровлена до одної функції (monodynam). І так в цвіті соняшника крайні цвітки утратили можність запліднення і перемінилися в широкі платки, служачі для зваблювання комах. Деякі ямочеревні дійшли до того, що ціла купа осібників має спільний жолудок та отвір відходовий. Звіздунки (новіші висліди показали, що кожда звіздунка — се не поєдинчий осібник, але властиво стільки осібників, скільки є ріжків звізди) мають на всі зрослі осібники один рот; а й між виродами вищих звірів і людей стрічаються такі форми: напр., брати сіамські мають спільну утробу і т. д. Недалековидність деяких (впрочім, дуже вчених) дарвіністів найвиразніше показалася в тім, що вони прирівнювали тоту напівфізіологічну спілку до ідеалу соціалістів і комуністів і на тій підставі виводили, що той ідеал згубний для поступу і для культури. Нам здається, що коли що між людьми подібне до колоній поліпів та ямочеревних, то хіба близці сіамські, а не які б там будь суспільні ідеали.

Кождому ясно, що сей рід спілки багато де в чім некорисний для організмів, особливо для звірів. Передовсім він нищить свободу єдиниці, а дуже часто й зовсім позбавлює їх вільного руху, а через те й других деяких змислів (взроку). Сей рід спілки служить переважно тільки для охорони дуже дрібних і слабих звіряток перед сильнішими ворогами, користь його, отже, більше пасивна. Не диво затим, що панує він тільки між звірами в дуже низь-

кій організації, та й то не раз тільки в певній добі їх життя.

Зате дуже часто між вищими звірами (починаючи від деяких шкаралущаків та комах аж до риб, птахів та сисаків) стрічається третій рід спілки, котру ми назвали б с п і л к о ю ч е р е д о в о ю. Кілька осібників одного роду збирається докупи чи для спільної оборони від ворога, чи для спільного глядання поживи і пр. Сей рід спілки в своїй основі дуже подібний до попереднього, тільки що осібники тут остаються завсігди свобідні, через що й користь такої спілки в боротьбі за існування значно більша. Череда може переходити свобідно з місця на місце, може відповідно до обставин сходитися і розходитися (напр., при недостачі паші), може боронитися і сама нападати (тічня вовків і т. д.). І в тім роді спілки стрічаємо деякі степені. І так найпростіша чередова спілка: осібники одного роду в певнім случаї сходяться для якоїсь спільної цілі і кождий з них повнить однаку функцію; напр., коні, боронячись від вовка, стають до кола головами в середину і фицькають усі задніми ногами. Вища степінь чередової спілки: череда держиться завсігди при купі під проводом одного або кількох досвідчених осібників, не раз навіть з осібними способами для пильнування безпеченства череди і проч., напр., журавлі. Не потрібно й згадувати, що сей рід асоціації задля своїх безперечних користей дуже розширений між вищими звірами.

Найвищий рід звірячої спілки — с е с п і л к а п р о д у к т и в н а, яку стрічаємо у пчіл, мурашок, а також у людей*. Ціла дотеперішня історія людськості — се тільки різні степені тої спілки; ціле змагання новіших віків, здобутки наук і мислі людської йдуть до того, щоб поставити цілу людськість на найвищу знану досі степінь продуктивної спілки. Тільки ж не треба забувати, що дотеперішній розвиток суспільний людськості не був нічим так дуже оригінальним і тільки самим людям властивим, що найвище суспільно розвинені звірі — пчоли і мурашки — показують нині в різних своїх родах майже всі ті суспільні форми, які переходила і переходить людськість. Чоловікові остається зробити тепер ще один крок далі. Боротьба за існування доведе його до того кроку конечно і скоро.

Позаяк продуктивні спілки пчіл і мурашок такі важні для нашого предмета яко взірці людського суспільного розвитку, для того пригляньмося ближче їх внутрішньому

впорядкуванню і розвиткові, а здобутки того висліду приложім до розвитку людськості.

Передовсім, що дало повід до витворення тих спілок між такими дрібними звірами, як пчоли та мурашки? Висліди Германа Мюллера* і других учених показали, що головною причиною було старання о забезпеченні молодого покоління. В тій цілі різні роди пчіл, ос і мурашок доходили звільна до найрізніших способів. І так деякі роди, котрі не витворили ще ніяких зв'язків спілок і в котрих кождий осібник жиє окремо на своюруч, сходячись тільки для парування, забезпечують свій плід дуже простим способом, закопуючи яйця в землі або складаючи їх в дірках, виверчених в дереві. Молоді червачки, вилізши з яєць, мусять самі собі шукати поживи, самі у всім о себе дбати. Вони жиють так, як їх родичі, поєдинчо, рабівницьким способом. Другі роди, також не живучі суспільно, складають свої яйця в тіла других живучих істот (гусільниць, кукол і т. д.), так, що вилізаючий черв має сейчас готову поживу. Очевидно, молоді черваки тут самі про себе безпомічні і не могли би жити на власну руку, але так само очевидно, що сей спосіб їх забезпечування корисніший для їх розмноження, ніж попередній. Тому-то у деяких родів виробився і через природний добір утвердився звичай — вже не вишукувати гусільниці та кукли для вкладання в них яєць, але будувати спільними силами многих осібників гнізда, зносити до них гусільниці та кукли інших комах і в них складати яйця. Се дало початок до суспільного життя тих родів. Зразу те суспільне життя не було постійне, але тривало лиш так довго, як довго тривало будування гнізда та забезпечення плоду, по чім ціла громада знов розходилася. Але з часом деякі роди дійшли до того, [що стали] живити свій черв, замість швидко гниючими гусільницями та куклами, і іншими плодами, котрі можна було довго переховувати і в більшій многоті громадити (пилом та нектаром з цвітів — пчоли, чмелі і др.). Вони почали затим будувати більші гнізда, робити великі запаси і через те втяглися до постійного суспільного життя і з часом через природний добір зрізницювались і приноровились до нього в високій степені. Інші знов роди (передовсім мурашок), у котрих черв через цілий час свого існування є нерухомою куклою і не потребує поживи, а тільки огрівання і пильнування, витворили також постійні суспільності, котрих діяльність у великій часті переходить поза виключну ціль пильнування

черви. В суспільностях мурашок бачимо ті самі головні (продуктивні) заняття, що і в суспільностях людських, т. є. г о д і в л ю х у д о б и (мшиць, т. є. малесеньких, на споді листків деяких ростин жиючих комашок, котрі в стані ситості за деяким поскоботанням видають з заду солодкий плин, улюблену страву мурашок) і р і л ь н и ц т в о (у деяких американських родів, котрі довкола своїх гнізд винищують всякі трави та рослини, крім одної, котрої солодке насіння служить їм за поживу і збирається в значні запаси). І тут бачимо внутрі такої суспільності значне зрізницювання осібників, немов поділ на верстви суспільні і приноровлення кождої верстви до їй властивої праці [1].

В суспільностях пчіл, ос і мурашок бачимо найрізнородніші впорядкування. То раз усі осібники однако займаються всякою працею і не можна добачити, щоб одні в чімнебудь старшували над другими. То знов певна часть (напр., самці), займаючись виключно, напр., обороною гнізда або взагалі війною і виробивши через те у себе сильніші щипці, ядовите жало і т. д., захопили власть над самицями (робітницями). То знов воєнна верства, набравши в війнах невольників (чи то кукол, котрі відтак виховано в гнізді, чи й доспілих робітниць), жиє і розкошує працею тих невольників. Буває навіть так, що пануюча верства стратила свою силу, своє оружжя і час від часу гине під жалами робітниць, котрі відтак, як до потреби, знов її викормлюють. У деяких родів, держачих невольників, дійшло навіть до того, що пануюча верства так привикла до їх послуги і так зледащіла, що навіть їсти сама без їх услуги і годування не вміє.

Ми вже бачили, що крім продуктивних занять в тих звірячих суспільностях є й заняття не продуктивні, а рабівницькі, а іменно війна, напади на другі суспільності або взагалі на окружаючу околицю. Ми бачили, що те заняття, з одного боку, дуже часто стає причиною різницювання верств внутрі самої суспільності, а з другого боку, через держання невольників стає причиною не раз крайнього зледащіння і ослаблення пануючої верстви. Але з другого боку, такі напади, вводячи поєдинчі суспільності з собою в зносини, стаються причиною до вироблення

---

[1] Гл[яди] висліди Леббока про мурашки, частково в «Kosmos'i»*, 1878—80.

деяких основ моральності й права межинародного. Коли з одної суспільності громада смілих рабівників підкрадеться до сусіднього гнізда для рабунку, то гнеть уставлена при вході варта пізнає їх і забиває. Зато дуже часто кілька або й кільканадцять таких суспільностей (особливо коли всі належать до одного роду) зв'язуються докупи, і, не тратячи кожда у себе дома повної автономії, всі разом роблять спільно деякі всім потрібні роботи (висівають пожиточні сімена, помагають собі при нападах інших громад і т. д.), одним словом, творять обширні федерації громад або держав.

Се головні форми і степені спілки (асоціації) в світі звірячім. Для ліпшого перегляду ми зведем їх тут докупи в одній табличці.

I. Спілка фізіологічна	1. Всі частки однакі, а кожда повнить різні функції; 2. Частки неоднакі, але кожда може ще повнити різні функції;
II. Спілка напівфізіологічна	3. Частки неоднакі,— кожда частка повнить одну функцію.
III. Спілка чередова (часова або постійна)	1. Всі члени рівні: кождий повнить однаку работу; 2. Певна часть членів (найсильніші, найдосвідченіші) ведуть перед, держать варту і пр., не набираючи, впрочім, через те постійного верховодства над прочими членами череди.
IV. Спілка продуктивна (часова або постійна)	1. Всі члени рівні: кождий робить однаку роботу; 2. Часть членів приймає на себе тяжчу (небезпечнішу) роботу (війну), забираючи заразом для себе більше прав; з того виходить: 3. Різниця між членами спілки відповідно до їх заняття; 4. Змагання до вирівняння тої різниці а) через періодичне вбивання упривілейованої верстви (революція), б) через усунення їй права існування при помочі спільної праці і межинародних федерацій.

Як бачимо, всі головні форми, всі головні змагання людської продуктивної спілки натякнені або й вироблені вираз-

но між суспільностями звірячими. Нового не остається чоловікові нічого зробити: його завдання — звершити повніше і досконаліше послідній крок в тім довгім розвитку і витворити спілку продуктивну без нерівності прав і життєвих условин, т. є. в найдосконалішій, розумній, свідомій формі зробити те, до чого пре деякі звірячі суспільності несвідомо природний добір.

V

Перейдім тепер до чоловіка і спогляньмо, як почалися людські суспільності.

Арістотель називає чоловіка ζῶον πολιτικόν, т. є. звіром суспільним; деякі з нинішніх учених також стоять на тім, що приписують чоловікові зроду товариськість (die Geselligkeit). Нам здається, що краще буде, разом з Кантом*, відмовити первісному чоловікові тої товариськості і прийняти, що жив він, ховаючись по скалах та печерах, поєдинично, а зглядно в хвилевих товариствах, оскільки сього потрібно було для розплоду. Товариськість, наклін до життя в громадах і державах виробились у чоловіка аж пізніше, конечно, під впливом тої ж боротьби за існування, котра досі була його прокляттям і мукою.

Перші зав'язки суспільного життя безперечно появились в формі часової спілки чередової. Напав медвідь або другий лютий звір,— люди з сусідніх криївок позбігалися до найліпшої криївки або на отверте місце для оборони. З часом почали люди декуди так само збігатися в більші громади, та вже не для оборони, а для влову добичі. Слід такої спілки (конечно, часової) з камінної доби маємо в Франції близ містечка Солітре. Там серед обширної долини зноситься споховатий ряд скал, немов широка стіна, з одного боку знижуючись аж до площі рівнини, а з другого боку зносячись високо і кінчаючись стрімким обривом. В тій первісній добі на рівнині Солітре паслися череди допотопних, тепер вигибших, диких коней, на котрі полював тодішній чоловік. Отож громада людей обступала таку череду коней і старалась загнати її на скалисту стіну. Скоро се удалось, так зараз громада розділювалась: одні бігли під крутий обрив, а другі наганяли туди кінське стадо. Коні, налетівши по скалі на обрив, пуджались, металися сюди й туди, але, полохані зразу стрільцями, скакали долів, де їх другі стрільці добивали камінням та патиками. Після такого

влову відбувалася спільна учта, по чім, запевно, велика громада розходилася.

Звільна, однако ж, збиралися такі спілки, котрі вже не розходилися, але держалися купи. Головне їх заняття спочатку і на довший час було стрілецтво. Але хоть і як небезпечне та тяжке ще було життя чоловіка в таких спілках, то все-таки вони мали превеликий вплив на його розвиток і розвивали в нім багато таких спосібностей, котрі швидше чи пізніше мусили перехилити боротьбу за існування на його користь. Передовсім згадати треба про деякі вдосконалення матеріальної культури. Особливо важне тут для чоловіка було відкриття і уживання о г н ю. В найдавнішій відкритій добі т[ак] зв[аного] «лупаного кременю» найдено сліди людей, котрі, очевидно, не знали ще вжитку огню. Аж з відкриттям огню чоловік, з одного боку, навчився ліпше приладжувати страви, робити їх стравнішими і поживнішими для свого організму і тим самим придатнішими для розвитку його духових сил. З другого боку, при помочі огню чоловік навчився й ліпше приладжувати собі збрую: заострювати патики, лупати каміння, а вкінці добувати і уживати метали: мідь, бронзу і залізо. Дальша і дуже важна користь життя в чередах та громадах було в и р о б л е н н я б е с і д и. Правда, чоловік і перед тим, скоро тільки став ходити на двох ногах, мав спосібність видавати різні звуки та голоси, котрі могли служити до порозуміння, напр., дітей з матір'ю або мужчини з женщиною і т. д. Маючи раз спосібність видавати різні голоси, видавав їх первісний чоловік за кождим сильнішим зрушенням: голосові звуки сталися для нього средством вираження всяких сильніших духових порушень. Такі природні звуки (Naturlaute) могли зразу бути у кождого осібника інші, а могли бути й однакі при однаких враженнях. Але хоть звільна утвердилася й ціла купа таких однаких голосів для вираження однаких вражінь природних, то прецінь се ще не була бесіда, т. є. систем голосових знаків для вираження вже не простих вражінь, але найрізнорідніших думок і абстракційних понять. Аж коли чоловік почав жити громадами, показалась у нього потреба постійного порозуміння у всяких речах і виробився систем таких голосових знаків, котрих значіння не раз було чисто умовлене, т. є. голос сам собою не виражав нічого, а тільки люди мовчки згодилися, що він має значити те й те. Таким способом із чисто наслідуючих, природних (ономатопоетич-

них) голосів виробилася звільна бесіда, в котрій звуки стали незалежні від наслідування природи, а чимдалі й слова стали незалежні від предметів, котрі первісно означали, і почали уживатися до означування чимраз загальніших понять. Таким способом бесіда звільна причинилася до розвитку мислення, пам'яті і взагалі найвищих духових спосібностей чоловіка, котрі й надали йому остаточну перевагу над природою в боротьбі за існування.

В кінці згадати ще треба про одну користь громадного життя, а іменно вироблення наклонів суспільних (Sozialinstinkte), котрі з свого боку причинювалися чимраз більше до зросту і скріплення суспільного життя. Пошанування для життя співгромадян, для їх особистої власности, почуття свого обов'язку, любов для своєї родини,— всі ті привички та чуття, що суть основою суспільного життя і тепер можуть уважатися вродженими чоловікові, виробилися аж з часом, по довгім і важкім розвитку, в початках дружного життя людей і утвердились відтак в людській натурі природним добором.

VI

Коли в якім-небудь роді звірів покажеться яка-небудь відміна, корисна для тих звірів, чи то для осібників, чи для цілого роду, то тота відміна має можність не тільки утвердитися в тім роді, але зміцнюватись чимраз більше, робити чимраз глибші переміни чи то в організації, чи в житті тих звірів[1]. Звірі, зразу случайно обдаровані такою корисною відміною, ліпше можуть собі дати раду серед окружаючих обставин, перемагають своїх суперників

---

[1] Се послідне бачимо найярче у чоловіка. Всі переміни устрою суспільного, хоть безмірно важні в боротьбі за існування як кождого осібника, так і цілого людського роду, мають стосунково невеликий вплив на організацію чоловіка, а тільки на спосіб його життя. Найголовніша сьому причина, бачиться, тота, що коли звірі до всяких нових обставин мусять приноровлюватися своїм тілом (організмом), чоловік приноровлюється до них тисячними приладами, котрі й становлять головну ціху його способу життя. Здається, що той поворот в розвитку людей, т. є. загальне уживання і вдосконалювання приладів, служачих чоловікові в боротьбі за існування, було головною причиною, чому від того часу боротьба за існування не була в силі витворити хоч би одну нову расу людей. (Т[ак] зв[ані] раси мішані, повставші вже в історичних часах, витворились не прямо в боротьбі за існування, а через змішання людей різних рас.)

в боротьбі за існування і мають можність борше, ніж слабші звірі з того самого роду, оставити по собі потомство і передати йому тоту саму корисну зміну. З часом звірів з тою корисною зміною стане більше, ніж тих без неї, а далі слабша порода й зовсім вигине, а остануть звірі, обдарені корисною зміною, котра вже тепер не є зміною, не є відскоком від норми, але є сама нормою. Цілий рід в такий спосіб перемінився, став більше або менше неподібний до свого попереднього типу, і то не ніяким чудом божим, а чисто механічним, сказати б, случайним способом. Сей механізм назвав Дарвін природним доборо м, і відкриття його становить головну заслугу того мислителя[1].

І чоловік, яко звір по своїй організації, навіть яко звір суспільний, стоїть під силою того закону. Тільки ж говорячи про суспільне життя чоловіка, треба впливів його шукати вже не в зміненій організації, не в приноровленні тіла, а в зміні способу життя, в зміні суспільних установ (причину подали ми в примітці). Тут уже природний добір з поля біологічного переходить на поле соціологічне, і конечна річ, що на тім новім полі мусить прийняти й новий вигляд, не зміняючи, впрочім, своєї істоти. Погляньмо ж тепер, як проявлявся і до чого пер людей природний добір від самого початку їх суспільного життя.

Ми виділи вже, як під впливом боротьби за існування по довгих віках розсипного життя почали люди сходитися докупи, здружуватись. Ми зазначили, що аж від тої пори почалась людська культура, бо суспільне життя потягло за собою вироблення бесіди, товариських звичаїв та моральності. Очевидна річ, що скоро ті нові здобутки людського духу показались корисними поперед усього для зміцнення суспільного зв'язку, а посередньо і для ліпшого життя цілого роду людського, то силою природного добору вони мусили чимраз більше зміцнюватись. По первісній зовсім темній добі розсипного життя людей починається затим друга доба, котру Спенсер націхував назвою панування церемоній та обрядів.

У всіх боках людського життя бачимо в тій добі намагання до дружності, до тісного сполучення, до інтеграції. Люди, перед тим розсипані, злучуються в більші або менші череди, громади,— ті знов під тиском небезпеченства (війн

---

[1] Звісна річ, що закон природного добору відкрили разом і незалежно від себе Дарвін і Уоллес* (Wallace).

і пр.) злучуються між собою в більші купи, вироблюють у себе спільну бесіду, однакі звичаї, однакий спосіб життя і, дякувати тому тіснішому зв'язкові, змагаються в силу і число, розростаються в племена і народи. Внутрі поєдинчих громад і цілих племен вироблюються спільні вірування та погляди, однакі обряди, привітання, відзнаки почесті й шаноби, побіди й невольництва. Починаються перші проби уладження життя родинного, громадського і племінного, перші сліди торговлі та межигромадських, межиплемінних зносин. Починаються перші зав'язки держав, зв'язуючих ще тісніше громади і племена докупи. Всі ті суспільні установи, зразу слабі, невиразні, случайні, силою природного добору міцніють, розширяються; боротьба за існування починає проявлятися вже в двох формах: боротьби кождої єдиниці з окружаючою природою за своє вдержання і боротьби цілих куп між собою за своє існування, за свою відрубність, за свій дома вироблений лад. Перша з тих форм звільна доводить людей від стрілецтва, рибацтва та ловецтва до життя пастирського та рільничого; попихає їх до вдосконалювання своїх робучих приладів, до заселювання безмірних пустирів, вирубування лісів, сушення боліт, освоювання різної худоби і до чимраз кращого уладжування своїх економічних відносин. Друга форма боротьби за існування викликає чимраз більші війни і хоч не раз нищить і руйнує майно й існування многих єдиниць, то зато причинюється до стиснення суспільного зв'язку, до зміцнення державної організації; натовкуючи одні племена на другі, війна розширює світогляд і круг знання поєдинчих племен,— учить людей обмінюватись плодами природи й праці різних сторін; витворюючи більш або менш окремий стан вояцький, війна кладе першу підвалину до поділу суспільності на верстви; в початках вона дуже часто опікується торговлею, промислом та межинародними зносинами, ба навіть, вимагаючи множества всякого оружжя, сама викликає певні великі галузі промислу і немало причинюється до вдосконалення людського пізнання і використовування металів.

В родиннім житті замість первісного безладного і зовсім звірячого парування бачимо тепер кілька дуже цікавих фаз розвитку. І так в перших людських громадах усі женщини вважаються спільним добром усеї громади, до всіх має кождий член громади однаке право. Звичай той веде за собою другі звичаї, ціхуючі ще й нинішнє родинне

життя диких народів, як, напр., той звичай, що назва матері (не вітця) переходить на дітей, що свояки матері вважаються ближчими від свояків вітця і т. д. З того первісного с п і л ь н о ж е н с т в а виробились і другі фази: е к з о г а м і я* (де женитися можна тільки з дівчатами з других племен) і р а б у в а н н я д і в ч а т з чужих племен (коли котрий член громади, не вдоволяючись громадським спільноженством, хтів основати собі своє окреме родинне гніздо), м н о г о ж е н с т в о, м н о г о м у ж е с т в о і в кінці о д н о ж е н с т в о[1].

В економічнім згляді бачимо також зразу велике намагання до спільності і здруження праці. Земля, не бувши в нічиїм посіданню в первісній, дикій добі, стається тепер спільною власністю племен та громад чи то стрілецьких, чи пастирських, чи й рільничих. Лови, пасення стад і управа поля відбуваються зразу також спільно, громадами. З громад більших ідуть менші купи людей на виселки, засновують т[ак] зв[ані] «пригороди» з таким самим внутрішнім упорядкуванням, яке лишили в головній громаді. Такі ж менші купи пускаються в сусідні краї та племена в цілях торгових, громадами ставлять великі будови, пам'ятники, могили і проч.[2]

Взагалі запримітити треба, що в тій первісній добі суспільного життя всяка діяльність чоловіка була обрядом, що ціле його життя, як і життя нинішніх вище розвинених «дикарів», зв'язане і обпутане було обрядами та церемоніями. Се випливало прямо з закону о природнім доборі. Раз ті обряди, ті звичаї показались добрими для тісного здружування людей,— вони мусили відтак збільшуватись, змагатися і ширитися до крайності, мусили швидко обхопити всі боки єдиничного чи й суспільного життя людей. А під час того процесу і з ними самими зробилась важна переміна, котра надала їм ще більше сили, зробила їх із случайних формальностей, так сказати, обов'язковими путами для кождого. Звісна річ, що простий, «дикий» чоловік самим складом свого ума склонний усе, що зразу покажеться йому пожиточним, з часом уважати вже не прямо

---

[1] Про первісне життя родинне найкращі вислі ди: Мак-Леннана «Primitive Mariage» і Леббока в його «Origine of Civilisation».

[2] Про первісне громадське господарювання у різних племен гл[яди] висліди Мена про общини індійську, яванську, сербську, Лявлея книги про первісну власність грунтову и др.

пожиточним, а святим, даним від бога на його вжиток. (Згадаєм тут тільки звичайні людові поговірки: «святий хліб, свята днина, святий дощ» і пр.) Оттак було і з усіми людськими звичаями. Зразу звичайні форми людського здруження, вони в дальших поколіннях набирали безмірно більшої сили яко установи давні, предківські, ба, дані людям самими богами, т. є. святі і для кождого обов'язкові. І як зразу заховування або незаховування тих звичаїв було ділом чистої случайності або потреби єдиниць,— тепер сталося обов'язком кождого, обов'язком, котрий треба було повнити, не думаючи о тім, чи він потрібний і розумний, чи ні. От тому-то й назвав Спенсер сю добу першої, інтеграції людської панованням церемоній. Товариські економічні і межиплемінні відносини людей в тій добі стояли під ненастанним впливом тих церемоній; ніхто не смів виламатися з-під їх власті. Совість, моральність, релігія тонули і щезали ще зовсім в мраці церемоній, і аж звільна почали з неї виділюватись, різницюватись. Церемонії зразу були всім, становили все; повнячи їх, чоловік був і моральний, і релігійний, вони були первісною релігією, були вступною школою, в котрій дух людський учився правдивої релігійності, сліпої, уляглої віри в усякий, хоть би й найпустіший і розумові противний авторитет.

Ми сказали, що церемонії були вступною школою релігійності. Тут конечно [потрібно] об'яснити, що ми розуміємо під релігійністю. Вже від найдавніших часів, ще в звірячій, розсипній добі свого існування чоловік мусив мати якісь темні вірування про душу в собі самім і про духів своїх предків, про духів убитих ним звірів і т.д. Але ті вірування, се були радше неясні забобони, будячі свого роду страх в чоловіці, але не були релігією в такім значінні, як се нині понімається, т. є. не спонукували чоловіка до почитання яких-небудь вищих сил, до їх поєднування молитвою та жертвами, до послуху їх волі. От сього-то почитання, от сього покірного послуху для волі вищих істот навчився чоловік аж в суспільнім житті, в добі панування обрядів та церемоній. Не диво затим, що в тій добі розвиваються і приходять до сили також первісні релігії, котрі звільна втягають в свій обсяг і найбільшу часть обрядів (обряди при вродженні і смерті чоловіка, в недугах і слабостях і т. д.) і таким способом забирають в свої руки власть над усіми поступками, над цілим життям чоловіка.

Поряд з релігією, а подекуди й зовсім спільно з нею витворюється і первісна власть політична, царів та панів. В першій порі суспільного життя людського не було того, що називаємо властю, т. є. панування людей над людьми. Коли первісні стрільці, рибаки сходилися в часову або і постійну спілку, то сходилися для взаємної помочі, оборони і пр., сходилися як рівні з рівними. Кождий у тій спілці займав однаке місце, а коли навіть у спільних походах, ловах і др. ставав один попереду, провадив і правив усіми, то був се найсильніший, найдосвідченіший, найсміліший; він по вдачнім влові міг діставати трохи більшу часть добичі, але над своїми товаришами він по скінченні того діла, в котрім вів перед, не мав ніякої власті. Так само діялось і пізніше, коли поєдинчі купи первісних дикарів зжилися в племена і почали воювати поміж собою. На час війни плем'я таке вибирало собі або одного верховного вожака, а той з своїх рук становив менших вожаків (розуміється, усе тільки на час тої одної війни), або ціле плем'я вибирало нараз багато своїх найзнатніших людей, щоб ті вели їх у війні. А лучився спокій — давні вожаки ставали знов простими громадянами, а в громадських радах голос їх значив тільки ж, що й голос кождого другого громадянина, ба навіть подекуди менше, так як в тих радах найбільше значив голос найстарших.

Але звільна обставини зачали складатися некорисно для тої первісної громадської та племінної самоуправи людей. Часті війни, повстаюче з них, з одного боку, невольництво, а з другого боку, збагачування вояків вносили в тоту первісну одностайну громаду новий складник — економічну нерівність. Крім того, чим війни ставали довші та частіші, тим борше доконуватись мусив також розділ людності на окремі верстви: хліборобську і вояцьку. А відколи вояки почулись відрубною, а притім сильнішою, оружною і багатшою верствою, відтоді й почали намагати до того, щоб захопити в свої руки постійне верховодство над прочими співгромадянами — хліборобами, ремісниками та купцями. А особливо вожаки, котрі не раз відзначилися в війнах, більше від других збагатилися награбованим добром та працюючими на них невольниками, почали намагати не тільки до того, щоби вдержати при собі верховодство та зверхність над цілим племенем в усякий час, але навіть щоби те верховодство зробити дідичним в своїм роді. Се був дуже важний крок в розвитку

власті політичної[1]. Бо коли досі верховодство (чи то часове, чи й постійне) залежало від особистої сили, зручності, досвіду, заслуги, то се конечно вимагало, щоб був хтось, спосібний до оцінення тої заслуги, і щоб мав хтось власть і силу, в нагороду за тоту заслугу робити одного чоловіка верховодником усіх. А власть таку і силу мав не хто другий, як тільки ціле плем'я, народ, громада. Верховодники тільки з рук народу одержували своє верховодство і завсігди знали, що ті самі руки при першій нагоді можуть його їм і відібрати. Не диво затим, що вони всіми силами стараються отрястись з тої недогідної народної зверхности, стараються з первісних слуг народу зробитись його панами. Вирізнення і виосібнення окремого вояцького стану дає їм до того сильну опору, матеріальну підставу: маючи за собою військо, вони можуть усмирити або й зовсім знищити тих громадян, котрі би показались недовільні їх властю. Але релігія вповні довершує те діло і довершує його в спосіб, далеко легший і вигідніший від сили оружжя.

З розвитком і розростом обрядів, церемоній та вірувань між людьми з конечності появлялися люди, котрих думка переважно працювала в тім напрямі, котрі найліпше тямували ті тисячні обряди та вірування, перестерігали з власної охоти їх строгого виповнювання у других людей і звільна здобували собі славу людей «знаючих», «відущих», «віщунів» і т. д. Звільна виробилася між народом віра, що такі люди зносяться з духами, від них дістають своє знання, а навіть набирають різними способами власті над ними. А позаяк і самі люди «знаючі» чи то з вродженого самолюбства та самохвальства, чи й других причин (галюцинацій, снів і т. д.) не тільки тому не перечили, але, противно, се стверджували, то конечно з того мусила виробитися віра, що ті люди при помочі духів і над людьми мають надприродну силу, можуть їм помагати або шкодити. Додати треба до того, що такі люди звичайно займалися й леченням хорих, котре первісно не було зовсім медициною в нашім розумінні, але так само як і все проче — тільки купою різних обрядів та церемоній. Усе те якнайбільше сприяло витворенню посеред племен купи людей, займаючих відрубне і в значній часті упривілейоване положення

[1] Дуже гарно виказав то Спенсер в своїй найновішій статті про розвиток політичної власті, гл[яди] «Staatliche Einrichtungen»; «Космос», 1881 р.

людей, окружених певним страхом, повагою і облиском якоїсь надприродної сили, котра підчиняє їм добрих і злих духів і, значиться, дає їм можність помагати або шкодити людям.

Але коли такий «відущий» чоловік був заразом воєнним вожаком і богатирем, тоді його повага ставалась удесятеро більшою. Тоді він міг спокійно видавати які хотів установи і накладати тягарі на народ, закриваючись в кождім разі духами предків або волею богів, з котрими мав зносини і котрі-ді жадають сього та того. Такий наказ не міг уже надибати опору, і тому- то верховодники живо привикли до того — видавати всі накази в імені божім, ба навіть уважати свою власть даною їм від богів, а в кінці і рід свій прямо виводити від богів. А де верховодники не були самі людьми «відущими», там старалися війти в тісний зв'язок з такими людьми, пригорнути їх до свого боку, уступити їм навіть часть власті, щоб за те покористуватись услугою, яку через «відущих» могла їм оказати релігія. А скоро раз верховодники воєнні зробились відпоручниками, вибранцями, а то й потомками потужних духів-богів, то вже само з себе випливало, що власть їх — се божа власть, що люди затим не можуть її ні надавати, ні відбирати і що вона без згляду вже на заслугу мусить оставатися вроді вибранців та свояків божих.

Таким способом при помочі релігії та обрядів слуги народу зробились панами народу! Таким способом первісні самоуправні і народоправні общини самі з себе витворили абсолютних владців: королів, царів, князів. Вояцтво, збагачене війнами, розсілося круг верховного владця, поробилося лицарями, боярами, панами. Значиться, і первісній громадській та племінній спільності настав кінець.

Мусимо тут ще хвильку задержатися. Звичайно люди, мало тямущі в суспільно-політичнім розвитку людськості, говорять, що нинішній соціалізм та комунізм, се тільки повторення тої первісної «общинної» спільності, про котру ми тут говорили. Вони так і звуть її «первісним комунізмом». А з того виводять вони ось що: 1. Теперішній соціалізм і комунізм, се змагання до повернення тої прадавньої, забутої і пережитої спільності, давно обаленої і похороненої дальшим поступом, се затим змагання назадницьке, противопоступове, ведуче до варварства, до здичення людськості; 2. Так само, як «первісний комунізм» не міг

остоятися супроти поступу, так і сучасний соціалізм, хоть би і зістав введений в діло, з тих самих причин не остоїться довго і буде мусив уступити місце якомусь іншому ладові. На те приходиться нам відповісти ось що. Хоть первісну общинну спільність подекуди й можна назвати комунізмом, то прецінь зовсім не можна уважати її за одно з сучасним соціалізмом, котрий опирається іменно на найголовніших здобутках усього дотеперішнього розвитку людськості, як се, впрочім, буде розказано обширніше при кінці сеї статті. А чи соціалізм колись уступить місце якомусь знов іншому ладові суспільному, сього ми тепер не можемо знати і се нас, правду кажучи, нічогісінько не обходить. Судячи з дотеперішнього розвитку, се, впрочім, і можна припустити, бо звісно, і соціалізм же, як усяке людське діло, не буде ділом без хиби, не поробить з людей ангелів безплотних, не знесе затим ані одного основного закону людського розвитку. Та тільки ж, як сказано, до сього нам і діла нема. А щоб ясніше показати різницю між сучасним соціалізмом а первісною общиною, ми погляньмо, на чім основувалася первісна община, а на чім основується теорія ладу соціалістичного? Первісна община основувалася на найпростішій формі продуктивної спілки: земля була спільна, а люди працювали на ній так, що кождий член громади однакими і то дуже простими ручними знарядами робив однаку роботу. Про тіснішу кооперацію, про здруження знарядів і централізацію робучої сили не було тут і бесіди. Се була спільність віддільних робучих єдиниць, немов в'язанка прутів, зверху зв'язана ужовкою. Не диво затим, що коли ужовка пукла, прути розпалися; коли первісна общинна спільність почала різницюватись в відрубні верстви суспільні, т. є. коли поєдинчі особи, досі порівняні з усіми другими, почали чи то економічно, чи політично, чи релігійно переростати повиш звичайної міри, то мусила упасти й общинна спільність. А між тим сучасний соціалізм основується іменно на тім, чого не ставало первісній общині, на скомбінованій спілці, на тісній організації праці, на зцентралізованій (в машинах і машинових системах) робучій силі і на тісній федерації всіх людей в одну робучу спілку (з відповідним поділом праці) і в одно політичне тіло, основане на повній самоуправі та вольності його поєдинчих членів: племен, народів, громад. З того вже можна осудити, як поверхово та з легкої руки многі люди судять про соціалізм, не завдавши собі труду

дібратись до самих фактичних основ сеї теорії ані прослідити її розвиток до крайніх консеквенцій.

Зберім тепер в кількох словах увесь хід розвитку, який ми бачили в тій першій добі людського суспільного життя. Боротьба за існування витворює спільність. Спільність витворює обряди, церемонії та вірування, котрі її зміцнюють. Обряди, церемонії та вірування, розростаючись чимраз більше, витворюють окрему верству людей «відущих» (ворожбитів, лікарів, попів), а посередньо витворюють абсолютних владців з дідичною (не народною, а противнародною) властю. Абсолютна власть обалює і нищить первісну спільність. Те, що в початку зміцнювало спільність, в дальшім розвитку нищить її,—розуміється, не зовсім, нищить тільки одну форму спільності, щоб впровадити другу. Се немов образ того змія, що кусає власний хвіст, але іменно се, як побачимо далі, і є загальний закон історичного розвитку, принаймні в дотеперішній історії.

VII

Оттак-то первісне здруження людей, само, силою власних в нім лежачих консеквенцій, виродило знов роздруження, нерівність між людьми. Природа чоловіка пре до чимраз ліпшого забезпечення життя і розплодку. Хліборобство, ремесла, купецтво змагається чимраз далі, а позаяк первісний общинний лад давав громадянам при зовсім не організованім способі праці малі користі, а зате багато де в чім в'язав їх волю в ділах господарських, то община звільна розпадається. (Розуміється, що де користь з общинного господарювання рівноважилася або й перевищала його недогоди, там воно вдержалося й донині, як на острові Яві, в Індії, Росії і т. д.) Для належитого розвитку господарства понад общинне треба, щоб господарюючі особи могли у всім свобідно розпоряджуватись, вводити нові способи праці, нові знаряди після своєї волі, управляти поле і держати худобу, як до потреби, а не так, як заведено в громаді. Притім же сам характер первісних ручних знарядів, приладжених для вжитку єдиниці, тягнув до єдиничної праці, до поділу і роздроблення праці. Так само діялося і з ремеслами, котрі з самого початку були вмілістю поєдинчих одиниць і не могли бути ділом громадським, общинним. Так само розпадалися поволі й общини купецькі в міру того, як при зміцненні політичної власті

і розрості воєнних сил дороги і торги ставались безпечніші і затим ставало корисніше і вигідніше їздити малими громадами, з невеликим прибором і легкою збруєю або навіть і єдинично. Так також і в родиннім житті, як се ми уже вперед спімнули, спільноженство прямо попхнуло зразу немногих сміліших до захапування дівчат з чужих громад на приватну власність, а далі й до загальних звичаїв екзогамії (женитьби з чужоплемінними) і уникання женитьби з близькими свояками. Загальний затим появ сеї другої доби в людській історії, се роздруження, розділювання «на ся», нове різницювання в ділах господарських, родинних і суспільних. В ділах господарських — се доба роздробленої приватної власності не тільки знарядів та здобутків приватної праці, але і землі, лісів, копалень і т. д., доба єдиничного, дрібного способу продукування. В ділах родинних — се перехід від спільноженства і многоженства та многомужества до одноженства та віддільної, тісно в собі (в власті вітцівській) зв'язаної родини. В суспільності загалом се пора розділу на верстви і касти, не раз дуже строго відділені одна від другої (князі з родинами, лицарі, попи, вояки, купці, ремісники, хлібороби, невольники і т. д.).

Але сей розділ внутрі суспільності — се вже не та розсипка первісних дикарів, яку ми бачили перед суспільним здруженням. Сей розділ робиться вже на підставі здобутків попередньої доби, на підставі здруження суспільного. Зв'язок громадський і племінний остається, ба навіть зміцнюється в зв'язках державних. Власть політична досягає в тій добі найвищої степені сили і могучості, стається тиранією з божої ласки. Як перед богами всі люди ничтожні, безсильні і безправні — бо право прецінь бог дав, бог може і взяти — так само ничтожні, безсильні і безправні всі люди в державі супроти найвищої єдиниці — царя-тирана. Він, яко потомок богів або не раз і сам бог, волен робити з людьми, що йому сподобається: людська єдиниця супроти нього щезає, маліє до безконечності, нівощіє. І се іменно тоді, коли ті єдиниці людські силою самого розвитку розривають стісняючу общину, намагають до більшої вольності і самостійності особи в ділах економічних, в ділах політичних всі вони порівно, багаті й бідні, становлять одну безправну і безсильну масу, керовану тільки волею або й примхою царя-бога. Безправність і безсильність політична не

перепиняє єдиницям витворювати серед суспільності чимраз більшу маєткову нерівність, котра в кінці мусить перевернути й тиранський устрій політичний.

Але поки що тиранія в повній силі. Історія лишила нам образи таких тираній, а іменно тираній більше світських в Вавілоні, Ассірії, Мідії, Персії, Македонії (Філіпп II* і Олександр В[еликий]), і тираній більше релігійних (теократичних) в Єгипті, Юдеї, Перу. У греків і римлян бачимо в початках їх історії також тиранії, аж поки різниці економічні, витворені внутрі самих народів, не обалюють тиранського правління і не ставляють на його місце тиранії плутократичної, т. є. панування багачів над бідними. А при кінці старинної історії бачимо, що давня поява тиранів знов вертається в формі римських кесарів, котрих першим ділом було — поробитися богами і звести до свого боку попів з усіх вір та закласти навіть величезну церкву, де би поміщені і почитані були всі боги з їх царства (Пантеон). І знов бачимо те саме, що в початку сеї доби: політичні права єдиниць супротив волі або й самсволі кесаря щезають зовсім. Кесар — се бог, се затим неограничений пан маєтку, доброї слави і життя кождого з своїх «підданих», «підвладних». Він неначе приватний властивець цілої держави з усіми землями, полями, лісами, містами, селами й людьми та їх майном. Він каже: держава — то я, то моя власність, і каже се далеко справедливіше, ніж казав у XVIII віці Людовік XIV у Франції.

Та тільки ж під блиском тої політичної власті, котра, здається, не знає і не кладе собі ніяких границь, криються сімена великих роздорів, сімена нового суспільного ладу. Сімена ті — се нерівність економічна, котрої не могла зарівняти ніяка власть тиранська. Противно, власть тиранська мимо своєї волі-відомості допомагала до збільшування сеї нерівності. Відбираючи своїм підданим всяке значіння, всяку волю в ділах політичних, тирани оставляли їм повну волю в ділах економічних, підпомагали купецтво та промисел надаванням привілеїв, а громадячи під свою власть чимраз більше племен і країв, громадили також до своїх скарбниць незмірими скарби. Тиран, крім політичного верховодства, ставався й найбільшим багачем і любив громадити круг себе та відзначувати не тільки головних лицарів та попів, але також і головних багачів в краю. Крім того, він міг і сам збагачувати своїх любимців, надаючи їм чи то заряд обширних країв (сатрапії*), чи то величез-

ні посілості: землі, села і міста. А з другого боку, часті війни робили множество «вольного» люду невольниками. Такі невольники ставали власністю панів, багатирів та царів і мусили працювати на них як худоба і служити їм до всякої послуги. Як усі вольні в державі не мали ніякого політичного права супроти царя, так знов невольники не мали ніякого вже й людського права супроти своїх панів. Тиранія ширилась від гори до долу і чим нижче, тим ставала тяжчою і жорстокішою, коли з поля політичного переходила на економічне. Таким способом тиранія, розвившись до своїх крайніх границь, витворила, з одного боку, безграничну самоволю владців, а з другого боку, безграничне пониження підданих та невольників в правно-політичнім згляді; з одного боку, безмірні багатства царів, сатрапів та царських прислужників, лицарів і вельмож, а з другого боку, безграничну нужду невольників та вольних пролетаріїв в економічнім згляді. Значиться, в обох тих зглядах, в політичнім і економічнім, вона витворила незагладимі суперечності, виростила сили, котрі швидше чи пізніше мусили її саму обалити. І справді, вже під кінець Римської республіки бачимо рівночасно і війну невольників та розбійників морських за своє суспільне та політичне рівноуправнення, а також великі рухи римських пролетаріїв (під проводом Гракхів)* за економічне забезпечення. Кесарі римські, хоть і старалися часом полагодити ті противенства та суперечності, то однако не могли здобутися на корінний перестрій усеї суспільності. Вони не вилічили суспільної недуги, а тільки вгнали її в нутро суспільності. Панування римських кесарів — се було в великій часті панування невольників, випущених (лібертінів) та наємних вояків-преторіанів. Чим би був скінчився той розвиток, коли б був далі йшов нормально — не знати. Але ото налетіла буря з півночі та сходу і розвалила величезну будову Римської держави, а через те й повернула розвиток суспільний вбік, примішавши до складників римської суспільності нові, а властиво первісні общинні складники.

VIII

Ми вже на вступі сеї статті сказали за Тейлором, що історія людськості не є однотяглим і прямим розвитком, що в ній стрічаються і збочення, немов відскоки. Одним

з найвидніших таких збочень в історії є перехід з старинного світа до середніх віків, є тота доба історії, що звичайно зветься великою вандрівкою народів. В течію старинної історії вона внесла нову струю і враз із впливом новопосталого християнства розвалила послідній великий витвір старинної культури — Римську імперію— та повернула цілу течію історії в інший бік.

Щоб порозуміти, який новий складник внесла в історію людськості вандрівка народів і слідуюче за нею панування германських порядків в Західній Європі, треба уяснити собі противенство тих порядків з порядками старинними, а особливо римськими. Звісна-бо річ, що Римська держава виродилась на підставі тісної організації родинної, в котрій до найвищої степені доведена була автократична власть* голови родини. Між тим германська воєнна організація виродилась з організації громадської, в котрій, як і у всіх первісних громадах, автократичним паном був загал усіх вольних членів громади. Аж в довголітніх війнах з Римом ті удільні германські громади почали зв'язуватися в більші, тісно сполучені цілості — держави. І коли римляни, забираючи який-небудь край (в початках свого розросту), присвоювали собі передовсім з е м л ю, котра ділилась або між поєдинчі римські родини яко добро приватне, або оставалась добром державним яко ager publicus[1],— то германи, забираючи чужий край, старались присвоїти собі передовсім його л ю д н і с т ь, котра ставалась п і д д а н о ю завойовників, а зглядно поєдинчих вожаків. Се просте розрізнення дає нам ключ до порозуміння цілої історії, цілого розвитку середніх віків.

І в економічнім, і в політичнім згляді середньовікові порядки показують характер мішаний. З одного боку, громадська рівність і спільність напівдиких племен; з другого боку, невольниче підданство (Leibeigenschaft[2]), власність приватна і власть монархічна — витвори розбитої старинної культури, віджившї на її руїнах. З тих різнородних складників виробилися основні суспільно-політичні установи середніх віків. Вся земля в державі вважається первісною власністю держави, а зглядно її представника, цісаря (і то не власністю особистою, а власністю к о р о н и). Цісар, а зглядно корона,— се верховний вузол в державі,

[1] Дослівно: народне поле (земля), державна земля *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Володіння тілом *(нім.)*.— *Ред.*

в котрім сходяться всі її нити. О один ступінь нижче від нього стоять рівні і вольні його дружинники (sodales[1]), шляхта, колишні завойовники. Вони обов'язані особисто служити державі (короні) в воєннім ділі, а щоб могли сповняти свою службу належито, а також в нагороду за попередні услуги, дістають від цісаря (корони) землю в посідання і вжиток (feudum) на такий час, доки триватиме їх служба, а зглядно, доки житиме їх рід, по чім земля переходить знов на пряму власність корони. Ті дружинники, одержавши великі простори землі в часове л е н н е (Lehn від leihen, позичати) посідання, ділять своє лено знов на частки, котрі на таких самих условинах дають в ленне посідання с в о ї м дружинникам, обов'язаним служити їм, а з ними й державі. Ті знов можуть оп'ять свої кусники давати в ленне посідання ще меншим вольним дружинникам і т. д. Таким способом від найвищого верховника і представника держави йде ціла драбина чимраз нижчих щаблів в о л ь н и х людей, обов'язаних до воєнної служби. Але на якім же грунті стоїть тота драбина? Звісна річ, на грунті к р і п а ц т в а і п і д д а н с т в а ремісників та хліборобів. Робучий народ тут вважається невідлучною часткою того кусника землі, котрий дається і береться в лено, вважається немов живим інвентарем, без котрого й земля сама для шляхетного, воєнного дружинника, лицаря, не має ніякої стійності. Не потребуєм, здається, і замічати, що вище духовенство й монастирі в тім ленничім порядку стоять нарівні з прочою шляхтою, беруть і роздають лена і обов'язуються хоч не особисто, то посередньо до воєнної служби.

Але не досить того. Така воєнна організація цілого краю, викликана іменно вічним небезпеченством під час довговікової вандрівки народів, вимагала ще одного огнива до своєї цілості. Приходилось укріпляти границі, оборонні, торгові та радні місця сильними мурами та окопами, о котрі би розбивались вали хижаків. Уже римляни в цілій Західній та Середній Європі позакладали були багато таких укріплень, котрі з часом порозростались в міста, г о р о д и (від городити, укріпляти). Такі міста в разі нападу мали служити збірним і охоронним місцем для околичного народу з усім його добутком, який тільки дався туди знести. Позаяк в них за сильними мурами та залогою

---

[1] Дослівно: товариші, приятелі *(лат.)*.— *Ред.*

воєнною було далеко безпечніше, ніж на простовіллі, то вони сталися також осередками науки, ремесел, торговлі і промислу. Міста ті рідко бували в посіданні поєдинчих ленників; найчастіше вони оставались в прямій власності корони під зарядом цісарським. Праця ремісницька і наукова, купецтво і промисел в містах — усе було зорганізовано також на взір тої феодальної драбини, яка панувала в цілій державі. Заряд міста, а також суд був в руках бурмистра і радних (лавників), вибраних міщанами. Кожде ремесло було зорганізовано в ц е х и, купці в г і л ь д ії, а заклади наукові мали також свої відповідні організації (буршеншафти). Кожда така організація мала свої тісно означені права і обов'язки, мала означену зверхність, свої суди і т. д.

З того побіжного очерка середньовікових феодальних порядків можемо вже бачити, чим різнилися вони від порядків старинних і куди повинен був піти дальший їх розвиток. Супроти старинних порядків був се почасти регрес, а почасти й прогрес. Регрес остільки, що, обалені в Римській державі, межинародні й меживерствові перегороди тут знов віджили і то з подвійною силою. Бо коли розвиток старинного світа, дійшовши свого шпиля в Римськії державі, почав уже всі міжлюдські противенства зводити до самих основних суспільно-економічних і політичних питань: р і в н о с т і економічної і правної та с в о б о д и політичної (слова, особи, віри і думки),— то тут діло далеко більше запуталось і затемнилось через розкавальцювання суспільності в різнородні верстви, підпорядкованих одна другій не силою розуму або хоть би й маєтку, але силою шляхетства, роду, традиції; розкавальцювання суспільності і тісне замкнення кождої верстви в її границях виродило тісноту погляду, вузькозорість, ворогування та війни за дрібниці, нетолеранцію слова, віри і думки, темноту та зашкаралущення в старих, пережитих формах.

Але з другого боку, є і прогрес в тім ладі супроти старинного. Підданство, хоть і в яких диких та грубих формах воно не раз проявлялося, все-таки становить поступ гуманності супроти старинного невольництва. Сам феодалізм із своєю сложною драбиною суспільних підпорядкувань як, з одного боку, ограничує автократичну власть монарха, так і, з другого боку, ограничує й приватне право грунтової власності. Поділ суспільності на різко розграничені верстви з приписаними для кождої окремими функ-

ціями відповідає поділові праці в мануфактурі, де кожда робуча єдиниця повнить одну якусь дрібну спеціальну функцію і де аж праця всіх єдиниць витворює скінчений витвір. При такім поділі праці, правда, свобідний розвиток єдиниці терпить, вона нидіє в деяких частях, але зате до високої степені розвиває свою спеціальну зручність. Отак було й тут. Поєдинчі верстви, замкнені кожда в собі, мусили звернути головно свої сили на внутрішній розвиток. І се був великий поступовий момент в історії середніх віків. Бо, звісна річ, не раз і найменша животна верства, найдряхліша встанова може держатися довгі віки, коли тільки має можність жити чужоїдним способом, черпати з боків нове скріплення, щораз нові соки. Але коли прийдеться їй жити і розвиватись о власних силах, так тут сейчас покажеться її дряхлість, і вона швидко мусить розпастися. Так було і з феодалізмом. Кожда верства в сложній драбині суспільній повинна була розвиватися сама в собі, плекати і до найвищого розросту доводити ті зароди, які в ній були зложені.

І так бачимо, що цісарі і взагалі власть монархічна змагає до чимраз більшого скріплення. В різних краях іде вона до того різними дорогами, тож і до різних дохо-

дить кінців. У Франції королі входять в зв'язок з потужним попівством, а стараються пригнобити і підтяти шляхту; власть королівська доходить до найвищої сили, доводить народ до найбільшого пониження і бідності і викликає революцію 1789 р. В Англії королівська власть опирається іменно на шляхті, але зарання мусить допускати її до уділу в правлінні — проби противних змагань кінчаться революціями — і зарання вже стається Англія шляхетсько-конституційною державою. В Німеччині ж власть цісарська вступає в довгу і завзяту боротьбу з попівством, але в тій боротьбі упадає до крайності і дістається до рук феодалам: шляхті, частковим князям і попам. У всіх тих трьох феодальних державах власть монархічна з початком нашого віку de facto[1] щезає силою розвитку чи то через атрофію (вичерпання сил), чи через гіпертрофію (надмір сил).

Не менше цікавий розвиток лицарства, шляхти. Досконалячись раз у раз в воєннім ремеслі, шляхта мусила й шукати війни, щоб раз у раз здобувати нову славу, а то й нові

---

[1] Фактично, насправді *(лат.)*.— *Ред.*

лена. І справді, середні віки — то віки війн par excellence. Війни тягнуться й по 100 літ, вибухають за леда дурницю. Але річ конечна, що в тих війнах вигибало багато шляхетських родів. А знов коли війн не ставало, шляхта з конечності пускалась на розбої та рабунки (Raubrittertum[1]), що мусило викликати против неї опір інших верств (особливо монархів і міст). В Англії, де власть шляхти більшала чимраз дужче коштом власті королівської, вже в XIV віці з магнатів родових почали робитися магнати грошові, капіталісти. У Франції велика революція обалила безповоротно пишну колись будову шляхетської величі, а на її руїнах заклала підвалини не менше пишної будови величі міщанської (bourgeois, буржуа). В Німеччині старий феодалізм удержався найдовше, а прецінь блиск його вже в XVI віці почав меркнути супроти бистрого розвитку міст. Аж в нашім віці робиться там той самий перелом — переміна шляхти родової в шляхту маєткову.

А вже безперечно найцікавіший розвиток міст. Їх обезпечене становище дозволило тут більше, ніж деінде, розвиватись мирній культурі, промислові, науці і штукам. Від початку середніх віків міста намагають до чимраз більшого розширення своєї автономії; з власності державної вони робляться «вольними містами», з власною управою, власним скарбом і власною воєнною силою, котра живо стається грізна для бутної шляхти і слабосилого монархізму. І справді, раз шляхта, раз королі зв'язувалися з ними в міжусобній боротьбі; раз ті, раз другі надавали містам нові вольності і привілеї. Притім широкі торгові зносини розширяли чимраз більше кругозір, збільшували багатство міщан. Відновлення грецької науки і штуки внесло нове життя в міста; відкриття Америки і морської дороги до Індії збільшило їх багатство; винайдення стрільного пороху надало їх добре узброєним і вміло веденим військам перевагу над закутими в залізо лицарями; винайдення друку розширило їх духовий кругозір, оживило думку і критику і скріпило бажання волі. Революційні ідеї мислителів XVIII віку були тільки ясним і систематичним висказом того світогляду і тих змагань, котрі від XVI в. вироблялись і дозрівали серед міщанства. Найшвидше розвились міста Північної Італії і підняли в зв'яз-

[1] Дослівно: рицарські грабунки *(нім.)*.— *Ред.*

ку з попівством боротьбу проти німецьких цісарів; боротьба тота до решти підкопала цісарську власть в Німеччині. Упадаюче цісарство держалось там ще якийсь час іменно на містах, сиплючи їм щедрою рукою привілеї і причиняючись до їх зросту. У Франції міщанство розросталось також під час боротьби королів з шляхтою; опісля воно довгий час домагалось рівноуправнення з шляхтою, поки велика революція відразу не поставила його в пануюче положення на руїнах шляхетських замчищ. В кінці в Англії розвиток міщанства йшов поряд з розвитком шляхти; конституціоналізм того краю, вільність особи, вчасне знесення підданства, т. є. іменно існування того, чого домагалось у Франції міщанство в XVIII в., причинилось багато до її розвитку і збагачення.

«А ви, плебеї-гречкосії?» Як розвивались ви? Що скористали, а що стратили ви в ту важку, но і важну добу історичного розвитку? Дивна річ! Чим ближче до наших часів, тим доля люду робучого (сільського і міського) ставалась п р а в н о легшою (хоть і не значно, і не всюди), зате ж е к о н о м і ч н о чимраз тяжчою, тим тяжчою, чим живіше і серед убогих людових мас розтліває ться почуття своєї людськості і бажання волі. Тож не диво, що вступ в новіші віки означений майже всюди кровавою чертою т[ак] зв[аних] «хлопських бунтів». Правда, людові маси, виросліе в довговіковій темноті і притиску, не мали ясного понімання своїх інтересів, не знали, куди хилитися і до чого прямувати. Тож найчастіше їх бунти та війни мали тільки негативну вагу — протестів придавленого і упослідженого чоловіцтва против пануючих суспільних порядків, а коли в них висказувались часом і позитивні жадання народу, то жадання ті бували звичайно реакційні, а не поступові. Аж знесення підданства і признання робучому людові політичної свободи внесло нове світло в його життя. Правда, економічні відносини робучого люду через признання їм формальної свободи не поправились, а противно, погіршились, але се погіршення було конечне яко потужний товчок до дальшого розвитку.

Зберім тепер докупи все сказане про середні віки і стараймось із тої маси попутаних та суперечних змагань винайти провідну поступову нитку.

Середні віки ми назвали б добою переважного різницювання. Все тут розгалужується, роздрібнюється, розгра-

ничується. Політичні і суспільні сили немов розпирскуються, заправляються кожда в собі і кожда для себе, та тільки на те, щоб опісля знов зійтись виробленими і дослілими і зміритись в новій, великій, поступовій боротьбі. Середні віки були перехідною добою від доби первісної дикості, від доби звірячого панування фізичної сили між людьми до доби нової культури, до доби панування розуму між людьми. Тож не диво, що такі противенства схрещуються в них. В перехідній добі мусять же стрічатись останки пережитої давнини і зароди нової будущини; чим різче вони відділяться одні від одних, чим односторонніший розвиток кождого з них, тим швидше зісхнуть старі останки, тим буйніше виростуть нові літорості. Воєнна організація суспільності і автократична власть людей над людьми — се були ті старі останки, незгідні з дальшим ходом людського розвитку і осуджені на загибель. Ми бачимо, що іменно вони були основою всіх середньовікових порядків. Але прецінь сама сила їх власною природою розвитку й обалила їх. Воєнна організація суспільності викликає укріплені міста; укріплені міста сприяють розвиткові мирної праці і обагаченню невоєнних людей — міщан; обагачення міщан родить в них бажання волі і рівності, а відразу до війни і родових привілеїв; бажання ті ведуть до революції і до обалення феодалізму.

IX

Звісна річ, що в певних границях (від початків дружного життя) чим на нижчім щаблі розвитку стоять люди, тим упертіше думка їх преться в позаприроднний, позазмисловий світ. Живучи під найтяжчим гнітом матеріальних условин, вони творять тисячі казок про душі і духів, про почвар і богів. Ціле їх життя земне починає бути залежне від істот неземних, т. є. прямо від витворів їх власної фантазії. Увільнення людськості від тої самими людьми сотвореної власті — се процес дуже довгий і тяжкий, він триває до наших днів, і ми не діждемся його остаточного і безповоротного рішення. Увільнення тото— се й є боротьба правдивого знання, н а у к и, з мнимим знанням, з вірою, р е л і г і є ю. Очевидна річ, що ті дві ворожі сили стоять до себе в відворотнім стосунку: чим більше науки, тим менше віри, бо наука не є віра, а сумнів, критика; чим більше віри, тим менше науки. І знов очевидна річ, що

стосунок той в великій мірі залежить від даних економічних і політичних обставин, т. є. від людської (індивідуальної і громадської) боротьби за існування. Чим економічні і політичні обставини тяжчі, боротьба за існування тяжніша, тим наука слабша, а віра дужча — народи, знеможені матеріально і духово, вертаються взад, до часів анімізму та фетишизму. І навідворіть, чим ліпше укладаються економічні і політичні обставини, чим більша сума політичної волі і економічного добробуту в суспільності, тим сильніше і прямiше розвивається наука, тим більше блідне і слабне віра, релігія. Затим очевидна річ і те, що коли в с і л ю д и на землі дійдуть до того, що будуть мати раз назавсігди до крайньої можності забезпечений матеріальний добробут і політичну волю (як се може статися, про те поговоримо далі), тоді наука стане верховним принципом історії, стане добром усіх людей, провідником їх життя, праці і боротьби за існування, а віра, релігія зійде до нуля, т. є. яко складник історичного розвитку перестане існувати. «День єго же чаєм сидящії во тьмі, в єго же пришествіє віруєм, єго же стези уготовляєм».

Як з наукою взагалі, так стоїть діло особливо і з наукою про людське життя, про людський добробут, з соціологією і економією суспільною. Чим нужденніше жиє загал людей, чим більше добробут єдиниць підтятий привілеями других єдиниць або самоволею всемогущих владців—царів, тим менше у людей охота застановлятися над своїм життям і його можливою (а для них і зовсім неможливою) поправою. Аж коли суспільність, а принаймні одна її (досі неупривілейована) часть дійде до повного матеріального добробуту, починається серед тої часті зразу застанова над життям, а далі й боротьба за рівність прав (а властиво за рівність привілеїв) з другими упривілейованими верствами, боротьба в ім'я не вже яких-небудь родових титулів, але в ім'я економічної сили. Так діялося всюди на заході Європи, коли під прикривкою феодалізму зросли і змоглися міста, а в тих містах багаті купці та рукодільники. В різних краях різними дорогами йшли вони до того, щоб зрівнятися з пануючими верствами (шляхтою та попами), вони стали дружно, як т р е т я в е р с т в а, що домагається також своїх прав — і здобули їх. Ми вже бачили, як в різних краях ішла тота боротьба. В Англії давня феодальна аристократія зіллялась з пізнішою аристократією грошовою,— феодалізм там не упав різким упадком,—він тільки перемінив

форму, потроху переродився і доживає днів своїх і доніні. В Франції скажений опір шляхти, попів і королів довів до революції, котра одним замахом здрухотала феодальний устрій, а на його місце ввела панування третьої верстви. В других краях Європи (Німеччині, Австрії) хоть і були революції о рівноправність, то все-таки вони не мали тої сили і різкості і не здужали розвалити доразу старої феодальщини. Правда, і помимо того економічний розвиток і тут пішов своїм шляхом, став на зовсім нових основах, що в кінці мусило показати зворотний вплив і на суспільно-політичний устрій. А все-таки ті краї представляють собою того дивовижного, воскресаючого Лазаря, що півтілом уже виліз з гробу, а долом ще в нім: положення з обох боків невигідне: і новий економічний лад не приносить їм ніякого хісна, і старі феодальні тягарі давлять їх цілою силою переживших і перегнивших останків.

Погляньмо ж тепер, як ішов розвиток людськості на заході Європи після обалення феодалізму?

Ми бачили вже, що на ділі той переворот відбувся в ім'я економічної сили «третьої верстви». Крайові багатства, торговля, фабрикація, все на ділі було уже в її руках — вона начала домагатися і признання собі всіх п р а в. Головний принцип, в котрім уже згори містилася сума тих прав, була с в о б о д а. «Свобода, се невідоймиме, природне право кождої людської єдиниці» — під таким окликом зробилась Велика Французька революція, той самий оклик сповнений і введений був в життя в Англії ще кількасот літ уперед. Сей принцип, хоть наразі мав послужити тільки «третій верстві», т. є. багачам і капіталістам, був прецінь великим засівом і на дальшу будучність, засівом, котрий дозріє в пізнішім часі, коли ніякого капіталізму не буде на світі.

Свобода єдиниці, котрої домагалася «третя верства», не була домаганкою теоретичною; противно, робилася в дуже практичних цілях. Вона була підставою всеї нової продукції, котра звільна розвилася з продукції цехової, хоть і зовсім навкірки всім цеховим установам. Се була продукція м а н у ф а к т у р н а.

Великий розвиток наук в XV і XVI віках і слідуючі за ним винаходки та відкриття чимало розширили не тільки духовий кругозір людей, але, вкинувши в межинародну торговлю велику масу не чуваних досі багатств, ввозячи масу рідких досі заграничних витворів, збільшили потреби

і бажання людей (звісно, багатих), дали товчок до великого зросту промислу. Заграничні товари, ввожені до Європи, почали тут перероблюватись, приладжуватись до вжитку. Часті і оживлені зносини з найдальшими краями світа, закладання тамтуди колоній (італійських, іспанських та португальських, а далі голландських, англійських і французьких) — все те поклало першу основу сучасної великої торговлі, «світового ринку». Не тільки в Європі, але і по всіх других частях світу отворилося широке поле для продавання європейських виробів.

Очевидна річ, що середньовікові цехи, з своєю тісною, роздробленою організацією, оказались неспосібними подолати всім тим новим потребам, неспосібними вести нову, світову продукцію. В цехах не тільки кожде ремесло було організоване окремо і відлучно, але з часом поорганізувалися відлучно навіть незначні відтінки одного ремесла (напр., окремо ковалі, що робили гвозді, окремо ті, що робили знаряди господарські, окремо ті, що виконували грубе залізо: штаби, бляхи і т. д.). Щоб здобути який-небудь готовий витвір, напр. віз, треба було перейти яких десять, п'ятнадцять цехів, збираючи всюди по кусничкові — страта часу, недогода, трудності. А між тим нова продукція якраз, навідворіть, вимагала, щоб якнайбільша маса товарів витворювалась якнайшвидше. Суперечність лежала іменно в тім, що цехи складались і зростали на тім, що робили на замовлення для вжитку прямо тих, котрі замовляли, робили, як у нас кажеться, на у р я д: нова ж продукція потребувала виробів іменно не для вжитку замовляючих, а н а п р о д а ж, н а т а н д е т у; для неї виріб не був ціль, а тільки средство заміни[1]. Породження тих нових потреб і світового ринку — се була смерть цехової продукції.

---

[1] Цю різницю показав докладно Маркс в ось якій формулі. Назвім гроші буквою Г, а товар Т. Звичайний чоловік, щоб добути грошей, продає якийсь свій виріб потребуючому, а за виручені гроші купує собі товар, котрого йому потрібно для вжитку Т—Г—Т. Гроші тут затим тільки огниво, посередник при обміні двох товарів, двох ужиткових вартостей. У торговця-капіталіста не так. Він купує від фабриканта товар за гроші і відтак перепродує його за гроші ж — Г — Т — Г — тут затим товар є огнивом, посередником — при заміні грошей на гроші. Очевидна річ, каже далі Маркс, що така формула була б безмислицею і що значення одержує вона аж тоді, коли в ній вперше Г не буде рівне другому Г, т. є. коли формула буде не Г — Т — Г, а Г — Т — Г′, т. є. коли тота заміна принесе торговцеві зиск.

Побіч цехів, розділених і розрізнених, мусили уладитись спільні верстати, немов кілька цехів під одним дахом. Одні робітники робили одну часть, другі другу, треті третю,— доперва перейшовши через руки всіх, виріб ставав готовий. Робота, як і в цехах, була роздріблена; один робітник ціле життя робив тільки гвозді; поділ праці доходив тут ще далі: на вироблення шпильки складалася робота кільканадцяти окремих робітників; саме тільки їх зближення під одним дахом, в одній робітні становило переворот в продукції, становило м а н у ф а к т у р у. Спосіб праці в ній зразу ж змінився: ті самі дрібні ручні знаряди, та сама одностайність, односторонність і вдосконалення робітника в одній незначній спеціальності, з занедбанням і заморенням прочих його духових і тілесних сил. Але безмірно змінилися другі важні обставини. При цеховім порядку кождий робітник-челядник міг мати надію, що по якімось часі і сам стане «самостійним» майстром, заведе свій власний верстат і працювати буде вповні на себе. В мануфактурі ж кождий робітник знав, що сама мануфактура і всі знаряди праці — власність одного, предприємця-капіталіста і що робітник ні по якім часі таким властивцем не стане. Цехові майстри, щоб не знижувати ціни своїх виробів, ограничували число своїх учеників, утрудняли вступ ученикові, визволення челядникові, інсталяцію майстрові. Мануфактура, навідворіть, знесла всі цехові формальності, принімала в себе всілякий народ, а багато було случаїв, що навіть силою та законами згонювано неохочий сільський люд до мануфактур (приміри у Маркса). Велика спеціалізація роботи влегшувала кождому й невміючому швидко вивчитись їй, фабриканти навіть радше приймали людей не ремісних, бо їм менш могли платить. Їм ішло не про те, щоб удержати свої вироби в високих цінах; противно, чим дешевше вони могли продавати їх, тим більшого могли надіятись відбуту, т. є. і більшого зиску. А чим більше людей мали вони в мануфактурі, чим більше робітників тислося до них за роботою, тим більше вони могли знижувати робітницьку плату, т. є. тим дешевше стояв їх виріб, тим дешевше могли його продавати. А щоб мануфактури могли мати подостатком зайнятих і шукаючих заняття робітників, на те треба було іменно — с в о б о д и є д и н и ц і.

Доки мужик-хлібороб несвобідний, закріпощений, доти він не може свобідно рушатися з місця, не може заключати на своюруч умови з фабрикантом, т. є. не може бути тим,

чого треба фабрикантові,— робітником. Але також доки мужик є хліборобом, доки має своє поле і свої господарські знаряди, він також по добрій охоті не стане мануфактурним робітником. Мусить затим бути свобідним не тільки правно, але й економічно, т. є. мусить бути не тільки не кріпаком, але й пролетарієм. Сього подвійного «увільнення» найповніше доконано в Англії ще від XV віку і для того тим найширше і найпотужніше розвився новий лад, панування багатирства та грошей, порядок капіталістичний. Там не тільки що вчасно знесено підданство і панщину, але увільнено людей без землі, зруйновано постепенно села і хутори, а люд зігнано тисячними добровільними і примусовими способами в мануфактури[1]. Так само і в Франції, хоть під час революції і увільнено мужиків з землею, то прецінь сейчас же зате зруйновано їх величезними контрибуціями, а при тім повідбирано їм стародавні громадські ліси й пасовиська і попродано за песій гріш усяким пройдисвітам-спекулянтам.

З того вже можна бачити, що, основуючись на свободі, капіталістичний устрій односторонньо понімає тоту свободу, т. є. дає свободу дійсну тільки маючим, багатим, а вбогим за титулярну свободу дає незавидну долю пролетарія-робітника, котрий за нужденне прокормлення мусить продавати себе самого і коштом власного вбожества дороблятн і збагачувати предприємця-капіталіста, мусить, під карою голодної смерті. Та тільки ж слово свобода — двосічний меч: воно надто глибоко западає в серце кождого чоловіка, бідного й багатого, надто много важких і високих чувств будить в кождій груді, а щоб могло статися монополією одної верстви. Раз викликане і оголошене, воно вже не пропаде, а верства, котра написала його на своїм стязі, мусить або скинути його, або допустити до співуділу й другу верству — робітників.

Але поки що робітникам приходиться ще багато терпіти, багато боротись. Ще більший і тяжчий вплив, ніж устроєння мануфактур, мало на робітників і на цілу продукцію винайдення всіляких (а особливо парових) машин і устроєння фабрик. Машина принципіально тим різниться від знаряду, що коли знаряд помагає руці, машина заступає руку; коли знарядом владає чоловік,

---

[1] Гляди о тім вельми цікавий уступ в Марксовім «Kapital» п[ід] н[азвою] «Der Accumulationsprocess des Kapitals».

машині він тільки с л у ж и т ь. І коли винаходки машин для продукції, resp[onsu m][1] для капіталістів принесли ог-ромну користь, працюючи безмірно швидше, правильніше і дешевше, ніж руки людські, то для робітників-пролетаріїв вони стали новим і страшенно потужним средством притиску і визискування. Продукція машинова вимагає стосунково менше робучих рук, ніж мануфактурна, притім для обслугування машин треба ще менше фахового, ремісного приспособлення,— значиться, робітницька плата може бути ще нижча. Робітник тут зводиться на чисто механічну помічну машину, котра властивого діла не робить, а тільки підкладає огонь, підсуває пряжу, надзирає і т. д. Ані його духові, ані фізичні сили не можуть при тім розвинутися,— доходить до того, що праця жінок і дітей на тім полі витискає працю мужчин. І коли машинова фабрикація, чинячи приступнішими ціни виробів, улегшує їм відбут, збагачує фабрикантів-капіталістів, руйнує до решти дрібних рукодільників, що не можуть ані виробляти так досконало, ані продавати так дешево свої вироби, і громадить в руках багатирів чимраз більші багатства, то, з другого боку, тота сама машинова продукція, чинячи робітника тільки помічником машини, даючи йому нидіти тілом і духом, втягаючи до вбійчої праці жінок і дітей, а викидаючи мужчин, громадить на головах робітників чимраз більше недолі, бідності та пониження.

Але не тільки давні ремісницькі роботи зливаються тепер до фабрик. І хліборобство чимраз більше, чимраз повніше починає робитись машинами, фабричним способом. І тут пара чимраз більше заступає движучу руку чоловіка (парові плуги, молотилка, млини, січкарні і т. д.), і тут машина чимраз більше з колишнього робітника-пахаря робить прислужника-машинника. І тут затим скорше чи пізніше мусять вповні виказатися всі далекосяглі наслідки того перевороту.

Мануфактура і фабрика — се загальне тло продукційне, се основний звук цілої музики нашого часу, капіталістичного строю. Побачимо тепер, як нам покажеться на тім тлі розвиток людських установ, усього людського життя.

Зачнім від життя родинного. Ми вже виділи, що у пролетаріїв, робітників, працюючих по фабриках, про властиве життя родинне і мови нема. Робітник не може й думати про

---

[1] Відповідно *(лат.)*.— *Ред.*

обезпеченнѧ своєї родини, про належите виховання своїх дітей. Він же весь день мусить тяжко працювати на те тільки, щоб забезпечити кусник нужденного хліба собі й родині. Та й родина тота, т. є. жінка і діти, оскільки їх сили, мусять помагати йому. Вони йдуть на фабрику, до машин, весь день працюють розлучені — що ж се за родинне життя? Ба навіть часто жінка і діти відбирають роботу свому мужеві та вітцю: його робота при машині нічим не ліпше від їх роботи, а тільки їх робота дешевша, причина достаточна для капіталіста — вигнати чоловіка, а наймити жінку й діти. Можемо затим сказати сміло, що капіталізм прямо підкопує і нищить родинне життя робітників-пролетаріїв[1].

Але чи краще ж устроєне родинне життя і у властивців-капіталістів? Здається, що не дуже краще. Женитьба для інтересу, без любові — у них річ звичайна. Нагромадження огромних багатств в руках єдиниць мимоволі пре до всякого роду розпусти; нагромадження нужди, необезпеченості та зопсуття в родинах робітницьких витворює проституцію, котра, немов мстячись на багатирстві за власне пониження, висисає його живі соки, в свою чергу понижує його. І вп'ять-таки сміємо сказати, що й тут капіталізм, іменно через нагромадження в руках єдиниць безмірних багатств (здобутих чужою, не єдиничною, а суспільною працею), показує деморалізуючий вплив і роз'їдає родинне життя.

В громадськім, товариськім житті капіталізм показує двоякий вплив. Багатирі-капіталісти, остаючи між собою в ненастанній боротьбі конкуренційній, привикають до взаємної недовірливості і зависті, до ошуки і нещирості,— одним словом, капіталізм роз'єднує капіталістів. Противно у робітників. Спільна праця по фабриках та при машинах, спільна нужда та боротьба за щоденний хліб зводить їх докупи, єднає разом, злучує в товариства і спілки. Товариство заступає робітникові місце родини і школи,— там він і забавляється, і образується, там находить потіху по перебутім горі і скріплення та надію на будущу кращу долю.

---

[1] Кажемо се для душевного назиданія тих наших підпор суспільного порядку, котрі, звалюючи вину з слабої голови на здорову, твердять, буцімто соціалісти змагають до знищення родинного життя.

В житті державнім (політичнім) винайдення пороху зробило великий і дуже важний переворот. Ряди закутих в залізо здоровенних лицарів показались безсильними супроти невеличких олов'яних куль. Замість шляхетних, особисто смілих лицарів показалась потреба численних муштрованих військ і вчених воєводів. Насамперед у Франції, а відтак і в других державах витворилася встанова п о с т і й н и х військ. Тота встанова зразу змінила вигляд державного життя в Європі, бо зробила непотрібним увесь ленний, феодальний устрій. Велику масу постійного війська не можна було вдержати ніякими ленами; на те треба було грошей, много грошей. Приходилося накладати на підданих великі податки, а коли й тих не ставало, зичити гроші у багачів-капіталістів. Се дало не тільки початок величезним і чимраз більшіючим державним довгам, але змінило, особливо після революції, значіння державної власті. З самовладного пана політична зверхність сталася тепер тільки слугою найвищої власті — капіталу, а посередньо слугою капіталістів. З другого ж боку, входячи з капіталістами в кредитові відносини, зв'язана з ними спільними інтересами, політична власть сталася також капіталістом. Капіталісти з підданих сталися рівними, кредиторами, співінтересентами; власть політична, се була часть їх власті, не диво затим, що й вони мусили мати в ній головний уділ. Відти конечно випливає к о н с т и т у ц і о н а л і з м новочасних держав, незвісний в давнину, так як незвісний був сучасний капіталізм. Конституціоналізм, так як і капіталізм, опирається на свободі, але він ще не свобода. Свобода тут тільки ще в теорії, рівність тут тільки ще в букві права, а на ділі гніт сильнішого над слабшим, нерівність економічна. В теорії капіталізм знає тільки вольні єдиниці, конституціоналізм знає тільки вольних горожан, а на ділі бачимо зовсім не те, бачимо два ворожі табори: багачів і бідних, т. є. економічно сильних і слабих, т. є. вольних і невольників.

А тепер киньмо оком на загальний хід розвитку в капіталістичнім устрою.

Гніт середньовікових привілеїв на неупривілейовані верстви викликає у тих послідніх бажання свободи, і бажання те враз з розвитком відповідних економічних обставин сяк чи так доводить до упадку середньовіковий феодалізм і дає панування капіталістам. Розвиток мілітаризму, при котрім уся військовість стається великим капіталістичним

предприняттям, робить усю державу капіталістом, помічником і сповнителем волі капіталістів. Розвиток великого промислу, мануфактур і фабрик громадить в руках капіталістів огромні багатства, а з другого боку, позбавляє власності тисячі дрібних властивців: ремісників та хліборобів, робить їх робітниками і слугами, пролетаріями... Розділ цілої суспільності на два величезні табори стається чимраз різчий. В великій, на вид безладній масі суспільній, яка осталася по обаленню феодальних перегородок, починають різницюватися дві верстви. Але внутрі кождої верстви йде ненастанне живе здружування. Пролетарії сходяться чимраз тісніше. Фабрика, праця щоденна вчить їх спільності, рівності, дружності; робітницькі товариства місцеві, крайові, народні і межинародні стаються центрами і двигачами робітницької мислі і робітницького братерства. А з другого боку, капіталісти громадять чимраз більші багатства, чимраз більшу економічну силу. Добро суспільне, витворене руками міліонів робітників, стається власністю немногих єдиниць. Ненастанна боротьба конкуренційна раз у раз підриває і руйнує слабших капіталістів на користь сильніших; централізація маєтків іде чимраз далі. Держави, вірні своїй ролі капіталістів, беруться прискорювати той процес. Мілітаризм пожирає чимраз більші міліони суспільного добра,—але постійні війська, що мають становити підпору капіталізму, се дуже двосічний меч: вони складаються з пролетаріїв, робітників, і досить тільки прийти їм до свідомості, а вони стануть загубою капіталізму. Та й поки що постійні війська, з одного боку, пожираючи огромні гроші, доводять робучий люд до чимраз більшої бідності, доруйновують дрібну власність, а з другого боку, не згірше фабрик привчають той люд до дружності, до спільного ділання і товаришування, до спільної і неустрашимої боротьби. Правда, поки що вони не знають, за що борються, але коли пізнають усе, то тота хвиля буде послідньою хвилею панування капіталізму. «Вивласнюючі будуть вивласнені». Капітал — здобуток вселюдської, суспільної праці, буде й суспільною власністю. Власть політична яко власть людей над людьми зійде до нуля, а останеться тільки яко заряд здобутків людської праці, яко адміністрація.

В ім'я свободи, рівності і братерства підняла була «третя верства», міщанство-багатирство, боротьбу проти феодалізму. Але коли дійшла до власті, бажала сховати свободу, рівність і братерство тільки для себе, а для робіт-

ників кинути кусник чорного хліба, каліцтво духу і тіла, проституцію та мовчанку. В ім'я свободи, рівності і братерства піднесли й робітники голову, стали до боротьби, з котрої швидше чи пізніше мусять вийти побідителями. А тоді свобода, рівність і братерство стануть загальним добром усеї людськості, бо робітники — то людськість. Коли упадуть привілеї капіталу, тоді останеться на світі тільки люди, робучі люди — ні пониж них, ні повиш них не буде іншої верстви. Робуча спілка між людьми дійде до найдосконалішої, н а м т е п е р з в і с н о ї степені.

X

Кожда доба історична — се дерево. Корінням воно стоїть глибоко в минувших часах, а його крайні парості вростають також далеко в будуще. Ми бачили, що в нашій, капіталістичній добі живе ще чимало паростей минувших часів. Сучасна наука відкриває в нашім житті останки не тільки середньовічних, але й безмірно давніших, первісних діб історичних. Але ми бачили також немало розростаючихся зародів нового віку в нашім житті. Запевно, що не тільки цікава, але і безмірно важна річ зібрати ті зароди в одну цілість, відгадати з них напрям будущого розвитку і виробити собі бодай в приближенні вірний образ будущої суспільності. Звісна річ, те будуще впорядкування не потребує бути всюди однакове,— в подробицях воно, безперечно, буде відмінне в кождім краю, у кождого народу,— тож ми в своїх думках не потребуємо вдаватися в подробиці. Нам іде тільки о показання головних принципів, котрі, добуті з критики теперішнього ладу, правдоподібно ляжуть в основу будущого впорядкування людей. Що така constructio in futuro[1] помимо всеї своєї необов'язковості має безмірну вагу для кождого чоловіка, котрому лежить на серці добро людей і поправа долі всіх убогих та покривджених, що вона показує пряму і широку дорогу в сучасній чимраз дужчаючій боротьбі суспільній, що ідеал будущого, понятий оскільки можна досконало і науково, мусить стати тим високим стягом, около котрого згромадяться сили робітницькі до великого бою,— про се, здається, і говорити багато ніщо.

---

[1] Дослівно: побудова (структура) в майбутньому *(лат.)*.— *Ред.*

Не раз лучається чути закид, роблений робітникам і їх проводирям, що вони піднімають боротьбу в ім'я ідеалу, для них самих не ясного, не виробленого у всіх подробицях. Закид сей прямо безпідставний. Переломи в історії ніколи не діються в ім'я яких-небудь ідеалів, породжених в головах людських, а не викликаних обставинами дійсного життя. Коли б се було можливе, то, безперечно, було б мусило поперед усіх удатися Платонові. В своїй «Державі» він сотворив справді цілковитий, у всіх подробицях викінчений ідеал суспільного ладу: обставини політичні, особливо в Сіцілії, сприяли тоді справді великим реформам, навіть домагалися їх, сама особа Платона, його науки і повага, його енергія і тверда віра в досконалість і хосенність його ідеалу,— все те казало надіятися йому успіху, а між тим йому не удалось ні одного чоловіка склонити на серіо виконувати його ідеал, хоть книга його у всіх будила і донині ще будить подив. А в ім'я якого ж то ідеалу, крім загального принципу свободи, підняла боротьбу «третя верства»? Чи мала вона хоть на десяту часть таке ясне поняття о ході історії та розвитку людськім, яке мають тепер робітники, дякувати великому зростові сучасної науки? Ідеал робітників тим великий і важний, їх основні принципи тим живі і оживляючі, що виробилися именно з критики існуючого ладу, з почуття і зрозуміння потреб народних і розвитку історичного; се не платонівські або які-небудь другі утопії,— се тільки вивід з дотеперішніх історичних даних, вивід, котрий мусить ввійти в життя, чи ми будем за ним, чи проти нього, чи він нам приємний, чи прикрий. Одно, що ми можемо зробити, се прискорити і влегшити його прихід і причинитися до його осущення в розумній формі, без насильних і кровавих потрясінь.

Принципи, на котрих основується робітницький ідеал будущого ладу, се ті самі революційні принципи с в о б о д и, р і в н о с т і і б р а т е р с т в а, а тільки поняті широко, в цілій чистоті. Всі вони якнайтісніше в'яжуться з собою, обусловлюються взаємно. Без свободи нема ні рівності, ні братерства; без рівності нема свободи; без братерства, дружності — рівність і свобода на нінащо не здадуться.

Буржуазія (багатирство), котра, піднявши при кінці минувшого століття революцію, ті самі принципи виписала була на своїм прапорі, тепер або одверто відрікається їх (рівності), або приймає їх тільки в дуже вузькім поні-

манні. І так хоть буржуазія й найбільше возиться з словом «свобода», хоть нею найрадше привикла називатися («ліберали»), то все-таки про правдиву і повну свободу їй і говорити страшно. Свобода совісті, «свобідна» умова між капіталістом і робітником, т. є. свобода визискування робітника капіталістом,— отсе і вся свобода, на яку капіталісти пристають. А свобода слова, печаті, навчання, сговаришування, змов — все те для них далекі-далекі, а то й дуже немилі ідеали. А що ж значить свобода совісті без свободи навчання, слова, печаті і т. д.? Що значить свобода умови між капіталістом а робітником без їх економічної рівносильності? Що значить рівність перед правом без рівності економічної і рівного образования? А братерство ситих з голодними — се попросту фраза, гірка насмішка, та й годі.

Кождому се відомо, що в цілій Європі і в Америці точиться тепер і в науці, і в парламентах, і в щоденнім житті боротьба в користь робітників против пануючого тепер устрою капіталістичного. Ві всіх майже европейських краях робітники мають своє дневникарство, всі товариства і всякі каси, своїх заступників, пр[им.], соціальних демократів в парламентах[1]; в більше вольних краях (як Швейцарія, Англія, Франція, Бельгія) відбуваються щороку з'їзди (конгреси) відпоручників робітницьких зі всіх сторін Європи. Знамениті сучасні нам писателі-економісти розвивають в поважних письмах теорію будущого устрою громадівського.

Подаєм нашим читателям в маленьких рамках головні основи наукової теорії громадівства, за котрою стоять робітники.

«Для осущення правдивої свободи і братерства між людьми,— кажуть економісти і робітники,— потрібне передовсім осущення рівності економічної. А осущення рівності економічної можливе тільки тоді, коли весь капітал, усі знаряди праці, земля і фабрики, т. є. всі витвори суспільної праці, перейдуть на суспільну власність, т. є. не будуть ділитися між єдиниці, а остануть в їх спільнім, громадськім уживанні. Спільність уживання капіталу — се єдина запора против

[1] В австрійськім парламенті першим представником робітників есть соціал-демократ пос[ол] Кронаветтер. В сербськім парламенті (скупщині) есть кількадесят послів соціальних демократів («радикальне странке»).

нерівності, єдина порука вдоволення всіх потреб усіх працюючих, т. є. єдина підвалина правдивої свободи і правдивого братерства. От тому-то від того основного принципу громадської спільності робітники й зовуть себе г р о м а д і в ц я м и (соціалістами)».

«Однако ж не треба думати, що на спільній праці громадівство уже й кінчиться і що попри спільну працю в будущій суспільності зможуть отстоятись інші теперішні установи, не маючі прямого зв'язку з працею. Принцип спільності, а властиво економічної рівності, мусить проникнути собою всі родинні, громадські, державні і просвітні відносини».

«Родина, основана не на інтересі, а на особистій любові і прихильності, увільнена від теперішнього гніту економічного, від обов'язку волею чи неволею виховувати дітей, продовжати супружнє життя й тоді ще, коли пропала з'єдиняюча супругів любов,— родина обновиться і стане для людей не тягарем, не джерелом грижі і недогоди, а покріпленням по трудах і прикрасою життя. Виховання дітей в головній основі возьме на себе громада, а особливо конечно тоді, коли родичі з яких-небудь причин до того неспосібні; громада буде провадити виховання дітей і дасть будущим своїм членам гідне, правдиво людське образования і розвиття».

«Життя громадське, основане на економічній рівності всіх громадян, чоловіків і жінок, на тісній дружності і спільності праці, розвинеться далеко краще, ніж може розвиватися тепер. Громада буде старатись розвивати кождого свого члена після його вроджених спосібностей, і в міру його розвитку і сил використати його для добра громадського, зглядно для його ж власного добра. Оставляючи кождому неограничену свободу слова, навчання, способу життя, сусідування і переходу з громади до громади,— загал пильнувати буде тільки тих условин, які конечні до вдержання людського життя і розвитку, т. є. праці і справедливості. Загал обійме, отже (звісно, поручить виборним), заряд громадської праці і розсуджування можливих спорів між громадянами, а також в разі потреби оборону перед постороннім ворогом. Звичайно закидують громадівцям, що їх будущий устрій зносить особисту вільність чоловіка, робить його бездушним знарядом, н е в о л ь н и к о м г р о м а д и. На теє відповідають громадівці, що люди, закидаючі те, забувають:

1. Що громада — ті ж єдиниці, котрі потребують згоди не в своїх єдиничних, а в спільних, громадських ділах;

2. Що теперішній устрій враз із усіми своїми попередниками далеко не дає єдиниці-робітникові тої свободи, яку удавав би устрій громадський. А що декотрі людкове не можуть поняти, як люди схотять працювати, маючи свободу робити або й не робити, то се закид прямо смішний. Хто не працює враз із громадою, той не член громади, значить і жити не може в громаді громадським добром (хіба що він каліка або хорий). Впрочім, цей же обов'язок працювати та жити чесно з людьми — не зносить ще личної свободи!»

«Кожда громада в краю, так як кожда особа в громаді, є свобідною єдиницею, порядкується у себе дома зовсім по-своєму, і ніхто не має права накидати їй згори які-небудь правила. Тому-то кожда громада має право входити в зв'язки і дружбу з другими громадами, з котрими, як і коли хоче, може лучитися чи то для більших спільних праць, чи для обміни витворів, чи для цілей просвітніх і т. д. Се тільки й є правдиве братерство (федерація), і тільки воно одно може запевнити лад і добру злагоду між громадами».

«Як поєдинчі громади, так і більші зв'язки громад мають неограничену свободу робити і порядкуватись у себе по-своєму. Ніхто і ніяк не може ставити їм границь ані ніяких уставів, ніхто не може силувати яку-небудь громаду належати до того, а не до сього зв'язку. Розуміється само собою, що коли такі зв'язки потворяться поперед усього з відрубних народностей, то й їм оставлене буде повне право самостійно управлятись, розвиватись і жити без ніякого верховодства одної народності над другою, більшої над меншою. Неограничена свобода слова, науки і віри, при тім же заклади наукові та освітні, здвигнені силою і працею всіх громад, котрі того захотять,— усе те дає поруку, що наука і освіта, дотепер плекані тільки стосунково немногими єдиницями, тоді увійдуть в маси народу, стануться правдивим добром усеї людськості і правдоподібно заступлять враз із всякими красними штуками місце теперішньої релігії».

«І знов поєдинчі великі народностні чи крайові зв'язки можуть по власній уподобі і потребі лучитися з собою, залагоджувати можливі міжнародні спори, вести через виборних діла міжнародної обміни і т. д. На тім кінчиться

вся власть в громадівськім ладі. Там держави в нинішнім розумінні не буде, бо над народом не буде управи згори, але сам народ здолу (т. є. від громад) управляє сам собою, працює сам на себе, сам образується і сам обороняється».

«Як будуть в тім будущім ладі устроєні різні подробиці, напр. розділ спільно напрацьованого добра, обміна, навчання і т. д., се діла менше важні. Вони будуть уладжені по-людськи, скоро люди перестануть бути панами і слугами, а стануть тільки людьми».

ЧИ ВЕРТАТИСЬ НАМ НАЗАД ДО НАРОДУ?

[I]

У нас нема критики. Наша суспільність надто ще молода, надто пізно почала жити самостійним життям, стояти на власних ногах і повертатись за власною думкою, щоб у неї міг виробитись ясний і здоровий суд про себе саму, щоб могла виробитись суспільна критика. Наша т[ак] зв[ана] інтелігенція досі надто мало застановлялась над тим, що вона робить і до чого прямує, надто мало проявляла почуття своєї ролі, не кажу вже свідомості своєї цілі. Те, що вона проявляла, було тільки проявом її дитинства, її недозрілості горожанської, її неспосібності до ясного мислення. А при таких обставинах чи можна й подумати про суспільну критику, т. є. про глибшу застанову тої інтелігенції над собою? Правда, послідніми часами вихапувалися голоси — переважно з-посеред молодого покоління — звіщаючі, що вже й для галицько-руської інтелігенції настає пора критичного розгляду власних поступків; але голоси ті були надто ще єдиничні; серед загальної задавненої глуші видались надто острими і різкими, і непривична інтелігенція поквапилась затикати собі вуха перед ними або, що більше, подати руку поліції і жандармам для придавлення непрошених і немилих голосів.

Але ж се стара як світ правда, що «идеи на штыки не улавливаются», що думка, раз розбуджена, не дасть придавитися, але, мов та підземна нора, забита в однім місці, тріскає з-під землі в другім місці, тріскає не раз там, де її найменше можна було надіятися. Так само сталося і у нас. Придавлено на хвилю різкі, критикуючі голоси, але про усунення причин, викликавших ті голоси, ніхто й не думав, а многі навіть жили в тій блаженній вірі, що таких причин у нас зовсім нема і що ті голоси підносились у нас

чисто з злої волі, з намови лихих людей, лжепророків, агітаторів, ворогів Русі. Хто уважно читав наші часописи за послідніх кілька літ, той не міг в них не добачити слідуючого цікавого явища: про що перед 1875 р. не було й бесіди, те в 1880 становить головну основу більшої часті газетних статей (справи економічні, фактичне положення народу і т. д.); що в 1878 р. ганьблено та глушено, се тепер — може, в трошки іншій формі і з інших уст — приймається з зацікавленням, з подякою. Хто слідив за ходом галицької публіцистики послідніх років, той пригадає собі, напр., як дуже гнівалась редакція «Правди» в р. 1879 на мою статтю «Критичні письма о галицькій інтелігенції», надруковану в «Молоті»* 1878. Там я, розбираючи слова і вчинки наших «партій», дійшов був до того, що принципіальної, основної різниці між нашими партіями нема, що обі вони, і «тверді»* і «народовці»*, однаково далекі від народу, від понімання його потреб; в цілій поведінці нашої інтелігенції добачив я нерозвиті і повикривлювані «ліберальні» засади революції 1789 р. і схарактеризував тоту поведінку назвою «буржуазних інстинктів». Тодішня редакція «Правди» назвала мій розбір діалектикою, накинулась на мене за те, що я під «народом» розумію тільки хлопів, а до існування буржуазних інстинктів в своїм нутрі зовсім-таки не хотіла признатися. Але богу дякувати, часи змінилися (тепер вік біжить силою пари, і все зміняється швидко!), і в р. 1881 наша інтелігенція і враз з нею й бувша редакція «Правди» прийняла мовчки, а то й з удоволенням ту саму гірку правду, котру відкинула була 1878 р., сприйняла, раз, тому, що правда сим разом вийшла з уст більше авторитетних, бо з уст Івана Наумовича, а відтак і тому, що правда все правдою, і чоловік, хоч і який упертий, мусить бодай сам в своїм нутрі до неї признатися.

В цвітневих і майових сьогорічних номерах «Слова» помістив Наумович ряд статей п[ід] н[азвою] «Просвещение нашего народа» і «Назад к народу», в котрих ми, і чень вже не без підстави, бачимо перший знак нового, критичного повороту в розвитку нашої інтелігенції. Всякий признак самопізнання серед нашої інтелігенції повинен бути дорогий для нас, всяка проба самокритики важна для нас; адже ж хто роздумує над своїми ділами, мусив не тільки зділати що-небудь, але мусив почути хоч би тінь сумніву, що «ану-ко, чи так я ділаю, як треба ділати?» Хто оберта-

ється і переглядає за собою пройдену дорогу, мусив не тільки пройти її, але мусив і сам стати бодай о ступінь вище, щоби міг її переглянути. Всякий затим об'яв суспільної критики свідчить нам про поступовий рух в суспільнім самопізнанні. Але сей об'яв критики, який бачимо в статтях Наумовича, ще з двох зглядів подвійно цікавий для нас, молодого покоління. Раз, тому, що вийшов він іменно відтам, відки його найменше можна було надіятися, вийшов від чоловіка, котрий сам багато обертався по сцені діяній нашої інтелігенції, котрий поділяє всі її добрі прикмети і всі її хиби, котрий не стояв збоку, приглядаючись та рефлектуючи, і котрому затим далеко трудніше було разом здобутись на рефлексію, на холодне розважання власних поступків. А по-друге, й тому, що се іменно, бодай в половині, наші думки, котрі з таким жаром і з такою щирістю голосить в своїх статтях Наумович. Се ті самі думки, котрі окричувано і огиджено в р. 1878 ; се та сама безпощадна критика, за котру нас, молодих, вирекласа галицька інтелігенція, зрівняла з поляками і ворогами Русі і віддала «євреям на прип'ятіє». А чому ж тепер вона мовчить тихо або ще й радується бесіді Наумовича? Чому не проскрібує його, навіть не спорить з ним за його критику? Чому? Я постараюсь відповісти на те «чому» при кінці сеї статті.

Ми постараємось показати нашим читачам в логічнім зв'язку хід думок в згаданих статтях д. Наумовича, раз, для того, щоб показати, в чім ми з ним згоджуємось, а властиво, в чім він пішов за нашим слідом, а відтак і для того, щоб по поводу тих виводів, до яких дійшов Наумович, висказати й свої погляди на діло образованія народу або радше на діло злуки інтелігенції з народом, котра тепер починає у нас ставитися загальним, хоч не одному неясним окликом.

II

«В народі нужда. Бідність, недостаток і голод безземельної верстви наших людей і євреїв доходять до нечуваних розмірів. Відколи введено машини, пропав для зарібників увесь заробок, і положеня їх безвихідне. Але і посідаючі землю не о много ліпше маються. Податки великі, тягарі громадські і шкільні великі, драча все ще яка нова, а давнього зарібку худобою вже нема. При таких сумних обставинах щезає в народі його прив'язаня до рід-

ної землі, і він, подібно як мазури, починає думати про еміграцію. Надії на поправу тих сумних обставин нашого народу нема, бо тепер уже таки всюди заступлять машини ручну роботу. А коли взяти під розвагу, що у нас більше третини народу не має вже своєї землі, то при розмноженні парових машин для його рук не буде роботи, хіба лиш у жнива, і число голодного пролетаріату буде страшенно збільшуватись».

Не ліпше стоїть діло і з народним образованням. Верховодяча у нас горстка людей захопила попри другі привілеї також образования нашого народу у свої руки. Школа, по думці тих верховодців, не має на цілі образовати, просвічати, а тільки винародовлювати наш народ. По кількалітній науці виходять наші діти з тих шкіл такими ж темними, як і були, або, що гірше, виходять з защепленою в серці погордою до всього, що своє. Але й інші способи образования народу поза школою для русинів дуже утруднені. На всякий умисловий рух між ними верховодці глядять з підозрінням, як на яку небезпечну конспірацію. Де можна, стараються то застрашувати, то прямо відтягати людей, щоб не вступали в руські товариства, не читали руських книжок. І тут оп'ять, як на полі економічнім, автор доходить до виводу: просвіта народна при таких обставинах у нас неможлива.

А наша інтелігенція? Ось що говорить про неї Наумович: «Ми [є] «народовцями» лиш в дуже незначній частині, хіба лиш щонайтоншими жилочками та нервами на оконечностях нашого тіла — а тіло в цілості переросло польщиною, а кров наша нею переварена, а шпік в костях наших польський, шляхетський, аристократичний, антислов'янський, антируський, антинародний,— ба є ще й невеличка хімічна примішка єврейщини в цілій нашій природі, в мислях і поступках наших і в премногих ділах наших... Задля нашого антинародного виховання між нами а народом пропасть утвердилась велика. Ми стали йому чужими, він терпить нас, але не любить нас, бо ми не любимо його і помітуєм його святощами. Він чує від нас слова, але мало або й зовсім не бачить діл, а слова без діл — брехня».

Як бачимо, суд Наумовича про галицьку інтелігенцію нічим не різниться від суду про неї молодого покоління. І він побачив в її поведінці той самий гнилий з єврейщиною перемішаний аристократизм, котрий ми прозвали «буржуазним інстинктом». І він так само, як ми, відрізняє інтелі-

генцію від народу, розуміючи під народом тільки хлопів, тільки робочу масу.

Ось і вся суть Наумовичевої критики, віддана переважно його власними словами. Се, як легко переконатися, ті самі думки, котрі ми в р. 1878 висказували і стверджували численними фактами та статистичними обрахунками. Ми подали тут в однотяглім зв'язку все те, з чим годимось в Наумовичевій статті, хоч він поклав головну вагу не на сю критику, а на свої позитивні ради, котрі розберемо далі.

III

Як чоловік, що кілька годин пробув у хаті, повній зарази, вийшовши надвір, не зможе ясно бачити окружаючих предметів: все вони, здається, перелітають-перемигують поперед його очима, і він ніяк не годен твердо вдивитися в одно місце; так і в нашій галицькій душній атмосфері нелегко чоловікові, задуреному загаром вузькоглядства та дитинячих пересудів, ясно вхопити яку-небудь, хоч би й свою власну думку і йти за нею до послідніх її консеквенцій. Ми не привикли до ніякої важної праці, навіть до праці думок, і тому-то, хоч не раз по своїй добродушності, по своїй примітивній щирості і розмахнемось на дорозі добрих намірів, то все-таки зупинимось в половині дороги, а на другу половину або рукою махнем, або, зажмуривши очі, вмовляємо в себе і в других, що там уже ніякої дороги й нема і що ми зайшли, доки тільки можна було зайти. Всяких радикальних консеквенцій нам страшно, так як загорілому від кожного живішого руху голова крутиться.

Від того галицького загару не свобідний і Наумович — він, впрочім, настільки щирий, що й сам до того признається — і, може, ніде так виразно не показав половинності свого характеру та недозрілості своєї думки, як іменно в статтях, служачих предметом отсеї нашої розмови. Як ми бачили, він досить широко розмахнувся по дорозі добрих намірів в своїй критиці галицьких відносин, і ми з свого боку могли тільки благословити його «на пути истины». Він смілим і різким словом показав нам — хоч і не перший — всю мізерію вокруг нас і в нас самих. Але що з того? Яка рада на тоту мізерію? Який лік на тоту недугу?

— Назад до народу! — відповідає Наумович галицькій інтелігенції.

Гарний оклик! Правда? «Ми від перших днів життя віддихаєм уже гидким, антинародним воздухом; ми п'єм уже таку смердячу воду; ми вигодовані вже таким нездоровим, з дурійкою перемішаним хлібом. Наша вся природа попсована, а то тому, що нас силою відлучили від здорової груді Матері-Народу, а кормили нас чужі мамки своїми нечистими соками і так обридили нам рідну матір, що ми, хоч нам то й вільно було, не трібували навіть вернути на її люблячe лоно...»

«Нас навчили, що Мати-Народ наш темний, страшенно темний. А то — брехня».

«Много є світла, котре нам треба черпати в самім народі і ним поперед усього себе просвічати. Много є правди, котрої нам треба вчитися від тих простих братів і сестер наших».

А затим — назад до народу!..

Але я бачу, що читач починає дивуватися, прочитавши сю виписку; він потрохи розчовпав, що воно з тим окликом щось «не так», що тут щось криється... Як же се — до народу? З чим ми підем до нього і в якій цілі? Та й що се за світло в народі, котрим маєм ми просвічатися, ми, славна галицька інтелігенція? Та й що се за правда, котрої маємо вчитися у простих братів і сестер наших?

Тягнім консеквенції з попередніх виводів Наумовича!..

Народ бідує,— його положення безвихідне. Інтелігенція, значиться, повинна спішити йому на рятунок, повинна доложити ума і труду, щоб найти для нього вихід. Вертаючи до народу, розходячися по всіх усюдах Руської землі, вона повинна між собою уложити одностайний план діляння, повинна «увірити в народ» і — позаяк на тяжкі та задавнені недуги треба й радикального ліку — не оступатись перед ніяким, хоч би й найрадикальнішим средством, коли тільки є надія, що воно зможе влегшити положення народу,— не оступатись навіть перед суспільною революцією, коли іншого виходу не буде. Чи так, добродію Наумович? Сли так, то Ви ведете галицьку інтелігенцію на тоту дорогу, на яку зійшла молода інтелігенція російська, що в початку 70-х років також ішла «в народ».

Се була би пряма консеквенція з попередньої критики Наумовича. Навіть слово «назад» найшло би тут своє приложення, бо в такім разі інтелігенція могла би спокійно відложити і відкинути набік все те, що набула в школі, так, як се — чули ми — робили російські «бунтарі».

Народ в безвихідній нужді, се пальний матеріал, се бочка пороху; щоб бути льонтом, підпалюючим той порох, на те не треба великої мудрості.

— Але ж, господи,— скрикне зляканий Наумович,— хто ж вам казав, що я міг щось подібного і подумати? Під поворотом до народу я розумію зовсім що іншого. Ось читайте в 48 н-рі «Слова»: «Повернути до народу значить: покинути раз назавсіди нам, синам і учителям східної, правдиво народної церкви, пройнятої наскрізь любвою, всі антихристиянські нахиби супроти правдивої Христової науки, занесені до нас чужиною, тоту гордість, що, як та чума, віддалила нас від народу, немовбито ми не кість з його кості, тіло з його тіла — що, як защеплена в нас польська шляхетчина, не дозволяє братись і щиро дружитись з чоловіком, прозваним «темним» і «простим», але не раз світлішим і благороднішим, ніж високовельможні дармоїди,— тоту фальш, котра сталась уже немовби невідлучною прикметою духовного стану, дозволеним средством, освячуючим ціль,— той матеріалізм і тільки матеріалізм без міри, на котрий хворіють брати наші...»

Добре, нехай і так! Та тільки ми все-таки замітимо, що се означення повороту до народу зовсім не випливає з попередньої критики. І коли ви вернетесь до народу тільки з любвою, коли взамін за його хліб, котрим він вас викормив, взамін за його працю принесете йому тільки «чисті» обряди східної церкви, а хоч би й саме євангеліє Христове, то чи ви думаєте, що тими «преестественными благами» зарадите що-небудь конкретній нужді народу? «Ми будем по приміру наших давніх священиків antiquae educationis[1] ходити від хати до хати, будем навчати народ, як апостоли, і самі ми, як ті священики antiquae educationis, скинем з себе тоту фальшиву луску, котру накинула нам попсована і безбожна школа, відкинем усе, що не руське, не слов'янське, і аж тоді станем правдивими просвітителями народними». Так більше-менше розумує о. Наумович. З тих слів так і чується аксаковський панрусизм і само собою насувається питання: а чого ж ви будете вчити народ, скоро відкинете всю чужину, все, що відводить від християнства і від східної церкви? Адже ціла наука — чужина у нас, і вся вона якраз відводить розум людський від віри, а веде його до пізнавання, і вона давно вже підкопала основи ва-

[1] Старого виховання *(лат.)*.—*Ред.*

шого християнства. Чи, може, будете вчити народ моральності, чесності та совісності? Але ж самі ви кажете, що в тім згляді народ простий стоїть далеко вище від інтелігенції, самі кличете інтелігенцію, щоб тих чеснот сама вчилась у народу!

Бачимо затим, що, коли прийшло до висказання позитивних рад, як би могла галицька інтелігенція відродитись і відновитись сама, а заразом двигнути народ з матеріальної руїни, у о. Наумовича не найшлось ані ясної провідної думки, ані, тим менше, того радикального средства, котре він обіцював на початку своєї статті. Він помішавсь на аксаковськім панрусизмі та православію і, як московські панславісти хотіли б повернути Росію назад в допетровську — по їх думці, чисто руську — добу, так о. Наумович хотів би нашу інтелігенцію повернути в часи чесних простих, але крайнє ограничених в своїх поняттях попів antiquae educationis. Звісна річ, такий поворот інтелігенції о сто літ взад, раз, що неможливий, а по-друге, хоч би й був можливий, був би крайнє шкідний для народу. На щастя, для практичного переведення того повороту о. Наумович не найшов інших способів, крім моральних проповідей та проекту реформи попівських деканальних соборчиків. І се має бути той радикальний лік на нашу безмірну нужду!..

IV

Значиться, стаття о. Наумовича помимо хорошого критичного розмаху не довела своєї основної думки до кінця,— лишила отворене і неполагоджене питання: що робити галицькій інтелігенції, щоб якнайкорисніше помагати народові?

Попри виказану вже недостачу консеквенції в переведенні основної думки, попри тоту нерішучу половинність, лежачу вже в характері о. Наумовича, попри його неясний панрусизм, ми бачимо в розібраних статтях дві принципіальні хиби, котрі не дозволили йому дійти до ясних і практичних виводів.

Ітак, передовсім його назадництво. «Назад до народу! Назад в 18 вік, назад в часи перших апостолів!» А для чого? — спитаєте. З чого випливає потреба повороту назад? Ми дармо шукали б в статті о. Наумовича за такою причиною. Ми прямо-таки бачимо в тім звороті того самого

Наумовича, котрий ще 1860 в «Зорє-Альбумє» відрікався західної освіти і хвалився руською (а властиво візантійською) церковщиною і церковними книгами:

Ви на машинах учені,
а ми — Русь — на книгах сих!

Звісна річ, мудрість в тих книгах не велика, та й то мудрість не наша, а занесена до нас з Візантії! Хто знає, чи не іменно задля тої «своєї» мудрості Русь наша стояла і стоїть досі позаду других західних народів? Хто знає, чи не задля того твердого обставання при тих «святих книгах» західноєвропейські машини відбирають нині нашому народові послідній заробок, послідній кусник хліба?!

Але що ж робити інтелігенції, котра не хоче вертати назад? Хиби нашого суспільного життя, сумне положення нашого народу — се факти аж надто очевидні. Вони мусять кожному впасти в очі і в серці кожного щирого чоловіка мусять збудити важке питання: а що ж на то зарадити? Що нам на то робити? Наперед з народом! — кажемо ми. Інтелігенція повинна передовсім бути інтелігенцією, повинна бути громадою людей з широким образованням, з виробленим характером, з щирим чуттям до народу; а відтак інтелігенція повинна зідентифікуватися, злитися з народом, повинна стати серед нього як його брат, як рівний, як свій, повинна стати робітником, як він; повинна стати для нього і адвокатом, і лікарем, і вчителем, і порадником, і покажчиком в ділах господарських, і добрим сусідом та помічником у всякій нужді. Інтелігенція повинна жити з народом і між народом не як окрема верства, але як невідлучна часть народу. Вона повинна не моральними попівськими науками, але власною працею, власним життям бути приміром народові. Вона повинна, як та культурна і освітня закваска, пройняти весь організм народу і привести його до живішого руху, до поступового зросту. Та тільки ж такого руху, такого зросту ніколи не буде, коли інтелігенція схоче йти в народ тільки з любов'ю та євангелієм; на практичні нужди треба практичних способів. Весь засіб знання, сили, науки, смілості і енергії повинен бути використаний в службі народній. Всі нові думки, нові ідеї, винаходки людського розуму, все, що прояснює людський світогляд, влегшує людську працю, ущасливлює людське життя, все, що йде до світла, вольності, щастя, повинна тота інтелігенція, мов чужоземну, але сильну рос-

тину, пересаджувати сквапно на наше поле, защеплювати пильно в серця і поняття нашого народу. Вона повинна вести його з поступом часу, повинна вчити його вільнодумства на полі релігійнім, правдивої гуманності на полі етичнім (замічу, що етика християнська далеко не всюди згідна з тою чисто гуманною етикою нашого часу!), дружності і асоціації на полі економічнім. Вона повинна вести народ наперед, піднімати його до себе, а не вертатись до нього назад. Се наша рада, рада молодого покоління, але се також тільки один з радикальних ліків на нашу нужду... Се лік повільно дійствуючий. Але коли б показалася потреба швидше дійствуючих ліків, то і від них інтелігенція не повинна оступатися, бо, як правдиво каже о. Наумович, на тяжку недугу треба радикального ліку.

Але чи є у нас така інтелігенція, котра була б спосібна до такого діла, до такої всеобіймаючої, всіх сил вимагаючої служби народної? І ось ми дійшли до другого принципіального блуду в статтях о. Наумовича. Він уважає нашу інтелігенцію справді інтелігенцією, широкообразованою, вихованою належито і спосібною до якої хто хоче роботи. А між тим воно неправда. У нас нема інтелігенції! У нас є тисячі людей письменних, але інтелігенції нема. Хіба ж наші попи, спорячі роками за обряд, за азбуку, за бороди, за хрести, викидаючі за вікно книжку тільки для того, що писана фонетикою, хіба ж се інтелігенція? Або й сам о. Наумович, хоч і піднявся до такої критики, яку ми вперед бачили, хіба ж він інтелігенція? Хіба ж він хоч в однім ділі проявив правдиво культурну видержку характеру, консеквенцію мислі, постійність намірів? Хіба ж він не мусив аж на старість поповнювати своє знання, не набувши його в молодості? Хіба ж він і при кінці самої розбираної нами статті не висказує таких самих дитинячих та недоріких думок про єдинство двох віддільних народів, про змагання немовби самого народу до того єдинства, яким бавиться трохи не вся наша інтелігенція? Хіба ж він в книжечках, писаних для народу (Издания общ[ества] им[ени] Мих. Качковского)*, не унижується до простої брехні, говорячи, що сам народ на Україні домагався заборони української мови! І се ж має бути інтелігенція? О[тець] Наумович помилився, кажучи, що ніхто так добре не бачить нічтожності його заходів та бесід, як він сам. Ми, молоде покоління, віддавна також дуже добре її бачимо. Або хіба ж се інтелігенція — ті наші бюрократи, більше

кесарські, як сам кесар, котрі правду і справедливість уважають ремеслом, а народ вигідним матеріалом для всякого роду експлуатації? Де наша інтелігенція? Хто її бачив, хто переконався на ділі в її інтелігентності, в її спосібності до великої служби народної?

Ми не думаєм винуватити за те наших т[ак] зв[аних] інтелігентних людей. Вони не самі своєю волею зробились такими. Вони витвір виховання, школи, окружаючих обставин і силою приноровлення до тих обставин мусили втиснутися в ту мертвлячу форму, котру найшли вже готовою. Ми ж і самі вийшли з тої самої школи і добре знаємо, скільки-то важної довголітньої внутрішньої боротьби стоїло нам — вирватися з тої форми і переродитися духом до праці для народу. Ми знаємо, що доки виховання у нас буде таке, як досі, доти кожний, заким зможе стати в службу народну, мусить переходити через таке саме пекло внутрішньої боротьби.

І от перед нами стає завдання нинішньої хвилі, завдання для тих немногих людей молодого покоління, котрі досі перебули вже тоту боротьбу і стали рішуче на новій дорозі, утвердилися в новім світогляді. У нас нема інтелігенції,— значить, приходиться виробляти її, приходиться приготовувати будущих робітників коло поступового двигнення народу, приготовувати тоту широко образовану, твердої волі громаду, котра зможе не тільки з щирим чуттям піти в народ, але заразом зможе сильними руками порятувати його, широкою наукою просвітити його.

Для слабого організму тверда, здорова страва видається отрутою; так само видається отрутою тверда, здорова правда для наших галицьким одуром ослаблених голів. Але не пора панитись, не пора ніжитись! Подавайте, подавайте тоту спасаючу отруту всім молодим, гарячим, щирим головам! Навертайте, навертайте на праву дорогу всіх блудячих галицькими манівцями, опутаних галицьким вузькоглядством, ослаблених галицьким одуром!..

ЧОГО ХОЧЕ ГАЛИЦЬКА РОБІТНИЦЬКА ГРОМАДА?

Вже від кількох літ межи робітниками, працюючими при всіляких ремеслах та фабриках по більших містах Галичини, у Львові, Кракові й др., ширяться думки о тім, що теперішній порядок життя людського робить кривду всім робучим людям і що конче треба їм узятися докупи, щоби з коренем вирвати теперішнє лихо і установити новий порядок, такий, при котрім було би добре жити робучому чоловікові.

По інших краях, на заході Європи, вже віддавна робітники над тим заходяться, щоби не тільки вияснити собі своє теперішнє положення і тоту ціль, до котрої би їм змагати, але стараються особливо збирати докупи людей однакої думки, в'язатися в громади, спілки й товариства, раз, для того, щоби собі взаємно помагати в проясненні своїх думок, а по-друге, й для того, щоби єднати свої сили для переведення в життя своїх жадань. Найбільша така громада є «Межинародна спілка робітників»*, до котрої належать робітники і робітницькі громади всіх країв і всіх народів, що зійшлися докупи для спільної роботи. Ті робітницькі громади і спілки вже й тепер багато роблять добра для робучих людей: вони скликають робучих людей на спільні наради, видають газети для навчання і забави робітників, видають також потрібні книжечки, уділюють своїм товаришам-робітникам грошові або другі запомоги, щоби рятувати їх в разах слабості та безроботиці, єднають для своїх товаришів-робітників безплатних лікарів у недугах і адвокатів у справах судових, працюють над тим, щоби переводити своїх заступників у ради громадські, повітові, крайові сейми та державні, а вкінці дбають і о то, щоби товариші-робітники самі своєю волею сходилися

в спілки господарські та ремісничі, складалися своїми знарядами, грунтами, худобою і грішми і таким способом, працюючи при купі, рятували одні одних і привикали до спільності та дружності.

У нас донедавна про такі змагання робучих людей нічо не було чути. По селах до 1848 р. була панщина: пани твердою рукою налягали на хліборобів, не давали їм не то щоби сходитися докупи та радити о поправі свого життя, але навіть не давали їм освічуватися, вчитися, не давали їм віддихнути від важкої праці, ба навіть самі напихали їм горілку, щоб люди пили і забували о своїм житті і о своїй нужді. А коли пани, налякані мазурською різаниною 1846 р.*, зачали вже й самі домагатися скасування панщини і в кінці 1848 р. її скасовано, коли того ж року цісар, наляканий бунтом віденських студентів*, надав краєві конституцію, т. є. ніби свобідну народну управу, то й тоді у нас не почали межи робучими людьми ширитися ясніші думки про життя людське і його поліпшення. Всі вольності, даровані 1848 року, окрім панщини, швидко потім знов скасовано, просвіта народна, віддана в руки попів, була хоч трохи й більша, ніж за панщини, а все-таки переважно церковна: дітей учили по школах читати, писати, катехізму, церковного співу, а не подавали їм ані відомостей, потрібних для них у господарстві, ані не було книжок, по-нашому писаних, з котрих би такий трохи письменний чоловік міг був навчитися ясно думати о своїм житті і його поліпшенні. А коли врешті по нещасливій прусській війні народам Австрії знов даровано більшу свободу, конституцію*, коли позволено їм вибирати собі своїх заступників до ради державної, що становить закони і ухвалює податки на всі краї, до сеймів крайових, рад повітових і громадських, то аж тоді могли думки о поліпшенні людського, робітницького життя дійти й до нас і свобідніше межи людьми ширитися. З одного боку, школи по селах перероблено на світські, взято їх з-під руки попів і передано під надзір окремих на то вибраних рад шкільних (громадських, повітових і ради шкільної крайової), зложених з людей письменних і вчених, в значній часті самих учителів. По тих школах наказано вчити далеко більше і потрібніших речей, а межи ними й початків господарства, садівництва, бджільництва і др. Правда, багато, і то найпотрібнішого, по тих школах не вчать, а іменно не вчать потрібного по селах ремесла, не обзнакомлюють старших дітей з устроєм

і справами держави, котрі в конституційнім краю кождий обов'язаний знати. Та зато при сільських школах наказано заводити і держати збірники книжок для зичення тим ученикам, котрі вже вийшли з школи, а коли з часом в кождім селі, при кождій школі таких книжок про всілякі потрібні для людей діла набереться багато, то вони, хоть і як перебрані та переціджені аж трьома радами шкільними, все-таки де в чім причиняться до освічення людей.

В тім самім часі межи вченими русинами по містах зав'язалися також спілки для освіти люду. Ті спілки поклали собі за завдання — друкувати і ширити межи простим народом книжечки на зрозумілій мові о всяких пожиточних і потрібних ділах. Досі ті спілки понадруковували вже чимало таких книжечок, і хоть більша їх часть написана або не дуже зрозуміло, або й о речах пустих та мало потрібних для народу, треба признати, що й ті книжки свою познаку межи людьми по селах і містах показали, привчили і заохотили їх — читати і вчитися розуму з книжок, шукати в книжках поради і в ділах господарських та домашніх, і в ділах судових та правних, і в ділах освітніх, громадських і навіть релігійних та церковних. І хоть досі о найважніших для робучого люду справах у нас розказано було дуже мало, то все ж таки те вже велика річ, що люди до книжок зацікавились, що чимраз більше починають попитувати за д о б р и м и книжками, за такими книжками, де би була розказана в с я п р а в д а, то є, де би було розказано їм на розум усе про робітницьке життя, його теперішні кривди та недостатки і його поліпшення. Люди чимраз охотніше пристають до книжок і зачинають уже заводити у себе по селах свої власні ч и т а л ь н і, то є хати, де би люди сходилися читати книжки та газети або слухати, як читають другі на голос, бесідувати та радитись о всяких потрібних, особливо освітніх ділах. Таких читалень в Галичині маємо вже кількадесят, і з кожним роком їх стає більше, а деякі з них дуже добре роблять своє діло. Читальні громадські тим уже ліпші від бібліотек шкільних, що можуть спроваджувати і записувати собі книжки та газети, які їм схочеться, не потребуючи нічийого дозволу і не стоячи під ніяким зверхнім дозором. Такі читальні, коли б вони були в кождім селі і велися розумно та щиро, могли би зробити дуже багато добра, могли би робучих людей далеко більше освітити і навчити, ніж теперішні аби й які високі школи.

І в господарських ділах наші люди-хлібороби починають також почувати потребу спільності та дружності. Вони починають на складані гроші купувати господарські знаряди і машини, котрі задорогі на одного, і працюють ними спільно. Поговорюють і о тім, щоб громади закуповували на спільні гроші грунти від панів, жидів та банків і грунт той чи то ділили між громадян, чи то держали при кулі і випускали його в оренду потребуючим, а виручені гроші повертали би на спільні, громадські діла. Кажуть, що деякі громади вже й зробили так і що діло у них іде добре. На всякий спосіб, хоть і як невелика се робота, хоть цілковитої поправи життя робітних людей, а особливо тих, що вже нині нічого не мають, годі від нього й ждати, а все ж таки на початок і то добре, а найліпше то, що самі громади при тім навчаться лучитися докупи і вправлятися в своїх ділах без ніяких постороннїх товчків та розпоряджень, без ніякого начальства. І в ділах віри та релігії міх нашим народом видно також намагання до чимраз ліпшого вияснення та свободи. З одного боку, великі видатки на релігію: будову церквів, попівських хат і забудовань, на попівські пенсії та вдержання всякого церковного начальства, каноніків та біскупів даються дуже туго чути робучому народові, а й саме поступування попів з народом, їх здирство та панство,— все те відвертає чимраз дужче робучих людей від церкви, від попівства. А з другого боку, ті невеличкі початки знання природи, які досі подані були народові в книжечках та газетах, починають похитувати його віру; люди починають бачити — і чим далі, тим ліпше будуть вбачати, — що сонце, місяць і звізди, то не ліхтарні, котрі щодоби за чергою запалюють святі на небі; що вітер, і дощ, і сніг, тепло і студінь не йдуть прямо від бога, а походять із зовсім простих, природних причин, котрі можна докладно вислідити, зміряти і наперед обрахувати; що євангеліє не є письмо святих, а письмо людське; що Христос був не бог, а такий же чоловік, як другі*, котрий упоминався за бідними людьми і за те був замучений, і як умер, так і остався і не воскрес більше; що завдання чоловіка не в тім — жити на землі в нужді і кривді, щоб був щасливий по смерті,— бо по смерті ніякого життя ані щастя нема, і що затим чоловікові треба дбати і домагатися, щоб тут, на землі, був щасливим, то є, щоби жив як можа найдостатніше з праці своєї в братстві і любві з другими, також працюючими

людьми, а заразом щоб міг завсігди просвіщати свій розум і навчатися тій правді, яку нам показує природа і її сили. Правда, всі ті думки тепер ще далеко не ясні всім робучим людям по наших селах і містах, бо й уряди теперішні бояться тих думок і стараються не допустити їх до робучих людей. Але з усього видно, що бодай межи декотрими людьми та громадами ті думки будяться і приймаються помимо всіх заказів і помимо дуже слабенького та невиразного їх ширення в книжечках та газетах, видаваних письменними людьми.

По містах, особливо по більших, положення робітників, з одного боку, остільки гірше, що там жити тяжче, у робітника свого поля ані своєї хати нема, приходиться йому жити з зарібку, приходиться через те звисати на ласку й неласку того, хто їм дає роботу і може її кождого часу відняти. Притім же й сама робота в містах, при верстатах та машинах, далеко шкідливіша для здоров'я, ніж робота хліборобська. Але з другого боку, по містах з давен-давна було більше шкіл, буває завсігди більше нагоди чомунебудь навчитися, щоб побачити, почути та дізнатися, як де люди жиють і як собі радять, а притім більша там свобода збиратися на наради, єднатися в товариства та спілки, сходитися на відчити та забави. А ще й близький, щоденний примір багатого та достатного життя маєтних людей будить в бідних, необезпечених робітниках широкі бажання, а їх власне, дуже нужденне та необезпечене життя прямо клонить їх до думок над рятунком і поправою того життя, до спілок, до збирання своїх сил для спільної праці й науки, для взаємної підмоги. В наших більших містах, Львові й Кракові, вже віддавна позаводилися межи ремісними робітниками такі спілки й товариства, зразу тільки для грошевої підмоги недужим та безробітним, а чимдалі й для освіти і науки своїх товаришів. Ті товариства побіч своїх кас почали заводити у себе збірники своїх книжок, котрі визичувалися до читання товаришам, почали старатися о газети, котрі б в хаті товариства лежали б раз у раз на столі і котрі міг би собі читати кождий товариш в вольних годинах, заходячи до хати товариства. Далі уладжують такі товариства для своїх товаришів і відчити о речах потрібних і пожиточних для них, на зрозумілій і приступній для них мові. Все те, очевидно, дуже багато мусило причинитися до розбудження і оживлення думок межи міськими робітниками, і до того,

що вони навчилися в кождім ділі виступати сміліше і голосніше допоминатися свого, ніж селяни-хлібороби. Вони навчилися ліпше знати свої права і встоювати за собою, і тому-то не диво, що у них швидше і скоріше приймаються й нові думки про цілковиту переміну теперішнього ладу і докладну поправу життя всіх робучих людей, селян і міщан, русинів, поляків і жидів і всіх, хто живе працею своїх рук, в бідності й недостатку.

Ті думки про поправу життя людського і уладження його по правді і справедливості зачали в головах людських зароджуватися дуже давно, більше як дві тисячі літ тому назад. Перший учений грек Платон у своїй книзі «Про державу» говорив, що найліпше для людей життя в спільності і дружності*. Також в книзі о діяніях апостолів читаємо, що перша християнська громада зносила свої маєтки докупи*, а апостоли з того розділювали кождому потребуючому, що і кілько було йому треба. В пізніших часах, в XVI, XVII і XVIII віках, стали ті думки про справедливе уладження людського життя на підставі спільності маєтків і праці чимраз частіше прориватися. Найученіші люди Англії, Франції та Італії переймалися ними. Англійський канцлер Томас Мор в своїй книзі «Утопія»* старався показати образ такого справедливого і щасливого уладження людей, а в тім же часі живучий італіянський піп, Тома Кампанелла, не тільки написав подібну книгу, але й почав навіть клопотати об тім, щоби підняти італіянський народ до одвертої війни, щоби вигнати з Італії все чуже панство і уладити життя італіянського люду по правді і справедливості. За те його зловлено, довго держано по тюрмах і аж 38 раз мучено на тортурах! В XVIII віці особливо в Франції живо займалися тими думками вчені та мислячі люди, як Мореллі*, Руссо, Маблі*, а йдучи за їх науками, Гракх Бабеф* в часи Великої Французької революції задумав був підняти великий бунт, обалити тодішній уряд і запровадити лад справедливий і корисний для робучого, бідного люду. Але о його змові уряд довідався, його з товаришами похапали й повідтинали їм голови.

Аж в нашім, XIX віці ті думки про конечність рівності, свободи і братерства в порядках громадських набрали далеко більшої сили і ясності, сталися наукою і дійшли до відома трохи не всіх уже робучих людей, по освічених краях усього світу. Перші французи, Сен-Сімон*і Фур'є*,

старалися поставити ті думки на міцну, наукову основу, старалися й ширити їх межи робітними людьми. Так само й англієць Роберт Оуен немало причинився до розширення тих думок, заложивши в Шотландії робітницьку оселю фабричну, Нью-Ланарк, де старався вихованням змаленьку призвичаювати людей до дружності, любові, правдивості і спільної праці. Оселя Нью-Ланарк була славна на весь світ, на неї їздили дивитися царі й багатирі, о ній знали й англійські робітники. А коли через нерозум англійських купців, що до них належали нью-ланарські фабрики, оселя тота упала*, Оуен пішов між робітників і більше ніж п'ятдесят літ працював між ними, ширячи думки про новий, правдивий порядок людський. Після сих перших учителів громадівства пішли другі, котрі чимраз далі розширювали та роз'яснювали їх думки. І так, у Франції ученик Сен-Сімона Базар* і живучий ще й досі Луї Блан* казали робітникам добиватися поперед усього власті і сили в теперішніх державах, а одержавши таку власть (казали вони), зможуть робітники повернути її на зміну цілого громадського і державного ладу. В противенстві до них Прудон* говорив, що теперішня держава — ті ж пани й багатирі і що доки вона буде тим, чим є, робітники ані власті в ній не діб'ються, ані сили її собі на користь не повернуть. Він відкидав затим усяку державну власть, усяке панування чоловіка над чоловіком і радив робітникам збиратися самим у купи і порядкуватися межи собою без ніякої власті, з долу до гори. В тім самім часі почався також рух межи робітниками в Німеччині, де вчені люди, Енгельс і Маркс, ясно і науково показали, як виробився теперішній несправедливий порядок межи людьми, на чім полягає його несправедливість, а заразом доказали, що єдиний вихід з нього — се іменно ті думки, котрі здавна проповідали мислячі і щирі люди, котрі донедавна називано небувальщинами (утопіями), а котрі, добрим чи злим способом, мусять в недовгім часі статися правдою. Писання і промови тих людей, а також російських вчених та діячів Герцена й Бакуніна* викликали живіший рух межи робітними людьми різних країв і довели до зав'язання великої «Межинародної спілки робітників», котра мала йти до з'єднання сил робітницьких, упорядкованих кожда по-своєму в своїм краю. Майже щороку відбувалися великі з'їзди товаришів тої спілки з усіх сторін світу; на тих з'їздах велися широкі бесіди о тім, як де жиється ро-

бітникам і чого де вони потребують та домагаються для поправи свого життя. Але уряди і багатирі всіх країн поперепуджувалися дуже тої нової, робітницької сили. Царі й уряди заказували своїм підданим — робітникам належати до тої спілки, їздити на її з'їзди, а неслухаючих карали. Раз, через то, а ще більше через незгоди межи самими товаришами спілка слабла і упадала чимраз більше. Аж тепер зачуваємо, що вона знов відновлюється і зміцнюється*.

Щоби така «Межинародна робітницька спілка» могла остоятися і показати яку-небудь значнішу користь робучим людям, мусять попереду бути позакладані і упорядковані сильні спілки та громади робітників в кождім краю зосібна, бо аж з таких спілок та громад може зложитися міцна межинародна спілка.

У нас досі як взагалі небагато робилося для ширення нових думок про волю й правду межи людьми, так особливо мало зроблено для того, щоб злучити наших робучих людей по селах і містах в одну купу, в одну міцну громаду. Аж 1881 року думка тота і у нас прийнялася міцно і найшла щирий відклик межи робучими людьми, так що в недовгім часі можемо надіяться, що й у нас, в Галичині, буде впорядкована явно «Громада (партія) робітницька» з робітників руської, польської, єврейської і всякої другої, в Галичині живучої народності, сільських і міських. Тільки така громада може збудити живий рух серед нашого робучого люду, може живо ширити нові думки по всіх усюдах, може єднати силу й працю всіх робучих людей для того, щоб в разі потреби повернути її туди, куди самим тим людям її запотребиться повернути.

Наші товариші-поляки, що разом з нами клопочуть о уладженню такої робітницької громади в Галичині[1], випустили недавно у світ невелику книжечку на польській мові, в котрій розказують, чого хоче Галицька робітницька громада. Позаяк в тій книжечці покладено головну вагу на життя і потреби міських робітників, а не сільських, то ми не будемо переказувати її по-нашому, а тільки зберемо тут головні жадання, котрі мають бути основою всеї роботи Галицької робітницької громади і в котрих ми зовсім годимося з нашими това-

[1] Громада така була би уже уладилась і упорядкувалась*, коли б львівська поліція за пусту формальність не була заказала з'їзд робітників сільських і міських з усієї Галичини, скликаний іменно в цілі заложення і уладження такої робітницької громади.

ришами, польськими й другими робітниками-громадівцями.

Галицька робітницька громада зав'язується в тій цілі, щоби по мірі своїх сил допомагати робучим людям свого краю виборoти собі обезпечене, правдиво людське життя. Щоби то могло статися, Галицька робітницька громада вважає конечним перемінити теперішні несправедливі порядки за то, що в них робучий чоловік живе наймізерніше і найнужденніше, а нероби і багатирі уживають всіх розкошей, держать в своїх руках і силу, і правду, і науку, а бідному чоловікові не то не дають уживати всього того добра, але не дають навіть пізнати його. Змагаючи у всім до правди і свободи, Галицька робітницька громада доложить усіх сил, щоби приготовити і ввести в діло ось які зміни:

І. В ділах господарських (економічних).

Нерівність в господарських ділах, яку тепер бачимо, є джерелом усеї нужди і всеї неправди на світі. Купка людей багатих держить в руках мільйони бідних. Бідні мусять працювати на багатих, а самі за свою працю дістають ледве тілько, щоби могли нужденно вижити,— а дуже часто й тілько не одержують. Бідні мусять платити найбільше податків, давати найбільше рекрута (бо їх є найбільше), а на їх гроші пани та багатирі держать війська, поліції та жандарів, щоби самих тих бідних держати в притиску, страсі і темноті. Бідність доводить людей до проступків, до зопсуття, крадіжі та вбійства, а пани й багатирі карають їх за те, хоч нічогісінько не роблять, щоби не стало причини всіх тих проступків — бідності. Противно, пани й багатирі всіми способами обдирають і обіднюють робучий народ, а їх проступки, хоть далеко більші від проступків бідного чоловіка, уходять їм безкарно. Галицька робітницька громада думає затим, що не будь бідності межи людьми, не було би всіх нинішніх неправд, і люди жили би далеко краще і щасливіше, ніж тепер. А щоби скасувати нинішню нерівність, а завести господарську рівність межи людьми, Галицька робітницька громада, враз із другими робітницькими громадами по цілім світі, домагається:

1. Щоби вся земля з лісами і пасовиськами*, ріками й озерами належала до тих громад, котрі на них працюють, а так само щоби всі фабрики та заводи належали би

до тих робітників, що в них роблять. Не менше того, по містах усі доми й хати, що тепер належать до поєдинчих багатирів і віддаються в найми, належали б до цілої громади;

2. Щоби громадяни не ділилися полями, лісами та пасовиськами ані робітники фабриками та машинами, але працювали би на них вкупі, громадами, а ділили би поміж себе напрацьоване добро по мірі того, як хто потребує і кілько та як працював;

3. Щоби в ділах господарських, так само як і в усяких інших, ніхто не мав права давати громадам які-небудь накази, накидати їм старшину абощо, але щоби громади своїм господарством управляли, як самі схочуть, ділили його межи своїх громадян, як їм випаде ліпше, і видавали часть спільного, громадського добра там і на такі діла, на які їм запотребиться.

II. В ділах громадських (соціальних) і державних (політичних).

Ми вже вказали, що теперішня нерівність господарська, бідність одних а багатство других, є головним джерелом усякої кривди й неправди межи людьми. Бідний чоловік не може бути правдиво свобідний: голод заставить його наймитися в службу, робити навіть таку роботу, котрої би він при щасливіших обставинах ніколи не робив. Бідний чоловік не може вчитися, то є не може пізнавати природи і людей, не може користуватися здобутками людської мислі. Бідний чоловік, хоть своєю працею держить на світі всіх панів, війська, держави, царів, прецінь уважається п і д д а н и м, то є уважається за мертву річ або скотину, не має голосу в ділах і радах держави та крайових, а пани іменно на тих радах радять та становлять, як він має жити і як має вмерти. Бідному чоловікові на нінащо здалися й суди, прилюдні чи неприлюдні, справедливі чи несправедливі,—в судах усе не його правда, а хоть би могла бути і його правда, то тота правда для нього задорога. Для бідного чоловіка й життя родинне не є добром, а радше нещастям, раз, для того, що йому дуже часто приходиться женитись (а ще частіше бідним дівчатам виходити заміж) не по любові, а з потреби, а по-друге, для того, що діти, коли малі, стають тягарем родини, а коли підростуть, не можуть одержати належитого виховання і ледащіють. Нерівність господарська ділить людей на верстви і стани, і хоть в тих верствах люди однакі, то прецінь

кожда верства має інші права, а верства найбідніша, то є іменно робучий люд, не має майже ніяких прав: його кождий багач і кривдить, і обдирає, і туманить, і ще й нагаьбить в додатку. Тота сама нерівність народжує одних народів (а радше у багатих верств одних народів) панувати над другими народами, відбирати їм їх мову, звичаї, їх народність. Тота сама нерівність змушує тисячі здорових і сильних людей різатись і мордуватись за які-небудь примхи та пусті сварки панів, купців та царів. Галицька робітницька громада думає ураз із другими робітницькими громадами цілого світа, що коли скасована буде основна господарська нерівність, коли не стане бідних і багатих, то й тоті громадські, державні та межинародні кривди і неправди минуться і пропадуть зовсім. Затим в громадських, державних і межинародних ділах вона буде домагатися:

1. Щоби кожна людина, чоловік чи жінка, були свобідні і мали б зовсім рівні права у всім і до всього;

2. Щоби могли бути правдиво свобідними і вміли вповні користуватися своїми правами, вони мусять одержати належне і всестороннє образовання, мусять виробити всі свої тілесні і духові сили;

3. Щоби кожна громада в своїх громадських ділах мала повну самоуправу, могла б, з ким її воля, входити в зв'язки та спілки;

4. Щоби так само зв'язки громад: місцеві, окружні, народні і племінні мали повну незалежність і свободу ділання та розвитку;

5. Щоби діла, котрі тепер держать в руках держави та багатирі, передані були громадам і вольним спілкам громад*: і так загранична торгівля і взагалі всяка обміна виробів різних місць і країв велася без посередництва всяких купців та факторів, самими громадами, як до потреб кожної громади; так само щоби суд в спорах межи людьми робили не які-небудь навмисно на те поставлені судії, але самі громадяни, або, де діло зайде межи кількома громадами, щоб розсуджували виборні з тих громад; оборона краю,— коли такої буде треба при загальнім братерстві робучих людей,— щоби також була ділом самих громад, котрі в тій цілі зуміють вивчити спосібних своїх громадян воєнному ділу; щоби добром громадським заряджували виборні від громади, котрих громада кожної хвилі може скинути; вкінці, щоби громада сама по своїй волі

назначувала, чи і яку часть свого добра хоче віддавати в спільні зв'язкові каси на великі спільні діла, чи то господарські, промислові, чи й освітні;

6. Щоби почасти через знесення нерівності господарської, а почасти через рівне і всесторонне образования всіх громадян знесені і зрівняні були всі теперішні верстви людей, а особливо, щоби не було теперішніх панів ані слуг, власті ані підданих, а були б самі образовані, розумні і вільні робітники;

7. Щоби через піднесення робітників з теперішнього нужденного і необезпеченого положення дати їм можність женитися і виходити заміж по любові, а через передання виховання дітей в руки громаді влегшити супругам розлуку, коли б не стало єднаючої їх любові.

III. В ділах освітніх (культурних).

Велика частина нинішньої недолі і нужди робучого люду лежить в тім, що робучі люди тепер невчені і темні. Темний чоловік не може дати собі ради ні в чім, не може докопатися правди в тім, що йому говорять, не може мати участі в добутках людської мислі і людських штук. Для темного чоловіка єдиний вихід — віра, релігія, а іменно віра й релігія вбиває розум людський і чимраз дужче його затемнює. Темного чоловіка кождий одурить і заляка€, він не може ніколи бути певний, в чім його право і обов'язок. А й наука така, яку нині подають у школах, для робучого люду, хоч і як багато коштує, прецінь мало чим ліпша від цілковитої темноти: в тій школі так само затемнюють розум робітника всякими катехізмами, фальшованою історією, навчанням зовсім непотрібних речей, а залишуванням потрібних. Науку подають в теперішніх школах не для того, щоби образовати й навчити робітника потрібному і людському знанню, але тільки на те, щоби виховати з нього підданого, щоби вмовити в нього покірність теперішнім несправедливим порядкам і утвердити його в темноті. А ті знов робітницькі діти, котрі щасливим случаєм мають спосібність кінчити середні й вищі школи, через довголітнє сидіння в школі відвикають від ручної, тяжкої роботи, марніють і слабнуть і виходять в конечності неробами та слугами теперішнього несправедливого ладу, п'явками народними, коли не нахопляться на правдиві думки і не схотять, ждучи на себе арештів, муки і переслідування, стати защитниками робучого люду, обороняти його словом і пером і прояснювати

його очі на окружаючу неправду і неволю. Щоби знести тоту темноту і до послідньої можності розбити пута неволі, котрими від віків обпутано бідний робучий народ, Галицька робітницька громада, враз із другими робітницькими громадами цілого світу, вважає конечним домагатися в ділах освітніх:

1. Щоби кождому вольно було вчитися і навчати, чого і як його воля;

2. Щоби навчання і виховання молодого покоління було ділом громадським — не збороняючи, однако ж, і родичам, коли вони до того охочі і спосібні, — навчати самим своїх дітей;

3. Щоби школа розвивала всі, тілесні і духовні, спосібності учеників, щоб не виводила заниділих та слабосилих учених, неспосібних до ручної праці, але щоби виводила вчених, розумних і розвинених робітників;

4. Щоби релігії, яко речі, опертої не на знанні, а на вірі, не вчено по школах; так само всяке богослуження, поки воно не буде заступлене наукою та штуками красними, вважалося не громадським ділом, а ділом поєдинчих людей, так що котрі люди схотять мати собі церков, попа і т. д., ті нехай і удержують їх своїм коштом. Галицька робітницька громада враз із другими робітницькими громадами цілого світа думає, що тільки така освіта буде корисна для в с і х без розбору людей і дуже причиниться до вменшення теперішньої нужди і до поступу самих наук та вмілостей людських.

От такі-то цілі мусить мати на оці наша робітницька громада, коли вона бажає спричинитися до основної поправи життя робучих людей. Очевидна річ, що того великого діла — визволення всіх робітників — можуть доконати тільки самі робітники і що в тім ділі їм ні на кого не можна спускатися. Бо певна річ, що теперішнє панство, багатирство, котрому добре в теперішнім ладі і при теперішній неправді, не схоче само прикладати рук до того, щоби собі самому робити шкоду. Ба, воно, певно, не схоче без боротьби уступити з свого місця і віддати робучому людові те, що він витворив своєю працею. Для того ж то треба нам сильно братися докупи і невстрашимо боротися, щоби дійти до своєї цілі. Поперед усього затим наша робітницька громада буде старатися повернути багато сил на то, щоби ширити свої думки межи робучим людом по селах і містах, усно, газетами та книжечками, скликувати робітницькі

ради і збори, закладати по селах і містах читальні і засилати книжки, написані в дусі наших думок, до всіх існуючих читалень. Далі буде старатися наша громада зав'язувати по селах спілки господарські, а по містах спілки ремісничі, для взаємної підмоги робітників, для навчання та забави, а також намагати буде, щоби її товариші, у котрих ще є невеличкі грунти, хати та господарські знадоби, складали їх докупи для спільної праці. Так само при спосібності наша громада буде старатися о переведення і своїх послів до рад повітових, крайових і державних, однако ж головну вагу натепер класти на позискання політичного впливу для робітників, як того хотять наші товариші поляки, нам здається ділом не конечним, бо ми знаємо, що теперішня держава — то пани й багатирі, вороги робучого люду, і що від них добра для робітників надіятися годі, так що поки буде теперішній державний порядок в нашім краю, поти робітники бажань своїх по добрій волі не осягнуть. Щоби їх осягнути, вони мусять бути сильні, а щоби були сильні, треба їх упорядкувати і освітити о їх цілях і потребах,— і се, здається нам, повинно бути натепер головне завдання нашої робітницької громади*. При теперішніх громадських і державних порядках ніяке загальне право голосування не дасть робітникам переваги в радах, не віддасть власті державної в їх руки, се бачимо на примірах Франції й Німеччини, де право загального голосування давно заведене, а прецінь зовсім не багато ваги в державі осягнули. Коли, замість тратити сили на політику, на вибори та подавання непотрібних просьб до панських рад державних та міністерій, робітницька громада зверне всю свою силу на порядкування робучого люду здолу, то тоді, здається нам, швидше робітники в нашім краю стануться силою і пізнають свою силу в єдності, а тоді вже легко їм буде здобути собі чи то більші політичні права, чи які-небудь другі зміни в теперішнім порядку, корисні для них.

Львів, 10 грудня 1881

ВІЙНИ І ВІЙСЬКО В НАШИХ ЧАСАХ

Der Gang der Weltgeschichte steht ausserhalb der Tugend, des Lasters und der Gerechtigkeit.

Hegel, Werke[1], VII, 425.

І. ЗАГАЛЬНІ ПРИЧИНИ

В другій половині нашого віку, почавши від 50-х років, т. є. в протягу послідніх тридцяти літ, велось серед образованих народів в Європі, Африці, Азії і Америці звиш двадцять більших або менших, більше або менше кровавих і руйнуючих війн. Не говоримо вже о тих війнах та різанинах, які вели між собою різні «дикарі», а тільки о таких, в котрих чи то по однім боці, чи по обох боках стояли освічені люди. Ось головніші з тих війн.

1. Війна Кримська 1853—1856: з одного боку Росія, з другого боку Турція, Англія, Франція і П'ємонт.

2. Війна італьянська 1859—60: з одного боку Австрія, з другого — П'ємонт і Франція.

3. Війна американська 1860—66: з одного боку держави північні (або ліціоністи), з другого боку держави полуденні (плантатори).

4. Війна за Шлезвіг — Гольштейн 1864: з одного боку Прусси* і з другого боку Австрія і Данія.

5. Війна австрійсько-прусська 1866.

6. Війна китайська 1858—59: з одного боку Китай, з другого Англія і Франція.

7. Війна кохінхінська 1860—61: з одного боку Кохінхіна, з другого боку Франція.

8. Війна мексіканська 1861—66: з одного боку мексіканські республіканці, з другого боку Максиміліан і Франція.

9. Війни французькі в Сірії і Алжирі 1857—59.

10. Війни іспанські в Марокко і Сан-Домінго.

11. Війна прусько-французька 1874.

---

[1] Хід світової історії стоїть поза доброчесністю, вадою і правосуддям. *Гегель*. Твори *(нім.)*. — *Ред.*

12. Війни російські в Хіві і Ташкенті 1872—73.
13. Війна придунайських слов'ян з турками 1875—76.
14. Війна російсько-турецька 1877—78.
15. Перше австрійське усмирення Боснії і Герцеговіни 1879.
16. Війна Англії з Афганістаном 1878—79.
17. Війна Англії з зулусами 1878—79.
18. Війна Англії з бурами 1880.
19. Війна Росії з теке — туркменами 1881.
20. Війна Франції з Тунісом 1881.
21. Друге усмирення Герцеговіни і Кривоші 1881—1882.

Ми не вчислили сюди ані війни парагвайської в 60-их роках, ані війни між южноамериканськими республіками Чілі і Болівією (1878—79), ані війни Сполучених Держав з індіанами. Так само не вчислили ми сюди війн внутрі держав, війн революційного характеру, як ось «грудневих днів» 1851 р. в Франції*, війн гарібальдіянських в Італії*, повстання далматського 1856* і війни Тьєра з комуною Паризькою 1872 р.*, повстання польського 1864—65*. Значиться, в протягу послідніх 30 літ весь образований світ ненастанно лле кров, бо, числячи довгий тривок сучасних війн, прийдеться на кождий рік по дві і по три війни.

Не досить того. Приготування до війни тривають так само ненастанно, і то всюди і в такім розмірі, про який дазніші віки й не чували. І в найспокійніший час європейські народи стоять напоготові до війн, удержують величезні постійні війська, подають величезні гроші на збрую і прокормлення вояків, одним словом, стогнуть під гнітом мілітаризму, котрий чим далі, тим дужче змагається, з котрого натепер і виходу не видно.

Що сьому за причина?

Послухаймо, що о тім каже знатний французький публіцист Леруа-Больє* на початку своєї книжки про сучасні війни![1]

«Велику хвалу свою в тім покладає XIX вік, що він буцімто — доба поступу, чоловіколюбства, цивілізації. Особливо від двадцяти літ в книжках людей учених,

[1] Recherches économiques, historiques et statistiques sur les guerres contemporaines (1853—1866) par le Paul Lerois-Beaulieu, Paris, 1869.

в розправах мужів державних, в розмовах людей приватних сталось се певником, прийнятим без суперечки, що ми жиємо в віці науки, демократії і свободи. Переконання, що наш час ліпший від віків попередніх, що люди освіченіші і лагідніші, що всюди стрічаємо більше толеранції і гуманності, що принципи дружності, взаємного пошанування і любові ненастанно змагаються і вкоріняються чимраз більше, се переконання кождий поділяє і кождий висказує.

А пречінь, серед тої суспільності, так лагідної, так невтомимої в поступі, так шануючої право,— існує рана, стара як світ, противна всім принципам цивілізації, котра триває мов наш нормальний стан і від часу до часу скошує самий добірний цвіт нашої молодежі, пожирає безмірну силу нашого майна і насильно зупиняє нас в тій дорозі, по котрій ми, бачиться, так безпечно ступаємо. Ся рана — се війна: війна, що, раз у раз висячи над нашими головами, пожирає навіть в часах супокою майже половину суспільних достатків, котра спиняє або обалює наші хоч і найлегальніші починання, наші хоч і найкраще обдумані наміри і здушує в самім зароді духа предприїмливості; війна, котра робить нас ворогами тих самих людей, котрих кумпанами в продажі та купівлі зробили нас промисел і торговля, котра силує нас убивати людей, з котрими обміна думок або товарів поставила нас в зовсім дружні і поважні зносини; війна, котра своїм появленням назад змазує і набутий поступ, і вибороті вольності, війна, нарешті, послідній останок монархічних установ і феодальних пересудів, послідня форма юрисдикції, опертої на силі і на случайності, недожиток усяких о р д а л і й і с у д і в б о ж и х, дивоглядна аномалія серед наших сучасних установ, невияснима суперечність з усіми принципами сучасної цивілізації.

І яким же то світом удержалася війна серед суспільності, котра свої основи і інтереси повинна була виключно уладити для супокою? Яким же світом прийшло до того, що в віці народного голосування і великого промислу війна могла ще задержати свою добру славу, могла ще удержатися в поважанні?

Покоління людські тісно зв'язані одні з другими. Ми одержали в спадку по батьках наших наслідля спорних питань, вельми трудних до розв'язання; ми поносимо кару за провини наших предків. Надужиття сили і непо-

шанування права поспутувало народи одні з другими; вони побачились дивовижно позв'язувані і угруповані наперекір природі; розв'язати ті різнородні зв'язки і потворити природні єдності вимагало трудної і довгої праці. Щоб узятися без взаємних товчків, без ударів, без ран до відбудування суспільностей, таких, якими їм належалось би бути по природі, на те не доставало терпеливості, самовідречення, духа уступок і згоди. Тих чеснот нам не ставало: ми взялися до способів наглих, прудких і насильних, ми взялися — до війни.

Се ще не все. Сей стан боротьби, в котрім ми опинились в протягу століть через нещасну гордість наших владиків, оставив в пам'яті і серцях народів віковисті гніви і ненависті, побої, та завоювання, та утиски, визиваючі на пімсту і відплату. Ми одержали купу нещасних переказів, заповнюючих нашу минувшість, важких для нашої теперішності. Щоб уникнути впливу тих поганих споминок, на те не ставало нам самопізнання і признання наших неправд і прощення таких же неправд другим; не ставало нам в певній мірі відречення від нашої національної історії і від усього того, що в ній було несправедливого і напасливого; не ставало нам того, щоб не вважали ми тих надужить сили, котрими провинилися предки наші — славними ділами, щоб не хоронили ми немов святого заповіту рівно безумних, як і переступних ідей оружної переваги. Та тільки оплаканий стан нашого виховання піддержував той вузький патріотизм; заскорузла дипломатія ужівала всіх способів своєї хитрості, щоб піддержати ті перестарілі роздори, щоб заострити хоч і як маловажні спори, щоб розірвати межинародні зносини, тоту щирість і тоту добру віру, котрі становлять основу всяких приватних зносин; звідси знов непорозуміння і війни.

І се ще не все. Батьки наші полишили нам трони і монархії; одні ограничені, конституційні, народні, в дусі новіших часів, другі абсолютні, в дусі давніх войовничих часів. Ті абсолютні владики, що вічно бояться стати око в око з своїми народами, щоб не мусили здати їм рахунку з своїх діл, бажають найрадше відвернути уми, навести їх на інші предмети, відірвати їх від діл близьких, а впутати в предприємства жорстокі і небезпечні, але принадні задля облиску слави,— нове джерело війни.

Сучасні війни можуть відноситися до одної з тих трьох причин: вони повстають або з притиску одного народу над

другим і з недостачі взаємних уступок, або з задавненої недовірливості і зависті, піддержуваної штукою облудної дипломатії і утвердженої поганим вихованням публічним, або з гордості пануючих і їх бажання, щоб за блиском внішніх предприємств народ забув о нужденності внутріш-ніх порядків. А всі ті три причини мають одну спільну причину: се та, що наші народи не суть ще досить самосвідомі, досить просвічені, досить могучі, що вони не мають ще досить ясного почуття своїх прав, інтересів і обов'язків».

Ми вповні годимося на наведений тут розбір д. Леруа-Больє, окрім його закінчення. Д. Леруа-Больє звичаєм усіх лібералів звернув тут з прямої дороги і остаточну причину такої чисто суспільної і економічної появи, як війни і мілітаризм, поклав в таких чисто психологічних появах, як «почуття», «самопізнання» і т. д. Не в недостачі почуття і самопізнання народного лежить головна причина сучасних війн,— хоч, звісно, недостача тота чимало сприяє вибухам війн. Головна причина війн, мілітаризму і заразом тої оплаканої недостачі народного самопізнання лежить уся в наших поганих суспільних і економічних обставинах. Адже ж сам Леруа-Больє каже, що й наше погане виховання, що затемнює уми народів і піддержує в них багато пагубних пересудів, є одною з причин, викликаючих війни! А при такім вихованні як дійти народам до самопізнання? А хто улагодив нам таке виховання і хто піддержує його? Адже сам д. Леруа-Больє каже, що немочність народу — причина війн. Хоть і як неясне та загальне се вираження (чи духова, чи фізична, чи економічна немочність?), а все-таки яке джерело тої немочності? Іменно наші суспільні і економічні обставини, іменно те, що переважна часть народу пропадає і пропадати мусить в бідності, темноті і безправ'ї. Ось тут-то дійшли ми до тої точки, де аналіза д. Леруа-Больє про причини сучасних війн показується неповною. Його три причини зводяться, властиво, на дві, а іменно в і й н и ц а р с ь к і і в і й н и н а ц і о н а л ь н і. Але чи се все?

Наш вік зв'язаний з попередніми поколіннями не тільки вузлом спільних традицій і національних звад, але й ще одним, і то найсильнішим вузлом суспільно-економічних порядків, котрі з конечності становлять основу і підвалину всіх прочих явищ політичного і духового життя людей. Ми одідичили по предках своїх не тільки пере-

старіле ворогування між англійцями і французами, італьянами і німцями, русинами і поляками,— але одідичили по них безмірно важніше, глибше і давніше ворогування між вольними і невольниками, упривілейованими і неповноправними, бідними і багатими, панами і підвладними. Як ворогування між царями — не раз чисто особисте, як ворогування між народностями — не раз оперте тільки на пересудах, а частіше змішане з ворогуванням царським або й суспільним,— так і ворогування суспільне може бути і бувало в наших часах причиною війн.

Правда, з вичислених вище війн більша половина була т[ак] зв[аних] війн національних; правда, питання національні ще й тими війнами остаточно не полагоджені, ще й пролитою досі кров'ю остаточно не окуплені, і народам, особливо слов'янським, прийдеться ще немало її пролити в обороні своїх народних прав,— але все-таки безперечна річ, що добра половина національного діла в Європі вже зроблена і що будущі війни, особливо на заході (за почином Америки і Ірландії), будуть мати ціху заключно с о ц і а л ь н у.

Але предки наші переказали нам в спадку не тільки спорні питання віковисті, міжнародні урази та глибокі суспільні суперечності, котрі сяк чи так домагаються рішення при помочі оружжя; вони переказали нам також спосіб ведення війн, численні винаходки, служачі до знищення і руйнування, численні встанови і порядки, котрі мають на цілі війни,— вони переказали нам м і л і т а р и з м. Правда, ми розвили його до нечуваної за наших предків висоти і пишності, збагатили і збагачуємо його тисячами чимраз новішими і страшнішими вдосконаленнями— се наша заслуга, але все-таки і сього дерева корінь лежить глибоко в минувшості. Часті і кроваві війни в середніх віках, з одного боку, а винайдення стрільного пороху і приноровлення огнестрільного оружжя до ручного вжитку викликали потребу постійних військ; постійні війська, вічно уоружені і готові до бою, давали знов, з свого боку, можність до дальших і чимраз частіших війн. Американська війна за освободження, а особливо Велика революція Французька, котра покликала весь народ до оружжя, а рівночасно змінила цілковито поняття держави, дала новий і величезний товчок до розвитку мілітаризму, а величезні Наполеонові війни з силою конечної реакції розсадили його по цілій Європі. Тисячні обставини, про котрі

далі скажемо обширно, причинювалися до зросту сеї страшної рани; головні з тих причин були: розвиток великого промислу, розбудження національних змагань і зріст соціалістичної агітації.

II. СПОМИНКИ З МИНУВШОСТІ

Що війна «стара як світ», се знаємо всі; але що військо, військовість, так як ми ці слова розуміємо, далеко не такі старі,— над сим не кождий думав. Звісна річ, відколи велись війни, відтоді мусили бути і воюючі люди і від дуже давніх часів мусили виробитися певні воєнні організації. Та тільки ж ті організації зовсім не подібні були до того, що ми тепер називаємо військом та військовою службою.

Поперед усього в давніх часах воєнним ремеслом занімалися або окремі касти, стани, котрі чи то по власній охоті, чи на поклик короля збиралися в данім разі до бою. Невольники, піддані, а навіть найбідніші верстви людей вольних, котрі не мали чим узброїтися і удержуватися в часі війни, не йшли до воєнної служби або вербувалися до неї тільки в виїмкових разах. Крім того, бачимо у давніх греків, персів, карфагенян та римлян війська наємні, т. є. громади оружних людей, котрі, ненастанно займаючися воєнним ремеслом, за плату і здобич наймалися в службу кождому. Се були перші зароди постійних військ, котрі, впрочім, з упадком Римської держави швидко щезли.

В середніх віках настала, як звісно, феодальна організація, в котрій тільки шляхта зобов'язана була до військової служби. Правда, шляхта, йдучи на війну, набирала з собою і підданих (пахолків), але ті не йшли до битви, а оставались в таборі при пакунках. Так було аж до кінця середніх віків. Тодішні війська різнилися затим від теперішніх в кількох дуже основних прикметах, а іменно:

1. До військової служби обов'язані були тільки вільні і упривілейовані пани — шляхтичі, значиться, тільки невеличка часть народу,— значиться, війська з конечності мусили бути малі;

2. Позаяк зобов'язані до воєнної служби були наділені за то великими ленними маєтностями, то й мусили вони

ставитися до воєнної служби з своєю дружиною в власній збруї і на власний кошт, — в і й н и з а т и м і в і й с ь к а п р и ч и н ю в а л и с к а р б о в і д е р ж а в н о м у д у ж е м а л о к о ш т у;

3. Військо скликалося і збиралося тільки в часі самої війни; приготовитися до неї і вправитися в владанні оружжям було обов'язком кождого ленника в часі супокою, впрочім, не займаючися управою поля ані ніяким другим ремеслом, він тільки й діла мав, що вправлятися в владанні оружжям,— при тодішнім простім способі воювання се вистачало,— значиться, п р а в и л ь н и х, п о с т і й н и х в і й с ь к н е б у л о.

Винайдення пороху стрільного перевернуло до самої основи тоту феодальну будову. Поперед усього винайдення тото зробило ведення війни залежним від чисто промислового виробу, затим в послідньом ряді від того, що було звичаєм промислу,— від капіталу. А позаяк зароди нового, капіталістичного порядку прокидувалися поперед усього в містах, то й не диво, що стрільний порох став властивим оружжям міст против лицарства. Міщанські гармати порозвалювали недоступні лицарські замчища і перетягли головну вагу суспільності з тих замчищ до міст — осередків торгу, промислу і багатства. Королі, опираючися на містах, могли при їх помочі найлегше зламати силу феодального лицарства і розширити свою власть. А з другого боку, релігійна Реформація і викликані нею великі рухи людові в Німеччині, Франції і Англії стрясли посадами цілого старого світогляду, розбуджуючи і голосячи перший раз домагання рівноправності між людьми. Безперечна річ, що реформаційні людові рухи, а особливо «хлопські війни» нагнали також немалого страху всім пануючим, упривілейованим і багатим верствам,—і усе те дало перший товчок до викликання на світ нового явища— мілітаризму.

«Перший примір п о с т і й н о г о в і й с ь к а бачимо в зв'язку шмалькальдськім (1531 р.)*, котрий зобов'язався поставити і удержувати 12000 людей для оборони протестантської віри і інтересів зв'язку. Але разом з розпаденням зв'язку розпалось і його постійне військо»[1].

---

[1] A n n u a r i u s O s s e g. Der europäische Militarismus, стор. 22.

Але сей перший примір мусив швидко повести за собою другі. Конечність історичного розвитку домагалась сього чимраз голосніше. З одного боку, свіжа ще і страшенна поява хлопських бунтів, значиться, «держава і всі людські та божі порядки» в небезпеченстві, — а з другого боку, царям приходилось (особливо в Франції) ставати одверто против шляхти і лицарства, т. є. против єдиного досі стану в державі, котрий мав право і вправу до веденя війни,— а ставати до бою з таким противником годі без війська, набраного з інших (т. є. переважно з міщанських і сільських) підданих, без війська, в кождій хвилі готового до бою, т. є. стоячого і в часі супокою в повній збруї. А тут нещастя таке, що нова огнестрільна збруя вимагає зовсім не такої вправи, не такої тактики, як давніші лицарські війська, що фізична сила і стальні панцирі лицарів тепер на нінащо не здалися супроти куль, а зато тверді і грубі лоби та неповоротливі мозки тих лицарів зовсім непригідні до нової тактики. Лицарі воювали звичайно на конях,— супроти зміненого оружжя кіннота сталася найслабшою частю війська, спосібного хіба до погоні за побитим ворогом, але не спосібного до рішучого удару в самій битві. Головна вага воєнної сили перейшла на піхоту і артилерію, з котрих особливо друга вимагала зовсім наукового, фахово виобразованого ведення, до чого вп'ять-таки не спосібні були лицарі. А до всього сього якраз спосібне було образоване міщанство. Всі ті причини викликають перші постійні війська, зразу в Франції, а далі і в других освічених країнах. Але ті постійні війська, хоть носили вже в собі всі зароди, з котрих з залізною конечностю при данім розвитку суспільно-економічних обставин мусив вирости наш сучасний мілітаризм, прецінь ще аж до вісімнадцятого віку були далеко не тим, чим наші теперішні війська. Поперед усього війська ті були н е в е л и к і. Не говорячи вже о часах супокою, в котрих при тодішній трудній комунікації і невеликім ще розвитку грошевого господарства трудно було удержати велику масу людей без праці продуктивної, тільки зайнятих вправою в владанні оружжям,— але навіть в тодішніх війнах при дуже ще не виробленій воєнній тактиці і при невмілості полководців порушувати великими масами,— і в війнах тодішніх ставали до бою стосунково невеликі громади людей. А до того причинювалася ще одна річ, що війська ті складалися виключно з в е р б о в а н и х о х о т н и-

к і в, котрі, вступаючи до війська, брали на руку порядну вербункову плату (20—30 луїдорів, часом і більше)[1]. А число таких охотників завсігди мусило бути невелике, та й звербувати їх надто багато не було за що.

Правдиву революцію на тім полі, першу основу нинішнього мілітаризму поклали з початком XVIII віку Прусси. «Ф р і д р і х I, король прусський (1701—1713), забажав будь-що-будь із свого невеличкого краю зробити первостепенне воєнне моцарство. Він побільшив своє військо до 50000 мужа і запровадив «міліцію», щось ніби нинішню ландверу, до котрої належали в с і нежонаті селяни аж до сорокового року життя. Се був перший случай п р и м у с о в о ї військової служби, попередник сучасної рекрутчини. Тоді почали Прусси класти основу до нашого теперішнього загального мілітаризму, обов'язуючи своїх підданих до військової служби навіть в часах супокою. Швидко надійшли ще ліпші порядки.

Ф р і д р і х-В і л ь г е л ь м I (1713—1740) проявив ще дужче замилування до солдатчини. У всім другім ощадний, не щадив прецінь ніяких коштів, щоб побільшити своє військо до числа 80000. Се була воєнна сила, нечувана в тих часах. Він не тільки казав з усіх країв спроваджувати високорослих хлопів до свого прибічного «полку велетів», але запровадив «повинність кантонову для набору певних полків», т. є. ф о р м а л ь н у р е к р у т а ц і ю. Правда, любов короля до вояків, котрих він називав своїми «любими синими дітьми» і дев'ятимісячна відпустка щороку лагодили рекрутам важку повинність примусової воєнної служби.

Фрідріх II (1740—1786) побільшив свій край о 1400 квадратових миль і о три міліони мешканців, але через свої ненастанні війни впровадив ще більше в уживання примусову рекрутчину і побільшив прусське військо до 200000 мужа, т. є. до такого числа, яким не розпоряджувала ніяка тодішня держава.

Рекрутація затим заведена була в Німеччині, правда, зразу з многими полегкостями і різнородними увільненнями; але все-таки вона була заведена і проложила дорогу нинішньому мілітаризмові. Бо скоро військова служба раз була признана обов'язком кождого горожанина, то обов'язок той мусить бути розмірний до правдивої чи мни-

---

[1] A n n u a r i u s O s s e g, loc. cit., стор. 23.

мої потреби кождочасових обставин; скоро положено брати п е в н е число рекрутів, то в разі потреби се число може бути й побільшене; скоро для служби військової назначений п е в н и й час, то час той може бути в потребі й продовжений; ба, все те мусить наступити, коли одна держава хоче в воєнній силі держати перед перед другими.

В Австрії запровадив рекрутчину ніби філософічний цісар Йосип II*, але її годі було перевести в Нідерландах (що тоді належали до Австрії), в Тіролі, Уграх і Медіолані* з боязні, щоб не вибухло задля того повстання[1].

А в кінці французька революція зробила примусову рекрутацію майже всюди загальним законом державним»[2]. Як звісно, революція об'явила абсолютне королівство «з ласки божої» і замість давнього принципу: держава — се король— поставила принцип: держава— се народ. Замість власті з ласки божої настала власть з ласки народу. «А позаяк народ є властивим сувереном, а пануючий тільки його повномочним і найвищим урядником, то для публічних цілей може той народ по своїй волі розпоряджувати майном і особами поєдинчих горожан, значиться, війни перестають бути ділом пануючих, а стаються ділом народу, мусять затим вестися в імені народу, для народу і ч е р е з народ; затим усі горожани в міру публічної потреби суть обов'язані особисто до воєнної служби; а позаяк не много таких найдеться, котрі добровільно схотять іти до касарні, то «держава» жене і пре їх туди по закону. Се й є рекрутація, котру провідники великої революції признали загальним законом державним і котру вони ж перші в обширній мірі ввели в діло...

Від тої пори примусова рекрутація сталася «новим здобутком поступу»; правда, народи не так-то дуже радо приймали той здобуток і не раз він доводив до одвертих бунтів. В німецьких державах «Рейнського зв'язку», утвореного під протекцією Франції, існувала рекрутація від часу утворення того зв'язку, в Італії також від часу французького запанування. В Баварії заведено 1805 р. «регулямін кантоновий», а в 1812 т[ак] зв[ану] поправку до нього, т. є. французьку рекрутацію. Перед тим складалося військо тої держави з 12000, відтак з 30000 мужа; в р. 1874 сила тота наросла вже на 47666 мужа в часах

[1] В Далмації і Герцеговіні вибухло повстання якраз із тої причини.

[2] A n n u a r i u s O s s e g, loc. cit., стор. 25—26.

супокою, а 149538 мужа (без посполитого рушення — Landsturm) в часі війни»[1].

«Прусси під своїм королем Фрідріхом-Вільгельмом III (1797—1840) програли битви під Ієною і Ауерштатом і мусили з Наполеоном заключити спокій в Тільзіті 9 липня 1807. Вони стратили в нім половину свого краю, звиш 2600 миль квадратових з більше як п'яти міліонами мешканців; постійне військо мало на будуще виносити не більше як 42000 мужа. Таким способом могли вони становити заледво другого ряду воєнну силу». Але якраз в ту пору почав прокидатися новий дух у Німеччині, почала будитися віра, що Пруссам призначено верховодити над цілою Німеччиною, ба й над цілим світом. Тота думка відтепер лягла в основу всеї прусської політики. «Щоб приготовити більшу воєнну силу для ліпшої будущини, міністр Шарнхорст* казав рекрутів сейчас по вивченні в воєннім ремеслі розпускати домів, а на їх місце набирати і обучувати нових, так що на ділі військо числило звиш 150000 обучених вояків, але зато й рекрутація супроти попередньої подвоїлася. Ба, вербунок, котрий досі вівся побіч рекрутації, відтепер зовсім скасовано, а заведено з а г а л ь н и й п р и м у с в і й с ь к о в и й.

До війни з Росією мусили Прусси поставити 20000 мужа помічного війська; нещастя Бонапарта в тій війні спонукало прусського генерала Торка*, начальника помічних прусських полків, до заключення окремішного супокою з російським ген[ералом] Дібичем* дня 30 груд[ня] 1812 р. Дня 3 лют[ого] 1813 р. видав король Фрідріх-Вільгельм III з Вроцлава поклик до загального вооруження, видав 16 марта війну Франції, слідуючого дня появився його «поклик до мойого народу», а 21 квітня розпорядження о утворенні посполитого рушення. Між тим і сойм провінції Прусс ухвалив поставити 30000 мужа «оборони крайової» (ландвери), котру-то встанову вищенаведене розпорядження королівське з 17 марта 1813 розширило на цілу державу. Таким способом витворилася прусська воєнна встанова: військо активне, оборона крайова і посполите рушення. Велика битва під Липськом з 16, 17, 18 і 19 жовтня 1813 увінчала тоту нову установу блискучим поводженням і увільнила Німеччину від чужих завойовників. Прусси зискали на Віденськім конгресі* часть Саксонії, гарні над-

---

[1] Ibidem, стор. 27—28.

рейнські землі і другі області»[1]. Народ радо прийняв ті установи, товпився до війська,—звісна річ, в тій думці, що се тільки на час, що скоро виженуть французів, настане пора супокою в Європі. В кінці французів вигнано, після 1816 р. пора була касувати постійні війська. Та ба, не туди воно зайшло! Не досить було — побити і завезти за море «корсіканського кровопійцю» — треба було спасати «основи», потрясені французькою революцією, спасати «святощі і авторитети». Росія, Прусси і Австрія стали на чолі реакційного «Святого союзу»*, а головною його опорою мусило бути не що, як воєнна сила. Те, що зразу вважалося фактом виїмковим, вимушеним случайною конечностю,— відтепер сталося правилом. Рекрутація і загальний примус військовий остався і надалі. Царі, що голосно проклинали всякі революційні принципи і до остатку придушували революційні змагання, робили се іменно тим знарядом, котрий витворила революція — постійними, з цілого народу набраними військами.

Крім того, п'ятнадцятилітня воєнна замішка в Європі, котра без згляду на природні національні границі ділила і зшивала держави, мов кусники сукна, попутала страшенно границі, потворила дивоглядні цілості. З другого ж боку, принципи революційні, сутолока різнородних народів, їх різнородні зносини — усе те викликало в поєдинчих народах почуття своєї національності і відрубності, бажання жити самим в собі і не підлягати чужинцям. Задля тих національних причин почали держави криво глядіти одна на другу, бажаючи з случайної латанини різнородних елементів поробитися могучими і одноцільними національними державами. Се була знов одна причина, чому 1816 р. не касовано постійних військ і рекрутації. Для довершення лиха посипалися затим несподівані а страшні случаї: паризька революція в липні 1830, того ж року шляхетське повстання в Польщі, бунти робітницькі в Ліоні, рух чартистів в Англії*, вічна соціальна війна в Ірландії, мазурська різанина 1846, паризька революція в лютім 1848, а за нею «мартові хвилі» по всій Європі: в Берліні, Відні, Пешті, Медіолані і др.,— далі страшна різанина робітників в червні того ж року в Парижі. І як тут було й думати про зменшування або касування воєнних сил?

---

[1] Annuarius Osseg, loc. cit., стор. 30—32, passim.

«Около року 1852 почалася нова потаємна погоня за побільшуванням воєнних сил у всіх моцарствах Європи. Вона скривалася під назвою «нової організації армій». Особливо Наполеон III вів перед. Його цісарство, котре мало бути супокоєм (l'empire, c'est la paix[1]), розпочало сейчас війну Кримську, а за нею від часу до часу чимраз нові війни по всіх кінцях світу, щоби в власнім краю не вибухло ще гірше. Між тим і Прусси не покидалися своїх давніх світовладних замислів. Але, найменша з «великих держав», вони мусили до крайності вишрубовувати свою воєнну силу і бути в стані в разі потреби мигом поставити величезну армію. Досі вже в початку сорокових років стан війська прусського під час супокою виносив 155909 мужа і бюджет військовий пожирав 3/7 цілого доходу державного, іменно 23720000 талярів (один таляр по 1 з[лотому] р[инському] 50 кр[ейцарів] нашої монети). Тепер же, тишком та нишком, не побільшуючи числа регіментів, Прусси побільшили число батальйонів і завели в порі конфлікту трилітню службу при лінії. Перед основанням «Північно-німецького зв'язку»* правом приписана служба при постійнім війську тривала три роки, при резерві два роки, в першім поклику ландвери до початку 32 року життя, в другім поклику до початку 40 р[оку] життя. Коли затим уряд в порі конфлікту зажадав продовження лінійової служби на 4 роки, очевидно, щоб зараз могти виступити в поле з величезною воєнною силою, то положив дуже великий натиск на те, що в надологу за тото обтяження служби лінійовою скорочує з а г а л ь н и й т р и в о к військової служби; та й справді, в статуті «Північно-німецького зв'язку» скасована була ландвера другого поклику, так що обов'язок військової служби тривав тепер замість 19 лиш 12 літ. Таким способом Прусси не тільки побільшили остаточно дуже значно число свого війська, але осягнули при тім ще й тоту подвійну ціль, що 1) власні піддані радніше прийняли нове побільшене видання мілітаризму, а 2) сусідні держави, особливо Австрія, против котрої се головно було вимірене, не спостереглися на тім. І іменно ся друга точка удалася аж надто добре. Ще 1865 р. австрійський статистик Оттон Гавзнер[2] щиросердечно замічає до цифри 611000 прусського війська в разі

[1] Держава — це мир *(франц.)*.— *Ред.*

[2] O. H a u s n e r. Vergleichende Statistik von Europa. Lemberg, 1865, Bd. II, § 12.

воєннім: «Запевно останеться тільки на папері». Але 1866 р. настало кроваве розчарування. Навіть тота, прусським урядом подана цифра показалась значно меншою від дійсної!

Прусси позискали 1866 р. 1308 квадратових миль краю і 4300000 мешканців, заключили не тільки свій «Північнонімецький зв'язок», але також опертий на загальній військовій повинності зв'язок з полуденнонімецькими державами. Мілітаризм від тої хвилі запанував в цілій Німеччині. І не тільки в Німеччині! Всюди майже настала пора зміни оружжя і побільшування армій; позаяк прусські гінтерлядери і прусські воєнні установи віднесли в Чехах* таку рішучу побіду, то мусила кожда держава завести і у себе такі самі цяцьки. Загальний військовий примус запанував в Європі.

По таких приготуваннях могли Прусси сміло відважитися на війну з Францією. Звиш півміліона вояків і 1704 гармат було готових до бою, а крім того, резерва і ландвера в силі 400000 мужа, в цілості затим числило німецьке військо майже міліон вояків[1], армія, якої ще не видала Європа, у два рази більша від тої, з якою Наполеон I 1811 р. йшов до Росії, але заразом доказ тої нечуваної висоти, до якої дійшов сучасний мілітаризм. Франція, так само як Австрія 1866 р., думала, що досить сильна до боротьби з Пруссами,— і так само випадки війни показали їй, що помилилася в тім згляді.

Кожда сучасна війна вела за собою побільшування воєнних сил, але ні одна в такій мірі, як німецько-французька. Від тої пори надтягнув над Європу такий мілітаризм, якого історія людськості ніде і ніколи не затямила. Від того часу прусське військо вважається загальним взірцем, котрому кожда більша держава мусить старатися дорівняти, ба навіть по можності його перевищити. Наші краї від тої пори сталися величезними касарнями, наші війська — цілі народи під оружжям.

Передовсім мусила побіджена Франція дбати о виставлення страшливої сили воєнної. Се зроблено уставою з 16 серпня 1872 р. Заведено загальну військову повинність, кождий спосібний до оружжя француз мусить 20 літ служити, а то 9 літ в «активній» армії, а іменно 4 роки при

---

[1] Найбільша сила німецької армії в тій війні виносила 1350787 люду і 263735 коней.

лінії, а 5 літ при резерві; дальше 11 літ в «територіальній» армії або ландвері, з котрих знов припадає 5 літ на властиву ландверу, а 6 літ на резерву. Рекрутський побір виносить рік-річно, без охотників, звиш 151000 мужа. А таким робом французька воєнна сила з кінцем 1884 р. буде виносити 2400000 до 2600000 мужа.

Італія також з початком 1874 року прийняла повний мілітаризм. Кождий двадцятилітній італьянець, спосібний до оружжя, мусить особисто відбути військову службу. Рік-річний побір виносить 100000 мужа з дванадцятилітньою службою, дійсний стан армії 1 липня 1874 виносив (офіціально) 823827 мужа, до котрих ще додати треба 19311 мужа воєнної маринарки.

В Англії в тім самім часі предложено парламентові проект устави о підданні посполитого рушення (міліції) і охотників під коменду воєнну. Через те виносила би воєнна сила Англії, в разі вибуху війни, майже два рази тільки, як уперед. Впрочім, рекрутського побору, такого як у нас, там нема, а задержався давній систем вербунковий.

Навіть Турція задумала побільшити своє військо до числа в разі війни 600000 мужа: ба, після устави з 22 червня 1869 і пізніших декретів про нову організацію армії мала вона до р. 1878 вирости до числа 700000 мужа, не числячи маринарки, котра числить майже 50000 мужа, обов'язаних служити 7 літ в активній службі, а 5 літ в резерві (редіф).

І Росія не могла остатися позаду в тій загальній погоні за воєнною силою. Вона впровадила у себе також примусовий і в кількох літах буде мати на случай війни щонайменше 1800000, після других обрахунків 2300000 війська. Після устави з 13 січня 1874 обов'язаний кождий росіянин без різниці стану до військової служби; викупуватися грішми або наймати для себе заступників заборонено: покликатися мають до асентерунку всі мужчини по скінченім 20 році життя; всі, котрі окажуться спосібними, тягнуть льоси, чи мають належати до лінії, чи ні; ті, котрих льос увільнив від лінії, належать до ландвери. Час служби триває 15 літ, а то 6 літ при лінії, а 9 при резерві. Війська, стоячі в Азії, служать тільки 10 літ, т. є. 7 літ в чинній службі, а 3 літа при резерві. Указ з 1 жовтня 1814 покликав 150000 людей до оружжя, а між ними й тих, котрі давніше повикуплялися від війська а окажуться ще до нього спосібними.

Навіть менші і менше войовничі держави побільшили свої війська, хоть і в меншім розмірі. І так, напр., швейцарське зв'язкове військо побільшилося 1873 року о 13359 мужа. Одним словом, в протягу двадцяти літ, а особливо від 1871 р., зросла військова сила Франції і Німеччини геть понад уза-двоє, майже вза-троє, в Австрії і Італії майже о 100 процентів, а майже у жодної більшої держави не менше як о 50 процентів. Так-таки правда, що живемо в залізнім віці!

А Прусси-Німеччина мусили й тут не датися випередити і знов поробили найбільші поступи на тім полі. 9 лютого 1874 предложено німецькій раді державній проект устави військової, котрий в першім параграфі стан армії в часах супокою підвищив з 383899 на 401659 мужа вояків і офіцерів, значиться, утворив постійне військо в часах супокою так велике, як заледво мав Наполеон I до своєї найбільшої війни. А на випадок війни предположено 1278619 мужа і 300206 коней, до чого ще додати треба поважне число коновалів, ручницярів і т. д. в силі 25000 люду. Впрочім, число се, подане урядом, безперечно занизьке, і без посполитого рушення (Landsturm) можна прийняти прусську воєнну силу на 1700000 мужа.

Страшна жадоба озброєння і нищення опанувала нами. Перед кількома літами доносили англійські газети, з яким запалом англійська адміраліція робить проби руйнування і оборони воєнних панцирних кораблів. Сер Уільдіям Армстронг* в Вульвічу мусив вилити величезну гармату, котра пробила найсильніший досі уживаний панцир. З-за того радість в Англії. Але швидко зладжено міцніший панцир, котрому величезна гармата не могла нічого заподіяти, і знов урадувалась Англія. Але Армстронг вилив ще огромнішу гармату, і тота пробила новий панцир. Так почалося завідництво між гарматою і панцирем, і воно не швидко ще скінчиться. Так само діло йде взагалі з мілітаризмом, в котрім одна велика держава старається перегнати другу.

Народ німецький думав, що устава військова з 1874 (прийнята на 7 літ) завершила будову воєнної сили нової держави,— та не тут-то бувало. Слідуючий рік приніс нову несподіванку — нову уставу о посполитім рушенні. Ми вже згадували, що перед 1866 р. повинність військова була, з одного боку, заострена чотирилітньою лінійною службою, але з другого боку, остільки злагоджена, що кож-

дий асентерований замість давніх 10 приналежав тільки 12 літ до війська. Але нова устава о посполитім рушенні розтягнула тоту повинність на всіх мужчин від 17—20 і від 33—42 року, значиться, продовжила військову повинність ще о три роки проти того, як було перед 1866. Відтак мається посполите рушення покликати до служби не все разом «в територіальнім значінні», але за чергою після років служби і категорій, т. є. ті вояки, котрі вислужили при ландвері, поступають в правильні формації посполитого рушення, котре так само, як і проче військо, в службі і поза службою підлягає уставі військовій і дисциплінарним регулямінам, т. є. не може свобідно порушуватися. Далі щонайважніше: ландвера може в разі потреби бути доповнювана з посполитого рушення сеї нової редакції, так само як лінійове військо може бути доповнене з ландвери. Посполите рушення в тій новій редакції се вже затим не є повстання мас народу для оборони краю против ворожого нападу; але с т а є н е в і д л у ч н о ю ч а с т к о ю в і й с ь к а.

Але й того ще не досить! Побіч нового відновлено ще й давнє посполите рушення з 1813 і 1814 р., яко «поклик маси народу для охорони краю від ворожого нападу, для оборони рідної землі». До того давнього посполитого рушення належав кождий обиватель, не служачий в війську, від 15 до 60 року життя. Так-то кождому німцеві всміхається надія, що кождого разу між п'ятнадцятим і шістдесятим роком життя може бути покликаний до оружжя! Цілий німецький народ стає через те вояком, ново-німецьке цісарство — о д н о ю к о л о с а л ь н о ю к а с а р н е ю.

Таким способом досягла Німеччина в мілітаризмі найвищого щабля, якого тільки можна було досягнути. Ще тільки одно побільшення було б мислиме, а іменно те, що щоб помножити воєнну силу, ужито б ще й жінок до певних праць, досі справованих мужчинами. Початок в тім згляді зроблено вже з так званими лазаретними помічницями»[1]. Що буде далі — побачимо*.

[Запрова]джено в Франції 1777 р. на взір стрілецьких пищалів закривлення карабінові кольби, котра по досі йшла зовсім просто з марою; таким способом стало можна цілити в одного поєдинчого мужа, не мусячи його хибити.

---

[1] A n n u a r i u s O s s e g, loc. cit., стор. 41—57, passim.

Без сього поступу з старими карабінами тіраієрка була б неможливою.

Революційний систем узброєння цілого народу зістав швидко ограничений на примусову рекрутацію (з заступством через викуп для маетніших), і в такій формі прийняли його майже всі европейські держави. Тільки Прусси попробували в своїм системі оборони крайової (ландвери) втягти в діло воєнну силу народу в більшій мірі. Прусси були потім першою державою, котра всю свою піхоту уоружила новою збруєю — [нерозб.] гвинтовими гінтерлядерами, закинувши [нерозб.] по короткім досвіді вироблений між рр. 1830 а 1860 і до війни пригідний гвинтований фордерлядер. Обом тим удосконаленням завдячували Прусси свою побіду в р. 1866.

В німецько-французькій війні перший раз виступили проти себе два війська, узброєні оба в гвинтовані гінтерлядери, але ще й обоє в засадничо таких самих тактичних формаціях, як в часі старого скалкового карабіна з гладкою люфою. Тільки що Прусси зробили пробу винайти нову форму воювання, відповідну до нової збруї, і утворили компанійську колону. Але коли 18 серпня коло Сен-Пріва прусська гвардія захотіла на серіо виступити компанійською колоною, утратили щонайбільше на вогонь виставлені п'ять полків найдалі в двох годинах більше як третину своїх людей (176 офіцерів і 5114 мужа) і від тої пори воювання в компанійських колонах зістало закинене, так само як воювання в батальйонові колоні і в лінії; закінчено взагалі всяку спробу ставляти відтак супроти неприятельського карабінового вогню які-небудь збиті маси війська, і німці провадили дальше війну тільки в густих ровтах, в які досі завсігди розпирскувалася колона сама собою під поражаючим градом куль і против котрих досі начальство виступало як против відступлення від приписів, і так само в обсягу неприятельського карабінового огню прийнято єдиний рух — набігающий крок (ляуфтріт). І тут вояк показався розумнішим від офіцера; він винайшов інстинктивно єдину форму воювання, яка досі показалася корисною в гінтерлядеровім огні, і помимо супротивлення начальства виєднав тій формі й урядове признання.

З німецько-французькою війною наступив ще один зворот, далеко революційніший від усіх попередніх. По-перше, оружжя так удосконалено, що новий поступ, котрий би тут [зробив] який-небудь дальший переворот, тут уже

неможливий. Коли зроблено гармати, з котрих можна вцілити в батальйон так віддалений, що його ледве оком доглянеш, а карабіни, з котрих в такій самій пропорції можна вцілити поєдинчого чоловіка і при котрих набивання менше часу вимагає, ніж цілення,— то подальші на тім полі поступи більше-менше вже не важні. Розвиток в той бік засадничо вже доведений. А по-друге, тота війна примусила всі європейські великі держави позаводити у себе обострений прусський систем оборони крайової, т. є. взяти на себе такий великий тягар, під котрим в недовгім часі мусять упасти. Армія стала головною ціллю держави, стала сама собі ціллю: народи існують тільки на то, щоб давати рекрута і годувати військо. Мілітаризм опанував і пожирає всю Європу. Але той мілітаризм носить в собі зарід власного упадку. Конкуренція поєдинчих держав між собою силує їх, з одного боку, рік-річно видавати більше грошей на армії, флоти, гармати і т. д., значиться, чимраз більше прискорювати свій власний фінансовий упадок; а з другого боку, силує їх брати чимраз більше на серіо загальну військову повинність, т. є. остаточно познакомляти весь народ з владанням збруєю,— значить, давати йому можність в певній хвилі пересадити свою волю супроти командуючої військової власті. Хвиля тота настане, як скоро маса народу — сільські і міські робітники і мужики — почнуть м а т и свою волю. Під ті хвилі військо цісарське станесь військом народним — машина виповість службу, мілітаризм (пер.) згине через діалектику свого власного розвитку. Чого не могла доказати міщанська демократія з р. 1848, іменно для того, що була міщанська, а не робітницька, а іменно дати робучим масам свою волю, котрої зміст був би відповідний їх класовим інтересам,— сього неохибно докаже соціалізм. Але значить — розсадження мілітаризму, а з ним і всіх постійних військ з нутра на вні.

Перейдім тепер із сухої путі на воду, то тут побачимо в послідніх двадцяти роках ще й зовсім не такий переворот. Воєнне судно Кримської війни — се був дерев'яний дво- або трипокладовець з 60—100 гарматами, порушуваний переважно вітрилами і тільки для помочі посідаючий слабу парову машину. Гармати його були головно 32-фунтові з вагою люфи около 50 сотнарів, а крім цього лиш кілька 68-фунтові о вазі 95 сотнарів. Під кінець війни появились залізом оковані плаваючі батареї, неповоротливі, майже

недвижні, але супроти тодішніх гармат майже зовсім несокрушимі почвари. Швидко опісля перенесено залізні панцирі й на воєнні кораблі; панцир був зразу тонкий, залізна бляха на чотири цалі завгрубшки вважалась уже дуже тяжким панцирем. Але артилерійський поступ швидко перегнав опанцирення; на всяку грубість панцира, якої за чергою ужито, винаходжено нові тяжкі гармати, котрі його легко пробивали. І так дійшли ми вже, з одного боку, до десяти-, дванадцяти-, чотирнадцяти-, двадцятироцалевих панцирів (Італія будує корабель з панцирем на три стопи грубшим); а з другого боку, до гвинтованих гармат з вагою люфи в 25, 35, 80, ба й 100 тонн (одна тонна=10 сотнарів), котрі кидають кулями в 300, 400, 1700, ба й 2000 фунтів на нечувані давніше відлежності. Нинішній воєнний корабель — се величезний панцирний трібовник з 8—9000 тоннами змісту, о силі 6—8000 коней і поворотними вежами, з чотирма, а найбільше шістьма тяжкими гарматами і з носом, вистирчаючим із підводного розщілення, для побивання неприятельських суден; се ціла колосальна [фабрика], в котрій пара служить не тільки до швидкого порушування, але також до кермування, звивання котвиці, обертання веж, керування і набивання гармат, помпування води, піднімання і спущення човнів — котрі знов почасти рушаються силою пари — і т. д.

А супірництво між панцирем а гарматою досі ще не то що не скінчилось, але противно — нинішню пору майже кождий корабель не відповідає всім вимогам, уже перестарівся, заким ще вийде з верстату. Сучасний воєнний корабель — се не тільки витвір, але заразом взорець сучасного великого промислу, плаваюча фабрика,— правда, переважно для трачення добра народного. Край, де найбільше розвинений великий промисел, держить майже монополь будування таких кораблів. Всі турецькі, майже всі російські і найбільша часть німецьких панцирників — будовані в Англії; панцирові плити, до чого-небудь придатні, роблять майже тільки в Шеффільді; із трьох оружних фабрик Європи, котрі єдино суть в стані вироблювати найтяжчі гармати, припадають дві (Рульвіч і Гльсвік) на Англію, а одна (Крупп) на Німеччину. Але не тільки вибудування,— не менше також і провадження по морю сучасного воєнного корабля сталось ділом сучасного великого промислу. А що се так сталося, певно, нікому так не прикро приходиться, як іменно державі, котрій тепер один такий

корабель тілько стоїть, що давніше ціла невеличка флота, котра з жалем глядіти мусить на те, що ті дорогі кораблі, ледве ще спущені на воду, а вже стаються застарілими, т. є. тратять свою вартість, і котра певно передовсе бачить, що дитя промислу — інженер — тепер важніша особа на покладі, ніж дитя «безпосередньої сили» — капітан. Зато ми не маємо ніякої причини тим турбуватися, коли бачимо, як в тім супірництві між гарматою і панцирем воєнний корабель вдосконалюється аж до найбільшої штучності, котра робить його і неоплатимо дорогим, і до війни непригідним[1], як те супірництво і на полі морської війни виявляє ті внутрішні діалектичні движучі закони, після котрих мілітаризм, як усяка інша історична поява, мусить згинути від консеквенцій свого власного розвитку.

---

[1] Тепер виходить чимраз більше в уживання найновіший витвір великого промислу для війни — морські самодвижучі торпеди. Супроти найменшого торпедами засмотреного човна і найстрашніший панцирний корабель зовсім безсильний.

КІЛЬКА СЛІВ О ТІМ, ЯК УПОРЯДКУВАТИ І ПРОВАДИТИ НАШІ ЛЮДОВІ ВИДАВНИЦТВА

Відколи позав'язувались у нас просвітні товариства, що головним своїм завданням поклали видавати книжки для люду, відтоді зовсім конечно мусило визначитися питання: о чім говорити до люду, о чім і в якім порядку повчати його, хотячи його просвітити? Коли б в історії теоретична підготовка все і всюди йшла попереду практичної діяльності, то ми могли б від тих людей, що зійшлися у нас для зав'язання першого освітнього товариства, з повним правом жадати, щоб вони наперед вже зовсім ясно і недвозначно відповіли самі собі на те питання. Та тільки жаль, що в історії звичайно діється навідворіть, що історія подобає на того робітника, про котрого наш народ каже, що він «такий прудкий, що ще не помислить, а вже зробить». От так було і тут. Товариства, зразу одно, а відтак і друге, позав'язувалися, почали видавати книжечки і часописі, почалася далі й певного роду агітація між народом, а все-таки в головах самих пишучих і агітуючих далеко не ясно було, о чім писати, в якім об'ємі і в якім порядку подавати народові які-небудь науки. А між тим, хто тільки що-небудь знає з педагогії, той поперед усього знає, що головною основою розумного виховання є певний розумний лад і зв'язок в науках, котрі подаються ученикові; безладне і незв'язне подавання йому раз уривка з тої, то знов з другої науки томить пам'ять, нівечить охоту та й затемнює характер самої науки, котра пречінь є не що друге як відбиток дійсності і живої природи в мислячім умі чоловіка, і в ній, отже, так як і в природі, все раз у раз движеться, змінюється, все в'яжеться одно з другим і випливає одно з другого. Правда, навіть наші вчені люди далекі ще від того, щоб так поні-

мати науку і дійсність: у них і дійсність, і наука поділені на «фахи», немов ті камінці в мінералогічнім кабінеті, розташовані по поличках: одна поличка різко відділена від другої, і вчений чоловік потребує запхатися в одну таку поличку і ритися в ній довіку, і сього, по його думці, досить для вченості. Наші вчені, кажучи їх же вченим словом, держаться методи метафізичної, тої методи, котра, як каже Гете:

сли хоче пізнать, описать щось живого,
стараясь пред всім д у х а вигнати з нього;
то часті мертвії і важить й рахує,
лиш жаль, що їм зв'язь духовная хибує*.

А той дух, та духова зв'язь, то не що інше як природна причиновість, внутрішня діалектика розвитку, котра лучить в собі всі суперечності, вирівнює всі нерівності, котра з найрізнородніших частей творить одноцільну є д н і с т ь. От тої-то діалектичної методи, тої єдності з погляді на природу і світ хибує ще й досі найбільшій часті наших учених учителів, не диво, отже, що її мусить не доставати і в дотеперішніх наших книжечках для люду. А в людових книжках вже тим паче. Адже кождий з наших людових писателів уважає своїм обов'язком «благовременно і безвременно» звертати увагу люду на «всемогущість Творця», на «чудеса, котрі й невірного можуть переконати», на «премудрість устрою в природі, де все має свою ціль і повнить те завдання, яке йому Всевишній споконвіку завдав», і вкінці на «доброту Творця, котрий усе те з вітцівською дбалістю сотворив для чоловіка і навіть сина свого для нього не пожалував». Такі і тим подібні фрази уважаються обов'язковими в популярних книжках, без згляду на те, чи та книжка — катехізм, чи фізіологія, чи що-небудь другого. Народ, говорять наші популяризатори, здичів би, попав би в цілковитий матеріалізм, коли б йому на кождім місці не нагадувати його «вище завдання». Жаль тільки, що вони не пригадають собі, що всілякі попи ось трохи не тисячу літ клеплють тому народові о тих «вищих завданнях», а він усе-таки, по їх поняттям, крайній дикар і матеріаліст. Пора б почати й з іншої бочки. А по-друге й те. Адже ж ви, добродії популяризатори, хочете п р о с в і т и т и народ, так чи ні? А що ж ви розумієте під просвітою? Хіба не присвоєння тих усіх здобутків, які здобула і нагромадила думка людська, хіба ж не поставлення народу на тій висоті, на якій ставить чоловіка су-

часна наука? А на якій же висоті ставить його сучасна наука? Ви ж се повинні знати, коли ви люди вчені. Ви повинні знати, що наука, хотячи бути наукою, мусить відкинути віру, а опертися на критиці, мусить відкинути одкровеніє, а опертися на пам'ятниках життя і культури, мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізмі), т. є. мусить признати, що матерія і сила — одно суть, що дух і тіло — одно суть. А коли ви се знаєте, то пощо ж перед очима «темного» народу затемнювати ту просту правду, пощо для нього, умисно для нього, роздирати природу надвоє і чоловіка надвоє? Чи таким затемнюванням ви думаєте просвітити його, видобути з варварства і темноти?

Нам здається, що, хотячи справді просвітити народ, треба б нашим просвітителям поперед усього рішучо стати на сучаснім становищі монізму в природі, треба б їм раз назавсігди відкинути всякі фрази о премудрості, цільності і доброті, які буцімто проявляються в природі, бо сучасна наука тих понять не узнає. Треба б їм твердо рішитися — говорити народові в с ю п р а в д у, не щадити ніяких пересудів, чи вони боязко криються під сільською стріхою, чи з парадою проповідуються з амбон та трибуналів. Народ наш поки що вірить ще в щирість учених людей, вірить в те, що вони зможуть і схочуть сказати йому всю правду о тих питаннях, котрі, ясно чи не ясно сформульовані, так само томлять його думку, як і думку кождого чоловіка,— вважаймо ж, щоб народ не стратив тої дорогоцінної віри, щоб не відвернувся від учених людей і від їх науки: се був би для нас найтяжчий удар, се був би поворот до застою!

Друга хиба, котру стрічаємо в наших популярних виданнях, се високий, гордий, надто вчительський, з часом аж пророцький тон, в якім говориться до народу. Сей тон показує не що як дурноту і духову обмеженість самих авторів— і книжки, писані таким тоном, більше шкодять, ніж помагають, більше дразнять і знеохочують, ніж навчають. Додати до того ще й те, що більша часть книжечок, держаних в тім тоні, говорить о речах пустих і непотрібних. Я би радив усі такі книжечки радше спалити, ніж пускати між народ.

Голосимо самі скрізь, а за нашим словом і другі зачинають голосити, що ми демократи і народовці. Воно так і повинно бути. Але чи кождий же то з нас вдумався добре

в значіння того слова «народовець», чи кождий передумав ясно консеквенції того слова, чи кождий знає, до чого воно нас обов'язує? Називаючись демократами, ні, народовцями, ми повинні раз назавсігди сказати собі, що ми невідлучна часть народу, і то не якась верства в народі, але так-таки часть серед других частей, зерно між зернами. Що ми що-небудь розуміем і вчилися, се ще не повинно змінити нашої істоти, не повинно зробити нас із зерна пшениці зерном кропиви; се тільки зробило наше зерно плідніщим, поживнішим, багатшим в благодатні соки. Та й те зробили ми не чудом небесним, а працею наших братів і батьків-мужиків,— значиться, скарби знання і освіти, нагромаджені в головах наших, ми повинні вважати не підставою для гордості і погорджування нашими простими, неосвіченими братами, а радше затягненим від них довгом, котрий ми їм обов'язані з лихвою сплатити. А тямуючи се, ми не будемо нашу просвітню працю вважати добродійством та ласкою для народу, а тільки нашим обов'язком, котрого несповнення було б попросту тяжкою провиною, рівною тій, як коли б ми обдерли бідних і об'їли голодуючих. І тямуючи те, ми не будемо на наших темних братів глядіти як на молодших братів, як на щось нижчого та гіршого, бо ми будемо знати, що в них-то якраз і лежить наша сила, що вони підвалина, а ми дах, що, зміцняючи їх, ми робимо добро не тільки для них, але і для себе.

Не менше глупим і мізерним видається мені також в популярних книжечках трактування мужика як дурня, недоумка, варвара. Етнографічні праці послідніх років показали нам тілько мислі, тілько поступу і розвитку в світогляді народу, що бесіда о його варварстві тепер виходить хіба смішною. Народ наш, хоч і тисячними манівцями, так як і сама наука, а доходить же звільна до далеко правдивіших, поступовіших і радикальніших думок, ніж їх має не один з його нинішніх просвітителів. Такому народові пора сказати все, а не водити його по нових, хоч і псевдонаукових манівцях. І говорити треба до нього як до свого рівного, як до батька, говорити його, зрозумілою для нього мовою, але з захованням наукової докладності і зв'язності, без лишніх фраз і моралізацій. Оставте фрази і моралізації попам, котрі ними присолюють і приперчують свої думки! Наука не знає ніяких догм і не потребує затим нічого присолювати ані приперчувати. З сього, однако ж, не випливає, щоб популярні книжечки були

сухі і педантичні: мені здається, що предмет кождої науки, навіть математики, сам в собі містить тілько цікавого, принадного а навіть забавного, що вмій тільки винайти і живо розказати се, а певно, кождий і найпростіший чоловік усе порозуміє і затямить.

Зібравши докупи все досі сказане, побачимо, що головні принципи, котрі повинні бути заховані в популярних видавництвах, коли вони мають осягнути свою ціль, т. є. правдиво п р о с в і т и т и народ, висказані ось в яких точках:

1. Видавництво повинно вестися систематично, після певного плану, відповідно до вимогів педагогії;

2. В книжках популярних треба говорити народові всю п р а в д у про природу і життя, т. є. треба вважати його не чимось нижчим, диким, неспосібним до понімання правди, а братом і батьком. Все, що ми знаємо, — ні, найкраще з того, що ми знаємо (так як наші школи своїм класичним і дуалістичним вихованням набили в наші голови велике множество всякої січки), повинні ми живою мовою в легкій і принадній формі подати народові.

Глядім же тепер, якого плану наук найліпше було б нам держатися.

Буде тому десять літ, як д. М. Драгоманов в «Правді» перший висказав у нас* потребу заведення ладу і системи в популярних видавництвах і подав начерк цілої енциклопедії наук позитивних, котрі треба розказати нашому народові в популярних книжечках. Правда, д. Драгоманов подав свій начерк при іншій нагоді, не входячи в подрібності, т. є. він вказав радше цілий обсяг завдання популярних видавництв, аніж стежку, котрою найлегше і найвідповідніше виповнити се завдання. Сміємо сказати, що досі майже нічого з його плану не виповнено.

В кілька літ пізніше загальний збір «Просвіти»* вибрав окрему комісію, котра мала уложити докладний і практичний план популярного видавництва. Комісія, як звісно, вибрана була з людей, ніколи в житті не думавших над таким планом, і майже зо всіх противних позитивному планові д. Драгоманова. Не диво затим, що комісія та, а властиво один її член і «знаменитий» педагог, обрадували матінку Русь таким планом, котрому рівних шукати хіба в урядових Stundeneintheilung'ax[1] гімназіальних, де за

[1] Розподілах годин *(нім.).— Ред.*

«наукою» релігії слідує історія природи, далі латина, відтак геометрія, затим німецька граматика і т. д. План вийшов чисто курям на сміх,— і від того часу наші педагоги і популяризатори махнули рукою на всякі плани і друкують книжечку за книжечкою як бог пошле: молитвослови і фізіологію, календарі і гігієну.

Але коли така робота досі й могла як-небудь увійти, коли досить було що-небудь надрукувати і подати народові, дякуючи богу за всяке хоч напівздорове зерно в мішку полови,— то тепер діла змінилися. Супроти руських освітніх товариств виступили до боротьби поляки. В серці руського народу, у Львові, вони здвигли «Macierz polską»*, товариство з величезним капіталом для «освічування польського і руського люду, і видають книжечку за книжечкою, зав'язують kółka rolnicze[1], закладають читальні по руських селах і містах. Воно б то й благодать для нас, коли б тим панам ходило справді о просвіті народу. Але о неї їм якраз найменше йде. На оці у них цілі політичні, а не просвіта. З того, що вони досі надрукували і що задумують друкувати, видимо, що освічування народу для них ще темніше діло, ніж для нас. Але з другого боку, їх великі засоби, їх жива агітація (хоч, може, лиш зразу) і їх самі друковані та розкидувані книжечки справедливо нам кажуть боятися, щоб вони своєю роботою не звихнули і не повели на бездоріжжя цілого діла освіти народної, і се одно, думаю, повинно заставити всіх щирих народолюбців задуматися докладно над тим, чи не належало б нам покинути дотеперішній порядок популярних видавництв без ладу і зв'язку, чи не належало б нам почислитися з усіми своїми силами і зложитися в одну сильну і одним духом оживлену фалангу? Мені здається, що нинішня пора для нас дуже важна і що коли ми тепер дамо полякам перегнатися в єдиній нашій позитивній роботі — в роботі над освітою нашого народу,— коли ми дамо їм заглушувати в народі і ті немногі здорові зерна знання, які досі засіяли наші видавництва, то ми самохіть випустимо грунт з-під своїх ніг, самохіть позбавимо себе всякої сили і всякого значіння в краю. Мені здається, що всі наші партії і котерії чей же наглядно переконалися, що у нас тепер на порядку деннім безмірно важніші діла, ніж етимологія і фонетика, ніж єдність Русі і святість обряду греко-уніат-

---

[1] Гуртки рільників *(польськ.)*.— *Ред.*

ського! Мені здається, що грозяче небезпеченство повинно б у наших людей замість фаталістичного «Русь тверда все перебуде» викликати радше воєнний оклик: «Ану, хто дужчий?» Се і спонукує мене подати свій план популярних видавництв і що більше — план одноцільної організації всіх інтелігентних сил Галицької Русі для спільної праці над освіченням і піддвигненням нашого народу в пику всім панським і назадницьким забаганкам та заходам.

Як же поперед усього упорядкувати популярні видавництва? Я думаю, що, говорячи про популярні видавництва, треба розділити їх на три купи: видавництво наукове, видавництво політичне і видавництво, повчаюче о ділах практичних: господарстві сільськім, ремеслах і т. д. Видавництво наукове — се головний двигач образования і освіти народу, і для того воно головно займе нашу увагу.

Укладати план наукового популярного видавництва на взорець «розкладу наук» в наших школах,— на нінащо не придасться. В школах наших розкладені науки крайнє непедагогічно. Замість подавати дитині зразу, поки ще пам'ять у неї свіжа, ціпка і вразливість жива, якнайбільшу масу цікавих даних про природу і людей, з котрих би вона відтак з ростом мислення вміла легко й сама виводити множество внесків,— в наших школах убивається пам'ять і розум дитини непотрібною для неї наукою чужих мов, ще непотрібнішою наукою граматики. Чужі мови потрібні для того, кому для осягнення вищого образования не досить своєї власної мови; а граматика — се прецінь філософічна аналіза бесіди, вона вимагає розвитої вже сили абстрагування і без неї стаєсь тільки механічним «клепанням». Правильно говорити і писати можна навчити й без граматики, прийміть тільки фонетичну методу писання і знай тільки учитель зручно виткнути в розговорі блуди, які поповняє ученик против складні та відміни. Не менше непедагогічно поступається в наших школах і при подаванні других, позитивних наук (окрім хіба одної математики), так що, хотячи упорядкувати наше науково-популярне видавництво справді відповідно до потреб просвіти народної, треба зовсім відорватися від нашої шкільної практики.

Живучи між народом і частенько балакаючи з ним про всякі діла, я не раз аж дивувався, як то цікаво випитую-

ться наші люди про чужі краї! Як то там виглядає, які там гори, які ліси, що там росте, які звірі, які ріки, які люди? Я не раз дуже жалкував на ту школу, котра так мало подала мені відомостей в тім взгляді. А між тим, по моїй думці, оповідання про чужі краї здужають найбільше зацікавити, і завважте, заразом найбільше навчити людей, подати їм в цікавій формі найбільшу масу цікавих фактів, не обтяжаючи їх пам'яті. Тільки, звісна річ, і тут треба покинути взірці шкільних сухих підручників географії, а радше нав'язувати географію на золоті нитки оповідань про подорожі славних і смілих людей. Зважте, напр., яку масу цікавих і важних в науковім згляді фактів можна розказати народові при описі подорожей Колумба для відкриття Америки, подорожі Магеллана навколо світу, подорожей Кука і др.

Без ніякої теоретичної підготовки, без ніяких нудних і апріорних викладів о вигляді землі, о бігунах, осі, рівнику, зворотниках і т. д. сама собою, в живих образах розвинеться при таких оповіданнях в понятті народу географія, стане немов здобутком його власної мислі, а не вивченням напам'ять і нестравним баластом незумілих термінів. А при тім же сама річ тут надзвичайно цікава; пересказати ті подорожі в скороченні для народу вимагає дуже невеликої популяризаторської спосібності,— треба тільки вмілою рукою добирати уступи; спостереження і факти, котрі могли б давати основу для дальших книжечок. А поглядіть лишень, яку безмірну многоту наукового матеріалу можна чи то при самих оповіданнях, чи то в безпосереднім прив'язанні до них подати народові! Описи різнородних звірів і ростин, різнородних фізичних і кліматичних явищ природи, різнородних людей з їх відмінними звичаями, степенями культури і порядками суспільними. Зоологія, ботаніка і мінералогія, метеорологія і фізика, історія і соціологія дадуться нав'язати до тих оповідань о подорожах і відкриттях географічних. І в міру, як в кількох книжечках назбирається досить цікавих фактів, тикаючих якоїсь з тих наук, можна потім в окремій книжечці приступити до систематичнішого викладу правлячих ними законів, поступаючи по змозі все від фактів до виводів, від єдиничного до загального. А описи подорожей і відкрить повинні наразі бути осередком цілого плану, повинні бути тим пнем, з котрого розходяться гілки на всі боки.

При викладі всякої, якої-небудь науки для народу я налягав би на те, щоб викладчик виходив не з абстракцій, не з принципів, а з якого єдиничного факту або явища. Так, напр., викладаючи метеорологію, я би радив взяти за основу, напр., опис бурі. Відки вона береться? Що таке вітер? Які бувають вітри? Яка їх причина? Як вони дійствують на воздух? Чому так дійствують? Який склад воздуха? і т. д. В такім однім описі бурі можна розказати в цікавий і займаючий спосіб і про пасати та мусони, і про хмари, дощ, град, сніг, іней, і про електричність; до такого опису бурі можна додати й цікаві оповідання про обсерваціі кліматичні, про гігрометри, про статистику бур, про проповідування погоди і т. д. І певно, що так розказана метеорологія сталась би духовою власностю народу, сталась би його здобутком. Так само при викладі фізики виходити треба з опису якого-небудь простого експерименту, котрий кождий мужик може собі повторити,— а таких експериментів множество.

Подібної методи я радив би держатися і при всіх других науках,— а описи подорожей повинні на самім вступі подавати множество таких цікавищ, до котрих би потому нав'язувались систематичні пояснення.

Як я вже сказав, безпосередньо за описами подорожей або й поміж ними в міру нагромадження фактичного матеріалу подавати й систематичні виклади деяких наук, т. є. тих, до котрих найбільше матеріалу буде нагромаджено в попередущих книжечках. До описів подорожей треба додавати й шапки, а самі описи подорожей треба так упорядкувати, щоб вони від нашого власного, всім знаного краю йшли чимраз далі в різні краї і часті світу. Виклади з метеорології, фізики (особливо гідростатики та механіки, напр., при описах кораблів і т. д.), зоології, ботаніки та мінералогії можуть слідувати за тими описами, переплітаючись, а все нав'язуючись до того, що вже було обговорене. Зоологію, ботаніку і мінералогію я радив би викладати так само, зачинаючи від єдиничних явищ і поступаючи до загальніших, напр., почавши від нашого кота домашнього, далі дикий кіт, далі другі роди котів: лев, тигр, ягуар, леопард і пр., де вони жиють, чим подібні до кота, а там дійдеться і до означення, що таке роди, розряди, родини в зоології, т. є. обговоряться найтрудніші й найважніші питання зоологічної систематики в індуктивний і приступний спосіб. При тім, мені здається,

не треба дбати о дуже докладний і обширний опис, а радше подавати факти про життя і вдачу звірів, про їх географічне розширення і т. д. Коли назбирається достаточне число таких книжечок про поєдинчі розряди, можна індуктивно іти дальше, доповняючи живучі ряди вимершими і зводячи їх до спільних предків, напр., птиці і ящірки, коні і грубошкірні і т. д. Тут вдоволиться заострену вже попереду увагу народу: чому се так? відки взялися ті різні роди? і подасться йому в неменше приступній і зрозумілій формі головні факти звірячої десценденції і головні здобутки дарвінізму. Я думаю, що науки о десценденції ніяк не можна викинути за пліт в виданнях популярних, коли в них схочемо стояти на становищі єдності (монізму) в природі: адже ж звісна річ, що наука о десценденції дає головну тривку основу монізму в погляді на живу природу, що в тім згляді перед нами тільки два виходи: або се все бог так сотворив, а тоді при ближчім розгляді запутаємся в масу суперечностей і скочимо обома ногами в дуалізм,— або се все само витворилося силою несвідомих, механічних, але від правіку однаково дійствуючих законів природи.

То само можна сказати й про ботаніку. І тут новіші праці вчених дарвіністів нагромадили таку масу цікавого матеріалу, що вмій тільки вибрати і живо розповісти, а певно займеш увагу народу ліпше і пожиточніше, ніж не знати якими моралізуючими повістями. От узяти, напр., наш таки дикий хміль. О тім, як він росте і пнеться вгору, написано в чудово гарній і цікавій книзі Дарвіна про «Пнучі ростини»* — тут і притока розказати о рухах ростин, о їх привичках, котрі не в однім разі будять підозріння о яку-небудь свідомість і розвагу, о їх цвіті, з яких частей він складається, як відбувається запліднення, які до того бувають посередники і як приноровлення ростин до тих посередників (вітру, води, слимаків, птиць і комах) витворило через природний добір різнородні чудові цвіти, барви, запахи і т. д. Цікавого матеріалу в тім згляді достачать праці Дарвіна про запліднювання зазулинців*, праці Германа Мюллера і др. Не менше цікавого предмета достачить праця Дарвіна про «Комахоїдні ростини»* і т. д.

Мінералогію, звісна річ, треба трактувати разом з геологією: глядячи на який-небудь камінь, нам далеко цікавіше знати, відки і коли він узявся, аніж докладний опис його кришталів (котрі в такій докладності і рідко де поди-

бати). Тут, по моїй думці, головно треба зайняти увагу народу камінням і покладами нашого власного краю, його геологічною будовою і геологічною минувшістю. Кілька цікавих речей можна розказати, напр., про копальні солі в Вілічці, про копальні земного воску в Бориславі, про джерела нафти в Слободі рунгурській! Починаючи від такого єдиничного явища, треба доходити чимраз далі аж до науки про повстання землі і історію її шкаралущі. Відси пряма вже стежка до науки про повстання тіл небесних взагалі, т. є. до астрогенії і астрономії. Звісна річ, тут уже треба талантливого популяризатора, котрий би вмів добре опанувати сей трудний предмет і, не попадаючи в догматизм, а з другого боку, не томлячи цифрами та гіпотезами, розказав би саме найпотрібніше, не залишаючи ніяких консеквенцій тої науки.

І так, коли, з одного боку, до описей подорожей зовсім природно і легко нав'язуються всі науки фізичні і біологічні, з другого боку, ще легше нав'язати до них такі науки, як етнографію, географію політичну, історію культури і соціології. Виклад тих наук здужає, безперечно, ще більше зацікавити простих людей, ніж виклад наук фізичних,— тільки, звісна річ, і тут не треба залишати індуктивної методи, не треба, по можності, уживати примірів гіпотетичних, а брати приміри дійсні, де би, правда, певна теорія не являлася зовсім чисто і без примішок, але де зате різні явища в'язались би, впливали одно на друге і де все те давало би множество навчаючого матеріалу.

І так, напр., для викладу науки про капітал і працю я не знаю ліпшого образчика над опис фабрики з її машинами і системами машин, з життям робітників і їх вимаганнями, з її виплатами і побічними закладами, з її відбутом, доходом і балансами. Діловодство одної фабрики дало б наглядний примір цілої фабричної продукції з її користями і недостатками. Для популярного викладу соціології прекрасні приміри бачимо в очерках Спенсера про звичаї і обичаї, церемонії і т. д.

А релігія? Чи вона ж має бути виключена з систему позитивних наук? Ні, подавайте й її, а властиво, щоб ніякому богу кривди не було, подавайте порівнюючу історію всіх релігій і вірувань, подавайте оповідання про їх початок за слідом Тейлора, Спенсера і других!

От так, я думаю, можна і треба перейти всі науки в популярних книжечках, і коли у нас буде така популярна

енциклопедія, тоді зможемо сказати, що ми совісно сповнили часть свого завдання. Кажу, часть, бо се ще не все. Для освічення народу не досить видрукувати пару сот книжечок, не досить навіть розпустити їх в народ. Для оживлення руху, для заострення цікавості потрібно ще й живого слова, потрібно цілої організації для уладжування таких відчитів.

Я уложив повище такий план популярного видавництва, котрий би, зачинаючи від найлегшого і найцікавішого, не тільки пригортав і зацікавлював людей, але і найлегший був до виповнення при наших слабих силах, а заразом не в'язаний ніякою програмою, ніякими приписами, свобідно міг би розвиватися в різні боки, всюди розширюючи і прояснюючи світогляд народу. Тепер я позволю собі уложити й другий план — упорядкування всіх сил нашої інтеліґенції, котре мало б на цілі найліпше переведення всяких освітніх планів.

Говорячи о упорядкуванні всіх сил нашої інтеліґенції, я далекий від тої думки, що вся наша інтелігенція шасть-прасть та й вхопиться до роботи над освітою і піднесенням народу. Ні, я надіюсь тільки, що все-таки, зважившн на теперішню грізну хвилю, всі щиріші і розумніші люди з-поміж неї схотять подати руку до діла. Я не думаю також робити ніяких крутих поворотів в дотеперішніх наших освітніх організаціях, я тільки бажав би, щоб вони всі взялися докупи і уладили між собою ось який п о д і л п р а ц і.

Товариство «Просвіта», як уже сама його назва вимагає, взяло б на себе видавання просвітніх, т. є. наукових книжечок після вище виложеного плану. Крім того, мало б воно вести надзір над читальнями в краю, заступати в потребі їх інтереси і давати почин та заохоту до закладання щораз нових читалень. Читальні ті були б природними осередками, відки би розходилися видання товариства поміж людей. В читальнях також владжувались би відчити про питання наукові, коли можна, про такі, котрих не було в книжечках, а як ні, то й о тім , о чім писалося в книжечках, а тільки з показуванням наглядних експериментів, з ближчими поясненнями і т. д. На відчити повинна б, по моїй думці, бути покладена велика вага, бодай два рази більша, ніж на театр. Товариство повинно б вибрати осібну комісію для уладжування відчитів по селах і містечках. Комісія та мала б старатися о людей місцевих,

спосібних до таких відчитів, а коли б таких людей в тім місці не було, повинна б там висилати хоч кілька разів до року людей посторонніх з відчитами. Так само повинно б товариство впливати й на те, щоби в кождій читальні були хоч конче потрібні средства наукові, пр[имір]ом гарні мапи частей світу і глобус. Я не перечу, що все те вимагає праці, заходів, трудів, але що з того? Може, се все не можливе? А скоро можливе і потрібне, то хтось же мусить се зробити, а коли не ми, то тим гірше для нас. Поки що тішимося тим, що народ сам по селах та містах горнеться до читалень, бажає освіти і знання, готов жертвувати послідним грошем на науку,— тішмося тим об'явом і користаймо з нього! Читальням і філіальним товариствам оставляймо повну самостійність рішання і ділання, а коли мішаємся в їх діла, то хіба заохочуючи та допомагаючи, а не спиняючи, не в'яжучи.

Друге наше освітнє товариство — «імені Качковського»— взяло б на себе вповні працю, котрою і тепер переважно займається, т. є. видавництво, повчаюче народ о ділах господарських, ремісних, взагалі о ділах практичного життя. Воно уладжувало б, частіше ніж досі, господарські та промислові вистави, закладало б по селах і містечках товариства, а радше спілки господарські, напр. для спільного годування худоби, для спільного оброблювання грунту, для спільних верстатів ремісних та заводів промислових, воно взяло б почин в закладанні кас запомогових та склепів по селах і при помочі центрального торгового закладу достачувало би селянам добрих і дешевих товарів, насінь, приладів господарських, а також винаходило б для мужицьких витворів корисні місця гуртовного відбуту, і в такий спосіб, знов-таки нічого не в'яжучи й не централізуючи, сталось би головним органом праці около матеріального піднесення народу. Мені здається, що, хотячи на тім полі зробити справді щось тривкого і пожиточного, треба не попереставати на самім навчанні і заохоті,— тут треба не слів, а приміру, дійсної підмоги. Наш народ нещасними установами минувшості доведений до того, що, крім немногих случаїв, відвернувся в ділах господарських від засади асоціації,— пора нам тепер наново вчити його тої асоціації, пора нам показати йому, як можна уладити господарську асоціацію при захованні повної автономії кождого учасника, пора нам показати йому, що можна удержати і підносити й найменше

мужицьке господарство, коли воно зв'яжеться в господарську цілість з другими такими ж господарствами. А я переконаний, що тільки таким способом можна буде охоронити наш народ, а особливо його малоземельну більшість від цілковитої економічної руїни, від цілковитого а швидкого повернення в пролетаріат[1].

Ще раз кажу: тільки господарська, ремісна, промислова асоціація може спасти наш народ від економічної руїни*, бо тільки тоді кошти господарювання уменшаться, а видатність, продуктивність праці побільшиться. Ніякі другі средства не зможуть радикально вилічити лиха. Інтелігенція наша повинна собі мати за завдання свого життя — не тільки пізнати ту правду,— вона ж ясна як день,— але по силі можності приложити руку до її осущення. Що й те діло не обійдеться без трудностей, се відома річ, але се нічого не доказує. Вовка боятися, то й у ліс не йти,— а де дрова рубають, там тріски летять. Думаю також, що назва соціалістів та комуністів не повинна нікого застращувати в нинішніх часах, коли Бісмарк пішов в «соціалісти»*, а коли, з другого боку, наші пани, пуджаючи нас соціалізмом, очевидно стараються тільки ловити рибу в каламутній воді. Ще раз кажу: хто напудиться першого-ліпшого крикуна, першої-ліпшої назви, а не подумає, що лежить в тій назві;— той не інтелігенція. Інтелігентний чоловік розважує, критикує і робить по розвазі, не боячися не то пустого крику й сміху, але не дбаючи навіть на переслідування, муки і смерть. У нас, богу дякувати, до переслідувань і мук за те діло чей же не прийде, значиться, окрім пустого крику нам нічого й боятися. Невже ж наша інтелігенція злякається такої перешкоди?

Я не подаю докладного плану, як би треба уладжувати такі господарські і ремісні спілки. Я надіюсь, що над тим вив'яжеться прилюдна дискусія і тоді я радо вискажу свої думки о тім ділі. Поки що я кажу тільки те, що завдання інтелігенції в тій справі було б: давати почин до закладання таких спілок, достачати їм розумних уміючих

---

[1] Що діло справді так стоїть, о тім переконує мене не тільки бесіда деяких мислячих мужиків, моїх знакомих, котрі й сам прийшли на тоту саму думку, але ще більше признання противника, пана А. Хмельовського*, в «Gazet'i Narodow'iй»* (1882 р.).

і чесних діловодчиків (немовбито Werkführer'ів[1] та бухгалтерів) і витворити центральний орган, в котрім би могли спілки порозумітися з собою, набувати для себе потрібні товари і при котрого помочі могли б гуртовно і корисно, без посередників і дрібних перекупців збувати свої вироби. Наша власна ремісна, промислова і хліборобська школа була б третім завданням інтеліґенції. Який жаль, що торішній прекрасний проект д. Нагірного* так якось непростимо пішов в забуття! Немов знав д. Нагірний, пишучи свій проект, що пора для нас прийде ще грізніша! Немов знала наша інтелігенція, що потрібно довести лихо до крайності, а щоб наші «грубошкірні» його почули! Чей же почують хоч тепер. Чей же за моїм проектом воскресне і світлий проект д. Нагірного!

Правда, мені самому, коли се пишу і покладаю такі величезні і важні завдання на таку інституцію, як «общ[ество] ім[ені] Качковського»,— мені самому здається, що я будую піраміду з болота, що «общество» се не піднесеться на висоту сього завдання головно через нетолеранцію до свобідної дискусії, через диктаторські замашки і котерійні зглядики своїх верховодців. Але впрочім — хто знає, може! Адже переважна часть членів того товариства— мужики! Адже ж вони ясно зрозуміють свою користь, то, певно, й схотять її осягнути! Ходить тільки о дискусію, о голосне висказання діла.

Остається ще третя галузь популярного видавництва— видавництво політичне. Тут, звісна річ, найліпше може послужити газета, котра б виходила, напр., раз на тиждень. Таку газету ми вже маємо,— се «Батьківщина»*, основана і удержувана заходом приватного чоловіка. Про її стійність і заслугу я не буду багато говорити,— се всі давно признали, а найбільше самі мужики. При ній виходить і друге не менше важне видавництво «Правотаря народного», котре поклало собі завдання — в приступнім викладі знакомити народ з обов'язуючими уставами і законами. Жаль, що «Правотар народний» виходить рідко і неправильно і що досі обговорював устави часткові і зглядно менше важні; друга його хиба — недостача порівнюючої методи в викладі. Коли діло йде не о вивченні напам'ять якоїсь устави, але о її правдиве порозуміння, то се осягається найліпше тоді, коли порівняємо тоту

---

[1] Діловодів *(нім.)*.— *Ред.*

уставу з рівнобіжними уставами, обов'язуючими в других краях. Але все те — хиби, випливаючі радше з ограничених средств і сил реакції, ніж з яких других джерел. Для того я думав би, що або теперішнє політичне товариство «Руська рада»*повинно якнайшвидше зреорганізуватися, а коли ні, то з людей щиро мислячих і не люблячих спати по кілька літ повинно заложитися нове товариство політичне, котре головно поклало б собі за ціль — будити пізнання політичних справ і інтересів між нашим народом при помочі газет, брошур і політичної агітації, т. є. закладання політичних кружків по селах і містечках, скликування громадських, повітових і всенародних зборів для обговорювання суспільно-політичних питань, подавання петицій, уладжування демонстрацій і т. д. Се товариство поперед усього мало б порозумітися з редакцією «Батьківщини» і «Правотаря», щоб ті видавництва сталися органами товариства, причім я радив би редакторові «Батьківщини» лишити у всім свобідну волю писання і говорення, так як він в дотеперішнім веденні видавництва показав наглядно, що вміє і хоче чесно та розумно вести його. Товариство постаралось би тільки о піднесення матеріального стану видавництва, о його розширення і о прилив нових сил для праці над тим видавництвом. Крім газети і «Правотаря», могло б товариство в важних случаях видавати й окремі брошури та метелики, оскільки б сього було треба.

Оттака моя думка про впорядкування праці около просвіти і здвигнення нашого народу. В чім вона не викінчена або хибна, се, надіюсь, покаже прилюдна дискусія, покаже жива дійсність, котра, звичайно, далеко дальше посуває діло, ніж усякі теоретичні розмірковування. Але щоб слово сталося ділом, треба поперед усього, щоб наша інтелігенція була інтелігенцією, щоб позбулася своєї тісноглядної котерійності та кастової зарозумілості. Треба духа толеранції і вирозумілості для відмінних особистих переконань, бо без такої вирозумілості не можлива ніяка широка організація. Треба духа свободи і любві до правди та до народу в публічній дискусії. Треба докладного і ненастанного пізнавання потреб і бажань народу. Треба щирого, безоглядного здруження з народом. Треба скільки можна закидати пусті формальності, ведучі до пустих спорів, а цінити діло не по формі, а по змісту. Треба не викликати ворогування і якої-небудь виключності в ділах національних та релігійно-обрядових, але, виразно і ясно

зазначивши в тих ділах своє становище, ограничитися на обороні нарушених прав, на домаганні повної рівноправності, впрочім завсігди кладучи натиск на те, що боротьба іде не против якого б там не було чужого л ю д у ані на шкоду його інтересів, а тільки против насилля верховідців, против несправедливої майоризації та визискування.

Будь натепер яка буде доля мого проекту,— я думаю, що осущення його не представляє надто великих трудностей, а заразом обіцює величезні користі, і то в недовгім часі. Треба тільки доброї волі, доброго розуму і доброї діяльності. Чи найдуться ті три добрі речі у нашої інтелігенції — в тім питання. В надії, що вони таки, хоч, може, не в такій мірі як треба, а все ж найдуться, я смію подати загалові наших людей ось що під розвагу:

1. Перепровадити в наших часописях докладну дискусію над усіми ділами, тутечки порушеними;

2. Скликати до Львова збір усіх щиро мислячих русинів для спільної наради; до участі в тім зборі зазвати особливо наші просвітні товариства, і коли можна, уладити так, щоб той збір, представляючий голос загалу, як інтелігенції, так і мужицтва, вплинув своєю повагою на ті товариства і поручив їм скликати знов свої загальні збори, коли можна, рівночасно, так, щоби таким способом могла статися ділом не тільки згода, але й спільна організація тих товариств, основана на вказанім вище поділі праці для народу.

Думаю, що мої внесення не містять в собі нічого надзвичайно смілого або трудного і надіюсь, що кождий русин, гаряче бажаючий добра свого народу і знищення всякої темноти та всякої кривди на світі, що кождий щирий демократ і народовець так само нетерпливо, як і я, ждати буде на перший поклик до діла, а скоро такий поклик вийде — нехай виходить відки хоче,— стане без оглядки в ряди робітників з окликом: «Ось і мої руки!»

НАШ ПОГЛЯД НА ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ

I

Недавно тому в залі ратушевій у Львові відбулося передвиборче зібрання для вибору посла до ради державної, під многими взглядами дуже цікаве. Оба кандидати, котрі на тім зібранні виступали, стараючись про мандат посольський, а також провідник зібрання, інтерпелянти і весь хор, кричачий браво та плещучий в долоні,— всі вони голосно, перед цілим світом заявили, що при всіх діланнях, мовах і заявленнях полякам ходить тільки про відбудування Польщі, що австрійська конституція, австрійський парламент і теперішнє домінуюче становище поляків в Австрії,— що все те тільки вигодні сходи, котрі мусять їх швидше чи пізніше запровадити в пожаданий храм Польщі «od morza do morza»[1].

Очевидна річ, що така незвичайна і одверто протидержавна маніфестація львівських поляків мусила звернути на себе увагу дуже широких кругів. У Відні і в Берліні взято її собі ad notam[2], намісник крайовий побачився через неї дуже в немилім положенні супроти корони і в першім пориві невдоволення схотів зложити свій уряд,— деякі польські часописи, а особливо краківський «Czas»*, виступили з гострою доганою проти загорільців, компрометуючих «невчасними» вибухами польську справу. Правда, принципіальної дискусії про саму сущність тої справи і сей факт не викликав у польській печаті. Навіть ті газети, которі раді б якнайбільше уступів зробити русинам, которі бажають для всіх притиснених справедливості (як «Dziennik Poznański»*), і ті не видять нічого ано-

---

[1] Від моря до моря *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] На замітку *(лат.)*.— *Ред.*

мального в тім яркім вибуху п о л ь с ь к и х стародержавних аспірацій у Львові, т. є. будь-що-будь на р ус ь к і й землі. Вони признають, що вибух був невчасний, нетактовний, непотрібний — але поза такі часто практичні, хвилево утилітарні взгляди дальше не ідуть. Значить, коли б інша пора, відповідна констеляція політична, то виступати з такими аспіраціями у Львові чи в Києві — і овшім можна би. Правда, ми надто і надто добре знаємо наших галицьких поляків, щоб думати, що вони з власної волі і з власної розваги, навіть по найтяжчих і найстрашніших науках караючої всяку ошибку історії, уступлять з раз занятого хибного становища. Коли котрий народ в Європі, то, певно, поляки найбільше мають вже з природи той дар — ігнорувати науку історії і обманювати самих себе до послідньої хвилі, коли, крім себе, нікого більше обманити не можуть. Хто перегляне історію польських повстань з нашого віку: в р. 1831, 1846, 1848 і 1863*,— той вичитає в ній кривавими буквами написану історію систематичного і неулічимого засліплення. Раз за разом кричачі, немилосердні факти говорили їм, що в нашім віці ідея старої Польської держави, ідея історичної Польщі мусить уважатися пережитою і безповоротно погибшою,— ні, з упертістю, гідною ліпшої справи, з ентузіазмом, викликаючим глибокий жаль, з правдиво трагічною фатальністю одно покоління за другим перлося в ту бездонну пропасть і погибало в ній. Раз за разом вони переконувалися, що всі мужики бувших польських земель, без взгляду на народність, противні навіть споминкам про історичну Польщу,— а предсі жили в тім переконанні, що назва «Polska od morza do morza» є якимсь чародійським словом, котре, в свій час кинене в маси народу, мов іскра електрична, потрясе всі серця, підойме всі руки до відбудування того раю.

Найновіші факти, про котрі ми вище згадали, переконують нас, що помимо всіх тяжких наук історії та нещасна ідея, джерело безчисленних польських ошибок і наших нещасть, не загибла в головах наших загорільців і уважається єдино спасаючою і єдино обов'язковою для кожного добромислячого поляка. Розваживши добре всю слаботу аргументів, на яких опирається та ідея, а заразом всю безліч колізій, які вона за собою тягне, ми будемо мусити прийти до сього переконання, що голошення ідеї історичної Польщі в наших часах, а особливо на непольських землях, є ділом п о л і т и ч н о б е з р о з у м-

ним, з етнографічних взглядів безпідставним, ба навіть для самої польської народності дуже шкідливим, отже ж, і непатріотичним.

Що виказування і боронення ідеї історичної Польщі в нашім столітті принесло польському народові превеликі шкоди, сього, здається, і доказувати не треба. Повстання 1831 року принесло їм, крім зруйнування краю, також страту конституції Царства Польського, спроби 1846 і 1848 принесли їм різню в Тарнівськім і битву під Гдовом, де польський мужик стояв проти польського шляхтича, принесло їм бомбардування Кракова і Львова і слідуючу за тим довголітню реакцію бюрократичну в Галичині і в Познанщині; повстання 1863 року принесло також велике погіршення їх долі в Росії і, крім того, сталося знаком до загальної реакції в цілій Російській державі. А де ж користі всіх тих жертв? Чи, маніфестуючи живучість ідеї історичної Польщі по всіх колишніх «польських» землях, поляки розбудили в тих землях почуття прихильності до тої Польщі, єдності з нею? Сміємо сказати, що ні. Не тільки на Литві і Жмуді, на Волині і Україні, але навіть у Галичині, ба особливо в польській її частині, народ поставився проти тої ідеї і проти її проповідників. Не ентузіазм, не масовий рух, а ненависть збудилися всюди проти історичної Польщі,— і той незаперечний факт пора би всім полякам, а особливо галицьким, добре собі затямити. Пора їм затямити, що патріотизм, маніфестуючий себе фразами с «Polska od morza do morza», є не патріотизмом, а навмисною або і ненавмисною зрадою на польській народності і на її кровних інтересах, котра той фразистий патріотизм без намислу посвячає для своєї утопічної цілі.

А між тим всі підстави, на яких опирається історичне становище державно-польських аспірацій, такі хиткі і слабі, що навіть воювати проти них серйозно не можна, що перший зараз луч критичного світла показує всю їх безпідставність. Бо покликуватись нині на те, що перед звиш ста літами була якась польська, хоч і з різнородних елементів, сяк чи так зліплена держава,— се прецінь не є ніякий аргумент, що така держава мусить і на будуче бути, навіть проти волі колишніх своїх складників. Держава (підчеркуємо тут слово «держава» в протиставності до «народу») доти тільки має права существования, доки

справді существує; раз вона розсипалась, то се значить, що роль її яко такої назавжди скінчена. Історія не показує нам ані одного приміру, щоб держава (не народ), раз вимазана з ряду держав, здвигнулася коли-небудь після в своїй давній формі. Не менше дитинне є покликування наших поляків-державників на мнимі унії, заключені перед 300 чи 400 роками. Ми не вдаємося навіть в то, як і ким були заключені ті унії і як додержувалися уложені в них обопільні договори. Нам досить знати те, що в житті міжнароднім, богу дякувати, досмертних і нерозривних шлюбів поки що ще не заведено, що політичні трактати — а тільки такими і то в найліпшім разі можна признати давні польсько-литовсько-руські унії — заключаються в міру обопільних потреб, а зі зміною викликаючих їх обставин самі собою тратять свою важність і своє управнення в житті народнім.

II

Один з найголовніших аргументів, котрим поляки боронять ідею історичної Польщі, є той, що нібито Польща історична мала сповняти велику місію на Сході, була «przedmurzem Europy»[1] супроти орд монгольських і татарських і несла свою культуру в дикі, безлюдні степи України, здобуті кров'ю її синів. Правда то є, що ідея культурного апостольства дуже принадна і спосібна розгрівати духу людського; жаль тільки, що історичні факти аж надто ясно свідчать, що місія Польщі лежала зовсім не тут, на Сході, що, впрочім, і та місія ніколи не сповнялася і що, отже, робити собі з неї право до реставрації історичної Польщі нема найменшої підстави. Бо пригадаймо собі, коли Польща була найсильніша? Безперечно, в добі Болеслава Хороброго*, по битві на Песім полю, де той Болеслав поразив німців, і по викупленні тіла св. Адальберта, Болеславів похід на Русь був нещасливий*,— і се повинно було показати і йому, і його наслідникам, що місія їх лежить не в руйнуванні і покорюванні братнього руського краю, а в обороні Слов'янщини проти німців. Се була, по нашій думці, правдива місія Польщі, до котрої, впрочім, перло її саме географічне положення. Головні польські ріки тягнуть до моря Балтійського, і доки б Польща була

---

[1] Аванпостом Європи *(польськ.)*.— *Ред.*

удержалась панею берегів Балтійських, доти могла би бути великою силою в Слов'янщині. А між тим вона звернулася на схід проти Русі, і що ж сталося? Не тільки що слов'янські племена між Одрою і Лабою* — природні союзники і ленники Польщі — погибли під напором німецьких князів, але слідом за ними пішли і пруссаки-слов'яни на Помор'ю, т. є. німці забрали Балтійські беріги і обсадили устя всіх великих польських рік, — замкнули Польщі її єдину природну дорогу до сили і розвою економічного. Очевидна річ, що, стративши ті безмірно важні форпости на Заході, Польща стратила з тої сторони рацію биту, побачилась сама в своїх інтегральних частях загроженою. Прастаре гніздо польського племені, Познанщина, стає чимраз більше німецькою домівкою, так як сталася нею в переважній часті щиропольська Сілезія.

У житті народів нема посвячення. Народ, котрий посвячає себе за другого, є дурнем і не знає, що робить. Найперша задача кожного народу є — стояти за своїми власними інтересами і дбати про своє власне утримання. Коли поляки говорять, що місія Польської держави була — боронити Запад Європи проти східних дикарів, то ми з уваги на вичислені тут факти історичні скажемо, що се був найбільший політичний нерозум, була фатальна ошибка поляків. Польща далеко сквапніше потребувала боронити себе саму проти напору западноєвропейського і властиво німецького хижацтва, проти різних «медведів» і «львів»*, аніж боронити той Запад проти татар, від котрих Польщі самій, а затим і Западові, дуже мало що грозило.

Але погляньмо тепер, як стоїть діло з тою ославленою місією на Сході. Що першого нападу монголів в 1241 році Польща не спинила, се річ певна,— а іменно той перший напад був найстрашніший, і раз рішучо поражені монголи могли б були надовго остатись не страшними Європі. Від того часу повторяються поменші напади монголів і татарів майже рік-річно на східні часті Слов'янщини, повторяються і тоді, коли Русь Галицька перейшла під Польщу, коли і Литва та Україна з'єдинилась з Польщею*. Ніколи не могла Польща здобутись на сильну і систематичну оборону границь. Недавно видані люстрації замків оборонних в пограничних землях руських показують нам під Ягайлонами* таке саме безладдя і недумство політичне, яке було і в XVIII віці. Татари ходили собі любенько в наші землі за «ясиром», гнали десятки тисяч людей і сотки

тисяч худоби в Крим і продавали людей в неволю. Невольники стались головним джерелом їх багатства,— кості наших людей біліли і в Царгороді*, і в Сінопі, і в Смирні, і в Триполісі, а «przedmurze Europy», «шляхта українна», бенкетувала собі, кричала на сеймиках, гарбала маєтки і робила «заїзди»*, уживаючи свого придворного війська не для оборони границь, а для грабування своїх власних братів і сусідів. Найліпшим свідоцтвом про те, як сповнювала Польща свою місію на Сході, може послужити те, що за часів Степана Баторія* Польща платила ханові кримському річний гарач 15 000 червонців і сама висилала війська коронні для мордування і вигублювання козацтва, котре було єдиним природним защитником границь польської і руської землі від татарви і, значиться, повинно було бути найліпшим союзником Польщі. Вічно пам'ятні остануться слова Наливайка*, котрий писав до короля польського, що за половину тих грошей, котрі Польща платить — і то безплодно — татарам, можна би на пограничних степах з українського народу витворити таку кордонову сторожу, проти котрої вся сила татарська не устояла би. Розуміється, що Польща тої ради не послухала, і козацтво клало голови в бою з поляками, замість що мало б оружно з ними іти проти татар і турків. За того ж Степана Баторія Польща понизила сама себе іще дужче, сповняючи роль ката на підданім турецькім Івані Підкові*, претенденті до господарства Волоського. Єдиний факт, котрий поляки розтрублюють яко велику побіду западної культури над ісламом,— битва під Хотином*, де зістав побитий султан турецький Осман*,— доконаний зістав так, як повинна була б вестися вся східна політика Польщі. Козаки під проводом Сагайдачного* з'єднались тут з поляками зовсім добровільно,на основі однаких прав; ватажок козацький стояв з своїми людьми осібно від шляхти, і шляхетські гетьмани не вглядали в те, що роблять козаки. Се тільки (хоч і не обійшлося без тисячних передрачок і прикростей) і хоробрість та відвага козаків довершили побіди.

Але се був факт єдиничний, незвичайний і не міг викликати рішучого звороту в політиці. Полякам завжди бажалось не рівноправності, а панування, не свобідної федерації, а поневолення. Вони воліли платити дань ханові кримському, як входити в вільні, хоч і як корисні условія з «хамами» і бунтівниками.

Коли вже й припустити, впрочім, що Польща мала яку-небудь місію на Сході, то сповняти її могла вона лиш тоді, коли би була мала свобідний доступ і панування на берегах Чорного моря. Ріки Східної Європи тягнуть всі до тої великої котловини, котра становить невелике огниво, в'яжучи Європу з Азією Передньою. Пануючи на Чорному морі, Польща справді була б мала не тільки ключ до Царгорода,— була б в кожній хвилі могла загрозити тоє серце цілої сили отаманської, була би сталася правдивим передмуром християнства, не посвячаючись при тім ні для кого, противно змагаючись багатством і освітою швидше і безпечніше, ніж не одна західноєвропейська держава. Спосібностей до заняття такого домінуючого становища на Сході було багато; ненастанні походи козацькі на Чорне море, спроби козаків до заснування постійних і сильних кошів на устях Дністра і Дунаю, виразні і розумні ради козацьких старшин повинні б були отворити очі польським політикам на їх властиву ціль. Та ні! Польща не вміла здобутися ніколи настільки політичного розуму, щоб стати рішучо на одну дорогу, а то іще й на дорогу свобідного і чесного відношення до руського народу, котрий будь-що-будь мусив би був статися головним агентом тої східної політики, котрий за всі свої услуги Речі Посполитій домагався тільки рівноправності, а не хотів бути підніжком і підданим вельможної польської шляхти. Шарпана внутрішніми роздорами і «rokosz'ами»[1], Річ Посполита проспала і добрі ради, і добрі случайності до опанування берегів Чорного моря і дійшла вкінці і тут до крайнього упокорення, коли турки забрали їй найкращі части східної окраїни — Поділля з Каменцем аж по Збруч*. Чи можна ж в виду всього того сказати, що Польща мала і сповняла яку-небудь місію на Сході? А оборона Відня через Яна Собеського*, на котру поляки так люблять покликуватися як на найвищий тріумф своєї місії, була, по-перше, єдиничним фактом, котрий нічого не доказує в користь будучої реставрації Польщі, по-друге, була актом більше фантазії і чувства, ніж політичного розуму, а по-третє, була актом настільки припізненим, що коли б Польща до того часу сповняла була належито свою місію, то, певно, не потрібно б було Собеському бігати під Ві-

---

[1] Бунтами, заколотами *(польськ.)*.— *Ред.*

день, бо турки могли б бути вже так ослаблені, що й не подумали б про напад на далекий Відень.

А між тим скільки-то горя, братніх усобиць і руїни покликала за собою диверсія поляків від заходу на схід! Замість боронити себе, а затим і всю Слов'янщину від походу німців, поляки своєю нещирістю і політичною безтактовністю та жадобою панування над своїми ж братами піднімали проти себе всіх, з ким тільки ввійшли в ближчі зношення, підняли проти себе руський народ, котрий, уладивши з ними дружні, братерські, федеративні зношення, повинен би був зовсім природно стати лицем до сходу проти татар і заразом служити полякам опорою в їх боротьбі з німецтвом. Тільки ж певна річ, що такий союз міг уладитись тільки на основі федерації при застереженні взаємної свободи і незалежності. Всі представителі Русі в перших часах унії політичної (від часів Ягайла) стояли іменно на тім становищі, дуже ясно добачаючи його необходимість. Але полякам не того було треба. Перті з заходу німцями, вони перлись самі на схід, шукаючи тут панування і збагачення і находячи гріб. В тім гробі лягла остаточно й ціла історична Польща, безславно, покрита ганьбою. Її погробовці, що силувались іменно на тих окраїнах знов воскресити її з гробу, забули про те, що хто погиб безславно і похоронений в не своїй землі, той не воскресне ніколи.

III

Коли б у нас була яка-небудь склонність до віри в фаталізм, то пильний розгляд в історії Польської держави і в теперішнім поступованні представителів її традицій дуже міг би зміцнити нашу віру. Так і здається, що польські верховодячі сили з давен-давна призначені були на те, щоб не бачили ані своїх ворогів, ані своїх союзників там, де вони дійсно були. Ми вже показали фатальне непорозуміння поляків щодо історичної місії Польської держави, непорозуміння, котре мусило згубити її. Не менше фатальною сліпотою здаються бути поражені ті провідники Польщі і щодо вибору союзників та помічників.

Польська держава, стояча на границі між германством і слов'янством, під грозою винародовлення повинна була почути свою солідарність з слов'янством, а особливо з Руссю, і лучитись з нею по добрій волі проти німців. До того союзу повинні би були пристати і племена литовські, біло-

руські, а в дальшій лінії і великоруські. Очевидна річ, що в тих давніх часах, коли віроісповідання становило важну і живу струну в національнім житті, політичний розум наказував Польщі і в тім взгляді єднатися з прочими слов'янами і відпирати від себе німецтво також під видом католицизму. Досліди нашого ученого крил[ошанина] Петрушевича* доказали, що східний обряд був первісним обрядом також і поляків, що іменно після того обряду хрещений був перший король польський Мешко* св. апостолами Кирилом і Мефодієм. Не могучи, однак, наразі остоятись проти німецької переваги, король той прийняв після католицизм, щоб не дати німцям поводу нападати на Польщу яко на край поганський. Що крок той був не тільки неполітичний, але і непопулярний, се доказують нам факти народного бунту по смерті Болеслава Кривоустого*, коли-то польський народ мордував католицьких ксьондзів (німців), нищив церкви і рубав хрести. Народ дуже добре почував, що католицизм принесе йому також суспільний гніт, а королі повинні були почути, що він відділить їх від прочого східного слов'янства, а, породивши в них духа нетолеранції, з часом попхне до братовбійчої війни проти рідних, іменно на утіху і користь їх відвічних ворогів, німців.

Взагалі мусимо сказати, що переняття католицизмом принесло Польській державі і польському народові необчисленні шкоди. З ким тільки в пізніших часах ввійшли в зношення поляки, сейчас вивертали наверх свій католицизм, немов їжак свої колючки, показували дух нетерпимості і охоту до навертання, задаючи зараз на вступі брехню своїм обіцянкам. І так, напр., ославлена унія особиста з Литвою заключена була нібито на підставі автономії обох країн і обох обрядів, а між тим Ягайло, хрещений вже по гречеському обряду, зараз по приїзді до Кракова мусив другий раз хреститися по обряду латинському,— то значить, поляки в дусі помимо всяких умов уважали східний обряд поганською вірою, для котрої всі умови неважні (Iereticis non est servanda fides[1]). Се і був після провідний принцип всієї руcько-польської політики.

У кривавих і крайнє сумних війнах козацьких побіч національного і соціального зустрічаємо також виразно

---

[1] Даного єретикам слова дотримуватись не обов'язково (*лат.*).— *Ред.*

зарисований мотив релігійний. Руські братства ведуть довгу і завзяту боротьбу проти католицизму і унії. Спроваджені до Польщі єзуїти вносять з собою і інквізицію релігійну, і вже 1689 року гине перша її жертва, шляхтич Ліщинський, на огнянім кострі. Розпочинається доба пітьми, упадку і розкладу зразу умислового, а дальше і суспільного та політичного в Польщі. Інакше і бути не могло. Католицизм-бо, як знаємо, є силою інтернаціональною і зовсім противною почуттю всякої народної окремішності. Єднаючися з ним, Польща іменно підтинала в самім корені можливість свого существования, бо католицизм ставив її ворожо до Сходу, т. є. до її природних аліантів, а зате хилило її до Заходу, т. є. до сильніших від неї ворогів, котрих жертвою мусила вона статися часть по части.

Всі нещастя, які навів католицизм на Польщу, зможемо зважити хоч у приближенні тоді лише, коли візьмемо на увагу, напр., той факт, що коби б не католицизм, то Польща, певно, була би притягла до себе і цілу Росію по смерті Годунова, і першого Самозванця, між тим коли невчасні католицькі замашки накликали на поляків тільки різню в Москві. А які би були наслідки того поєднання для цілого слов'янського світу, сього нині і найбуйнішою фантазією збагнути не можна*.

Задалеко нас завело би, якби ми хотіли вичисляти всі політичні ошибки поляків, до котрих довело їх уперте обставання при католицизмі. В їх нещасливих повстаннях XIX віку дзвеніла дуже виразно і католицька струна, ба навіть декуди уживано католицизму яко средства до сфанатизування темних мас народу в цілях відбудування Польщі. У Познанщині уперте обставання при католицизмі навело на поляків всю ваготу культуркампфу і ідучого поруч з ним онімечення, і, змусивши поляків дружитися з ретроградними католицькими фракціями, стягло і на них, що то завжди величали себе поборниками свободи і поступу, одіум обскурантів і ретроградів. Те саме повторяється і в Галичині, де польська шляхта з католицьких мотивів єднається з клерикалами німецькими, спроваджує на нашу Русь єзуїтів, уладжує формальні гоніння на трираменні хрести, агітує проти руського календаря, мішається до руського богослужіння, здвигаючи круг нього цілу систему надзору і шикани. Вічно одна і та сама історія, одні і ті самі поляки, котрі від часу анабаптиста Ягайла нічого не забули і нічого не навчилися. Там, де би треба єднати собі

прихильників, вони з цілою усильністю роблять собі завзятих ворогів, а там, де би повинні бачити противника, вони запобігають ласки і в'яжуться в союзи. Ми не помилимося, твердячи, що ціла завзята ненависть до Росії викликана в дуже великій часті різницею віросповідань. Адже ж Прусси і Австрія так само причинилися до розбору Польщі, так само усмиряли польські повстання, хапали і морили по тюрмах польських конспіраторів, а прецінь на них не тільки не звернулася така горюща ненависть поляків, але противно: в Пруссах онімечені польські магнати, як Радзівілли, славляться підпорами трону, а в Австрії ціла верховодяча часть шляхти всіми силами поперлася до підпирання трону і династії з окликом: «Przy tobie, N. Panie, stoimy i stać chcemy!»[1] Не можна заперечити, що з вузько утилітарної точки погляду таке союзництво для шляхти мусить нести не одні користі, але з принципіально-політичної сторони се діло представляється далеко не так корисно. Не тільки австрійський двір, але і сама здорово мисляча (і тим самим невелика) часть шляхти понімають дуже добре, що багато більше від того, що досі дано галицьким полякам, на будуче Австрія не може їм дати і що затим мрії про відбудування Польщі через Австрію і крики на тему:«Наша делегація до Відня репрезентує весь народ польський»— є тільки дитячою забавкою здитинілих трибунів людових і політиків á la «polityk lwowski» з «Szczutka»[2].

Австрія не може дати галицьким полякам багато понад те, що дала їм досі, не ображаючи інтересів других провінцій і народностей, а спокійна, лавіруюча і з засади дефензивна політика Австрії є зовсім противна авантурничій політиці польських державників. Вже ті одні причини повинні би достаточно показати полякам, що, в'яжучись з Австрією, вони з-поміж трьох можливих союзників вибирають того, котрий їм найменше може дати. Але тут знаходить сук: Росія православна, а Прусси протестантські, досить підстав, щоб звернути свої симпатії до католицької Австрії. Католицизм і тут рішає в ділі життя і будучини народу. Бо розважмо наслідки сього союзу для інших частей польського народу. В Познанщині Прусси, зане-

---

[1] Коло тебе, наш пане, стоїмо і стоятимемо! *(польськ.)* — *Ред.*

[2] За прикладом «політики львівської» з «Щигля» *(польськ.)*. — *Ред.*

покоєні пєревагою поляків в Австрії, стараються їх зробити безсильними у себе — германізують, здобувають п'ядь за п'яддю польської землі в німецькі руки. Не менше занепокоєна тим і Росія, котора дуже добре знає, що всякий наріст польської сили в котрій-небудь з сусідніх держав при живих аспіраціях до відбудування Польщі є заразом хмарою, грозячою її спокоєві і цілості. І розуміється, Росія і собі не вважає потрібним давати полякам конгресовим більше свободи і самоправності — знов на шкоду цілого народу.

Інтереси польського народу і його будучини з ге- і етнографічного взгляду пруть до союзу з Росією, котора в разі запевненої симпатії і помочі поляків не тільки могла би н а й б і л ь ш е дати польському народові, але, зробивши Конгресівку* самоправною і національно обезпеченою областю, витворила би з неї зовсім природно центр притягаючий і опору національну для всіх окраїн польського народу, стоячих під сусідніми державами: для польської часті Галичини, Сілезії і Познанщини. Коли б не повстання 1831 і 1863—4 років, Конгресівка була б нині займала в Росії подібне становище, як Фінляндія, була б мала свою конституцію, рідну мову в школах і нижчих урядах, більшу свободу печаті, зборів і товариств і не була б потребувала проливати стільки крові на те тільки, щоб погіршити аж до безвихідності своє положення. Та ні, нещасні змагання до відбудування історичної Польщі і викормлена католицизмом антипатія до Росії, не міркована і крихтою політичного розуму, все те попхнуло поляків на хибну, похилу дорогу. Але і тут що показується? Росія, та Росія, на котру поляки-емігранти не мали досить слів ганьби і проклять (Nie mam na was hańby slowa, nie że język moj ubogi, lecz że piękna ludzka mowa, by się koloć[1] і т. д. Krasiński*) — вона найменше потрафила зашкодити полякам помимо окричаної русифікації. Недавно опублікована конскрипція Варшави* потверджує, що від р. 1830 до 1880, отже в 50 літах найтяжчого гніту, елемент великоруський у тім місті не змігся, а противно, ослаб! Очевидна річ, що противник, котрий є так безсильний для шкодження, а так потужний для помочі, роджений є властиво

---

[1] На вас у мене слів ганьби не вистачає. І не тому, що вбога моя мова, а тому, що людські слова занадто хороші, щоб ними шпетити *(польськ.).— Ред.*

не на противника, а на союзника, тим більше що тільки свобідна Конгресівка може дати опору придавленій Познанщині проти поступаючого на схід великими і тяжкими кроками німецтва. Галичина, хоч би вона дістала від Австрії і золоті гори, і цілковиту перевагу польського елемента, і цілковите вимазання русинів з списку підданих австрійських, хоч би перемінилася яким чудом божим в цілковито і чисто польську країну, все-таки останеться заслаба, щоб допомогти Конгресівці, а особливо Познанщині. Тільки ж, звісна річ, ніяке чудо боже для порятунку поляків не станеться, і самі вони перестали вже його надіятися, а і в самій Галичині, скріпляючи свій натиск на русинів, вони скріпляють і будуть скріпляти реакцію народно-руську,— т. є. з а п о б і г а ю ч и *в г о р і* л а с к і с р е д с т в і с и л и д л я м о ж л и в о г о в і д б у д у в а н н я і с т о р и ч н о ї П о л ь щ і, в о н и р і в н о ч а с н о *в д о л и н і* н и щ и т и б у д у т ь о д н у п і д в а л и н у п о д р у г і й, н а к о т р и х є д и н о м о г л а б і п о в и н н а б о с н о в у в а т и с я ї х в л а с н а, н е і с т о р и ч н о - д е р ж а в н а, а л е *н а ц і о н а л ь н о - е т н о г р а ф і ч н а* с а м о с т і й н і с т ь.

IV

Нашу попередню статтю постигла конфіската, і ми печатаємо в розділі III тільки оставшийся її недогризок, у котрім, впрочім, сказано є все, що потрібне для порозуміння нашої дальшої аргументації.

З дотеперішнього нашого представлення кожний ясно побачить, на яких-то слабих підставах опирається і до яких політичних ошибок доводить поляків їх історично-польське становище. Але найкращим доказом слабості того становища є те, що самі поляки — не демократи-автономісти, але всі верховодці бодай від 1848 року н е в і р я т ь в с и л у і п р а в о т у т о г о і с т о р и ч н о г о с т а н о в и щ а, не в і р я т ь в і д е ю і с т о р и ч н о ї П о л ь щ і. На око може таке речення видатись парадоксом, особливо коли зважимо стоси шовіністичних брошур з девізом «Polska w dawnych granicach»[1], копиці бесід, множество агітацій і цілу систему винародовлення, котрою

[1] Польща в давніх кордонах *(польськ.)*.— *Ред.*

вони віддавна стараються ущасливити нас — а все в імені історичної Польщі. Але при ближчій розвазі покажеться, що іменно той їх гарячковий поспіх, раз, до цілковитого заперечування якої б там не було руської справи, а відтак, коли се показалося неможливим, до повертання русинів у поляки, то через латинізацію нашого обряду, то через касування нашого письма, то через випихання нашої мови з шкіл, з урядів і з товариства,— що іменно ті їх ненастанні заходи зраджують нам, що фрази про історичну Польщу навіть в їх устах є тільки фразами і що вони в глибині свого серця дуже добре то чують, що Польща може бути тільки для поляків і складатися тільки з поляків. Стараючися зробити нас поляками в ім'я історичної Польщі, вони, самі про те не знаючи, стають на становищі не історичної, а етнографічної Польщі, т. є. іменно на тім становищі, котре каже: Польща для поляків, але Русь для русинів. Винародовляючи русинів, поляки стараються посунути границю етнографічної Польщі дальше на схід,— але в принципі стоять очевидно за етнографічною, а не за історичною Польщею.

Правда, ми дуже добре се знаємо, що наші, особливо галицькі, поляки по старій пам'яті готові узнати кожного, хоч би і найліпшого поляка зрадником і запроданцем, коли він зважиться натякнути їм про етнографічну Польщу. Але нас, далеких від яких-небудь претензій до польського патріотизму, той взгляд не може і не повинен в'язати. Противно, яко один з народів, входивших колись у склад історичної Польщі, котрому тая історична Польща дуже і дуже солоно далася взнаки, ми всіма силами є і мусимо бути противні реставрації тої Польщі на руських і других непольських землях. Ми мусимо протестувати проти відбудування історичної Польщі будь в якій-будь формі: чи шляхетській, чи навіть демократичній, бо ми знаємо дуже добре, що всяка Польща в давніх границях значить для нас майоризацію, притиск, упослідження і — винародовлення. Але, відрікаючись від історичної Польщі, ми яко демократи і автономісти зовсім нічого не маємо проти Польщі яко народу, проти Польщі не в давніх історичних, а в етнографічних границях.

Сприяючи з серця кожній народності, а тим більше слов'янській, і до того такій, з котрою доля поставила нас

у безпосереднє сусідство,— бажаючи для себе невинного питомого розвою на власних народних підставах, ми бажаємо того самого і для поляків. Почуваючи аж надто доткливо погубність для власної народності тих кордонів, якими вона в теперішній хвилі є розчетвертована, ми живіше, ніж хто-небудь другий, могли б співчути і з поляками, остаючими під тим взглядом у подібнім до нашого положенні. Почуваючи незнищиму і історією в нас вихована ненависть до всякого гніту і насилля, ми бажаємо повної національної і політичної свободи і полякам. Але тільки під тим необхідним условієм, якби вони раз назавжди зречуться опіки над нами, раз назавжди покинуть думку будувати історичну Польщу на непольських землях, а стануть, так само як і ми, на становищі Польщі чисто етнографічної. Правда, ми знаємо добре, що, відрубно взявши, і наші і польські сили будуть доволі слабі, але знов і то певна річ, що сила поляків ніколи не буде угрунтована притиском і винародовленням других народностей, особливо в теперішніх часах, коли почуття народної самостійності і повної рівноти починає будитися во всіх і найменших народах: не тільки в русинах, українцях, але і в білорусах, литовцях, естах і др. Стерти з лиця землі всі ті народності в наших часах, зробити з них всіх поляків,— дс сього польські сили замалі, і всі спроби винародовлювання, яких вони тепер хапаються, виходять дуже нужденним і — скажемо прямо — дуже нерозумним і не політичним дражненням іменно тих елементів, котрих розвій, і свобода, і приязнь для цілої будучності польського племені є безмінно важними.

Бо коли раз станути полякам одверто на етнографічнім польськім становищі і зректися узурпованої і на нічім реальнім не основаної гегемонії над всіми непольськими народами, то першим ділом їм прийдеться признати, щс польського народу є не 20, як вони досі твердять, а ледве 8 мільйонів, і щовін, відтятий звсіх сторін від моря, розселений серед отвертої, малоплідної і досить убогої країни, з природи своєї засуджений на слабість іекономічну, і політичну. А маючи се на увазі, розумні і тверезо в будучність глядячі поляки будуть мусити старатися позискати прихильність сусідніх племен, а головно племені руcько-українського, заселяючого най-

багатші в полудневo-східній Європі, а до того к морю і великим рікам прилягаючі землі. Є се до безперечності певна річ, що відірвана від нашої Русі Польща ніколи не може здвигнутися, але скорше чи пізніше станеться вся німецькою здобиччю. Але ж не менше певна річ і те, що силою придавити нашу Русь, винародовити її Польща також не зможе. Єдину поруку ліпшої будучності обох народів ми бачимо тільки в їх федеральнім зв'язку між собою і з другими сусідами, в зв'язку, основанім на якнайповнішій рівноправності і автономії кожного окремого народу, де б другий народ ніколи не мав права вмішуватися в домашні справи сусіда або держати над ним яку-небудь опіку.

Звісна річ, що натепер нам ще далеко до осущення таких ідеалів, і може бути, що декому навіть злишньою видасться наша розмова про такі діла в газеті, посвяченій справам «реальної політики». Але ми надіємся, що кожний так мислячий змінить свою мисль, коли розважить ось що:

Реальною політикою ми називаємо таку політику, котра, спираючись на докладних студіях минувшості і теперішності, може дати нам якнайясніші і найдальші вказівки взглядом нашого будучого поступування. Без далекоідучих і ясних провідних ідей нема нині ані писателя, ані тим менше доброго політика,— а таких провідних ідей у першій-ліпшій хвилі на дорозі не знайдеш,— вони мусять бути витворені життям, викормлені сердечною кров'ю народу, вони є його найдорожчою і найсвятішою скарбницею. Хоч і як далеко в памороці будучини блищать вони як ідеали, то прецінь у кожній даній хвилі, при кожнім дрібнім практичнім кроці не є то все одно — мати або не мати провідних думок, так як не все одно, вирушаючи в дорогу, знати або не знати наперед, чи їдемо до Киева, чи до Кракова. Хто уважно перегляне нашу минувшість, особливо за послідніх 30 літ, тому аж надто ясно стане, що іменно найбільша часть наших політичних блудів походила з того, що ми пішли наосліп, без виразної програми, не знаючи, чи ми ідем до Киева, чи до Кракова, чи до Москви, а кінець кінцем вийшло з того, що попросту моталися і топталися на місці і, стративши не одну щасливу пору ділання, опинились нині на незавиднім становищі політичного зера.

От чому тепер, у тяжку для нас пору шарпаючих нутро наше польсько-шовіністичних агітацій, нам дуже на часі

всесторонньо вияснити собі своє становище, свої цілі і дороги не тільки взглядом себе самих, але і взглядом наших найближчих сусідів. Заглядаючи на підставі пізнання теперішності і минувшості дальше в будучність, аніж можуть заглянути вони, засліплені своєю партійною вузькоглядністю, ми сміліше зможемо боротися з противностями, наберемо тої певності і того політичного такту, що пливе з ясного зрозуміння ситуації і всіх її консеквенцій. Стоячи сильно на нашім демократичнім і федеральнім становищі, працюючи серед власного люду над його добром і здвигненням, ми згорда будемо дивитися на рівно безсильні, як безтактні замахи наших противників, — противно, з свого ясного і високого становища зможемо їм подати слово остороги і вказати пропасть для їх власної справи, котру вони коплють власними руками, роздуваючи сквапливо ненависть проти себе у сусідніх з ними племен. З того становища ми зможемо ad oculos[1] виказати їм, шо згідливе і братерське — не опікунське і не кулачне — поступування з нами л е ж и т ь б і л ь ш е в ї х в л а с н і м, н і ж у н а ш і м і н т е р е с і, так як без нас вони ніяк обійтися не зможуть, а нас придушити і стерти з лиця землі тим паче не зможуть,— і що затим політичний розум і так їм самим наказує якнайскорше закинути всякі агітації проти нашого обряду і нашої народності і їм першим простягнути до нас руку згоди і признати нам всі застережені наші права.

Не говоримо яко ідеологи. Ми любимо доводити кожну думку до ідей консеквенцій, хоч і як не раз ті консеквенції суперечні з дійсністю. Але все-таки, бачиться, ніколи то не зашкодить, як би то якась справа «по-божому та по-людськи» повинна бути. Що ми, проте, ані на хвилю не тратимо з очей і живої дійсності, що ми дуже добре знаємо, чого нам тепер від неї надіятися, а чого ні, се ми чей же не раз доказали в попередніх статтях, заміщених у «Ділі»*. Що поляки не протягнуть до нас руки до згоди, не зречуться добровільно над нами опіки, не стануть на чисто демократичнім і федеральнім становищі етнографічної Польщі (а бодай не швидко стануть на нім) — се ми, пожалься боже, дуже добре знаємо. Але іменно для того іще і іще раз кажемо: т и м г і р ш е д л я н и х!

1883

---

[1] Наочно *(лат.)*.— *Ред.*

ВОСКРЕСЕНІЄ ЧИ ПОГРЕБЕНІЄ?

I

Справа змартвихвстанців, recte[1] єзуїтів, recte ультрамонтанського католицизму*, стоїть нині на порядку деннім не тільки у нас, але і в цілім цивілізованім світі. Так і здається, немовби католицизм, пригадуючи собі давню свою могучість, вібрав послідніми часами всі свої сили, щоб ще раз запанувати над світом. «Syllabus»[2] покійного папи Пія IX*, громлячий цілу науку, культуру і думку новіших віків, був першим рішучим голосом того воскресаючого католицизму, першим його бойовим сигналом. В логічній консеквенції за «Syllabus'ом» мусили слідувати енцикліки папи Леона XIII, рекомендуючи поворот до філософії св. Томи з Аквіна*.

І коли судороги того воскресаючого католицизму далися чути з більшою або меншою силою по всіх краях цивілізованого світу, в Північній Америці і Англії, в республіканській Франції і протестантській Німеччині, то з не меншою, коли й не більшою силою мусили вони озватись і в Австрії. Для місії католицької представляє Австрія дуже велике і вдячне поле. Зложена з різноплемінних і в різних напрямах змагаючих народів, вона містить в собі багато народів католицьких, але не менше того й не католицьких, так що в самім внутрі Австрії єсть поле для католицької пропаганди. Обставини остільки улегшують тую пропаганду, що народи, входячі в склад Австрії, по більшій части дрібні і жиючі з собою в племінних, історичних та суспільних антагонізмах. Відси випливає конечність правительства сильного, сильнішого від кождого поодинокого

---

[1] Насправді *(лат.).— Ред.*
[2] Список, перелік *(лат.).— Ред.*

народу, і конечність династії вищої понад всі зміни систем правительственних і констеляцій партійних. Династією держиться Австрія яко цілість, — а династія єсть католицькою.

При таких обставинах, корисних для католицької пропаганди, яка ж єсть ціль її в Австрії? Окрім загальноконфесійної, має католицизм в Австрії ще й велику політичну ціль. Провідники католицької церкви ніколи не зводять ока з востока, з Росії, досі православної. Як той древній Катон* кінчив кожду свою бесіду в римськім сенаті пригадкою о потребі зруйнування Карфагена, так в Ватікані один наслідник Петра другому передав незмінне римське «Ceterum censeo — Orientem esse convertendum»[1]. Австрія з своєю католицькою і апостольською династією єсть в очах Риму тим великим розсадником, з котрого мають розростися далеко на схід і на північ буйні паростки католицизму. Австрія яко така повинна бути після планів римських одноцілою і рішучо католицькою державою, повинна статися могучим і тісно зорганізованим отрядом тої великої ecclesia militans[2], котра швидше чи повніше має рушити на схід. Чи ж диво, що і пропаганда католицька у внутрі самої Австрії мусила послідніми роками прибрати широкі розміри, мусила статися ділом первостепенної важності як для цілого католицького світу з одної, так знов і для інтересованих тут пасивно чи активно народностей і партій з другої сторони?

Ще ж доки керму правительства в Австрії держали т[ак] зв[ані] ліберали, т. є. елементи переважно некатолицькі, а то й безконфесійні, то і пропаганда католицька в Австрії не могла вестися так голосно, урядовим способом. Але хвилі воскресаючого католицизму враз з іншими історичними хвилями з кінцем 1870-их років підмили нетверде становище австрійського лібералізму і довели його до упадку. На місце Лассера* — Ауерсперга* наступило міністерство Таафе*, інавгуруючи т[ак] зв[ану] політику поєднання в дусі католицькім і на грунті католицизму. Католицькі елементи Австрії подали собі руки, розібрали поміж себе власть і впливи. Тірольці, і поляки, і чехи стрітилися на тім спільнім полі. На нову зміну в цілім

---

[1] Зрештою, я вважаю, що східна [церква] повинна бути навернена *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Войовничої церкви *(лат.)*.— *Ред.*

ході австрійської політики, інавгуровану ерою Таафе, радісно відкликнувся Ватікан, устроюючи велике і шумно інсценоване Кирило-Мефодіївське свято; з «апостольського престола» прокламовано католицький панславізм в Австрії.

Кирило-Мефодіївське свято було з сторони Ватікану великою маніфестацією в інтересах Австрії. Католицька місія Австрії і у внутрі і на сході зістала там недвозначно замаркована; правительству австрійському в широких начерках показано цілі, до котрих повинно змагати. І від того часу воно справді пройшло вже добрий кусень дороги після показаної з Риму маршрути. Досить буде вказати на перефорсування нової устави шкільної, на щасливе пересадження католицьких більшостей в деяких соймах крайових і вкінці наявне урядове підпирання єзуїтсько-змартвихвстанської пропаганди та на мовчаливе, але очевидне признання «престолові апостольському» важної інгеренції у внутрішні церковні діла поодиноких провінцій. Досить буде пригадати такі, спеціально нас, русинів, дотикаючі факти, як віддання добромильського монастиря єзуїтам, реформа василіан* при помочі тих же єзуїтів, усунення митрополита Іосифа, основання інтернату змартвихвстанців во Львові при помочі сойму і під опікою польської аристократії, вплив патрів Рідля та о[тця] Калінки* на верховників нашої львівської архідієцезії і редагування органу тої архідієцезії в дусі тих патрів, а вкінці неудавшіся плани єзуїтські з з'їздом одпоручників руського духовенства во Львові. Всі ті і другі численні факти свідчать нам аж надто ясно, що русини становлять також немаловажну цифру в рахунках католицько-єзуїтської пропаганди і що на них звернено послідніми часами дуже бачне око.

Хто тільки раз поверхово гляне на карту руcько-української землі і зверне увагу на історію та теперішнє положення руcько-українського племені, тому відразу стануть ясними причини, для яких воскресаючий католицизм так гаряче ними занімається, так старанно і систематично насилає нам своїх апостолів і силується нас притягнути на свою сторону. Самим своїм географічним положенням на розграниччі між північною а полуденною і західною Слов'янщиною, в найкращім кліматі, повздовж Чорного моря, край наш призначений відіграти велику ролю в цілій будущій судьбі Східної Європи. Він становить не тільки ключ

до внутра Росії, але заразом і найбільше джерело її сили; позбавлена України Росія втратила би всяке значення на Чорнім морі і на Балканськім півострові, відтята була б від цілого майже слов'янського світу. Етнографічно Русь-Україна представляє для католицько-єзуїтської місії дуже понадну ціль. Розділена між три держави, нищена матеріально від віків, донедавна (а в великій части і досі) гнетена могучими противниками, котрі би бажали її цілковитого винародовлення, позбавлена маєтних і упривілейованих, а тим самим незалежних і смілих провідників, вона попри те в масі народній представляється так однаковою на цілім величезнім просторі, як рідко котрий інший народ. Одинокими майже провідниками того народу суть священики, звичайно убогі, родиною обтяжені, від іноплемінних панів та консисторій залежні. Здається, що корисніших условій для католицько-єзуїтської пропаганди і придумати не можна. Правда, в тій части нашого краю, що під Росією, поки що пропаганда тая не може мати ніякого доступу. Але патри уміють ограничитися і думають зовсім справедливо, що ліпший воробець в руці, ніж ворона на вербі. Коли їм удасться зовсім окатоличити русинів галицьких, то при їх помочі далеко легше буде найти доступ і до русинів закордонових і зробити вилом в православній єдності Росії. Такий рахунок роблять єзуїти pro domo sua[1].

Чи окрім виглядів на окатоличення з часом цілого руcько-українського племені показують єзуїти Австрії ще й другий рахунок, а іменно такий, що з окатоличенням русинів-українців зовсім конечно пересунеться і центр гравітації того народу, що русини-католики з-за кордону природніше звертати будуть очі на слов'янсько-католицьку Австрію, ніж на православну Росію,— сього ми документно не знаємо, хоч деякі зовсім недвозначні факти, а іменно становище австрійського правительства в справі добромильській і василіанській, кажуть нам чогось подібного догадуватися. Але єсть ще в Галичині третя сила, з котрою католицька пропаганда повинна була згодитися для спільного ділання на землі руській. Тою силою суть поляки.

Правда, поляки-католики, а особливо шляхта польська, відзначується побожнестею, доходячою часто аж до біготерії. Але з другого боку, та сама шляхта польська зітхає ще раз в раз за утраченим раєм — історичною Польщею,

---

[1] Для свого дому (*лат.*).— *Ред.*

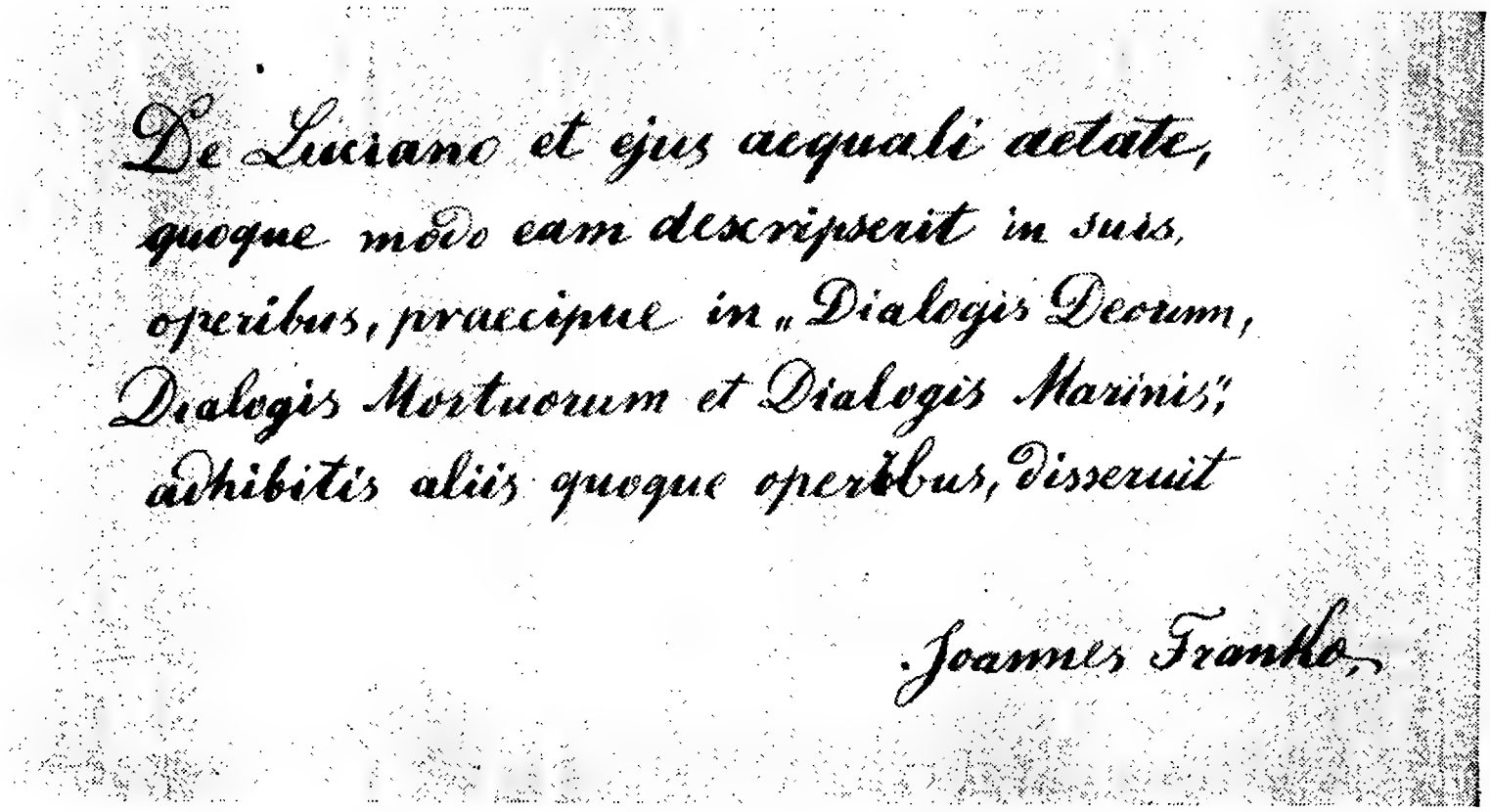
De Luciano et ejus aequali aetate,
quoque modo eam descripserit in suis
operibus, praecipue in „Dialogis Deorum,
Dialogis Mortuorum et Dialogis Marinis“,
adhibitis aliis quoque operibus, disseruit
Joannes Franko.

Заголовок реферату Івана Франка «Лукіан і його епоха»

Др. ІВАН ФРАНКО.

Що таке поступ?

КОЛОМИЯ 1903.

Накладом Редакції „Поступу"

З друкарні Вільгельма Браунера в Коломиї.

Обкладинка брошури «Що таке поступ?»

а в хвилях, вільних від клопотів фінансових, носиться навіть з різнородними планами реставраційними. І та сама шляхта польська має від давен-давна з русинами свої окремі рахунки і плани: рада би поперед всього бачити їх добрими «synami ojczyzny»[1], т. є. поляками, щоби в такім разі з них сотворити тую силу, котрої вона не знаходить в своїм власнім народі — для відбудування Польщі. І польська шляхта бажала би ужити русинів замість клина до розсадження великого російського колоса. Не диво за тим, що schöne Seelen finden sich[2] і що єзуїтам прийшлось дуже легко найти спільний грунт до згоди з поляками. Грунтом тим стався оп'ять католицизм. Ставши католиками, русини легше зможуть зіллятися з поляками, легше дадуть ужитися на знаряд для польських реставраційних цілей! І от в угоду тим польським реставраційним цілям єзуїти поручають місію католицизму в Галичині тій своїй філії, котра по якійсь історичній случайності носить назву многообіцяючу для поляків і складається з поляків. Тою філією суть патри-змартвихвстанці.

Вже з того, що досі сказано про рух католицький, котрий в консеквенції своїй напровадив на наш небосхід тую грізну хмару, легко можна догадатися, що місія змартвихвстанців на Русі ані не случайна, ані не маловажна — і що вона викликана сучасними змаганнями трьох могучих сил: Ватікану, Відня і Польщі. Можна також догадуватись, що властивий їй spiritus movens[3] есть Ватікан і що нові наші просвітителі вже з самої консеквенції свого становища і супротив Австрії, і супротив Польщі мусять грати дволичну політику. З одного боку, прирікаючи Австрії користі з окатоличення русинів, вони рівночасно прирікають полякам користі з того ж окатоличення русинів, хоч користі Австрії а користі Польщі (w dawnych granicach[4]) суть собі на розріз противні. А наскільки правди в тих обіцянках і щирості в тій політиці хитрих патрів і наскільки вони мають право зватися «змартвихвстанцями», се ми надіємось трохи докладніше розсвітити в нашій слідуючій статті.

---

[1] Синами вітчизни *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Знаходяться прекрасні душі *(нім.)*.— *Ред.*
[3] Дух-рушій *(лат.)*.— *Ред.*
[4] У давніх кордонах *(польськ.)*.— *Ред.*

II

Говорячи в попередній статті о «окатоличенні русинів», і то не тільки українських, нині православних, але й галицьких при помочі патрів-змартвихвстанців, ми з розмислом ужили того слова, хоч не одному воно може видатися свого роду плеоназмом. Адже ж в Галичині русини-уніати т. є. також католики! Щоб запобігти можливим непорозумінням, ми хочемо, заким перейдемо до короткого огляду історії патрів-змартвихвстанців, роз'яснити по можності той мнимий плеоназм.

В році 1867 в Римі в невеличкім костелі, належачім до патрів-змартвихвстанців, держав начальник того закону кс[ьондз] Гієронім Кайсевич*, в присутності, між іншим, і в[исоко]преосв[ященства] Іосифа Сембратовича, тогдішнього єпископа назіанзенського, а пізнішого митрополита Галицької Русі, проповідь о блаженнім Іосафаті Кунцевичі*, рік перед тим головно за старанням того ж Кайсевича канонізованім. В тій проповіді, наскрізь політичній, кс[ьондз] Кайсевич висказав свої і свого закону погляди на справу унії і справу руську, погляди, з многих взглядів для нас дуже цікаві. Вичисливши деякі історичні блуди поляків супротив русинів і закинувши головно за те, що «поляки не вважали уніатів правдивими католиками і до самого кінця Речі Посполитої не хотіли уніатським єпископам признати крісла в сенаті, а тільки в самих послідніх роках признали те крісло уніатському митрополитові», кс[ьондз] Кайсевич переходить відтак до розбору «гріхів русинів». За взір для русинів, за тип правдивого русина-уніата ставить він бл[аженного] Іосафата Кунцевича «potężnego apostola-duszochwata»[1], як його називає, і в слідуючих многоважних словах показує русинам тую дорогу, на котрій повинні послідувати бл. єпископа полоцького: «On w swoim obrządku nic nie lacinszczył, ale lacinnicy są katolikami, więc to bracia jego ukochani. Schyzmatycy przeciwnisą Grekami wschodnimi, Rusinami, ale dosć że są schyzmatykami, już pomiędzy nimi jest przepaść nieprzebyta; on nigdy im rękinie poda, chyba dla przyciągnienia ich do kościoła

[1] Могутнього апостола-душоловця *(польськ.)*.— *Ред.*

powszechnego»[1]. Переходячи затим до нинішнього уніатського духовенства, з гнівом викликає о[тець] Кайсевич: «О як же ви змінилися! Ви жадаєте для своєї церкви якоїсь автономії, якихсь відрубних прав, як коли б ви і так уже не мали їх більше, ніж належиться (се зміряє до вільності — женитися)... Чи ж ви по-католицьки поступаєте собі? Необачна школа польсько-українських співаків співала думи козацькі про побіди козаків,— а Січ, збіговище опришків всіх народів, піднесла до достоїнства якогось закону рицарського, між тим коли уладження Січі не мало в собі нічого слов'янського, але було чисто туранське. За ті мрії вхопилось новіше українофільство, повторяючи та переспівуючи видумки і пересуди Конїського* та [Бантиша-]Каменського*, щоб тільки можна кидати болотом на поляків. За ті мрії вхопилась вкінці і галицька молодіж: хоч уніатська — вона зробила своїми героями таких гайдамаків та схизматиків, як Наливайко та Хмельницький. І між духовенством уніатським від часів Іосифа II повіяло антикатолицьким духом, а від 1848 року консисторії прямо почали переслідувати тих священиків, котрі хотіли жити в єдності і любові з духовенством католицьким і поляками. «Ale coście złego uczyńili, to to jeszcze, żeście odrzucili nie tylko alfabet łaziński, który nam otwiera przystęp do bogatych skarbów piśmiennictwa katolickiego, ale w chorobliwej gorączce odróżnienia się opuściliście starą a świętą kirylicę bulgarską, i co gorsze, ukochaliście grażdankę moskiewską (!), która nigdy w służbie prawdy katolickiej nie była»[2]. Як змагання галицьких українофілів за національний сепаратизм, так знов львівське «Слово» і його редакторів спотикає

---

[1] «Dzieła X. Hieronima Kajsiewicza z zakonu Zmartwychwstania Pańskiego», том II, стор. 75.

[Він у своєму віросповіданні нічого не латинізував, але латинці є католиками, більше того, братами його улюбленими. Схизматики навпаки — є східними греками, русинами; а оскільки вони є схизматиками, то поміж ними прірва непрохідна: він ніколи їм не подасть руки, хіба для перетягання їх до повсюдної католицької віри *(польськ.)*.— *Ред.*]

[2] Там же, ст. 76—78, passim.

[І якщо ще щось зле вчинили, так це те, що відкинули не тільки латинський алфавіт, який нам відкривав шлях до багатих скарбів латинського письменства, але у хворобливій гарячці відрубності відкинули стару і святу кирилицю болгарську; а ще гірше, уподобали московську гражданку, яка ніде в службі правди католицької не була *(польськ.)*.— *Ред.*]

острий засуд кс[ьондза] Кайсевича за антикатолицьку тенденцію. «Część kapłanów ruskich zaczęła odstręczać (NB. русинів) od kościoła i nabożeństwa łacińsko-katolickiego, księży naszych do cerkwi swoich nie dopuszczać, ołtarze boczne z cerkwi wyrzucać. Jednemu z takich zatrazy ołtarze wyrzucone troje dzieci umarło; czy się upamiętał — nie wiemy» [1].

Здається, не потрібно надто мікроскопічної аналізи, щоб дослідити, на якім властиво становищі стояв в тій проповіді кс[ьондз] Кайсевич і стоїть досі цілий закон змартвихвстанців. Поперед усього супротив русинів вивішують вони великопоказний прапор «унія», хоч cum restrictione mentali [2] розуміють під унією зовсім не то, що привикли під нею на підставі історичних документів розуміти русини. Бо коли русини розуміють під унією таке з'єднання церкви восточної з західною, котре би попри єдності в основних догматах застерігало церкві восточній цілковиту автономію в справах обрядових, то єзуїти і змартвихвстанці відповідають на то: ваше змагання до церковної автономії єсть нашим найбільшим гріхом; в церкві католицькій не повинно бути ніяких сепаратизмів, ніяких відрубних становищ, ніяких автономій. Затим-то, що русини історично розуміють під унією, для змартвихвстанця єсть тільки «chrobliwą gorączką odrócnienia się» [3]. І що йому до того, що трактати застерігають нетикальність обрядів? Він уважає послідування приписам восточної церкви яко основний гріх руського духовенства і вник так глибоко в тайники божої справедливості, що знає і перед найвищими достойниками церкви публічно голосить, будтоби одному галицько-руському священикові за його ревність для свого обряду умерло троє дітей! І що йому до того, що унія, заприсягнена самими папами римськими, застерігає грек[о]-кат[олицькому] духовенству право впускати або не впускати до уніатських церквей латинських священиків? О[тець] Кайсевич і то уважає великим гріхом русь-

---

[1] Там же, стор. 78.

[Частина капланів руських почала відштовхувати (NB. русинів) від церкви і релігії латинсько-католицької, ксьондзів наших до своїх церков не допускати, вівтарі бічні з церкви викидати. В одного з таких ксьондзів, що викинув вівтарі, померло троє дітей; чи опам'ятався — не знаю *(польськ.)*.— *Ред.*]

[2] З духовним обмеженням *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Хвороблива гарячка відрізнятися *(польськ.)*.— *Ред.*

кого духовенства, що ставило зовсім легальний опір насильному латинізуванню русько-уніатського народу?

Скажімо коротко: католицизм у тих нових апостолів єсть тільки один, латинський. Унія з її відрубним, автономічним становищем не має серед нього місця. Той самий історичний блуд давньої Польщі, перед котрим 1867 р. остерігав в своїй проповіді кс[ьондз] Кайсевич, а 1884 р. в своїм відчиті кс[ьондз] Калінка, іменно уважання уніатів не за правдивих католиків — повторяється і в їх власних поглядах, гніздиться і в їх власних мислях. Унія для змартвихвстанців єсть вже недостаточною; вони раді би бачити нас зовсім латинниками, і тільки златинізувавшись, ми будемо в їх очах правдивими католиками. Для того-то, хоч русини в Галичині від часів заведення унії стояли при ній постоянно, хоч ославлений іосифінізм* зовсім не ослабив їх вірності для унії, а і по 1848 році о відступництвах від унії довгий час не було нічого чути, то все-таки така чисто легальна діяльність руського духовенства, як намагання до очищення восточного обряду, іменно в дусі умов самої унії, відновило давні підозріння, розбудило давню єзуїтську нетолеранцію. Хоч українофільство 60-х років ніколи не заявило якої-небудь неприхильності до унії, то прецінь кс[ьондз] Кайсевич в Римі кидав на нього свої громи — за національний сепаратизм! І хоч всі руські органи послідніми часами, в тім числі і наше «Діло», за весь час свого существования дуже часто в імені галицьких уніатів заявляло повну лояльність супротив голови католицької церкви і виступало против всяких поривів релігійного роздвоєння серед галицько-руського народу, хоч і руські посли, особливо устами о[тця] Качали*, грімко заявили свою непохитну вірність унії, то все ж таки на наш край зіслано єзуїтів і змартвихвстанців для виховування нашої молодежі і реформування нашого духовенства,— для латинізації!.. Чи ж будемо лякатися висказати ясними і виразними словами той вивід, котрий по докладнім розваженні всього досі сказаного сам собою насунеться кождому читателеві? Нам здається — і се мусить наповнити нас великим жалем і великою обавою о цілу будучність нашої церкви,— що прихильність до унії похитнулась і ослабла не у русинів-уніатів, але що самі верховники латинсько-католицької

церкви перестали уважати унію достаточною.

Що ж нам ввиду таких фактів робити, чого боятися, чого надіятися?

Очевидно, що тенденція єзуїтів і змартвихвстанців есть — довести народ наш від унії до цілковитого латинства і духовенство наше до целібату та до тої строгої єзуїтської дисципліни, яку вони досить нетактовно раптом відслонили були в неудалім проекті адреси до папи, відкиненім відпоручниками нашого духовенства.

Ну і що ж? — скажуть, може, деякі русини, котрі, улягаючи ультрамонтанським вимогам, звільна починають уже наближуватися до того становища, на якім хотіли би бачити нас всіх такі патри Кайсевичі,— що ж би то було злого, якби русини і справді перейшли цілковито в лоно латинської церкви, без застережень і відрубного становища? Ми не знаємо, чи над тим питанням варто поважно застановлятися; але щоб нас не посуджено о яку сторонничність або нелояльність для Риму, ми стрібуємо се зробити. Полишімо наразі всі практичні трудності, на які, без сумніву, наткнулось би запроваджування латинського обряду по наших селах і містечках, і припустім, що отсе всі галицькі русини прийняли обряд латинський. В тій хвилі як же виглядає їх становище релігійне, політичне і національне?

В релігійнім взгляді духовенство руське при помочі целібату відчужене від народу, виховане латинськими монахами в сліпім послусі для далеких, заграничних і з інтересами нашого народу не обзнакомлених верховодників, воно швидко мусило би статися чуженицею в ріднім краю. Не забуваймо дальше, що той значний процент інтелігенції, якій тепер дають нашому народові доми священичі, мусив би тогди відпасти; що число поборників моралі і поступу народного мусило би швидко дуже вменшуватися і що затим загальне темпо нашого народного і так ще молодого розвою мусило би при недостачі шляхти і світської інтелігенції і при бідності простого народу статися повільнішім.

І в політичнім взгляді становище русинів по прийнятті лат[инського] обряду зовсім би не поправилось. Може бути, що для новини найшлись би деякі протектори для златинщених русинів; дуже можлива і правдоподібна річ, що на таких протекторів в першій лінії накинулась би нам польська шляхта. Але яка благодать для нашого простого

народу виплила би з тої протекції, сього ми не потребуємо представляти: маленькі пробки тої протекції бачили ми вже досі в нашім 20-літнім економічнім житті*, і, правду кажучи, вони прийшлись нам до смаку досить солоно...

Але що для нас найважніше, так се наше національне положення. Прийнявши латинський обряд в дусі кс[ьондза] Кайсевича, русини мусили би сей час між собою а своїми православними братами на Буковині і Україні побачити «неперебуту пропасть», мусили би почутися «вівцею без стада», фрагментом національним без опори і будущини. Католицизм в дусі кс[ьондза] Кайсевича жадав би від русинів і відречення від руської національної історії з її «гайдамацькими і схизматицькими» героями, і від руського письма, тої «московської гражданки», і від руських свят, а хто знає, може, і від руської мови, тої самої мови, котрою говорить 17 мільйонів схизматиків-українців. З л а т и н і з у в а н н я р у с и н і в б у л о б и рівночасно їх відреченням від руської народності, їх с п о л ь щ е н н я м.

Чи се діло в теперішніх часах можливе, того ми не знаємо. Правда, ми віримо твердо в жизненість нашої народності і віримо також, що щира патріотична праця нашої убогої і нечисленної, але бодрим духом перейнятої інтелігенції около піднесення і просвічення народу мусить принести свої плоди і скріпити наше народне становище. Але з другого боку, ми бачимо могучих противників, роблячих свою роботу по мудро обдуманим планам, наступаючим на нас з різних боків, під найпонаднішими масками, говорячих медоточивими устами о святості унії і о правах руського народу, іменно для їх підкопання,—ми бачимо се, і тривога обнімає нашу душу, і очі недармо оглядаються за помічною рукою...

III

Восени 1838 року зібралося в Парижі кілька емігрантів польських, щоби найти собі осібну квартиру і жити разом життям напівмонастирським, хоч були се самі світські люди. Ініціатором того плану був Богдан Янський*, чоловік жонатий, але недужий, сухотник і весь відданий практикам релігійним та безповоротно погрязший в єзуїтизмі. Головним філяром предприємства був Петро Семененко*, «амбітний і гордий, донедавна ще завзятий

демагог»,— як виражається о нім в своїх сучасних листах Г. Кайсевич [1],— а під той час свіжо навернений заходами єзуїтів «do przedziwnej pokory i miłości Chrystusowej»[2]. Третя важніша фігура між ними був іменно Гіеронім Кайсевич, поет і вояк, від ран в голову попадавший в візії і також вже достаточно оброблений єзуїтами. Предприемству тих братчиків сприяла католицько-містична фракція еміграції польської, Міцкевич, Богд[ан] Залеський*, Стеф. Вітвицький* і др.

Але не довго тяглося спокійне життя братчиків. Уряд французький бачився спонуканим розігнати їх і спеціально прогнати Семененка і Кайсевича з Парижа. Вони удались до Риму, де вступили до духовної семінарії, поробили докторати теології і в кінці 1842 року зістали висвячені. В головах їх повстала гадка — оснувати свій осібний закон. Охотників до нього найшли вони кількох (нараз 5) серед голодної і голої еміграції, і от опівночі з страсної суботи на великдень 1842 року в катакомбах римських повстав новий польський закон «Zmartwychwstania pańskiego»[3]. Крім Семененка, котрий зістав вибраний першим настоятелем нового закону, і фанатичного католика Кайсевича, належали до нового закону: русин Володимир Терлецький*, бувший професор варшавський Губе* і ще один поляк Дунський. Семененко зайнявся виготовленням устави нового закону, з котрої тут для характеристики його цілей і доріг подаємо кілька точок в дослівнім перекладі[4].

«1. Ціль того згромадження есть як власне усвячення, так також розширення і укріплювання царства божого в душах, кров'ю Христовою відкуплених.

3. Тямуючи слова Учителя нашого, що т р е б а в и р е ч и с я д о м у, ж і н к и, н а в і т ь є щ е і д у ш і с в о є ї, заховувати буде се згромадження при помочі божої убожество, чистоту і послушенство.

4. Убожество розуміється так, що вправді ціле згромадження має мати право посідання в спосіб нижче вилożений, але поодинокі члени нічого власного ані найменшої речі мати не можуть.

---

[1] Гл[яди] Bronisława Zaleskiego «Ks. Hieronim Kajsiewicz, wypisy z listów i notat zmarłego».

[2] До предивної покори і ласки Христа *(польськ.).— Ред.*

[3] Державне змартвихвстання *(польськ.).— Ред.*

[4] Гл[яди] «Demokrata Polski»*, z d. 15 czerwca 1884.

5. Щоб за тим і спільно заховати правдиве убожество, згромадження не буде посідати сум, званих капіталами, ані добр недвижимих, приносячих певні річні доходи; але все те, еслі би на згромадження припало, а воно, користаючи з свого права посідання, се прийняло, взявши з того дещо на свій ужиток, коли б було треба, напр., кілько потрібно на один рік, решту постарається в протягу року обернути на якусь побожну ціль або заклад. Се, однак, нічого не перепиняє, щоб управительство закладу, в той спосіб основаного, належало до згромадження.

7. Школи, шпиталі, церкви і др., хоч будуть під управою членів згромадження, але побирають свої доходи своїм іменем; ужиткування тих доходів належить до тих, що ними управляють, в залежності від настоятеля згромадження.

8. В їді і уборі приноровляться братчики чи то ляйки, чи духовні до тих світських ляйків і духовних, котрі в тій околиці суть уважані за найчесніших і найскромніших. Згромадження не буде мати ніяких спільних упражнень умерщвленія плоті, окрім воздержанія від м'яса в середу на честь пресвятої богородиці, і то тільки дома.

10. Послушенство, котре богу миліше від жертви, свято і совершенно має бути заховуване, будучи вповні зложене в руках настоятеля згромадження, яко вітця цілого згромадження в заступництві бога і Іс[уса] Христа. Настоятель, отже, нехай має всяку власть до доброго, котрому всі прочі без різниці винні цілковитий послух віддавати.

11. До нього затим буде належати — означити кождого його степінь в згромадженні, рід праці, місце пробування і т. д. Він буде міг давати і другим більшу або меншу власть, в котрих прочі братчики нехай бачать і почитають особу Христа. Будуть, однако ж, могли ті прочі братчики настоятелеві згромадження о способі поступування своїх старших, а також і о інших речах свобідно в господі («wolno w panu») і безпосередньо доносити.

12. Щоб, однако ж, настоятель згромадження власті своєї на зле не повернув або не був таким, котрий її уживати не вміє, нехай будуть при нім два вибрані тими самими, що вибрали настоятеля. Їх нехай радиться, їм нехай мовить все, що чинить чи то за радою, чи против ради. Вони ж, скоро згодяться на те, що настоятель поступає не добре або

для згромадження не пожиточно, можуть відкликатися до виборців, скликати їх для розсудження справи настоятеля і вибору нового, єслі се більшості виборців видається пожаданим. Ті два в сповнюванні своїх обов'язків мають бути незалежні від настоятеля.

14. Порядок згромадження не єсть дочкою, хоч і найменшою, святої церкви божої, то не тільки в своїх границях, але іменно найбільше взглядом єпископа церкви загальної наслідника св. Петра визнає послушенство.

15. Позаяк також єпископи поставлені суть від духа св. рядити церквою божою, тож постановляє згромадження і їх найвище поважати, їх власті щосили боронити і в своїх з ними зносинах всяку покорність заховувати.

16. Члени згромадження не принімають вправді прелатур і гідностей церковних, але їм не забороняється принімати обов'язків п а р о х а, п р о ф е с о р а і т. д.

17. Кождий остаючий в такім положенні, крім чистоти, повинен заховувати убожество і послушенство. Для послушенства, крім справоздання, яке складати буде єпископові подібно як і другі знімаючі той уряд, повинен ще бодай що три місяці здавати докладніше (ściślejsze) справоздання настоятелеві, доносячи совісно о всім, що робить, а в кінці щороку повинен бодай 15 день пробути в якім домі згромадження і відбути там упражнення духовні.

19. Все те обов'язує тих, що становлять немовби осередок згромадження, з-між котрих одні клірики і ксьондзи до духовних, а інші ляйки до світських занять суть призначені.

20. Але позаяк, здається, єсть на те воля божа, щоб в тім згромадженні були ще й інші відділи братчиків, бо й деяких світських людей господь, здається, натхнув духом своїм, щоб забажали бути з тим згромадженням одно во Христі, для того буде міг бути о д и н в і д д і л с п і в р о б і т н и к і в д у х о в н и х, а д р у г и й в і д д і л с п і в р о б і т н и к і в с в і т с ь к и х.

22. До відділу співробітників світських такі тільки мають належати, котрі, покинувши світа сього і хвалу, і пусті заняття, ані не покладаючи їх собі за ціль життя, постановляють повернути життя своє головне на славу божу, підвищення церкви («podwyższenie kościoła») і добро душ, кров'ю Христовою відкуплених.

23. Тим для чистоти нехай вільно буде раз тільки в житті женитися, і то не в таких степенях свояцтва, котрі вимагали би диспензи церковної.

25. Послушенство світських співробітників обнімати буде тільки ті діла, котрі можуть назватися духовними, т. є. такі, котрі ведуть до вищепоказаної цілі.

26. Але коли би деякі братчики, крім того послушенства, хотіли слухати (настоятеля) і в розпочинанні інших діл, вільно їм.

27. А ся устава нехай буде для братчиків і цілого згромадження, що нічого не мають оголошувати печатно без дозволу настоятеля.

29. Що ж тикається другої цілі згромадження, котрою єсть, кроме власного усвячення, розширення і утвердження царства божого в душах братей наших, тую осягнути навчить нас радше ласка божа, проясняючи нас на будуще досвідами.

31. Потрібним тут також видається заборонити приватних обов'язків, щоб сили наші, впрочім, так малі, в той спосіб цілком не розстрілилися. А затим такі обов'язки, як дозорці дітей в якім домі приватнім, братчикам нашим прийняти не вільно.

32. На кінці тої устави, щоб запобігти тісненням совісті, корисно буде всім братчикам освідчити, що устава та сама собою під карою гріха не обов'язує, хоч переступлення її може бути гріхом з причини зложеного обіту, або коли настоятель в мисль її що-небудь розкаже силою святого послушенства».

Подавши важніші виїмки з сього цікавого документа історичного, ми уважаємо не лишнім подати також деякі коментарі, які над ними робили сучасні польські демократи.

«Устава закону змартвихвстанців,— писав «Demokrata Polski»,— містить в собі такі самі приписи, як устава закону єзуїтів. Змартвихвстанці не мають то бути самі члени закону (законники), але також і інші духовні, а навіть і світські люди. Устава виразно каже: буде один відділ співробітників духовних, а другий відділ співробітників світських, бо згромадження желає впровадити сей закон не тільки між духовних, але і між світських. Змартвихвстанці суть законниками, але наперекір всяким регулам законним вільно їм бути парохами або навіть повнити інші обов'язки, єслі тільки на те одержать дозвіл настоятеля».

«Закон змартвихвстанців визнає послушенство взглядом папи римського яко наслідника св.

Петра; інших єпископів обов'язує поважати, власті їх боронити і в зносинах з ними зберігати покірність, бо вони установлені духом св.; але послушенство безвзглядне, котре богу миліше від жертви, закон той наказує тільки для настоятеля згромадження в заступстві бога і господа нашого Іс[уса] Христа. Чим же за тим єсть після устави змартвихвстанців (і конституцій єзуїтських) кождий єпископ? Єреєм, установленим від духа св. (§ 15). Чим єсть сам папа? Наслідником св. Петра (§ 14). Але настоятель згромадження змартвихвстанців єсть намісник Христа (§ 11); йому про то належиться послушенство найбільше, святе, безграничне. Устава для ліпшого зрозуміння в бесіді навіть заховує градацію. Так затим після неї згромадження взглядом папи послушенство визнає, прочих єпископів шанує, але наказує послушенство взглядом настоятеля закону».

«Устава, говорить § 32, сама по собі не обов'язує під карою гріха; припис той слово в слово згідний з приписом конституції єзуїтської; але обі устави додають зараз: хіба що настоятель каже що-небудь після неї силою святого послушенства. Що ж затим значить перше речення против другого?»

Ми не будемо вдаватися в розбір полеміки, яка в 1844 і 1845 рр. завелась була між польськими демократами і ультрамонтанами о то, чи змартвихвстанці суть правдиві єзуїти, чи ні. Ми звернемо тільки увагу на то, що вищенаведена устава того закону дає настоятелеві його неограничену власть над цілим згромадженням і, впроваджуючи яко невідступну інгредієнцію святого життя взаємне себе і доноси до настоятеля, дає тому послідньому тисячі могучих способів до цілковитого опанування кождої одиниці, належачої до закону або і стоячої поза ним. Досить буде нам дальше запримітити, що в 1850-х роках діяльність змартвихвстанців рішучо взяла собі за ціль orientem convertendum[1], т. є. не навертання браміністів і буддистів в Індії, але навертання православних і уніатів. Таку ціль має їх місія в Болгарії і Галичині.

Жиючи і ширячись після такої устави, яку ми вище навели, підлягаючи во всім волі настоятеля, живучого

---

[1] Навернення Сходу (*лат.*).— *Ред.*

в Римі,— тепер єсть ним знов основатель закону, кс[ьондз] Семененко,— уважаючи свій закон найвищим владником тіла і душі, а свого настоятеля прямим намісником Христовим, чи ж диво, що змартвихвстанці роблять скоро поступи, втискаються там, де їх найменше можна надіятися. Признаючи унію недостаточною для цілковитого католицизму, чи ж диво, коли б вони в Римі уживали всіх способів, щоб здискредитувати її в очах апостольського намісника? Говорять, що також багато і за їх причиною зістав з галицького митрополітичого престолу усунений найвірніший прихильник унії, митр[ополит] Іосиф Сембратович. Кажуть, що довгий час перед тою катастрофою в[исоко] преосв[ященство] Іосиф з тривогою поглядав на верховників того закону...

Дальшої історії закону змартвихвстанців ніщо розказувати: вона убога фактами. Проповідницька діяльність Кайсевича серед еміграції польської в Парижі 1844 і 1845 р., його ж подвійна подорож до Галичини 1848 і 1868, його місія в Америці, місія Семененка в Болгарії, осідлення змартвихвстанців в Галичині,— се головні внішні факти історії того закону. Складаючись первісно з 5 членів, він в р. 1876 числив їх 78 (без світських) і посідав уже кілька церквей, шкіл і інших закладів, а навіть один фольварк (в суперечності з уставою?). Нині, по 12 літах, шанси його мусили значно поправитись.

IV

Стрібуймо тепер заглянути до внутра робітні змартвихвстанців.

Поперед всього ми мусимо тут приготовитися на необходимий при всяких єзуїтських змаганнях дуалізм між словами а інтенціями і ділами. Видячи, що русини в Галичині твердо стоять при унії, змартвихвстанці, поселившися у нас і заложивши за крайові гроші свій інтернат, узнали конечним на словах учинитися гарячими прихильниками і защитниками унії. «Трудно знайти життя так горесне, як життя унії»,— говорив д[ня] 17 марта 1833 року начальник львівських змартвихвстанців в Кракові перед вельможними протекторами і протекторками свого закону[1]. «Покут-

---

[1] Гл[яди] X. K a l i n k a. Schyzma i Unia. Lwów, 1833.

ниця то за других; і давні, прастарі гріхи оплачувати мусить, і нові змазати трудом великим, сльозами і кров'ю: подвійна мученица, бо від чужих і від своїх утерпіти мала, від ворогів майже тілько, що і від тих, котрі повинні їй служити». На той сам темат мав сього року кс[ьондз] Калінка навіть цілий публічний відчит, виказуючи і критикуючи поступування давньої Польщі з уніатами. Впрочім, бесіда така стрічається не у самого Калінки. Ще перед ним, в 1867 і 1868 р. говорив в подібнім дусі кс[ьондз] Кайсевич, оскільки знаємо, два рази і оба рази в таких случаях, коли мав під собою русинів або проповідав на руській землі. Такі самі або ще яскравіші, для унії прихильні погляди висказав кс[ьондз] Калінка і в своїм першім *справозданні з діяльності львівського* інтернату весною *1883 року. Чи ж диво, що* така тактика мусила здобути серця *деяких* менше бистроумних русинів, що голошена з такою емфазою, з такою ерудицією прихильність до унії мусила вмовити в деяких русинів переконання, що справді в патрах-змартвихвстанцях Русь знайшла «внезапу» таких другів і поборників, яких ще ніколи між поляками не стрічала.

Весною минувшого року гостячи в Підгаєччині, мали ми в своїх руках лист одного з львівських змартвихвстанців до одного священика з Підгаєччини. Посилаючи адресатові справоздання кс[ьондза] Калінки, змартвихвстанець покликнувся іменно на ті прихильні для унії уступи, котрі там були поміщені. От бачте,— писав він,— чи ми вороги русинів і унії, коли наш начальник так говорить і пише! А з другого боку, гляньте на фальшивість і перфідію русинів: зразу, скоро ми прийшли сюди, вони накинулись на нас, хоч не могли ще сказати о нас нічого ані доброго, ані злого. Тепер же, коли ми починаємо виступати за унією, виховуємо своїх питомців по-руськи і т. д., значить, коли руським газетам слідувало б нас похвалити, вони мовчать. Лист сей не остався без наслідків: він був одним з тих джерел, з котрих виплило знане внесення О. Дудикевича о підмогу з повітових грошей для тих ратників Русі. А між тим ми бажали би, щоб отці з Підгаєць хоч раз поглянули своїми очима на то, як виховують змартвихвстанці руських дітей в своїм інтернаті! Правда, вони посилають їх до руської гімназії, «позволяють» їм в інтернаті і між собою і до патрів говорити по-

руськи, але з своєї сторони стараються їм вибити з голови «р у с ь к о - ж у р н а л і с т и ч н і п е р е к о н а н н я», говорячи, що «русини стоять тепер на похилій площі, ходять по блудній дорозі; з такими переконаннями і поглядами, які ширять руські газети і які має більшість русинів, не можна війти до царства небесного, де нема ні русинів, ні поляків, а суть тільки вірні діти одної католицької церкви». Чи треба додавати, що патри хоч позволяють своїм питомцям по-руськи молитися і слухати поза інтернатом руського богослуження, однако ж від себе роздають їм молитовники польські, водять їх щодень на богослуження латинське і відбувають з ними духовні конференції по-польськи.

Говорячи о роздаванні польських молитовників, ми маємо на гадці весь час аж до того тижня. Бо сього тижня видали о[тці]-змартвихвстанці руську книжечку, призначену для питомців інтернату, н[азвану] «П р а в и л а і м о л и т в и б р а т с т в а п р е с в я т о ї б о г о р о д и ц і в і д з в а н н я». З тої книжечки довідуємось, що патри з питомців свого інтернату зложили братство релігійне, котрому, хоч воно зложене з студентів, не чужі суть і політичні цілі. Бо точка 11 «Правил» говорить: «Пам'ятаючи о посланництві нашого народу, об'явленім нам устами намісника Христового Урбана VIII*: «О мої дорогі русини, надіюсь через вас цілий Всхід навернути»,— хотячи оскільки змоги відповісти сьому званню, щомісяць приймемо причастя на навернення Росії, котра цілий Всход тримає в схизмі». В молитвах ранніх і вечірніх, приписаних для членів того братства, говориться всюди лиш о римсько-католицькій церкві,— о г р е к о - к а т о л и ц ь к і м о б р я д і в ц і л і й т і й к н и ж е ч ц і н е м а а н і р а з у с п о м и н к и. Значиться, тії, що виховують питомців, лишають зовсім на боці тую унію, котрої защитниками себе перед руським світом величають.

Що, впрочім, тая унія має для змартвихвстанців переважно політичні цілі, се бачимо із слідуючих цікавих слів о[тця] Калінки, сказаних в Кракові 1833: «Dwa wieki istnienia Unii wśród nawału strasznych niebezpieczeństw, miliony dusz zbawionych dla Nieba, a po ludzku mówiąc i do Polaków przyniosło rozszerzenie cywilizacyi europejskiej i katolickiej po za Dwinę i po Dniepr i u t r w a l e n i e P o l s k i t a m, g d z i e o n a s w y c h p o d-

staw rodzinnych nie miała»[1]. Але тепер вже і сього не досить, «не досить відбудувати то, що було...». «Цілий Восток аж по Азію має належати до унії», т. є. зглядно до Польщі. До тої «будови не може бути рук замного і не можна надто вчасно їх приготовляти»[2]. «І чи се має бути задача самих русинів? О, ні, не стало би їм сили до так великого діла. Як на Литву ми занесли колись світло віри, як при помочі поляків станула унія Берестечська і ми то русинам відтворили ворота до правдивої церкви, так, коли бог нові отворить дороги, і на далекий Восток занесемо віру католицьку, занести її мусимо, єслі хочемо остатись вірними даній традиції і наново статись тим, чим були давніше»[3].

Нам здається, що слова ті досить ясно говорять самі за себе. Не русини мають нести унію на Всхід, але поляки, римо-католики, і конечно, таку унію, як вони її розуміють. А ціль того походу буде «відбудовання того, що було», тільки на ширші розміри, «утривалення Польщі там, де вона своїх родимих підстав не має». В тім дусі і зовсім з світських поглядів глядів на справу унії і кс[ьондз] Кайсевич, коли р. 1868 в пророцькій екстазі говорив з казальниці львівського єзуітського костелу: «O grodzie Lwi, rozległeś się u stóp Karpat, okolony wieńcem pagorków twoich, patrzysz ku Bałtyckiemu i Gzarnemu morzu i jesteś jakoby klamra Bużańsko-Wiślannej i Dniestrzańsko-Dnieprowej doliny. O Lwowie ruski, polski zarazem, tyś spójnia dwóch ludow bratnich! Dziś stajesz się wielkiem ogniskiem życia narodowego!»[4] І тут, як кождий бачить, проповідник має на

---

[1] Schyzma i Unia, стор. 41—42.

[Два сторіччя існування унії серед навалу страшних небезпек, мільйони душ, врятованих для неба, а попросту кажучи і до поляків принесло розширення цивілізації європейської і католицької поза Двіну і по Дніпро і закріплення Польщі там, де вона своїх основ рідних не мала *(польськ.)*.— *Ред.*]

[2] Dzieła ks. H. Kajsiewicza, t. I.

[3] Schyzma i Unia, стор. 44, 45.

[4] Dzieła ks. H. Kajsiewicza, t. I.

[О місто Льва, розташувалося побіля стін Карпат, обрамлене вінцем твоїх пагорбів, дивишся в бік Балтійського і Чорного морів і є ніби застібкою Бужансько-Віслянської і Дністровсько-Дніпровської долини. О Львове руський, а разом польський, ти зв'язок двох братніх народів! Тепер стаєш великим вогнищем життя національного! *(польськ.)*— *Ред.*]

думці чисто політичну унію русинів з поляками яко підставу політичного відбудовування Польщі.

До такого, а не до іншого діла приготовують патризмартвихвстанці подвижників і борців в Галичині з русинів і з поляків.

V

Ми зближаємось до кінця своєї речі. Ми, конечно, не потребували надто широко й говорити о тім, як шкідливі суть заходи змартвихвстанців для нас, русинів. Всі міри о відбудованні Польщі поза її етнографічними границями ми раз назавсігди уважаємо кривдою і нещастям для нашої народності і думаємо, що патризмартвихвстанці, помишляючи о тім, запізно трохи вибрались до Галичини. Конечно, зруйнувати те, що досі зроблено для розбудження і піднесення нашої народности, вони чей же не зможуть,— але нашкодити все-таки можуть, і для того накликування щонайменше до осторожності супротив їх заходів ми уважаємо ділом потрібним і дуже важним. В нашій статті підступили ми до їх діяльності ще з другого боку і старались показати величезну шкоду, яку принесло б для русинів приймання обряду латинського, котрий мусив би мов клин вбитися в живе тіло нашого народу, мусив би «неперебутою пропастею» відділити нас від наших братів за Збручем, з котрими зв'язі духової народності ми під загрозою цілковитого винародовлення і остаточної загибелі ніколи виречися не можемо і не сміємо.

На закінчення сеї розвідки ми мусимо освітити діяльність і місію патрів-змартвихвстанців ще з одного боку, а іменно: чи місія їх справді може причинитися до воскресення Польщі і чи за тим поляки галицькі добре роблять, попираючи іменно в тій думці їх діяльність? Або формулюючи се питання трохи інакше: хто може скористати з місії змартвихвстанців і чи може з неї скористати польський народ? Може бути, що декому з нас розбір сього питання може видатися злишнім. Що нас то обходить? — скажуть. Нам досить знати,

що діяльність їх для нас шкідлива,— і знаючи те, опиратися тій діяльності. Так, для ставлення опору сього досить, але не досить для людей, котрі не хотіли б ограничитися на пасивнім опорі, котрий при загальній незорганізованості наших суспільних сил завсігди мусить зводитися на опір єдиниць супротив цілого кріпко зорганізованого закону. Очевидна річ, що при таких шансах боротьба виходить нерівна — нам на шкоду. Нам треба не тільки самим собі організуватись для дружного опору, але й союзників шукати на підставі спільних інтересів і потреб. А такими союзниками для боротьби з єзуїтизмом і винародовленням повинні в першій лінії для нас бути іменно щиромислячі поляки-демократи.

В минувшім річнику «Діла» в статті «Наш погляд на польське питання» виказали ми, як задивляємось на відродження Польщі. Яко слов'яни, ми, конечно, бажаємо полякам всього доброго і бажаємо їм наперед всього «не пропасти в німецькій пучині», котра грозить їм з заходу. Ми бажаємо їм народного поєднання і навіть політичного відродження. Але як русини, ми ніколи не можемо бажати собі панування над нами чийого-небудь а найменше панування над нами Польщі. Противно, ми уважаємо всякі замахи реставрації Польщі поза етнографічними границями польського народу найтяжчим нещастям для самого польського народу. Бо досить тільки взглянути на карту земель, заселених польським народом, щоб переконатися, що етнографічна Польща, особливо ввиду грозячої з заходу германізації, есть бодай чи не найслабшою позицією в Слов'янщині і навіть при найліпших політичних кон'юнктурах, при найкорисніших для поляків рішеннях конгресів дипломатичних сама собою остоятись ніяк не зможе. Одиноке условіє існування Польщі есть федеративний союз її з народами непольськими на всхідних межах польського племені, побудований на підставі повної рівноправності і якнайширшої народної і громадської автономії кождого поодинокого союзного племені. Всяке змагання, котре силується тепер накинути котрій-небудь з тих непольських народностей польщину, чи то яко мову шкільну і урядову, чи то яко латинський обряд, після нашого найглибшого переконання копає гріб самому існуванню польського

народу, бо будує мур кривди і ненависті між поляками а їх природними союзниками.

Придержуючись таких поглядів, ми очевидно відродженої Польщі не можемо представити собі інакше, як тільки людовою, демократичною. Важким і необхідним кроком до такого відродження повинно бути затим в першій лінії здемократизування шляхти польської. Шляхта та, котра після загального голосу істориків «пропила давно Польщу», погубила її в спілці з єзуїтами,— повинна покинути свою дотеперішню кастову відрубність і перейнятися цілком інтересами простого народу,— повинна свого упривілейованого становища і своїх матеріальних средств ужити для тим ревнішої служби тому народові. Вона повинна знати, що всякі мрії о відбудованні Польщі шляхетської суть пустими мріями і що все, що тільки не дає їй якнайшвидше розвалити тую стіну, котра відділює її від власного народу, всі панські традиції і привички, відрубні інтереси і облесливі шепти — суть іменно найтяжчими ворогами польського народу. Шляхта польська повинна знати то добре, що перед нею тільки дві дороги: або стати слугою народу і спільними силами, путем просвіти і економічного розвою попровадити його до відродження,— або статись його п'явкою, паном, ворогом і спиняти наближення його ліпшої будущини. Іншого вибору нема.

Як же з такпонятого польського становища представляється діяльність єзуїтів і змартвихвстанців на Русі? Вже то одно, що вони прийшли до нас непрошені, нам накинені і будять до себе загальну нехіть, повинно би казати полякам серйозно задуматись. Єзуїти підлещують шляхетсько-польській гордості; недавно читали ми план їх провінціала о заложенні «виховуючого» закладу, в котрім діти шляхетські держались би окремо від «посполитих», очевидно, що до здемократизування шляхти такє виховання не причиниться, великих соціальних противностей не полагодить, але спосібне єсть прискорити страшну катастрофу. А з другого боку, змартвихвстанці, виховуючи між русинами релігійних фанатиків і бездушні знаряди в руках римських начальників, не тільки не навернуть Русі на римський обряд, але можуть правом природної реакції викликати серед нашого народу релігійний рух в зовсім противнім напрямі, чого ледве чи схочуть бажати поляки, так як не бажаємо і ми, уважаючи

всякі релігійні рухи і спори натепер зовсім для нас невчасними. І як, з одного боку, ми щиро бажаємо національного скріплення і політичного відродження цілого Слов'янства і кождої його поодинокої часті, так з другого боку, ми твердо переконані, що до тої цілі треба змагати зовсім іншими дорогами, ніж се тепер роблять галицькі поляки в спілці з єзуїтами і змартвихвстанцями. Тут приготовується не воскресеніє Польщі людової, але погребеніє всеї будущини польського народу!

І дармо ми против такого ходу оглядаємось за підмогою з-поміж поляків. Порадою і підмогою для нас могла б бути тільки польська щиро демократична, людова партія з ясними і твердими поглядами на історію руcько-польських відношень, з щирою любовію до свого народу, з належним зрозумінням і замилуванням його насущних і реальних інтересів. Партії такої між поляками галицькими нема, і судячи по тій неясності думок і поглядів, які проявляються у найчільніших з т[ак] зв[аних] галицьких демократів, судячи по тій всевладності жидівсько-шляхетської і шляхетсько-єзуїтської партії з краю і по несмілості «демократів» сказати супротив тих партій своє profession de foi[1] і що найважніше звернутися прямо і безоглядно до простого народу,— судячи по всіх тих признаках, ми з смутком мусимо сказати, що така партія, котра могла б іти разом з русинами і з котрою могли б іти русини, не понижуючись і не рум'яніючись, серед галицьких поляків ледве чи скоро витвориться. Але все ж таки зароди для її взросту суть, і надіймось, що доля позволить їм рости і розростатися...

---

[1] Професійну думку *(франц.)*.— *Ред.*

КОМУ ЗА СЕ СОРОМ?

(ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ «ПРАВДИ»)

Дуже здивувала мене і львівську поступову молодіж руську «Сучасна хроніка» в VI н-рі «Правди», особливо ж той її уступ, де редакція, звертаючись до галицької молодежі, радить їй «лишити забавку в космополітизм та гру в теорії, а взятися до практичної роботи і перш усього до придбання найбільшої суми такої власної освіти і знання, щоб здалися і тоді, коли доведеться вийти на широку ниву практичного життя, тямлячи перш усього свого бога — рідний край, кланяючись перш усього своєму богові — рідній землі і народові — і пам'ятаючи, що п е р ш е т р а ж и т и, а п о т і м ф і л о с о ф у в а т и».

Коли порівняти сі слова з тим, що редакція колись виявляла яко свою програму — програму духового і культурного його розвою в дусі сучасних европейських думок і поступових змагань, то суперечність наведених слів з сею програмою можу вияснити собі хіба тим, що автор, пишучи ті слова, сам не знав, що пише, і кидав слова на вітер, щоб що-небудь сказати.

Розберемо докладно закиди і ради, адресовані в[ельмишановною] редакцією чи ким-небудь з її співробітників до галицько-руської молодежі.

Автор закидує о її, поперед усього, космополітизм й радить його покинути. Що таке космополітизм, і я досі докладно не знаю. Знаю тільки, що майже кождий з тих, котрі уживають сього слова яко закиду, розуміють під ним що іншого. Одні називають космополітами таких, що відрікаються своєї народності, а переходять до другої, другі хрестять тим іменем таких людей, що держаться

латинської поговорки: Ubi bene, ibi patria[1], треті розуміють під космополітизмом змагання до якогось абстракційного вискочення з усяких національних рамок. Але найбільша часть закидів против космополітизму виходить на закиди проти усього «не нашого», против «чужих» теорій, «чужої» науки, «чужої» освіти. Скажу одверто, що оскільки перші три закиди вважаю зовсім недоречними, то останній являється просто низьким і реакційним, а на лихо, здається, що іменно такий закид редакція «Правди» схотіла зробити галицько-руській молодежі. Се бачимо з того, що зараз немов для доповнення додала «не бавитись в теорії». Признаюсь, такого закиду я ніколи не надіявсь почути від чоловіка мислячого і поступового, а тим менше від такого, хто хоч скільки-небудь знає галицько-руську молодіж, ту нещасну, богом забуту молодіж, котра при нашій нинішній шкільній системі може пройти і проходитись цілу гімназію і цілий університет, ані разу не почувши імені Данте, Шекспіра і Дарвіна, котра проходить університет, не чувши ні одної лекції філософії, психології, історії літератур европейських (окрім німецької). Закидувати тій молодежі, що вона бавиться в теорії, се значить кроваво глумитися над її змаганням придбати собі бодай поза університетом, приватно, хоч одну-другу окрушину того загальноєвропейського знання, без котрого нині немислимий освічений чоловік, і тій молодежі радить одинокий поступовий орган Русі-України не бавитись в теорії!

І що ж радить їй редакція «Правди» замість теорій? «Практичне знання». Що се за практичне знання, придатне в практичному житті,— я зовсім не можу зрозуміти. Студент філософії набирає в університеті практичного знання, яке потрібне йому для його професії, юрист тож, медик тож, про теолога і не говорити. Якого ж ще практичного знання редакція хоче? — Ми досі думали якраз противно, що практичне життя обмежовує широкі і палкі змагання молодежі, що значить: молодіж, іменно поки молода, повинна дбати про те, щоб обгорнути оком і духом якнайбільше світу, якнайширший кругозір, придбати якнайбільше теоретичного знання, принципів і ідеалів, бо пізніше, під ваготою практичного життя, ніколи буде,

---

[1] Де добре, там і батьківщина *(лат.)*.— *Ред.*

а часто прийдеться черпати з того скарбу поглядів і ідеалів, придбаних в молодім віці.

Редакція «Правди» підносить нашій молодежі приказку: «Перше треба жити, а потім філософувати» — приказку, від котрої дуже прикро чути моральну гниль. Від себе і від многих моїх товаришів скажу редакції «Правди», що «життя» ми не уважаємо найвищим добром, що коли б прийшлось його віддати в обороні високих принципів людськості, в обороні свободи і добра — народу, ми ані на хвилю не завагуємось се вчинити. Значить, є така філософія, котра стоїть вище життя єдиниці, і тою філософією живе людськість, живуть і підносяться народи. А приказка «перше жити, а потім філософувати» — се золотий міст для всіх самолюбів і експлоататорів народу, котрі тим іменно, що «перше треба жити», заслонюють усю ту моральну погань, в котрій потопають.

Інтересно, що редакція радить нашій молодежі «тямити перш усього свого бога — рідний край, кланятись перш усього своєму богові — рідній землі і народові». Або се пусті фрази, котрі не значать нічого, або редакція виводить в тих словах справу патріотизму на дуже слизьку і небезпечну дорогу.

Підчеркну поперед усього інтересне упорядкування понять «рідний край», «рідна земля», «народ». Може, се тільки случайно, що народ, жива, безсмертна Україна, поставлений тут на третьому місці за поняттями чисто географічними і геологічними, але мені здається, що таке зіставлення характеризує чуття автора, його розуміння народності. Не стільки йому ходить о живий народ, скільки іменно о народність в географічному абстракційному розумінні: не стільки о службу тому народові і його живим насущним інтересам, скільки о «кланяння», «боготворення». Патріотизм стає якимсь культом релігійним, народність стає чимсь недосяжимим, не підлягаючим критиці. І справді, з таким розумінням патріотизму дуже добре і логічно в'яжеться приказка: «Перше жити, а потім філософувати», такий патріотизм не допускає філософування, а «покланятись рідній землі і народові можна і тоді», коли дереться з них шкуру і п'ється їх соки, так як роблять ті тунгуси з ведмедем, котрому моляться і кланяються, заким уб'ють його і спечуть на обід.

Підскажемо рішучо — не такий наш погляд на патріотизм і на обов'язки молодежі. Молодіж, поки молода, по-

винна набиратися всякого знання теоретичного, повинна, як ті пчоли, літати по всіх нивах людської освіти і культури, збираючи все, що піднімає і окрилює людський ум і ублагороднює серце, тямлячи тільки одно, що практичне життя жде її серед рідного народу і що все, чим багата і сильна людськість, буде в данім часі придатне і пожиточне і для нашого народу. Нині не ті часи, щоб ми з своїм народом могли відгородитись від Европи китайським муром. Нині народ наш домагається від нас служби на різних полях. Нехай же редакція «Правди» не кидає нашій молодежі поліна під ноги такими необдуманими пересторогами, а помагає їй, коли хоче бути справді поступовим всеукраїнським органом. Того, здається, від неї жде ціла Україна, того ждала і галицько-руська молодіж.

КСЬОНДЗ ЮГАН ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЮ

І. Недільна лекція ксьондза Югана в ратушній залі, що зібрала численну аудиторію,— переважно з жіночого світу,— належить до того роду лекцій, які в щоденній пресі трактуються звичайно на рівні з небіжчиками: про них або нічого не пишуть, або відбуваються короткою банальною похвалою. І якщо тепер відступимо від тієї традиції, то зробимо це не із-за вартості лекції ксьондза Югана, який в цьому відношенні взагалі не піднявся понад звичайний рівень цього роду виробів. Чинимо це швидше з поваги до публіки, яка з посиленою увагою слухала лекцію, але винесла з неї не більше, ніж зі звичайної проповіді. Чинимо, зрештою, з уваги на важливість питань, порушуваних ксьондзем Юганом і розв'язуваних докторським тоном, у спосіб рішучий і безапеляційний.

Свою лекцію про варварство і цивілізацію ксьондз Юган розпочав з того, що відкрив Америку. Тобто, власне, Америки не відкрив, а тільки зі скромністю, властивою великим відкривачам, вказав на те, що теперішнє вивчення суті і розвитку цивілізації виявляє один великий, нікому доти не знаний чоловік, якого [нерозб.] ксьондз Юган ласкаво усуне.

Усі сучасні дослідники на тому поприщі забувають про найважливіший цивілізаційний корінь — про християнство. Хто ті дослідники, що чинять такий невибачливий гріх, про те ксьондз Юган не згадав,— імена ненависні (nomina sunt odiosa),— а звинувачення загального характеру не вимагає принаймні детального спростування. На жаль, Колумбова скромність ксьондзу Югану була на цей раз непотрібна. Немає таких дослід-

ників історії цивілізації, які б не визнавали важливості християнства. Навпаки, такі дослідники, як Дрепер*, Леккі, Ліппert* та ін., прямо за вихідну точку своїх досліджень ставлять вплив християнства на людську цивілізацію. Навіть у тому ширшому значенні, в якому ксьондз Юган далі висував звинувачення сучасній науці,— яка взагалі занедбує релігійно-моральний елемент,— доповідач розминувся з правдою. Бодай побіжне ознайомлення з працями Тейлора, Моргана*, Спенсера, Макса Мюллера*, Берін-Голда*, Вундта*, Нельдеке*, Вельгаузена*, Штаде, Кюссена, Кьоппена, Ревіля, Амеліно, Рейсса*, Маурі, з публікаціями паризького музею Квінет і т. п. переконало б ксьондза, що ніколи ще наука з таким, як тепер, апаратом, з такою критичною точністю, з таким відреченням від індивідуальних марновірств і пристрастей, з такою поблажливістю до найдивніших не раз збочень логіки у давніх людей і з таким запалом до всього, що є насправді добрим, чистим і шляхетним, не працювала над дослідженням об'єктивних підвалин етики, відчуттів і релігійних вірувань, а також розвитком сімейних, державних і церковних інститутів. Не забуто тут ні про християнство, ні про магометанство, ні про буддизм, ні про інші релігії диких варварських і цивілізованих народів; не забуто про часи доісторичні ані про дослідження «святих книг» різних народів. Зібрано величезний матеріал, про який ще сто років тому ані вчені, ані теологи навіть мріяти не могли. Якщо ж, незважаючи на те, ксьондз Юган спокійно ігнорує весь той величезний набуток і свої міркування опирає на такому стані науки, який був хіба що за часів св. Фоми з Аквіна, то не знаємо, чи робить те не за спеціальним дорученням своїх духовних владик? Гадаємо, однак, що владики ті з добре зрозумілих власних інтересів не повинні б на те давати повноважень,оскільки подібні міркування, хоч і з як великою скромністю публічно виголошувані, компрометують усе галицьке духовенство і його теологічно-цивілізаційну науку.

II. Скінчивши скромне відкриття Америки в тих краях, де розташована Азія, ксьондз Юган вразив іншим разом слухачів описом страшної битви, яка точиться в наш час перед нашими очима, а ми, проте, нічого не знаємо. Як колись Ормузд* з Аріманом, так тепер воюють між собою в Європі «дух часу» з християнством. Гріховностям

і капостям того «духу часу» присвятив ксьондз Юган довге розпатякування. І справді, мабуть, жах, що той «дух часу» витворяє! Божевільно ігнорує християнство, а рівночасно бореться з ним на кожному кроці, будоражить суспільну думку, фальшує історію, вихваляє злочини, підкопує підвалини державного і сімейного життя, одним словом, казна-що витворяє. Ну, то так йому й треба! Дістав-таки від ксьондза Югана по заслузі. Ми не знаємо з ним ніяких ближніх стосунків і не мислимо його боронити.

Далі ксьондз Юган дав прекрасне у своїй простоті визначення цивілізації. На його думку, цивілізація є просуванням людства до ідеалу. А оскільки найвищим ідеалом кожної людини є вічне спасіння душі, то само собою зрозуміло, що сповідальня і міро виявилися найвищими і найнеобхіднішими досягненнями цивілізації. Розділивши загальне поняття цивілізації на окремі поняття: релігійно-моральну цивілізацію, інтелектуальну, світську (ксьондз Юган ідентифікував її з суспільною) і матеріальну, лектор зауважив, що, власне, тільки перша з них є правдивою і необхідною; без інших же можна спокійно обійтися. Єдине джерело релігійно-моральної цивілізації б'ється лише в християнстві як єдиній найчистішій откровенній вірі.

Узброївшись тими принципами, вибрався згодом ксьондз Юган в далеку подорож по просторах історії людства, аби виявити те, що попередньо подав як безпомильне твердження, а саме, що цивілізація є тільки в християнстві, а християнство є цивілізацією; а все, що перебуває поза християнством, є варварством. І, очевидно, вдалося йому те чудово завдяки грунтовному незнанню історії давньої, середньовічної і новішої,— історії розвитку матеріального, політичного, релігійного й інтелектуального. Обмеживши ся іронічним зауваженням щодо гіпотези про походження людини від мавпи, поминувши з поважною мовчанкою всі здобутки новітніх досліджень про доісторичну людину в стані дикунства, як також про нинішні дикі племена і про висновки, що витікають звідти щодо початків людської цивілізації, ксьондз Юган зі спокійним сумлінням виголосив тезу про первісну високу цивілізацію людини, про оголошену ним спочатку чисту, моноїстичну релігію, сліди якої знаходимо в за-

лишках релігійної народної літератури персів, вавілонян, ассірійців і єгиптян, яка лише пізніше почала мутніти й занепадати. Те, що було пізніше, на думку ксьондза Югана, крім поступів матеріальної і інтелектуальної цивілізації, було, власне, з релігійно-морального погляду тільки жахливою дегенерацією. Про буддизм, етичні ідеї якого багато в чому є вищими й чистішими від християнських, ксьондз Юган, очевидно, нічого не чув. Натомість з великим обуренням згадував він про викидання дітей спартанцями на Тайгет (на його думку, була то прірва, хоча інші, менш знамениті вчені твердять, що то була гора); про державні і суспільні утопії Платона; про міркування Арістотеля, що вихваляв рабство; про школи кініків, гедоніків* й епікурейців*. Поминувши щасливо стоїків* і високі етичні принципи Епіктета і Марка Аврелія*, поминувши неоплатоніків*, від яких так багато взяла християнська догматика, перескочив відразу до магометанства і не помітив у нім нічого більше, крім гурій, яких Магомет обіцяв своїм вірним в раю.

Спростування настільки правильне, як і грунтовне. Тим більш що магометанські гурії вельми щасливо урівноважуються з «вогнем непогасним», пітьмою зовнішньою, «червою невидимою» і тому подібними приємностями, які християнство обіцяє своїм правовірним у пеклі.

А з яким обуренням говорив ксьондз Юган про «жахливу книжку» Платона під назвою «Про республіку», де автор радив скасувати приватну власність. Не знаємо, однак, чому забув про комуністичну громаду первісного християнства та про такі прекрасні речі, як дуже популярну у середні віки «Liber de vitio proprietatis».

Говорив ксьондз Юган з уболіванням про мільйони християнських мучеників, убитих за часів римських цезарів, оминувши ту нещасливу обставину, що ті мільйони мучеників виключно належать до міфології і вже з самого початку історично-критичного дослідження число їх зменшилося до досить скромної цифри в кілька тисяч. (Про це ще в XVI ст. з'явилася в Англії книжка «De paucitato martyrum».) Детально ту справу досліджувано за новіших часів. Дивись хоча б «Sittengeschichte Europas» Леккі. Забув, на жаль, ксьондз Юган про те, що «вогонь християнської цивілізації не тільки зігрівав, але також смажив і палив насправді». Документально підтверджено сотні тисяч мучеників-альбігойців*, вальденсів*, морис-

ків*, євреїв, гугенотів* (одна тільки варфоломіївська ніч* чого варта!).

З великим запалом представив зрештою ксьондз Юган благотворний вплив християнства на розвиток цивілізації від часів занепаду Риму. Не можемо заперечити, що вплив був, хоча про його характер можна було б дискутувати, стаючи по черзі на бік то одних, то других. Єдине тільки відмітимо. Малюючи привабливими фарбами розвиток цивілізації під впливом християнства, ксьондз Юган дійшов нарешті до наших часів і показав їх детально як фазу, що найбільше наближається до ідеалу, як вінець історії. На жаль, виголосивши ту характеристику, він зовсім забув про те, що спочатку говорив про той «дух часу», який заперечує християнство, і що в кінці своєї лекції також схарактеризував його як нігілізм, анархізм, цезаро-папізм й інші тому подібні страховиська.

На закінчення бажаємо ксьондзу Югану кращих ідей і логічнішого їх викладу, а його слухачам ліпших лекторів. Значний, як здається, прибуток від лекції піде на допомогу слухачкам вчительської семінарії. Саме прибуток— єдина у тій лекції річ, яку повністю схвалюємо.

НАЙНОВІШІ НАПРЯМКИ В НАРОДОЗНАВСТВІ

(ЛЕКЦІЯ ВИГОЛОШЕНА НА ПЕРШОМУ ЩОМІСЯЧНОМУ ЗІБРАННІ НАРОДОЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА 28 ЛЮТОГО [НИНІШНЬОГО РОКУ])

Оскільки мені випала честь розпочати низку лекцій на науковому зібранні народознавчого товариства, вважав доречним обрати темою цієї лекції не що інше як саме народознавство. Хотів би коротко окреслити й схарактеризувати ту галузь знань, обробкою і вивченням якої всі прагнемо займатися; хотів би викласти бодай побіжну думку щодо її змісту й методу, а точніше щодо тих різноманітних методів, якими послугується та наука для досягнення своєї мети.

Термін «народознавство» (по-німецьки Volkskunde, по-англійськи folklore) означає, власне, щось більше, ніж те, що становить сферу нашої науки. Бо ж пізнати народ — то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні і розумові особливості, їхні інститути й економічне становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами. Таким чином, до сфери народознавства входили б і такі науки, як історія політична й історія розвитку державних інститутів, історія наук і історія промислу — все, звичайно, в сфері щонайобмеженішій, наскільки це стосується певного конкретного народу. Безумовно, що в остаточних висновках наших досліджень і розвідок народознавство опирається на ті згадані науки і зі свого боку доповнює їх своїми результатами.

З практичного погляду мусимо дещо обмежити сферу народознавства, і то шляхом вужчого окреслення поняття народу. Говорячи про народ, ми розуміємо тут не всю масу, що мешкає в певному краї, але тільки ті нижчі верстви, які найменше зазнали цивілізаційних змін, найбільше збе-

регли слідів давніших епох розвитку. Зрозуміло, точної межі провести тут не можна, бо такого роду сліди,— зазалишкові прояви цивілізації,— зустрічаємо не раз і у вищих, освіченіших верств народу. Зрештою те, що є тепер предметом вірувань, переконань і звичаїв тих вищих верств, через деякий час може стати надбанням нижчих верств, а отже, й предметом народознавства. Як бачимо, з того боку сфера народознавства не є вузько окресленою. Як би там не було, однак слід пам'ятати, що маємо тут справу з однією частиною тої великої, цілком сучасної науки, яка називається історією цивілізації людського роду й обіймає, стягує до себе й об'єднує в одне органічне ціле усі науки, всі галузі людських знань.

Може, нам удасться краще визначити сферу народознавства, якщо порівняємо його з іншими спорідненими науками. Візьмемо, наприклад, право. Певна річ, що те право римське або німецьке, яке вчать по наших університетах, систематично опрацьоване, коментоване і викладуване тисячами способів, до сфери нашого народознавства не належить. Але якщо, з одного боку, запитаємо про його початок, то невдовзі відшукаємо його в звичаях, правових поглядах і народних інституціях римлян або німців — але ж джерела його лежать в галузі народознавства. А з другого боку, серед нашого народу знайдемо аналогічні погляди і правові звичаї, відмінні від тих, які тепер у нас панують, проте живі, сильні і тривалі і так само належать до галузі народознавства. Візьмімо іншу науку, наприклад географію. Певна річ, що новіші здобутки географії, обміри, дослідження грунтів, теорії про взаємний зв'язок між кліматом і історією народів, що мешкають в даній місцевості, мусимо залишити, бо все те — галузь спеціальної сучасної науки географії і до народознавства не належить, хоч з-посеред нашого народу могли вийти відомі мандрівники і географи. Але простий народ має також свої поняття про землю, сушу і моря, ріки і краї — поняття, може, більш наближені до гомерівських, ніж до нинішніх понять освіченого прошарку; та народна географія, без найменшого сумніву, буде належати до галузі народознавства.

Те саме можна побачити і в інших науках: медицині сучасній, науковій, вселюдській, тобто виробленій спільною працею багатьох поколінь і найвидатніших у тім фаху осіб усіх цивілізованих народів, відповідає у кожного

народу медицина народна, відмінна від наукової і щодо методу дослідження, і щодо принципових поглядів на суть хвороб. Сучасній художній літературі відповідає у кожного народу особлива література усна, традиційна, сперта на інші естетичні погляди і пристосована до задоволення інших духовних потреб, ніж наші нинішні. Те саме можемо сказати про промисел, про товариські звичаї, про етичні погляди, а також і про релігійні вірування. Кожна-бо з тих великих галузей нашого пізнання розпадається немов на дві частини, відмінні одна від одної: одна частина є власністю освічених верств, що ведуть перед в історичному розвитку, а друга є власністю общин. При поверховому огляді здається не раз, що між одною і другою частинами немає жодного зв'язку. Що спільного, наприклад, між сучасною хірургією і заклинанням та замовлянням хвороби нашими сільськими знахарями; або між сучасним спектральним аналізом і вірою в те, що чарівниця може украсти чиюсь зірку й заховати її в горщику? Яка може бути аналогія між розкішними і вузьконауковими описами чужих країв і народів, що залишені нам такими людьми, як Пржевальський*, Миклухо-Маклай* або Швейнфурт*, і оповіданнями наших народних географів про скляні гори, про людей з п'ятьма головами і про жорстоких однооких велетнів? І яка, зрештою, є схожість між великими концепціями християнської догматики і релігійними віруваннями нашого народу з його наївним дуалізмом, що однаково трактує і бога, і диявола з його дияволами, які сидять в болоті і спроваджують п'яних людей на бездоріжжя, в той же час дають першому-ліпшому спритному хлопові обманути себе й одурманити? Не дивно, що спеціалісти в кожнім з названих тут і ще інших аналогічних фахах зайняті лише найновішими здобутками знань і поступом у даній спеціальності; вони вдивляються вперед і рідко коли оглядаються назад, тому надто часто в тих залишкових проявах дотичної науки, що зберігаються серед народу, схильні бачити лише шкідливі, огидні або навіть грішні забобони, виплив темноти і неосвіченості. На їх думку, це справа, яку чимдуж і якнайгрунтовніше слід усунути й викоренити.

Якщо ж, однак, придивимося ближче до тих залишків науки і мистецтва, що є сьогодні у простого народу, якщо спробуємо дослідити їх у зв'язку з розвитком тієї дисципліни, до якої вони відносяться, то побачимо явище, яке

ДР. ІВАН
ФРАНКО

„ІДЕЇ“ й „ІДЕАЛИ“

ГАЛИЦЬКСЇ МОСКВОФІЛЬСЬКОЇ МОЛОДЇЖИ.

Ціна 10 сот.

Львів, 1905.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІЖИ.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Обкладинка праці Івана Франка «Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодежі»

недавно у світ невеличку книжечку на польськіј мові, в котріј розказујуть, чого хоче Галицка робітницька Громада? Позајак в тіј книжечці покладено головну вагу на житье і потреби міських робітників, а не сільских, то ми не будемо пересказувати јеjі по нашому, а тілько зберемо ту головні жаданьа, котрі мајуть бути основоју всеjі роботи галицкоjі робітницькоjі громади і в котрих ми зовсім годимосьа з нашими товаришами, польськими ј другими робітниками-громадізцьами.

Галицка робітницька Громада завјазујесьа в тіј ціли, шчоби по мірі своjіх сил допомагати робучим льудім свого крају — вибороти собі обезпечене, правдиво льудське житье. Шчоби то могло статисьа, Галицка робітницька Громада вважаје конечним — перемінити теперішні несправедливі порьадки за то, шчо в них робучиј чоловік живе најмізернiјше і најнужденнiјше, а нероби і богатирі уживајуть всіх роскошеј, держать в своjіх руках і силу і правду і науку, а бідному чоловікови не то не дајуть уживати всего того добра, але не дајуть навіть пізнати јого. Змагајучи у всім до правди і свободи, Галицька робітницька Громада доложить усіх сил, шчоби приготовити і ввести в діло ось јакі зміни:

I. В ділах господарських (економічних).

Нерівність в господарських ділах, јаку тепер бачимо, је жерелом усеjі нужди і всеjі неправди на світі. Купка льудеј богатих держить в руках міліјони бідних.

Сконфісковано.

Бідність доводить льудеј до проступків, до зопсутьа, крадіжі та вбіјства, а пани ј богатирі карајуть јіх за те, хоть нічогісінько не робльать, шчоби не стало причини всіх тих проступків — бідности.

Сконфісковано.

Галицка робітницька Громада думаје затим, шчо не будь бідности меже льудьми, не будь тоjі величезноjі господарськоjі нерівности, то ј не було би всіх нинішних неправд, і льуде жили би далеко крашче і шчасливіјше, ніж тепер. А шчоби скасувати нинішну нерівність, а завести господарську рівність меже льудьми, Галицка робітницька Громада, враз із другими робітницькими громадами по цілім світі, домагајесьа:

1. шчоби всьа земльа з лісами ј пасовисками, ріками ј озерами належала до тих громад, котрі на них працьујуть, а так само шчоби всі фабрики та заводи належалиби до тих робітни-

ских і міських з усеjі Галичини, скликаниј іменно в ціли заложеньа і уладженьа такоjі робітницькоjі громади.

Сторінка журналу «Культура» (1924, № 2), де надруковано статтю Івана Франка «Чого хоче Галицька робітницька громада?» з купюрами, сконфіскованими цензурою

нас спочатку дещо здивує, а потім трохи присоромить і вгамує нашу погорду до тих забобонів, пересудів і бабських побрехеньок. Побачимо, зокрема, що вже те, що ми сьогодні з пихою плямуємо назвиськом «пересуди, забобони, побрехеньки», багато віків тому вважалося найголовнішим здобутком цивілізації, було предметом віри або живим, практично діючим звичаєм тодішніх прогресивних і найосвіченіших верств народу. Адже наша народна медицина в дуже значній мірі залежить від тих гербаріїв, які у нас протягом XV, XVI і XVII ст. писали і друкували тодішні освічені фахівці і вчені. Адже наші сучасні марновірства і забобони народу значною мірою є залишками вірувань і релігійної практики, що панували колись у народі, а отже, були притаманні тоді як князькам і капланам, так і простолюду. Адже наша міфічна географія, антропологія, фізіологія, народна астрономія в дуже значній мірі беруть свій початок у середньовічних працях того роду, в працях, які тоді вважалися за останнє слово науки.

Те спостереження, яке стверджене вже тисячами спеціальних прикладів, дивує нас, переконливо показуючи, що, очевидно, існує органічний зв'язок між нинішньою наукою і пересудами, між чистою релігією і забобонами; зв'язок, аналогічний тому, що є між дубом і наполовину струхлявілою шкаралупою минулорічного жолудя. Присоромлює нас воно тим, що є для нас виразним memento[1], аби ми не дуже погірдливо і зверхньо трактували ті пересуди і забобони. Бо може прийти час, коли і наша нинішня «найсвятіша» віра і переконання, відбуксовані історичним розвитком, спадуть на дно могутнього цивілізаційного потоку і стануть вдячним матеріалом для народознавців майбутнього.

Хай мені тут вільно буде вжити одне, може, дещо кульгаве порівняння. Уявімо собі армію, що йде на здобуття ворожої країни. Армія та старомодна і не дуже добре зорганізована. Тільки незначна меншість армії має зброю і, йдучи вперед, бореться і завойовує країну. Величезна більшість прибуває з тилу — то обозні і мародери. Групи їх тиняються повсюди, збиваються на манівці, біжать назад або залишаються на місці. То є образ нашої нинішньої цивілізації. Є вона справою і заслугою

[1] Пам'ятай *(лат.)*.— *Ред.*

меншості, вибраних осіб. Більшість тягнеться на більшій чи меншій відстані за тими передніми, доходить на цілі сотні років пізніше до залишених ними етапів, пережовує тисячі років те, що ті давно перетравили, але будь-що-будь іде второваною вже дорогою; безладно,— то повільно, то знову швидше,— перебігає різні її стадії або затримується на них довго. Передні лави в багатьох випадках давно вже забули про точку виходу, про перші етапи того цивілізаційного походу. Тому вивчення тих обозів і мародерів теж часом має вартість для відтворення перших пунктів виходу. А не раз, коли передні лави зайдуть до якогось глухого кута, таке оглядання на ті перші етапи може бути корисним, може показати інший, новий напрямок дороги, що веде до мети. Отож, власне, студіювання тих обозів і мародерів цивілізаційного походу є почесним завданням тої науки, яка нас тут цікавить,— завданням народознавства.

Якщо моє порівняння шкутильгає, то передусім у тому пункті, що воно могло б пробудити певну легковажність у ставленні до тої науки. Не забуваймо, що пізнання історичної еволюції, певної інституції, певного вірування, певної системи мислення є першою елементарною умовою зрозуміння тієї справи, є доброю половиною її зрозуміння, яке без того буде лише абстрактним і довільним. Не забуваймо далі, що ті маси, які запізнилися в цивілізаційному поході, то наші батьки і брати. Їм ми, крім обов'язку пізнання їх і освіти, завинили також братню любов. Вони, крім нашого інтересу народознавчого, історичного, археологічного і лінгвістичного, заслужили право на увагу, на нашу вдячність за їхню працю, яка дала нам можливість здобути світлі країни цивілізації. Але й тут, сповняючи свій громадянський обов'язок, знаходимо в народознавстві могутню підпору і навіть збудження і заохочення, бо ж пізнання народу з його мовою, звичаями, віруваннями і поглядами вчить нас заразом любити його міцно і працювати для нього дійово і раціонально.

Річ очевидна, що наука, яка обіймає таку величезну область і при тому є початковою,— бо ж нею більш-менш систематично займалися заледве від кінця минулого сторіччя,— мусить поступатися різноманітними методами, які, зрештою, навіть не завжди приводять до єдиної мети.

А що кожен такий метод, вживаний менш чи більш однобічно, плодить цілу низку теорій,— які в одній галузі слушні, в іншій — ні, — то справа натуральна. Власне,

та просторість галузі народознавства, велика кількість спеціальних наук, що входять до її сфери, які теж вимагають особливих методів дослідження, а також легкість, з якою хороший метод в одній області дозволяє переносити його до другої, де він хорошим бути не може,— стає причиною найбільшої кількості існуючих досі суперечок, є матір'ю нинішніх народознавчих шкіл, що борються між собою або шукають слушного компромісу.

Візьмемо, наприклад, сферу народних вірувань. Вже антична Греція в добу упадку віри в давніх богів витворила три види розуміння старих міфів і вірувань. Евгемер* вважав богів за обожнених людей, які жили колись на землі; Анаксагор* бачив у них персоніфікацію сил і явищ природи; а стоїки вбачали в них символи цнот і людських недоліків, а також уособлені етично-філософські правила. Ті три види розуміння народних вірувань спостерігаємо також на початку розростання сучасної народознавчої науки — в кінці XVIII і в першій половині XIX ст. Раціоналісти не раз повторювали теорію Евгемера, міфологи школи братів Грімм* відновили і розширили далеко поза межі слушності погляд Анаксагора, а символісти школи Крейцера* (Creutzera) відновили погляди стоїків.

Уже в тій першій фазі нашої науки спостерігаємо нині те ж саме перекидання методу і висновків з одної частини нашої науки до іншої.

Якщо ж, наприклад, солярно-метеорологічні теорії могли мати певне значення в тлумаченні деяких міфічних постатей, то вже хіба з найбільшою обережністю можна було пристосовувати їх до пояснення, наприклад, літературних творів, таких як повісті і народні байки або навіть таких як «Іліада» й «Одіссея». Якщо етичний символізм міг ще мати певне місце при з'ясуванні деяких релігійних концепцій, то в галузі правових поглядів, історії і суспільних форм не слід було передчасно вводити його цілком, тобто до належного вивчення початку та історичного розвитку тих явищ.

Не менш потужний імпульс дали обидві ті школи для дальшого розвитку нової народознавчої науки. Вперше тут, особливо в монументальних працях братів Грімм, обійнято одним, і то цільним поглядом величезну кількість нагромадженого і вміло згрупованого матеріалу.

Правда, матеріал уже тоді розпирав теорію, не влазив до її рамок; натягування і свавілля внесків були очевид-

ними і стали ще очевиднішими у працях учнів і наступників братів Грімм, таких як Маннгард*, а в Росії — Афанасьєв*, Буслаєв* та інші. Що було, однак, передусім притягального в тих працях, так це гаряче любування предметом, любов до народу, його простоти і моральної сили, якою ті праці були просякнуті.

Одночасно з тим чудесним початком народознавчої науки пов'язуються надзвичайно важливі і значні явища в духовному розвитку Європи: романтизм, що випливав з буйності відчуття як реакція проти раціоналізму і псевдокласицизму XVIII ст., як поворот до фантастичності, до середніх віків, до східних традицій; сплоджені або збільшені тим поворотом нові, незмірно важливі і поважні галузі науки, такі як орієнталістика (і випливаюча з неї порівняльна лінгвістика); відкриття забутої у XVIII ст. середньовічної літератури (і випливаюча звідти германістика, романістика, а далі славістика); і, нарешті, оперта на ті всі галузі критична історіографія, якій надто прийшли на допомогу нові потужно розквітаючі науки, такі як археологія і передісторія, як антропологія і етнологія, тобто дослідження і вивчення народів, що стоять на низьких і найнижчих щаблях розвитку, і застосування результатів тих досліджень до критики легенд і переказів про початки історії людської цивілізації.

Всі ті науки раптом, на очах двох або трьох поколінь, незмірно розширили видноколо наших знань, поглибили їх зміст, виявили марність і дріб'язковість давніх апріорістичних і опертих на спекуляції, на раціоналізмі доктрин і вторували дорогу новому, еволюційному поглядові на світ і на історію народів. Той погляд, викладений догматичним способом ще ідеалістом Гегелем і позитивістом Контом, з'являється як наслідок матеріалістичного погляду в учнів Гегеля, таких як Фейербах* та Маркс, і одержує величезну підтримку в геніальних природничих працях Дарвіна, які в свою чергу дали потужний імпульс до розвитку багатьох емпіричних наук.

Що і для народознавства в тім величезнім рості фактичних знань і при такому розширенні і поглибленні філософських видноколів не обійшлося без користі, те само собою зрозуміло. Матеріалістична економія голосно висловила і чудово умотивувала тезу, що суспільні і політичні інституції є зовнішнім виявом чи, образно кажучи, надбудовою (Überbau) стосунків і виробничих форм даного сус-

пільства. Основою інституції, а в дальшому ряді і правових поглядів даного народу є, отже, не стільки етичні символи, скільки, швидше, способи виробництва і циркуляції економічних благ. Матеріалістична історіографія устами Бокля* висловила думку, що історичний розвиток народів скоріш був не розвитком усього люду, але розвитком пануючих і освічених класів. А розвиток усього люду залежав швидше від сталих причин, таких як клімат, раса (або змішування рас), географічна конфігурація і геологічна будова краю, сусідство інших народів і т. п., ніж від минущих причин, таких як війни, добрі і злі королі, більша або менша кількість славних і видатних мужів і т. п. З цієї точки зору народознавство набирало величезного значення. Тим часом тривале нагромадження народознавчих матеріалів, рівно як і розвиток лінгвістики і передісторії, висувало наперед нові, доти не знані явища і проблеми. Помічено, що спосіб мислення, вірування, марновірства і звичаї, які давніше вважалися корінними властивостями і рисами певних народів — романських, германських, слов'янських,— знаходимо тепер у найрізноманітніших народів і племен у найрізноманітніших пунктах земної кулі. Порівняльна лінгвістика показала, що вже давніше помічені, але нез'ясовані мовні подібності між європейськими народами сягають набагато далі в глиб Азії, до Індії і незмірно глибоко в минувшину і що на підставі вивчення тих властивостей ми в змозі відкрити не тільки ступені спорідненості певних індоєвропейських племен, але можемо приблизно виробити собі правдивий образ їхньої первісної цивілізації. Передісторична археологія несподіваним, майже чудесним способом пояснила нам давні фази дикості людського роду й часи, про пізнання яких досі ніхто навіть мріяти не насмілювався. І кожне таке відкриття плодило цілий ряд нових загадок. Віднайдено в Європі, в країнах нині найцивілізованіших, сліди існування людини на ступені неймовірно низькому, що жила в печерах і ледве вміла користуватися вогнем, поїдала, крім мамонтів і скельних ведмедів, також людей, як це понині ще роблять деякі дикі племена.

Оселі на воді, на полях, знані досі у деяких диких племен у найдальших закутках Америки, знайдено в доісторичній Європі. Але одночасно в безлюдних нині степах і скелястих яругах Америки і на узбережжях Південної Африки, на островах Малайського архіпелагу і Тихого океану

віднайдено залишки і сліди менш чи більш високих цивілізацій, що загинули ще в незапам'ятні часи. Вже доведено, що розвиток людського роду був незмірно довгим і більш складним, ніж про те дають уяву писані джерела. Бо не тільки віднайдено сліди спілкування Європи з Америкою за багато віків до Колумба, але констатовано також подібні зв'язки Східної Азії з Америкою, констатовано численні і багатовікові мандрівки доісторичних народів з Азії до Європи, з півдня на північ і з півночі на південь. Одним словом, для з'ясування народознавчих загадок, для з'ясування схожостей у віруваннях і звичаях, у способі життя і виробництва в інституціях і духовній творчості одержано фон незмірно глибокий і широкий.

Рівночасно з розширенням нашого наукового виднокола в глиб давніх віків і вимерлих племен та про первісні цивілізації деякі вчені поглибили наші знання і про часи далеко ближчі до нас, але також недостатньо знані і дуже часто з поглядів доктринерських неправильно оцінені. Зокрема дослідження великого перелому в історії Європи— часу переходу від класичного греко-римського світу до новочасного — було тут надзвичайно плідним в наслідку. Давніше, коли в історичних студіях керувалися естетичними і патріотичними уподобаннями, різноманітні «етапи упадку», темні пункти в історії обминалися мовчанкою або характеризувалися порожніми фразами; обминались різні «мертві організми», такі як візантизм і т. п.

Тим часом новіша історіографія зі студій власне таких нетривких,— що перебувають у стані розкладу політичних і цивілізаційних форм,— черпає найбільше цінних вказівок. Отож пожвавлення середньовічних студій мало теж великий вплив на розвиток народознавства, бо виявило органічний зв'язок між великою кількістю легенд, вірувань, звичаїв, середньовічних переказів і тими, які донині побутують серед європейських народів. У міру вивчення старих азіатських літератур було відкрито літературні джерела багатьох усних переказів і оповідей, що живуть на вустах нашого народу; відкрито шляхи, якими вони дійшли до нас, а внаслідок того констатовано міжплемінні зв'язки і цивілізаційні впливи, які справді мали місце в так звані історичні часи, але про які з писаних джерел нічого досі ми не знали; це дало початок новій теорії, новій народознавчій школі, так званій міграційній*, яку далеко слушніше можна б назвати тут історичною.

Творцями тієї школи були історики літератури: Дунлоп* (Dunlop), Лібрехт*, Луазлор-Делоньшамп і лінгвісти, як, наприклад, Бенфей*. Їх виступ був спочатку реакцією проти однобічних висновків символістів і метеорологістів зі школи Грімма і Крейцера. Аж ніяк не відмовляючи їм повного права на існування, підкреслювалось, що в деяких галузях народознавства, зокрема в тих, які стосуються більше літературної творчості, ніж сфери вірувань і інституцій, символічні і солярно-метеорологічні теорії не мають права на існування; і що твори ті (пісні, казки, оповідання, байки тваринні і т. п.) належить студіювати в безпосередньому зв'язку з іншими аналогічними літературними творами за допомогою порівняльно-літературного методу. Разюча подібність великої кількості тих творів у різних народів, різнорідність і строкатість комбінацій при відносно невеликій кількості основних мотивів в очах тих вчених були незаперечним свідченням перенесення, мандрівки тих мотивів з краю до краю, від народу до народу. В чудових студіях, в яких за вихідну точку служили відносно найдавніші прототипи дуже багатьох наших усних оповідань, відкриті в далекій Індії, Монголії або Китаї, ці вчені крок за кроком слідкували за перетворенням даних мотивів при їх мандрівці від народу до народу, виявляючи при тому, як твори неодноразово були носіями певної релігійної, сектантської, суспільної або політичної пропаганди.

Не треба, однак, гадати, що ці вчені вважали свою міграційну теорію за єдиний ключ до розв'язання всіх загадок народознавства, а тим менше, що виводили цілком і повністю всі наші народні оповідання, перекази і байки з Індії. Впровадили вони історичний метод лише там, де його можна було застосувати і де для його застосування був уже нагромаджений матеріал; що ж до інших сфер народознавства, то висловлювалися з більшою стриманістю, остерігаючись єдино перед апріорістичним або надто поспішним у такому роді висновком, як, наприклад, ідентифікування троянської Єлени з місяцем (селеною) і тлумачення цілої троянської епопеї як символічного зображення боротьби зими з літом і т. п. З методологічного погляду радили вони працівникам на інших нивах народознавства, аби замість блукання в світі гіпотез і теорій брали за вихідну точку вивчення фактичних стосунків, які є супутниками даного народознавчого явища; щоб при зіставленні аналогії і па-

ралелі звертали таку саму увагу й на різницю, а не тільки на подібність і т. д. Зі свого боку самі творці міграційної теорії були далекими від натягування всієї нашої, так би мовити, народної белетристики до індійського походження. Сам Бенфей (Benfey) зазначав неодноразово, що, наприклад, індійські байки про тварин західного походження, правдоподібно грецького. Пізніші відкриття виявили, що прототипи дуже багатьох грецьких байок, так званих езопівських, існували в Єгипті, а також у Вавілоні і що той вид творчості є, правдоподібно, семітського походження. В Єгипті теж відкрито перші відомі нам прототипи деяких чудових казок, паростки яких донині живуть на вустах народів у незліченних варіантах. Внаслідок цього теорія Бенфея про походження найбільшої частини наших чудових казок з Індії, як би там не було, мусить бути дещо змодифікована,— особливо ж сама історія і початки індійської літератури, які досі оповиті густою імлою непевності.

Будь-які поправки і модифікації виявилися б ще неминучими в теоріях міграціоністів — все це лишиться їхньою заслугою, бо саме вони піднесли понад усякий сумнів стисло історичний характер народної белетристики, відсунули на бік трактування її як залишків великої минувшини або рештків скарбів, винесених нашими предками з їхньої праарійської колиски.

І якщо деякі види народної творчості (наприклад, пісні, прислів'я, загадки) вже внаслідок своєї художньої форми виключали безпосереднє застосування міграційної теорії, а інші виявлялися безпосереднім віддзеркаленням побуту і стосунків даного народу, то все ж і тут міграційна теорія виявлялася дуже корисною — дозволяла, наприклад, виділяти просторий цикл легенд і пісень баладових мотивів, які підлягають міграції, а також такі, що жодним способом не годилися ні до міфологічних комбінацій (до яких давніше не раз використовувалися), ані навіть до ілюстрації стосунків і характеру даного народу.

Майже одночасно з розквітом міграційно-історичної школи, особливо в Німеччині і Франції, з'явилося в Англії і Північній Америці кілька праць, що мали надзвичайно важливе значення у справі розвитку нашої науки. Ввійшовши до безпосереднього контакту з багатьма варварськими племенами, а також захопивши Східну Індію, англійці змушені були в своїх колоніях і заморських во-

лодіннях ознайомлюватися зі способом життя, інституціями і традиціями тих племен. То вже не були випадкові записки мандрівників, які нотували те, що випадково їм траплялося; то було дослідження, ведене з державною метою, а тому з цілим державним апаратом. Початок таким дослідженням поклали американці, які ще в 30-х роках запровадили велику анкету щодо племен червоношкірих, які живуть на території Сполучених Штатів. Та комісія зібрала величезний матеріал, зредагований згодом Скулкрафтом (Scoolcraft) у монументальну 10-томну справу «Indyan Tribes». У Східній Індії, крім санскритської літератури і брамінської філософії, звернули на себе увагу англійських дослідників передусім правові інституції, зовсім відмінні від тих, які англійці звикли бачити в себе. Була то колективна община, поєднана вузлом корпорацій. Молодий англійський урядовець Генріх Самнер Мейн (Summer Maine) заходився вивчати спосіб правління у тій общині і своїм твором «Ancient Law», а також пізнішими працями того циклу дав початок незмірно цікавим і важливим студіям інституцій і звичаїв цивілізованих народів.

Проблеми, порушені в працях Мейна, були надто важливі, щоб не зацікавити дослідників на високому рівні. У всякому разі торкалися вони зачатків таких суспільних форм, як община, родина, подружжя, рід, плем'я, держава. Американський учений Морган проводить цілий ряд років серед диких ірокезів, і його спостереження над формами родини у тих дикунів стають підставою для новіших соціологічних досліджень. А ще до того німецький вчений величезної ерудиції Бахофен* (Bachofen), на підставі старанного дослідження старих письменників, дійшов до теорії матріархату, який, на його думку, панував у давніх народів до патріархату, та й пізніше залишив по собі багато слідів. Науковці-рутинери відкинули його висновки, але дослідження Моргана, Мейна, Мак-Леннана і багатьох інших учених рішуче підтвердили його висновки, відкривши, крім того, кілька інших форм родини, які передували матріархатові. Про міграцію тих форм існування від одної країни до іншої, з Америки до Індії, Сибіру, Австралії і доісторичної Європи, очевидно, не може бути мови. Тут слід висловити припущення, що ті первісні форми суспільного устрою, так подібні одні до одних у різних краях і в різноманітних племен, виявилися наслідком однакового влаштування людського організму.

Таким чином з'явилася так звана антропологічна школа, найвидатнішими представниками якої, крім названих уже вчених, є Леббок, Тейлор і Спенсер*. Схожість організму, інституцій, вірувань, звичаїв і зацікавлень у різноманітних первісних племен ці вчені пояснюють монолітністю людської природи, яка на певнім ступені розвитку виливається саме в такі форми існування,— подібно до того, як, наприклад, з куль тільки таку, а не іншу можна скласти піраміду. Щоправда, найобережніші вчені з тієї школи Тейлор і Спенсер ставили досить широкі межі тієї монолітності, визнаючи значну дозу різновидності в тих принципово однакових формах; визнавали, зрештою, і те, що всіх схожостей, які зустрічаємо в тій сфері, підводити під один ранжир не можна, оскільки бувають між ними схожості удавані і схожості випадкові, звані дарвіністичним терміном коінциденціями розвитку, тобто схожостями, що викликані подібними причинами, але виходять з різних підстав.

Антропологічна школа має величезні заслуги у вивченні зачатків людської цивілізації і назавжди залишиться в своїй основі в тій галузі. Нехіть, з якою деякі, особливо молоді представники тієї школи, наприклад Ендрю Ланг (Andrew Lang), виступають проти школи міграційно-історичної, можна пояснити хіба тим, що ці вчені забули про природні межі свого методу і хочуть його застосовувати там, де він не може дати жодних позитивних результатів. Отож Ланг тлумачить міфологію, а з нею разом легенди, балади і чудові казки як ремінісценцію людських стосунків у доісторичну добу. (Кронос, що пожирає своїх дітей,— слід антропофагії; Едіп, що одружується зі своєю матір'ю,— слід кровозмісної сім'ї і т. п.) До певної міри це може мати слушність, особливо там, де йдеться про з'ясування первісного виникнення того роду міфів і легенд. Але відкидання міграційної теорії і того, що за нею стоїть, відкидання літературно-історичного методу в дослідженні багатовікового розвитку тих творів веде за собою необхідність припущення, що подібні міфи і легенди виникали незалежно одні від одних у різних пунктах і в різні часи. Що те припущення в найбільшій частині випадків мусить вилучити дану легенду з цілого того цивілізаційного русла, в якому вона повстала і без якого належним чином бути не може,— того школа Е. Ланга намагається не помічати.

Ось такі ті дві великі народознавчі школи, які панують нині,— кожна в своїй спеціальній галузі. Я вважаю їх за рівноправні; війну між ними вважаю зайвою. Навпаки, в певних випадках комбінацію обох методів вважаю необхідною, наприклад при вивченні обрядів, весільних пісень і т. п., тобто пісень, тісно зв'язаних з обрядами, а обрядів — зв'язаних з піснями.

РАДИКАЛИ* І РЕЛІГІЯ

Що таке релігія?

Релігією називається не тільки в і р а в якісь надземні, вищі істоти, обдаровані вищою силою, ніж люди; не тільки віра в те, що і в людях є часть тої найвищої істоти (душа) і що люди повинні своїм життям і своїми учинками наближуватися до тої істоти. До релігії належить також чуття, любов до тої вищої істоти і до інших людей, любов до добра і справедливості, а вкінці також д о б р а в о л я, постанова жити й самому так, щоб наближувати себе і інших до тої вищої істоти.

Отсі три складники конечні для поняття релігії. Віра без любові і без сильної волі, що показується в ділах, не чинить ще релігійного чоловіка. Так само самі вчинки без віри в вищу справедливість і без любові до тої справедливості і до інших людей чинять чоловіка фарисеєм, але ще не правдиво релігійним чоловіком.

Ми вважали конечним на початку сеї розвідки вияснити сю справу, бо наші книжники і фарисеї від самого початку існування радикальної партії кричать і репетують, що радикали ширять безбожність і виступають ворожо против релігії, а пильно стережуться вияснити народові, в чім лежить правдива побожність і що то є релігія. Сказавши по правді, се був їх обов'язок уже від тисячі літ, від самого зведення християнства, і коли нині, по такім довгім часі, вони переняті страхом, що радикалізм може відтягнути народ від церкви, то видно, що за ту тисячу літ вони не дуже міцно потрафили прив'язати народ до тої церкви. Адже цілу тисячу літ ніхто не баламутив вам народу, не ширив між ним ніякого радикалізму. Противно, вашу науку піддержувала держава, вас плачено, обдаровувано, гоноровано

за те, щоб ви виховували народ в релігійнім дусі, і які ж є плоди вашої тисячолітньої науки? Чи наш народ, особливо там, де його ще не доторкнувся вплив новішої, світської школи і радикальної агітації, є релігійний? Правдиво, по-християнськи релігійний? З чистим сумлінням кажемо, і ви самі, коли не схочете брехати проти правди, мусите признати се, що н і, н е є.

Бо погляньмо докладно! В щ о в і р и т ь н а ш н а р о д? Скажете: він вірить в бога. Певна річ, але неменше певна також, що вірить і в чорта, і в потоплеників, і в чари та відьми, і в хмарників та ворожок, і що та низька, поганська віра є у нього в л а с т и в о ю, п р а к т и ч н о ю в і р о ю, тобто тою, котра знаходить застосування в тисячних випадках практичного життя. Тим часом віра в одного бога є у нього чимсь таким, як свята ікона в хаті: перед нею він поклониться, свічку засвітить, але зрештою практичного впливу на його життя вона не має. Обряди і вірування нашого народу, навіть ті, які прийняла і освятила церков, далеко більше надихані поганською вірою в оживлені сили природи, ніж в єдиного, всемогущого і всевідущого бога. І не говоріть, що церков силувалася завсігди викорінити в народі ту поганську віру. Було б дуже сумно, якби церков справді тисячу літ працювала в тім напрямі, а наш народ таки нічого б не навчився. В е л и к а б і л ь ш і с т ь д у х о в е н с т в а п і д д е р ж у в а л а і ш и р и л а т у в і р у, вона сама говорила і говорить народові десять раз більше про чорта і про всяких злих духів, як про бога. Яке християнство насадили, таке й мають.

Коли перша основа релігійності, віра, поставлена в народній душі на хибній основі, коли се не є віра в одного найвищого бога, а в двох, з котрих один, добрий, нібито й називається всемогучим, а проте від віків не може собі дати ради з другим, злим, хитрим, зрадливим та спокусливим і мусить віки вічисті боротися з ним,— то як може виглядати релігійність в душі такого чоловіка? Бог, зайнятий війною з чортом, не може у нього бути ідеалом добра і справедливості і він не може в тім бозі л ю б и т и того, що йому в житті найсвятіше і найвище. Супроти ненастанної війни двох надземних і могутніх противників простий ум дійде хіба до думки: «Бога шануй і чорта не дразни», до думки про дипломатичну нейтральність чоловіка в тій війні. Не диво, що така віра лишає його зовсім холодним,

не порушує його чуття. Чи то буде правдива релігійність?

Не знаходячи в своїй вірі огнища, котре б піднімало все його чуття, порушувало все його єство, народ не може в ній знаходити також достаточного проводу для своїх діл. Правда, віра в чорта і пекельні страхіття, віра в безконечні кари божі дає тут певну границю, відстрашує народ до певної міри від злих діл. Але таке відстрашення то ще не є правдиве релігійне виховання, правдиве заохочення чоловіка до доброго. Правдива релігійність вимагає чогось зовсім іншого, і тої правдивої релігійності ви, тисячолітні вчителі нашого народу, не дали, не впоїли тому народові.

А тепер погляньмо, скільки правди є в тім, що радикали виступають против віри і против релігії?

Отже, мусимо заявити раз на все, що радикали яко політична хлопська партія не вдаються в релігійні справи, значить, не виступають ані против релігії, ані за нею, полишаючи справу релігійного виховання тим, котрі до сього з уряду приставлені. Та проте радикали не зрікаються права від часу до часу сказати тим релігійним приставникам правду в очі, коли вони замість виховувати народ в правдивій релігійності впоюють в нього ненависть, погорду та ворогування до інших, найближчих братів за те тільки, що ті держаться іншої політики, ніж паночик.

Радикали ніколи не виступають і не виступали ані против віри в бога, ані против жадної основи правдивої релігійності. Противно, до всіх людей щиро релігійних, а затим чесних і не фарисеїв, радикали мають глибоке пошанування, тим більше що таких людей в наших часах дуже не багато. Так само не виступали і не виступають радикали проти головних установ церковних, проти церковних тайн і обрядів, а тільки виступали і виступають і будуть виступати завсігди проти надуживання тих установ і обрядів до визискування, обдирання і отуманювання народу.

Ми скажемо одверто і щиро: виховуючи народ в радикальнім дусі, ведучи його до того, щоби мав свої переконання, щоби сміло і гаряче боронив тих переконань і щоби поступав так, як йому велять його переконання, ми, радикали, робимо те, що повинно було робити духовенство від тисячі літ: ми виховуємо народ в правдиво релі-

гійнім, в правдиво християнськім дусі. І коли народ іде за нами, терпить за свої радикальні переконання, то се знак, що він глибоко почуває потребу правдивої релігійності і ненавидить фарисейства.

Але ба,— говорять наші противники.— А отже, в нашій давнішій програмі стояло: ширення раціоналізму в справах релігійних. Значить, ви раціоналісти, ви безбожники!

Помалу, панове, помалу! Не скачіть! Від раціоналістів до безбожників ще дуже далеко, а найзавзятіший раціоналіст перед 100 літами, Вольтер, таки будував церкву богу*. Ухоплять люди чуже слово, котрого не раз і самі гаразд не розуміють, та й страшать ним людей, так як досі страшили чортом. Що таке раціоналізм? Се є змагання — кермуватися розумом, просвітою. Є в тім щось злого? А ви ж, наші противники, хочете, щоби народ у всьому, отже і в справах віри, кермувався нерозумом, темнотою, забобонами? Чи, може, ви думаєте, що розум і освіта ведуть до упадку віри, до знищення релігії? В такім разі ви найгірші вороги релігії, бо вважаєте її нерозлучною з темнотою і нерозумом. Ми, радикали, заявляємо явно і одверто: так, ми раціоналісти, ми хочемо у всіх справах, отже і в справах релігії, поступати розумно, як личить розумним і просвіченим людям. Ми видали війну на смерть темноті і туманенню. Але ми твердо переконані, що розум і просвіта не суперечні релігії і правдивій релігійності, але противно, мусять бути їх головною основою. Темний, дурний і тупий чоловік не може бути правдиво релігійним. І коли ми випустили точку про раціоналізм із нашої програми, то се для того, що яко партія чисто політична не потребуємо займатися релігійними справами.

А. ФАРЕСОВ*
НАРОДНИКИ И МАРКСИСТЫ
С.-ПЕТЕРБУРГ. 1899

Німецький соціал-демократизм, перещеплений на російський грунт працями Плеханова, Струве, Туган-Барановського і ін.*, здобув собі багато прихильників серед молодежі і навіть загалом серед освіченої громади, котрій він імпонує знанням будущини, простотою в ставленні і розв'язуванні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією і тим, що пок[ій-ний] Драгоманов у німецьких соціал-демократів назвав «жидівською самохвальбою». Є се характерне явище, що саме в пору, коли сей марксистський соціал-демократизм і з погляду на свої наукові основи, і з погляду на свою політику яко партія в Європі близький банкротства, він здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії*, серед російської молодежі. Дуже сумно, що на сю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодіж, хоча соціал-демократизм стає ворожо як против усяких обов'язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному грунті.

От тим-то не диво, що свідоміші українці виступають против сеї згубної доктрини як можуть. Правда, боротьба мусить бути нерівна. Соціал-демократична доктрина тішиться далеко більшими ласками цензури, ніж український рух: вона видає багато книжок, має своїми органами деякі товстючі місячники (уперед «Новое слово»*, тепер «Научное обозрение»* і «Начало»*), а українство не може

боронити себе і розвивати своїх поглядів відповідним способом. Тільки на полі економічного змагання на українськім грунті виступив против соціал-демократизму д. Микола Васильович Левитський*, та й то виступив не з власної охоти, а для оборони справи, котрій він віддав свою силу і працю,— хліборобських спілок. Д. Левитський займається від 1894 р. організацією хліборобських спілок головно в Херсонській губ[ернії], але за його почином спілковий рух розширився й на інші губ[ернії], навіть неукраїнські. Певна річ, при браку засобів і при неохоті російської інтелігенції до праці на користь сього руху в початках його мусило бути багато невдач, помилок, розчарувань. Але проте рух не перестає і виявляє деякі прикмети, безмірно цінні власне з педагогічного погляду. Отже ж цікаво, що власне російські марксисти найзавзятіше накинулися на той рух і на д. Левитського, не тільки відмовляючи його роботі всякого значіння, але ганьбляючи її як реакційну і шкідливу, бо, мовляв, вона спиняє конечний і єдиноспасительний (по Марксовій рецепті) процес пролетаризації селянських мас, котрі, мовляв, тільки тоді будуть дозрілі для поступу і для соціалізму, коли цілком щезнуть з лиця землі яко самостійні господарі, а всі поробляться наймитами, фабричними робітниками і пролетаріями. Я певний, в XX віці люди не схочуть вірити, щоб така безглузда і антигуманна доктрина могла коли-небудь розгарячувати голови і серця молодежі, у котрої на устах є раз у раз любов до народу і любов до поступу. Щоб відперти напади марксистів на свою улюблену роботу, д. Левитський зважився звести з ними боротьбу в Петербурзі на засіданнях «Вольно-экономического общества»*. Про ті суперечки і про саму особу д. Левитського говорить д. Фаресов у брошурі, котрої титул ми виписали вище. Подаємо з неї поперед усього інтересні біографічні дані про д. Левитського, того незвичайного чоловіка, що в теперішніх часах і при теперішніх російських порядках зумів знайти собі живе, справді практичне і справді поступове та широке діло серед народу. Він родився 25 марта 1859 р. в с. Хмільній Київської губ[ернії] Черкаського пов[іту], де його батько був священиком. Пізніше батька перенесено до села Федваря Херсонської губ[ернії]. Скінчивши гімназію в 1879 р., Микола Васильович подався до Москви, де записався на медицину, але, виключений з університету наслідком студентських

розрухів 1880 р., він 1881 р. записався на права в Харківському університеті і скінчив 1885 р., а в 1891 р. одержав право бути адвокатом (присяжним повіреним) при окружнім суді в Єлисаветграді*. Але адвокатом йому не довелось бути: доля тягла його здавна в інший бік. Ще бувши в 8 класі гімназії, він зорганізував першу спілку з учеників, своїх товаришів. Майже цілий восьмий клас гуртом найняв спільну квартиру, найняв господиню, що провадила для всіх одну кухню і все, що було треба, і замість 20—30 руб. місячно хлопці видавали при такім порядку всього по 11 руб., були ситі і всім задоволені. Ще оригінальніше зложилися його університетські студії. Бувши на другім курсі, Мик[ола] Вас[ильович] утратив батька. Батько лишив осиротілій сім'ї невеличке селянське господарство, яке закупив у Федварі. Мик[ола] Вас[ильович] задумав господарювати на нім, бо се ж було одиноке джерело удержання його і матері. Зимою він учився в університеті, а по екзаменах (в Росії вони відбуваються в маю) зараз вертав додому і просто від лекцій переходив до плуга. «Правда, я страшно втомлявся,— оповідає він,— особливо зразу, але зате я почував себе дуже добре, стаючи близько до природи і до народу. Приходилося тяжкенько, ніччю я майже не спав, треба було пасти воли, жити майже самими сухарями, пшоняною кашею та галушками. Але я почував себе чудово: близькість до природи, праця і стичність з народом якось піднімали мене, підбадьорювали дух після всяких пережитих невигід міського життя. Тоді я особливо полюбив природу, землю і хліборобство. Сю любов я заховав і досі і, здається, заховаю й до гробу. Восени, скінчивши всі роботи в полі і обмолотившися, я знов подавався на університет кінчити курса».

На сьому грунті, не з доктрини, а з практичної потреби і з гарячої любові до народу, виросли й хліборобські спілки д. Левитського. «На самім собі, — оповідає він,— я досвідив усіх недогод і хиб одинкового господарства. 1884—85 у нас були дуже важкі роки. От тоді-то, бувши сам знайомий з господарством і маючи ненастанні зносини з народом та знаючи його потреби, я й піддав селянам думку лучитися в спілки, щоб запомогти свойому лихові. Вони прийняли думку прихильно, але задля браку засобів годі було приступити до організації спілок. Тільки в 1894 р. селяни самі прийшли до мене з тою думкою; тоді зав'язалася в Федварі перша спілка».

Ми не будемо тут оповідати історії сього руху, започаткованого д. Левитським (його перші фази були показані в гарній статті Слуцького в «Житі і слові» 1896 р.)*, бо надіємося одержати про нього докладнішу працю від когось з місцевих людей, близьких до сього діла. Не оповідає сеї історії й д. Фаресов: головний зміст його брошури — се боротьба д. Левитського з марксистами. Найважніша тут — гаряча промова д. Левитського, виголошена в «В[ольно]-эк[ономическом] общ[естве]», в котрій він наглядно показав реакційність соціал-демократичної доктрини, ненауковість і односторонність їх поглядів на історію і безпрограмовість їх змагань у Росії. «Їх безкровна фразеологія, — мовить д. Л[евитський],— нагадує мені найгірших консерваторів. В економічному житті вони вітають сконцентрований капітал; в політиці вони такі самі централісти і місцеві мови вважають «діалектами» (се ще не біда, якби тільки вони тим діалектам не відмовляли права на життя і на розвій! — *І. Ф.*) і т. д. Ну, чим же ж ліпша така «програма» від інших найтемніших моментів нашого суспільного життя? Я дивуюся, що з сими панами ще розмовляють як з поступовими діячами. Найкращу віру в свідомий і благородний елемент в історії вони вбивають, величаючи «економічний матеріалізм», і тій безсоромності нема кінця».

Дуже добре визначується в брошурі д. Фаресова характер д. Левитського — палкий, поетичний, схильний до оптимізму, але наскрізь щирий і правдомовний, наскрізь пройнятий потребою с в і д о м о ї праці інтелігенції серед народу в противенстві до соціал-демократичного фаталізму і с п і л ь н о ї , п у б л і ч н о ї праці в противенстві до сектярського відокремлення і безплодного «самосовершенствования» т[ак] зв[аних] толстовців. «Я ж не толстовець в гіршім значінні сього слова, — заявляє в однім місці д. Левитський,— і міряю цивілізацію не числом витоптаних личаків, а числом ідей».

ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО

Коли підходимо здалека до високих гір, наїжених голими стрімкими скалами, увінчаних ледівцями, мов гладкими скляними стінами, то мимовільно в нашій душі зринає жах і гомонить думка: «Там вийти! Стати на оній ледяній іглі — ні, се неможливо!»

Коли європейці почали на руїнах давньої Ніниви* віднаходити глиняні цегли, вази та ціліндри, покриті клиновими написами, і побачили, що се написи уложені незвісними їм характерами по незвісній системі (чи то азбучне письмо, чи силабічне, чи ідеографічне?) і на незвісній, давно вимерлій мові, то по довгих даремних пробах порішили, що відчитання сього письма — річ неможлива.

Коли простому чоловікові скажете, що сонце віддалене від землі [на] 20 міліонів миль і що промінь світла в одній секунді пробігає 40 000 миль, то він, коли схоче бути щирий з вами, витріщить на вас очі і запитає:

«А хіба ви були на сонці? Хіба ви їздили на світлянім промені? То неможливе, щоб ви могли се знати!»

Чи маємо пригадувати з історії ті моменти, де погляд на межі можливого і неможливого доводив людей до комічних або трагічних конфліктів? Грецькі філософи-елеати* рядом субтельних розумувань доказували неможливість усякого руху. Французький історик і політик Тьєр* доказував неможливість руху парової машини. Католицька церков часів гуманізму і Реформації в'язницею, тортурами і кострами боронила погляду на неможливість кулястої форми землі, існування антиподів і існування інших світів, заселених розумними істотами. А проте досвід показав і показує щодень, що всі ті неможливості — фальшиві, фікційні, виплоди чи то старої, на віру повторюваної тра-

диції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи вкінці недотепності та недосконалості наших змислів, доки їх не окрилює критичний розум, опертий на детальнім вивченні і порівнянні фактів і явищ.

Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духової, се не що інше, як постепенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, се для нас показується зовсім можливим і навіть взглядно легким до виконання. В світі передових борців нашого часу можна, навпаки, зауважити деколи певне переоцінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвісного, невисліджeного, неясного і загадкового досі для нас, се не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний невиїжджений досі степ, який жде тільки сміливих душ і бистрих очей, щоб покритися новими битими шляхами і дати людській запопадливості нові, невимовно багаті здобутки. Сим можна пояснити собі той голосний гомін протестів, який піднявся був перед кільканадцятьма роками, коли славний берлінський учений Дюбуа Реймон* виступив зі своїми сімома тезами, з яких кожда починалася категоричним Ignorabimus[1].

Та з другого боку, бачимо явища зовсім протилежного характеру.

Пробуйте ви так званому «здоровому хлопському розумові» витолкувати, що відьма не може літати на кочерзі, не може перекидатися в собаку, не може доїти жаб і ящірок. Він, може, буде притакувати вам, може, буде й сам сміятися з такої віри, але проте в душі буде твердо переконаний, що якби на Юра опівночі знайшов відьму на обійстю і вдарив її батогом або уздечкою, то рано з того батога або з тої уздечки потече молоко.

Пробуйте ви доказувати йому, що з нічого не може бути нічого, що матерія не може повстати з нематерії, а організм не може безпосередньо повстати з неорганічного тіла,— він буде на вас дивитися як на єретика і скаже вам з найбільшою певністю і не підозріваючи ані разу трудностей питання, що бог сотворив світ із нічого, а чоловіка з глини.

---

[1] Ми будемо ігнорувати *(лат.)*.— *Ред.*

Для «простого хлопського розуму» являється зовсім можливим те, що гроші, закопані в землі, горять і підхо-дять чимраз ближче наверх, що вода в ріках опівночі пе-ред Йорданом на хвилю переміняється в вино, що опівночі перед різдвом воли розмовляють людською мовою, що га-дина кусає жалом, грім б'є стрілою, а веселка п'є воду з криниць або рік і часто разом з водою висмоктує риби та жаби, що упир ходить по смерті і вночі висмоктує живим людям кров із тіла, не лишаючи ніякої рани ані сліду і т. д. А пречінь для інтелігентного чоловіка все те — чисті, очевидні неможливості, про які смішно навіть дискуту-вати, не то щоб доказувати їх, покликаючися на те, що для «простого хлопського розуму» вони ясні і нату-ральні.

Значить — простий хлопський розум не може бути ні-яким критерієм в питанні про межі можливого і неможли-вого, так як і загалом у жаднім питанні, що вимагає дріб-нішого досліду і ширшої критики. Та се вже звісна люд-ська слабість, яку давно і влучно схарактеризував Спен-сер у методичній пропедевтиці соціології, що хоча ми в справах математики, фізики, медицини та астрономії «простому хлопському розумові» не признаємо ніякої ком-петенції, а вимагаємо фахового знання, то в справах сус-пільного життя, політики, соціології дуже часто покликує-мо сей «простий хлопський розум» як свідка або навіть як судію. Ми не міркуємо, що сей розум ані не п р о с т и й, бо його кривили і кривлять тисячні упередження і само обмеження його кругозору, ані н е з д о р о в и й, бо він властиво здобуток тисячних генерацій і розумових течій, не раз дуже хорих і уломних.

Сі, може трохи банальні уваги насунула мені на думку дискусія, яка недавно велася в наших щоденних газетах про деякі основні питання нашого національного розвою. Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духового життя обіймає воно, а які повинні бути виклю-чені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і незмінне, чи, може, слід товкти об них руками або й головами і старатися відсувати їх усе далі й далі?

Я не буду вдаватися в деталі сеї суперечки між «Ділом» і «Молодою Україною»* з одного а чернівецькою «Букови-

ною»* з другого боку. Зауважу тільки, що хоч би аргументи двох перших і не переконали кождого, то проте контраргументація «Буковини», основана на вбогім арсеналі «простого хлопського розуму», блискучо доказала повну незгожість і недостаточність сього арсеналу для рішання таких широких і скомплікованих питань. Ми далекі від того, щоб за сю аргументацію накликати небесні громи на голови бідних публіцистів «Буковини» — вони в простоті духа і по щирості сказали, що знали,— але вважаємо сей випадок доброю наукою для тих публіцистів, що всякі такі появи треба обговорювати обережно і з відповідно широким поглядом на річ; що становище холодного і практичного політика часом буває якраз не холодне і не практичне і що всяке теоретизування, а особливо публіцистичне, має значіння тільки тоді, коли являється висловом, виясненням тих інтересів, тих почувань, течій, які наклюнулись або наклювуються в суспільності, і без найтіснішого контакту з життям те розумування робиться сірою, безплодною доктриною, що в деяких випадках (коли доктринер дістане в руки силу, впливи) може принести народному життю необчислені шкоди.

Придивімося з чисто методологічного погляду тому питанню, а радше цілому сувоєві тих питань, які були підкладом згаданої газетярської полеміки. Нема нічого забавнішого, як бачити наглі перескоки з одного становища на друге у прихильників «простого, здорового розуму». Сьогодні вони виливають своє святе обурення на тих, що підносять важність економічного чинника в народнім житті, важність «жолудкових ідей», — а завтра глянь! Самі вони проти ідеалу політичної самостійності виточують як першу гармату — ті самі жолудкові ідеї... «Наш народ бідний, його визискують усякі лихварі і здирці. Рятуймо свій бідний народ, підносім його економічно, а не гаймо часу на пусті мрії про далекі, до зреалізування неможливі ідеали». А післязавтра ті самі люди для потреб хвилевої полеміки знов змінять фронт і будуть кидати громи на ті самі жолудкові ідеї — і нічого собі.

Хоч і як несерйозно ставлять питання сі люди, та проте сама справа варта дискусії. Економічне питання таке важне, таке основне, що й при справі політичної самостійності всякого народу не то що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку. Адже ж уся соціальна боротьба наших часів у головній мірі (не виключно!)

зводиться на усунення економічного визиску в усякій формі. Та поставивши питання так, ми відразу бачимо перед собою просту і ясну перспективу. Адже змагання до усунення економічного визиску мусить ео ipso[1] бути змаганням до усунення визискувачів своїх чи чужих, а в разі даного вибору певно насамперед чужих, а потім своїх. А що значить політична несамостійність якоїсь нації, як у остатній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвоєм і забезпекою не мають нічого спільного? Значить, жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, павперизації, культурного застою і упадку. Правда, наші (і не наші) прихильники здорового хлопського розуму не ставлять сього питання так широко. Усунення всякого визиску — се ж утопія, се неможливість! Головна річ — удержання політичного і соціального с п о к о ю, при якому б без перешкоди могла функціонувати та драбина, по якій одні йдуть угору, а другі вдолину. Іншими словами: «Не викликайте вовка з лісу, дайте нам спокійно сидіти на посадах і добиватися маєтків, а там, коли ми будемо матися добре і забезпечимо своїх дітей, то й цілій нації буде ліпше. Адже ж коли забезпечений я, мій сусід, другий, десятий, сотий, то се, значить, забезпечена така-то часть нації. Економічний прогрес у тім і лежить, щоб та часть нації була чимраз більша й більша і щоб її забезпечення було чимраз ширше й тривкіше». Розуміється, так ясно сі панове сього не скажуть, бо тут занадто виразно видно б було їх класовий і хатній егоїзм, їх нехіть до всякої боротьби, до всякого ідеального (отже й національного) змагання, коли воно має бути важким здобуванням, а не влітати в руки готове, так як міфічний печений голубець у рот. Розуміється, соціолог мусить і егоїзмові признати певне і то досить широке управнення в ряді факторів, що двигають розвій народу; але сей егоїзм не повинен бути густою хмарою, що закриває сонце, не повинен бути розтіччю і розбратом з ідеєю загального прогресу, бо в такім разі він робиться не пожиточним фактором, а во-

[1] Тим самим *(лат.)*.— *Ред.*

рогом, з яким усі чесніші елементи мусять боротися. Соціальна динаміка нашого часу показує, що збагачення одиниць стоїть звичайно в простій пропорції до зубожіння народної маси, а число збагачених одиниць стоїть у простій пропорції до числа зубожілих. Чим більше багачів у центрі, тим більше бідноти довкола; чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більші простори займає зубожіння мас. Соціальний супокій, се найкраща гарантія для п'явок — висисати їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціальний супокій не пожадані,— сього не треба й доказувати. Що великі соціальні п'явки, нассавшися хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх.

Далеко вище від сього егоїстично-матеріалістичного погляду* треба поставити той, який пок[ійний] Драгоманов так завзято критикував і осуджував під назвою «неполітичної культури». Ся назва не зовсім добре характеризує саму річ, бо ж само поняття «культури» містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти і т. п.), що неполітична культура — се contradictio in adjecto[1]. Та я маю на думці той напрям думок, який звичайно висловлюється такими більше-менше фразами: «Плекаймо рідну мову, письменство, освіту, науку, підносім національну свідомість серед народу, а в політику, себто в активну політику, не мішаймося». Для зрозуміння і відповідного оцінення сеї течії треба додати, що вона повстала на грунті політично несвободнім, де участь в активній політиці eo ipso значила участь у нелегальних змаганнях. У Галичині, де участь у активній політиці кождому горожанинові не тільки дозволена, але навіть наказана законами, такого напряму не було і не могло бути. Там, де він був, а почасти є й досі, він не був якоюсь свідомою програмою назавсігди, але хіба висловом фактичних відносин: політичної самовлади з одного і політичної безправності з другого боку. От тим-то критика пок[ійного] Драгоманова супроти сього напряму була лише почасти справедлива, наскільки вона вдаряла на загальну апатію і зневіру в успіх національної української справи,

[1] Внутрішнє протиріччя *(лат.)*.— *Ред.*

що крилися під сим окликом. Бо ж годі заперечити, що відповідно ведена просвітня, літературна і загалом культурна робота навіть без мішання українців у активну політику могла б була з часом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значіння, а всі такі, зразу чисто ідейні і ідеалістичні рухи*, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чимраз більше життєвих — педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чимраз ширшу арену боротьби. Воюючи з самим поняттям «неполітичної культури», пок[ійний] Драгоманов не вдавався в аналіз того, як треба би вести культурну працю, щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і стратою часу,— не пробував аналізувати, відки взялася і яким робом запанувала по пам'ятнім указі 1876 р.* та дивна апатія і знеохота до українства, що народила й сам оклик «неполітичної культури». Докладний аналіз був би показав Драгоманову, що в значній мірі й сам він був сьому винен, що голошеним у початку 70-их років доктрини в дальшім розвитку дали сю консеквенцію. Бо ж пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київськім періоді було переконання про конечність міститися українству і політично, і літературно під одним дахом з російством. Українська література — популярна, для домашнього вжитку; все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по-російськи, наповняючи здобутками свойого духа спільну всеросійську скарбівню. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою і категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Др[агомано]ва людей, як В. Навроцький* (див. його реферати з праць Др[агомано]ва в «Правді», 1874—76 р.). Не багато змодифікував він ті думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вольного українського слова за границею. Правда, в «Переднім слові» до «Громади» він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх многоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ на значіння і становище українського народу як самостійної нації в розвитку духових зв'язків між заходом і сходом, між півднем і північчю. Але в його політичних писаннях українці завсігди тільки південні росіяни і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами бо-

ротьбою зі спільним ворогом — абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в «Вільній спілці»*, дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів іще в 1875 р. Проти думки про український сепаратизм не тільки pro praeterito[1], а й pro futuro[2], він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі, а ті, що лишилися на свойому грунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнім полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплодності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загрієш людей до політичної діяльності.

Варто взагалі звернути увагу на ту характерну зміну, яка в кінці XIX в. зайшла в розумінні движучих сил у історії людства. Особливо остатнє десятиліття XIX в. можна назвати епохою реакції против одностороннього марксівського економічного матеріалізму* чи фаталізму. Для Маркса і його прихильників історія людської цивілізації, то була поперед усього історія продукції. З продукції матеріальних дібр, мов літорослі з пня, виростали і соціальні, і політичні форми суспільності, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали. В останніх роках обернено питання другим кінцем. Що гонить чоловіка до продукції, до витворювання економічних дібр? Чи самі тільки потреби жолудка? Очевидно, що ні, а цілий комплекс його фізичних і духових потреб, який бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніша культурна праця — се виплив потреб і ідеалів суспільності. Тільки там, де ті ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо й прогресивну і чимраз інтенсивнішу

---

[1] Для минулого *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Для майбутнього *(лат.)*.— *Ред.*

матеріальну продукцію. Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський застій.

Коли ж ідеал — життя індивідуального — треба прийняти головним двигачем у сфері матеріальної продукції, тим, що попихає людей до відкрить, пошукувань, надсильної праці, служби, спілок і т. д., то не менше, а ще більше значіння має ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів. А поки що треба нам із чеським поетом стояти на тім:

У зорях небесних великий закон
Написаний, золотолитий,
Закон над закони: свій рідний край
Над все ти повинен любити.

(Із «Космічних пісень» Яна Неруди*)

Усякий ідеал — се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого. Mit einem Stich ins Unmögliche[1],— як каже Чемберлен*,— ось чим відрізняються культурні ідеали і пориви європейської цивілізації. Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, се лежить, мабуть, у крові індоарій-

---

[1] Поза межами можливого *(нім.)*.— *Ред.*

ської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо.

Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т[ак] зв[аним] матеріалістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціальні, разом з тим і політичні) ідеали мусять бути осягнені самою «іманентною» силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля сього кивнути пальцем, чи ні, належать сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра в відьми, в нечисте місце і феральні дії. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина.

НА СКЛОНІ ВІКУ

РОЗМОВА ВНОЧІ
ПЕРЕД НОВИМ РОКОМ 1901

І л а р і о н *(сидить при лампі, зайнятий писанням)*.

З е н о н *(входить)*. Добрий вечір!

І л а р і о н *(озирнувся, всміхається)*. А, добрий вечір! От гарно, що приходиш. Я якраз післав тобі писульочку пневматикою.

З е н о н. Щось спішного?

І л а р і о н *(усміхається)*. Так. Просив тебе на вродини.

З е н о н *(змішаний)*. Що? На... А я й не знав нічого... Ну, позволь погра...

І л а р і о н *(сміється)*. Але ж чекай! Ще нема чого гратулювати! Нічого ще не вродилося, а як уродиться, то однаково буде гратулювати — чи я тобі, чи ти мені.

З е н о н. Не розумію.

І л а р і о н. Але ж прошу тебе на вродини потвора, що має з'їсти мене й тебе.

З е н о н. А!.. Ну, то я, власне, з аналогічним інтересом прийшов до тебе: просити тебе на похорони.

І л а р і о н. Нашого спільного батька, XIX віку. От і гарно. За одним заходом обійдемо оба інтереси. За одним присідом вечеря з обідом.

З е н о н. Але, може би, де на невтральнім грунті?

І л а р і о н. А хіба тобі у мене не досить невтральний? Ми оба, старі кавалери, і моя сестра, стара панна — чи, може, боїшся її?

З е н о н. Коли тільки вона не боїться мене... не цурається старого, згірклого песиміста...

І л а р і о н. Ну, ну, якось-то воно буде. Значить, так і бути! Лишаєшся сьогодні у нас, проводимо час до пів-

ночі на розмові, а опівночі — як довг велить, три чарки поважного.

Зенон. А твоя, очевидно, тільки на полохання воробців. Емансипація! Ха-ха-ха! Емансипація — марка XIX віку? Ну, сього вже занадто!

Іларіон. Я ж знаю, всі такі зводження мільйонів різнородних явищ до одного знаменника мало на що здатні і мають хіба суб'єктивну вартість. Але суб'єктивну таки мають. Коли технолог скаже мені, що XIX вік був віком пари і електрики, а капіталіст скаже, що се був вік Ротшільдів*, Гудів і Вандербільтів*, страйків і картелів, а мілітарист скаже, що се був вік Наполеона і Мольтке*, а дипломат скаже, що се був вік Талейрана* і Бісмарка і Гладстона* і т. д., то в кождім такім реченні буде часть правди, — не ціла правда, але буде рівночасно зазначений певний горизонт, буде дане щось таке, що поможе мені зрозуміти погляди і уподобання самого автора речення. А се також не пусте діло, і навіть хто знає, чи не важніше від винайдення якогось голого, далекого абстракта, що обіймав би сотки таких часткових правд, а не маркував би різко жадної.

Зенон. Ну, добре, мотивуй же свій погляд! Побачу, яку правду ти замаркуєш мені.

Євфрозина *(входить)*. Добрий вечір, пане Зеноне! *(Подає руку.)* Про що, панове, розмовляєте так живо, коли вільно запитати?

Зенон. Прийшла нам, старим дітям, охота пересипатися піском. Застановляємося глибокоумно над тим, чим був, що дав, що сотворив чи знівечив XIX вік.

Євфрозина. Ну, і до чого ж ви додумались?

Зенон. Я? О, я не далеко й бігав, а сказав попросту і стою на тім, що весь XIX вік був швіндель, гумбуг, дурисвіт, та й годі.

Євфрозина. Ха-ха-ха! З яким чудовим запалом ви виголошуєте се! Немовби він був ваш особистий ворог.

Зенон. Бо був! О, маю його по горло!

Євфрозина. А ти, брате, на чім зупинився?

Іларіон. Я стою на тім, що ціхою XIX віку в історії буде поклик: емансипація.

Зенон. Чули, пані, таке? Та гов! Слухай, друже! Звільняю тебе з мотивування твого погляду. При дамах опонувати йому небезпечно.

Євфрозина. Чи зачислюєте мене до тих дам, яких слово «емансипація» дразнить так, як індика червона хустка?

Зенон. Пані, не хочу вам підсувати нічого, але... але сама ваша присутність притуплює вістря моєї опозиції.

Євфрозина. А коли б ви знайшли в мені союзника?

Зенон. Як? Я? В пані?

Євфрозина. Ну, так. Коли б я, приміром, більше хилилася до вашого погляду, ніж до братового?

Зенон. А, се було б інтересно! От би ми загнали його в сак, старого, непоправного оптиміста!

Іларіон. Се не так легко, друже мій. А при тім згори остерігаю тебе: сестра яко союзник більше небезпечна, ніж яко противник.

Євфрозина. Іларіоне!

Іларіон. Се ж я не в злім значінні мовлю, сестричко! Занадто добре знаю твоє золоте серце, щоб міг припустити, що ти згодишся з Зеноном, коли він попустить поводи своїй чорній коняці і піде гуляти по дебрах парадоксів.

Зенон. Ну, ну, не скуби, поки не зловив. Парадоксів! Хто ще знає, хто кого швидше поцупить на парадоксах. Ну, сип свої докази! Побачимо, чим ти випалиш.

Іларіон. Поперед усього завважу, що ти, мабуть, хибно зрозумів слово «емансипація» і думаєш, що я так звану жіночу емансипацію вважаю найбільше характерною появою XIX віку. Ні, друже, таким тіснозорим ти не мусиш уважати мене. А ось поглянь на історію XIX в. з усіх найважніших точок: із соціально-економічної, політичної, національної, глянь на розвій науки, літератури і штуки, то що побачиш? Позволь, що трохи допоможу твоїй пам'яті. Емансипація селян на континенті, розпочата при кінці XVIII в. у Франції, робиться в XIX в. капітальним питанням перестрою європейської суспільності; доконується ступінь за ступенем: 1800, 1848, 1861*. Признай, що се факт величезний. А рівночасно починається і йде також ступінь за ступенем друга велика емансипація: робітницького стану з-під всевлади капіталізму. Імена Оуена, Фур'є, Луї Блана, Лассаля, Бебеля*, Лібкнехта*, Фольмара*, Дефюіссо*, Генрі Джорджа*, Борнса* і Гіндмена*, Адлера* і соток інших агітаторів, організаторів та борців за права робітницького стану — чи ж не дають вони визначної марки XIX вікові?

З е н о н. Надуживаєш слів, братику! Боротьба за права робітників, се так, се справді один із важних фактів XIX в., але емансипація? Вона ж тільки починається!

І л а р і о н. А по-мойому, вона вже довершена. З хвилею, коли репрезентанти робітницької верстви входять до парламентів, робляться міністрами, коли робітники здобувають важний вплив і в урядових, і в автономічних корпораціях, їх е м а н с и п а ц і я, тобто їх рівноправність, являється д о в е р ш е н и м фактом. Яких іще п р а в їм приходиться добиватись, котрі б не були вже привілеями?

З е н о н. Так по-твойому робітники вже мають усе? Їм нічого більше добиватися?

І л а р і о н. Ей, друже, не підсувай же мені того, чого я не сказав! Я говорю про емансипацію, себто про здобування рівноправності. Чи селяни, здобувши собі рівноправність, тим самим одержали вже все? Чи їм не лишилось нічого більше здобувати? Сього чей же не скажеш. Навпаки, тепер тільки вони одержали можність здобувати в с е, тобто все те, що дає цивілізація для ублагороднення, поліпшення і прикрашення життя. Так само й робітники. Та тільки се вже інша глава всесвітньої історії. Се вже не боротьба за емансипацію, а боротьба за р і в н і с т ь, боротьба страшенно скомпліковала і трудніша від усіх дотеперішніх. Отся боротьба буде змістом нового, X X-го віку.

З е н о н. Ну, нехай і так. Перебігай на поле політики! Яку емансипацію знаходиш ти там?

І л а р і о н. Колосальну! Емансипацію від абсолютизму XVIII в. Ми живемо в ній, чуємо її хиби і для того не вповні оцінюємо її значення.

З е н о н. Себто значення нашого конституціоналізму! Га-га-га!

І л а р і о н. Навіть конституціоналізму. Ті конституційні форми, той парламентаризм, се не такі-то вже дрібниці, як здається тобі. І навіть те, що є у нас, не така-то вже пародія конституційних форм, як викрикає дехто in der Hitze des Gefechtes[1]. А ти послухай, як говорили, як писали, як висловлювались — навіть у приватних листах — люди в XVIII в. або у нас аж до 1848 року! Як обережно, з якими поклонами і обов'язковими компліментами

[1] В гарячім бою *(нім.)*.— *Ред.*

nach oben![1] Формальний танець між мечами. І се чуття не покидає тебе навіть, коли маєш діло з такими свобідними умами, як Лессінг*. А бач, що зробили ті конституційні форми за несповна півстоліття! Як привикли люди говорити, ходити, держати себе! Коли що лишилося з абсолютизму, то хіба лише деякі мертві форми. Дух його пропав і не вернеться. Всі ми, вся Європа засвоїла собі принципи свободи, здемократизувалась, зреспубліканщилась.

З е н о н. Забуваєш про Росію.

І л а р і о н. Не забуваю. І там той сам новочасний дух, хоча старі форми ще держаться. Де ти почуєш абсолютистичний дух у словах Пушкіна, Лермонтова, Тургенєва, Герцена, Достоєвського, Щедріна, Толстого? Чи абсолютизмом навіяна публіцистика Чернишевського, Добролюбова, Щапова*, Михайловського*, Джаншієва*?

З е н о н. Ну, ну, покиньмо поезію. П е р е х о д ь д а л і!

І л а р і о н. Головною підвалиною п о л і т и ч н о ї емансипації народних мас я вважаю — коли позволите се назвати так — три загальники: загальну освіту, загальний військовий обов'язок *і* загальне голосування.

З е н о н. Особливо загальний військовий обов'язок! Якраз ти трафив кулею в пліт!

І л а р і о н. Маєш на думці наполеонівський і прусський цезаризм. Ну, ну, се явища хвилеві і вони не змінюють загального характеру сеї інституції, інституції, що на ділі віддає найвищу екзекутиву в руки всеї нації, так як загальне голосування віддає в її руки найвищу легіслятиву.

З е н о н. А народна школа дає сьому всьому фальшиву і глупу директиву!

І л а р і о н. Може, де й дає. Та чи се аргумент против загальної і обов'язкової народної освіти! Ні, се тільки причина, щоб зробити сю освіту справді широкою, свобідною, вправді народною. А якраз уже дано грунт, то й будова на ньому з часом здвигнеться.

З е н о н. Коли всі інтелігенти, не виключаючи міністрів просвіти, президентів та віце-президентів намісництв та рад шкільних будуть так думати, як ти. Ну, та правда, ти скажеш: се питання XX-го віку. Нехай і так! Сип далі.

---

[1] На гору *(нім.)*.— *Ред.*

Іларіон: А коли візьмемо на увагу національне питання, то з XVIII-го в. в XIX входимо так, неначе в новий світ. Як Пізаро входив у столицю Монтезуми*. В XVIII в. навіть поняття національності окремої і незалежної від держави майже не існує. Польщу крають як сальцесон і тільки в часі окупації відкривають у ній якісь національні різновидності. Те, що заповнює історію XIX віку,— відродження національностей, державних і недержавних, і боротьба за їх рівноправність, емансипація національного самопочуття і самопізнання, все те для XVIII в. було чимсь неможливим. А тим часом у XIX в. се якраз зробилося основою державної політики на всіх полях.

Євфрозина. Ах так! Але національний притиск, а не національна емансипація.

Іларіон. Що ж, сестричко: те, що для притисненого видається притиском, се для його противника буде шуканням ширшого простору для власної нації. Принцип у обох один, а тільки сили нерівні. Тут, очевидно, або один згине, або відносини сил мусять уложитися так, щоб обом можна було жити і розвиватися. Люди не математичні формули; ідеально-сумирно між ними не йде особливо там, де один одному мусить наступити на пальці і сказати: «Посунься, грибе, нехай козар сяде». Всяке людське діло в далеко більшій мірі виплід людської пристрасті, ніж чистого розуму. А для такого великого діла, як відродження і консолідація якоїсь нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності, односторонності чи, коли хочете, шовінізму. Не бійтеся, коли національні потреби будуть заспокоєні, національний голод буде насичений, то нація відкине шовіністичну страву, розум візьме перевагу над пристрастю, загальнолюдське і спільне над тим, що спеціалізує і ділить. От тим-то, любі мої, я як не лякаюся хвилевого вибуяння мілітаризму при кінці XIX в., так само не думаю заломлювати рук над зростом різних національних сепаратизмів, племінних і расових шовінізмів. Усе те — виплоди органічного росту новочасних суспільностей, свого роду Flegeljahre[1], нехай і так,— але все-таки признаки росту, а ніяк не упадку, не декаденції. І при тім усі ті прояви в політичнім, національнім і соціальнім житті, се признаки ще одної, основної емансипації, може, най-

[1] Хлоп'ячі роки *(нім.)*.— *Ред.*

більше характерної для XIX в., емансипації, що творить ядро всіх інших: емансипації людської одиниці, її тіла й духу, її потреб, бажань і вірувань, від усіх згори накинених правил, формул і догм.

Зенон. Ну, богу дякувати! От ти й дійшов до основного й найвищого — до анархізму! Гратулюю, але не завидую твоїй логіці.

Іларіон. До анархізму? Гм, може, до анархізму, а може, й ні. Коли, приміром, у філософії Кант розкопує давнішу догматику до самих основ і вчить нас не мішати суб'єктивного з об'єктивним і не твердити: се так мусить бути, бо того домагається мій розум,— але дошукуватися об'єктивної правди незалежно від припадкового складу наших думок і спостережень, то хіба він анархіст? Коли Шопенгауер розвиває ціле наше розуміння світу на основі найбільш суб'єктивного і індивідуального явища — волі, то чи він тим самим анархіст? Коли Конт, Міль, Спенсер, Вундт, відкинувши всі апріорні погляди і догми, здвигають величну будову сучасного знання тільки на основі обсервацій, експериментів і критики, то чи вони анархісти? На всіх полях духового життя, в науці, літературі і техніці XIX вік розбив усі традиційні шкаралющі, якими давніше опутаний був людський дух, розвіяв усі догми, починаючи від Apostolicum і Tridentinum[1], а кінчаючи на неменше догматичних droits de l'homme[2] і на догматиці старого раціоналізму. Всюди проложено широкий, вільний шлях свобідній думці, безмірно інтенсивній праці одиниці, всюди позволено їй виявляти весь засіб її сили, бистроумності, оригінальності і глибини. Із давніх вузьких та крутих каналів, де щокрок треба було оберігатися, щоб не наскочити на колоду, скалу або підводний камінь, де й плавати можна було хіба невеличкими байдаками, людський дух виплив на широкий, безмежний океан, де простору багато і за яким манять нові, широкі світи, що обіцюють багаті скарби тим, хто відкриє їх. Ми війшли в епоху нових конкістадорів*, геройський вік таких завойовників у духовній сфері, як Гумбольдт*, Нібур*, Гротефенд*, Дарвін, або таких героїв техніки, як Стефенсон*, Нобель*, Едісон*, Рентген*. Адже сам XIX в. сотворив і розширив такі величезні поля людського знання, які не

---

[1] Апостольських і Тридентських *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Правах людини *(франц.)*.— *Ред.*

існували ще в XVIII в., таку геологію і палеонтологію, органічну хімію, бактеріологію, електротехніку і багато інших. А в літературі чи ж не те саме? Чи ж на вступі XIX в. не блисли як два величезні метеори два наскрізь новочасні геніальні поети — Шеллі* і Байрон*, оба — величні індивідуальності, свобідні від пут традиції, високі революційні уми, революційні, власне, для свого часу тим, що ламали лід заскорузлої традиції і естетичної та й усякої іншої догматики? А далі — романтики, всі, від найрадикальніших до найбільше реакційних, усі були борцями за емансипацію людської душі, людського чуття, людської особистої вдачі від пут традиції, а коли й допускали якісь пута, то хіба добровільні, такі, які та душа сама, з внутрішньої потреби схоче наложити на себе. А далі який же ряд пречудових індивідуалістів у всіх літературах Європи! Шотландець Борнс*, і ірландець Мур*, і англічанин Діккенс*, і француз Віктор Гюго*, і німці Гейне та Ленау*,і поляки Міцкевич* та Словацький*,і росіяни Пушкін та Лермонтов, і наш Шевченко, і чех Гавлічек*, і стільки, скільки інших, хіба ж се не історичні постаті, характерні для XIX віку? Вони, скажу сміло, неможливі в жаднім попереднім віці, характерні власне тим, що виявили в своїм житті масу основних прикмет кождий своєї нації і що їх поезія була невідлучною частиною їх духової істоти, виразом їх життя, їх індивідуальним твором в більшій, сильнішій мірі, ніж се було можливе коли-небудь давніше. І друга половина XIX в. іде далі в тім напрямі, бореться під тим самим стягом.Чи маю називати її духових репрезентатів і протагоністів?

З е н о н. Звільняємо тебе від сього. Признаємо,що задача, яку ти поклав собі, була не легка і що, з невеличкою примішкою софістерії, ти виконав її — собі на вдоволення.

І л а р і о н. Значить, ти не признаєш мені раціі?

З е н о н. Бачиш, друже, твоє питання нагадує мені питання деяких завзятих католиків: як-то, ви не вірите в папу? Але ж вірю, братику, вірю! Себто вірю в те, що папа єсть, був і буде, що він живе в Римі, носить білий плащ, нюхає табаку, має золотом шитий хрест на патинку — чого вам іще більше треба? Так само й тут. Як я можу не признати тобі раціі, що всі ті люди і явища, яких ти тут навантажив нам таку копицю, справді були в XIX в. і грали в нім таку чи сяку ролю? Але одного я не признаю тобі:

щоб се все вичерпувало зміст історії XIX в., було його головною характеристикою. Тут, друже мій, треба сягнути ще трохи глибше. Тоді ти побачив би, що всі ті емансипаційні благодаті, яких ти так багато навичисляв нам,— що всі вони в добрій половині, а часом і зовсім швіндель, гумбуг чи як собі хочеш назви. Бо візьмім зараз першу з краю — емансипацію селян. Чи не було се в добрій половині надання голого права і відібрання землі? І чи разом із тою славленою емансипацією селян не прийшла також емансипація всяких п'явок, лихварів та здирців? Чи назвеш емансипацією те, що в XIX віці зроблено на полі судівництва та адміністрації? Я назвав би се скорше регламентацією, систематичним плеканням бюрократії так могутньої, розгалуженої і коштовної, якої не було ще, мабуть, ніколи на світі. І не диво, що на споді твоєї славленої емансипації сидить нужда, пролетаризація мас, дегенерація цілих поколінь.

І л а р і о н. Сей песимізм чинить честь твойому серцю, але не твойому розумові. Відчуваєш живо горе сучасних, але не міркуєш, що кождий час мав своє горе і що, приміром, часи 30-літньої війни, Хмельниччини і Руїни, навіть іще XVIII вік бачили зовсім інші зразки терпіння, здирства та дегенерації, ніж нам і в сні сниться. Та звісно, біль болющий, але забудущий.

З е н о н. Чи так звана емансипація робітників не була тільки іншою формою ярма? Вирвались із давніх цехів, гільдій та приписів на те тільки, щоб голі, голодні і свобідні попастися в пазурі капіталістів. Та не досить сього. Почалась їх емансипаційна боротьба против капіталу. І що ж бачимо? Чи в добрій половині і тут не було гумбугу? Чи поклики Прудона, Луї Блана, Маркса, Лассаля не були більш або менше свідомим дуренням народу?* Чи не обіцювано тим масам грушок на вербі?

І л а р і о н. Не зневажай великих умів і великих серць! Абсолютної правди ніхто в жменю не вхопив. А коли вони обіцювали не раз таке, що не могло статися, то не забувай, що їх обіцянки розгрівали мільйони сердець, будили рух, благородне змагання в міліонах душ, були тою дрібкою квасу, що заквашує все тісто, значить, причиняється до того, що з нашої муки буде добрий хліб.

З е н о н. Ай, не говори мені про благородні душі тих панів! Послухай лишень, що вони говорять і пишуть один про одного! Прочитай спомини Герцена та листи Бакуніна

про Маркса, послухай, як говорить Нювенгуіс* про теперішніх проводирів соціальної демократії! Прочитай, що писав Бернштейн* про Лассаля, а що писали недавно соціал-демократи про Бернштейна! Послухай, як шанують ті «борці» один одного на своїх конгресах, як кидаються на кождого, хто посміє не згодитися з ними або збридити собі їх роботу!

І л а р і о н. Політики, друже мій, так як кухня. Зазирнеш до середини, як що робиться, то й апетит тобі відбере. А про всі ті сварки та лайки — мій боже! Нехай собі люди будуть малі, дуже малі, але діло роблять велике.

З е н о н. Що вся наша політична емансипація чистий гумбуг, се, здається, ти й сам признав уже потрохи. Як ти швидко виїхав на демократизм і республіканізм XIX віку! А забув шалений культ Наполеона, якому піддавалися навіть такі люди, як Гейне і Віктор Гюго! Забув культ Ніколая в цілій Європі до 1848 р. Забув культ Бісмарка, комедію буланжизму*, англійський імперіалізм з Сесілем Родсом* і Чемберленом. Чи все се — признаки вільнодумства і республіканізму? По-мойому, се старе, безкритичне, глупе і підле льокайство, зверха прикрите лахами конституціоналізму та націоналізму. І се не вирвані епізоди! Се основна течія XIX віку! Се навіть не боротьба, а ненастанний маскарад. Той сам абсолютистичний дух грається в піжмурки з народами: показує їм раз таку цяцьку, то знов іншу, а все тільки на те, щоб спокійненько водити їх за ніс, куди йому треба. А в цілій науці XIX віку хіба не те саме? Зовсім як у нашій приповідці: пішов камінь поза ячмінь. Розсипалась інша наука на міліони дрібниць, а саме головне, те, що необхідно було б знати кождому, лишила на боці. Тямиш, як мовить Фауст про Вагнера:

> Er meint, dass er nach Schätzen gräbt,
> Und froh ist, wenn er Regenwürmer findet[1].

Така ж і наша славлена наука. Виемансипувалася від догм і формул нібито і пішла ритися в дрібницях. Певне, повинаходила міліони хробаччя, старих черепів та сотки порозбиваних планет. А що нам із того? Чи, знаючи се все, ми робимося мудріші? Ні, ми робимось хіба мішками, в які напаковано всякого сміття, а для життя, для дійсної жит-

---

[1] Він думає, що скарб в землі шукає,
І радий, коли знайде дощового черв'яка *(нім.)*.— *Ред.*

тєвої боротьби ми нездалі. «Єдино же єсть на потребу», а того одного власне дотеперішня наука не зуміла дати нам. А остатній її світоч — Ніцше* — чи ж не був її руйновником? Чи ж не прокламував на склоні XIX в. ще одну емансипацію — від усеї тої фальшивої емансипації, яку, по твоїй думці, дав нам XIX вік?

Євфрозина. Ну, пане Зеноне, тут і я підіпру вас. Мій любий братик, величаючи емансипаційні здобутки XIX в., не знаю, чи навмисно чи припадком поминув емансипацію жінок.

Іларіон. Навмисно, сестричко. Бо ж у мене жінка такий же чоловік, як і мужчина. Емансипація мужчин від соціальних, політичних і духовних пут дасть ширшу волю й жінці.

Євфрозина. Історія XIX-го віку показує щось зовсім інакше. Емансипація мужчини позволила йому виемансипуватися й від жінки, здеградувала жінку на становище мебля, шільду або Вертгаймової каси. Говорю про ту верству, що найхарактерніша для XIX в., про середню, капіталістичну, промислову, бюрократичну. В тій верстві породились змагання до так званої жіночої емансипації — чому? Бо становище жінки було нарушене, рівновага того життя, в якім вона жила досі, була звихнена. Бо мужчина виемансипувався від жінки, і вона почула себе зайвою.

Іларіон. А я й не знав, що моя сестричка також уміє воювати парадоксами.

Євфрозина. Невже се, по-твойому, парадокс? Але ж досить поглянути на живі факти без упередження, щоб побачити, що се дійсна правда. Чи селянка, робітниця думає про емансипацію? Ні. Вона спільниця і товаришка в праці мужа, і коли сей бореться за поліпшення свого побуту, вона бореться разом з ним, бо знає, що се поліпшення буде поліпшенням і для неї. А в середній верстві зовсім не те. Що має спільного жінка судії, старости, комісара податкового або якого-небудь архівного моля з заняттям свого чоловіка? Нічогісінько. Вона в переважній більшості випадків навіть не розуміє того заняття, не може зрозуміти, по що і кому воно придатне. Вона знає тільки, що її муж має принести їй кождого першого стільки і стільки грошей, а понад те інтересується хіба його авансом, квінквеніями, пенсійними умовами,— знов-таки з погляду на місячний дохід. Чим може бути для неї такий чоловік, котрого більша половина життя проходить у сфе-

рі, зовсім чужій для неї, котрий із тої сфери приносить додому день у день хіба тільки втому, роздразнення, отупіння, вісті про «носа», дисциплінарки і тисячні бюрові неприємності? Скажи, чи такий чоловік своїм способом життя не виемансипувався від жінки цілковито? Він їй не товариш, вона не зацікавлена його ділом, і він для неї в найліпшім разі дійна корова; для свого серця, для своєї фантазії вона шукає іншого заняття. Щаслива та, що може знайти те заняття в своїх дітях. А чим же ж при таких відносинах робиться жінка для чоловіка? Коли він оженився з любові, взяв бідну і сам бідний, то се правдива трагедія. Він швидко мусить побачити в жінці п'явку, що висисає його соки, що звисла на його заробок — і швидше чи пізніше він перестане поважати її, а найменше неповодження в його кар'єрі, найменше нещастя переміняє його рай на пекло. Для того більшість інтелігентних мужчин боїться сеї трагедії і жениться без любові. Вони мали час вишафувати весь запас своєї любові ще перед шлюбом. Великі міста і ті багаті «резервові армії» жінок, вибитих із натуральної колії, дають їм до сього багато нагоди, роблять легальне подружжя люксусом, чимось трохи що не смішним, філістерським, негідним характеру «свобідного, незалежного» чоловіка. Скажи сам, чи не тим духом надихані сотки отих ніби гумористично-сатиричних часописей, що зробилися також характерною появою особливо в другій половині XIX в.? Що значать усі ті дотепи про тещу, про пантофлярів, про Ірод-баб, якими заповнюються всякі Journal amusant, Fliegende Blätter, Pschüll[1], а яких мавпує також наша молода слов'янська карикатура?

І л а р і о н. А що, Зеноне, не казав я тобі, що моя сестра небезпечний союзник? Чуєш, як побиває, як мовляв покійний Огоновський*, тяженьким тараном твою кавалерську філософію!

З е н о н. Або побиває, або й ні. Філософія та сама, а радше факти ті самі, тільки що пані дивляться на них зі становища жінки, а я зі становища мужчини; паню вони обурюють, а я вважаю їх натуральним випливом наших відносин і приймаю спокійно.

Є в ф р о з и н а. А коли такий пан у тридцятім, тридцять п'ятім або сороковім році жениться, то чого він шукає в жінці? Або грошей, віна, для своїх промислових,

---

[1] Кумедні газети *(франц.)*, крилаті аркуші *(нім.)*.—*Ред.*

біржевих чи яких там спекуляцій, або краси — щоб мати народний шільд, або конексій та протекцій. Жінка сама собою, її душа, розум, чуття — все се не входить в рахунок і в подружжі не находить заспокоєння. Отсе есть головне джерело феміністичного руху. Жінка середньої верстви побачила себе зайвою в житті; забажала знайти собі місце, знайти заняття обік мужчини. Їй не стільки хочеться заробку — феміністки звичайно мають сяк-так забезпечене існування, — як радше заповнення тої порожнечі і безцільності життя, на яку засудила їх емансипація мужчин. І замість бути помічницею мужчині в його емансипаційній боротьбі, інтелігентна жінка робиться його конкуренткою, подекуди навіть його ворогом, і замість помагати справі загального поступу, спинює її, вносячи в поступовий рух непотрібне заміщання та усобицю.

З е н о н. Ну, я й не знав, що пані такий ворог жіночої емансипації.

Є в ф р о з и н а. То-то й есть: не знав! Се ви не перший мужчина, що довгі роки жиє обік жінки, нібито в приязні і товаристві, а не знає, що у неї на душі. І не тому не знає, що вона робить із сього якийсь великий секрет, а тому, що ніколи не поцікавився розвідати. А не поцікавився тому, бо не припускав, щоб вона могла знати і думати щось таке, на що варто би звернути увагу.

І л а р і о н. Ну, сестричко, се ти вже впадаєш у «емансипаційну» фразеологію! «Він мене не розумів!» — тямиш?

Є в ф р о з и н а. А з твого боку не дуже-то гарно пригадувати мені се. А пану Зенонові мушу ще сказати, що я зовсім не ворог жіночого змагання до рівної з мужчинами освіти і науки і праці. Тільки той жіночий сепаратизм, до якого доходить змагання сучасних інтелігентних жінок, видається мені явищем ненормальним і для справи поступу зовсім непожиточним. В мужчині і жінці сотворила природа не дві раси, не дві окремі нації, а дві часті одної цілості. От тим-то змагання винайти для жінок якусь самостійність, якусь стежку, окрему від мужчин, — глупе і неприродне. Те, що ми бачили в XIX віці, повинно вести нас зовсім у противний бік: треба вчити жінок і мужчин с п і л ь н о г о ж и т т я, спільної праці, товаришування і співділання й поза сферою полових відносин.

І л а р і о н. Ну, та се питання р і в н о с т і, а воно дуже скомпліковане і буде, певно, змістом історії XX віку.

Чи так, сестричко? Спасибі тобі, що ти так гарно підперла мої виводи!

З е н о н. І мої.

Є в ф р о з и н а *(сміється)*. Се моя найкраща надгорода, що оба панове вважаєте мене за свою союзницю. Видно, що жіноча вдача не стратила ще своєї синтетичної сили.

І л а р і о н і З е н о н. І не стратить її, певно, і в XX віці.

Є в ф р о з и н а. Ну, та годі вже нам дебатувати. Збли-жається дванадцята година. Врочиста хвиля! Перейдемо до салону!

Всі троє переходять до скромного салону, де на середині стоїть столик, накритий вишиваним обрусом, заставлений бутельками і чарками.

І л а р і о н *(наливає)*. Ну, любі мої, тепер, у останні хвилини XIX в. вип'ємо вічну пам'ять того нашого батька, віку великої праці, колосальної боротьби і великих здобутків, віку емансипації.

З е н о н. Віку великої благи, великого фарисейства, великих помилок і ілюзій, віку руйнування, нігілізму і безхарактерності.

Годинник зачинає бити дванадцяту.

І л а р і о н і З е н о н. Requiescat in pace![1] *(Кидають чарки додолу.)*

І л а р і о н. А ти, сестричко?

Є в ф р о з и н а. Він дав мені найкраще, що могло дати мені життя,— дав мені ілюзію молодої любові. Я не зіб'ю по ньому чарки.

І л а р і о н *(наливає шампанське)*. А тепер най жиє, шумить, красується і ликує новий, двадцятий вік і нехай принесе сповнення всіх чесних, чоловіколюбних змагань! Vivat, crescat, floreat![2]

З е н о н. Vivat, crescat, floreat!

П'ють.

І л а р і о н. А ти, сестричко?

Є в ф р о з и н а. Ся чарка не для мене. Новий вік не дасть мені того, чого не дав минулий. *(Затулює очі хусткою і відвертається.)*

---

[1] Хай почиває в мирі! *(лат.)* — *Ред.*

[2] Хай живе, зростає, квітне! *(лат.)* — *Ред.*

ЩО ТАКЕ ПОСТУП?

І

Слово «п о с т у п» почуєте часто в наших днях із різних уст. Усі накликають до поступу, дехто тішиться ним, дехто нарікає на нові «поступові» думки та порядки. Може би, не від речі було поміркувати, що то таке поступ, у чім його шукати, чи є чого ним тішитися або, може, журитися?

Слово «поступ» і відповідне йому поняття нове не лише у нас, але й у цілім освіченім світі. Ще яких 300—400 літ тому назад навіть найосвіченіші люди не багато думали про те, що колись на світі було не так, як тепер, а колись може змінитися теперішній порядок. У давніших часах загально держалася думка, що порядки між людьми все були однакові або майже однакові, що ті порядки — хліборобські, ремісничі, родинні, громадські — вічні, встановлені самим богом і так вони лишаться до суду-віку. Що найбільше добачувано таке, що ті порядки не все строго і чисто додержуються, потрохи псуються, не стає між людьми працьовитості, пильності, дбайливості, послуху, покори, побожності. Се походило, по думці тих старих людей, не з чого, як із людської злоби, з зіпсуття обичаїв або з чортівської покуси.

Такий погляд на історію чоловіка на землі держався довгі тисячі літ. І треба було віків важкої наукової праці та несподіваних відкрить науки, доконаних у найновіших часах, щоб люди нарешті дійшли до переконання, що початкова історія чоловіка на землі та порядки й обставини, серед яких жив найдавніший чоловік, були зовсім інакші та що їх розвиток доконувався помалу на різних місцях землі протягом десяток, а може, й соток тисяч літ.

Новочасна наука виказала, що чоловік протягом довгих тисяч років з дикого сотворіння виробився до того, що пізнав пожиток огню.

Аж від тої пори можна починати його історію. На різних місцях Європи повіднаходжено огнища такого давнього чоловіка, повіднаходжено останки його костей, що де в чому ближчі до костей нинішніх великих мавп, ніж до костей нинішнього чоловіка. Той давній чоловік був зовсім дикий, жив у лісах та вертепах, пізніше по печерах та яскинях, повироблюваних водою в берегах рік та скалистих горах. Він живився лісовими плодами та м'ясом звірів, яких йому вдавалось убити чи то дерев'яним кием, чи каменем. Минули знов довгі тисячі літ, поки чоловік навчився з річного каменя, головно з кременю, викрісувати найпростіше оружжя: вістря до сокир, молоти, вістря до копій та стріл, скробачки до обдирання м'яса зі шкіри. Отаким нужденним оружжям послугувався чоловік у своїй боротьбі зі звірами, вбивав їх, пік на огні й їв, а з їх шкір робив собі одежі, вживаючи до шиття скручених звірячих кишок і ігол або шил із звірячої кості. Се була найстарша доба людського життя на землі, так звана доба лупаного або кресаного кременю. З інших слідів, віднайдених ученими людьми, можемо догадуватися, що та доба нужденного дикого, лісового та печерного життя чоловіка тривала десятки тисяч літ, певно, далеко довше, ніж усе пізніше цивілізоване життя, про яке маємо певніші свідоцтва.

В такім дикім стані жили люди по різних сторонах світу; сліди їх знайдено по всій Європі і в Африці, прим. у Єгипті, глибоко під останками пізніших будівель, у Азії глибоко під руїнами найстарших міст; знайдено їх і в нашім краю, і ми подаємо тут декілька малюнків*, щоб ви самі побачили, як-то виглядали початки того, що тепер називаємо людським поступом.

Протягом довгих тисяч літ чоловік набирався вправи, досвіду, вмілості. Він привчився уживати на своє оружжя іншого каменя, м'якшого від кременю, та зате такого, що його можна було краще обробити, вигладити, виточити. І ми маємо вже новий образ, вищий ступінь людського розвою, поступ супроти стану першої дикості — доби гладженого або точеного каменя. Сокири, вістря стріл, молоти, вістря спис із такого гладженого каменя, обік них ігли та шила з кості, оздоби з раковин (мушель) або звірячих зубів — отсе головний спряток того чоловіка.

Та помалу починають показуватися сліди нової культури: чоловік віднаходить метали, вчиться витоплювати та

перероблювати їх — насамперед бронз (сплав із міді й цини), декуди саму мідь, а наостатку залізо. Аж тоді, коли чоловік заволодів металами, сталася можливою цивілізація, стався можливий перехід від дикого ловецького та печерного стану до рільництва, до стану осілості, до будування домів і міст, до творення держав.

Як виглядало родинне життя того найдавнішого чоловіка кам'яної доби? Дуже тяжко виробити собі про се ясне поняття, бо приклади теперішніх диких людей, що жиють іще цілком або почасти в дикім стані, ховаються по печерах, викрісують кам'яне оружжя і вдягаються в звірячі шкіри, не може давати вірного образу того прадавнього життя диких людей. Деякі вчені догадуються, що найдавнішою формою здруженого життя людей було с т а д о, де діти були виключно власністю матерей, на яких лежало їх плекання і виховування аж до тої пори, коли вони могли й самі робити те саме діло, що робили старші. Певне й те, що між такими людськими стадами йшли ненастанні війни, що дикий чоловік не розбирав багато, чи вбиває дикого звіра, чи іншого чоловіка з іншого стада, і їв з однаковим апетитом м'ясо як одного, так і другого (первісне чоловікоїдство). Можемо також догадуватися, що найдавніший чоловік не мав ніякої віри, не хоронив своїх мерців, але або пожирав їх сам, або викидав їх диким звірам; на се наводить нас та обставина, що кості найдавнішого чоловіка стрічаються дуже рідко і то не в жадних гробовищах, але або в намулах рік, або в ямах, помішані з кістьми диких звірів, що служили стравою тим диким людям; трафляється й так, що людські кості з ніг і рук, у яких був шпік, знаходяться або розлупані та розбиті, або надпалені — виразні сліди, що се відпадки чоловікоїдної кухні.

II

Хто каже «поступ», той каже одним духом дві речі. Одно те, що все на світі зміняється і ніщо не стоїть на місці, а друге — друге не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи зміняється на ліпше, чи на гірше?

Що все на світі зміняється, що ніщо не стоїть на місці, се відомо кождому, се пізнає кождий сам по собі і по своїм окруженню. Але чи ті зміни йдуть на ліпше, чи на гірше, на се вже відповідь не у всіх однакова. Запитайте старого, знемощілого діда, то він, певно, скаже вам: «Е, як я був

молодий; то ліпше було на світі». Здоровий, сильний чоловік, якому добре ведеться або який доробився чогось в житті, скаже навпаки: «Все йде до ліпшого». Відповідь у таких речах залежить від особистого настрою чоловіка. Старого, немічного та збідованого діда, перед яким видніється отворена могила, даремно було би переконувати, що все ще буде ліпше, а молодий, здоровий та відважний звичайно також не хоче вірити, щоб усе йшло до гіршого. Ну, але поза тим тісним обсягом людського настрою та вподобання маємо широке поле тисячолітнього досвіду, людської історії. Що ж вона говорить нам? У якім світлі вона показує нам той поступ?

Певна річ, коли беремо на увагу сам початок людського розвою, оту добу лупаного та гладженого каменя, дикого стадового життя по лісах та печерах і порівняємо її з теперішнім людським життям, з часом, коли люди живуть у домах, сплять на подушках, одягаються раз тепло, раз холодно, їздять залізницями, порозуміваються телеграфами та телефонами, вгризаються в глуб землі, плавають поверх води і попід воду, літають по повітрю і зазирають своїм оком у середину всякого, навіть живого тіла при помочі рентгенового проміння,— хто схоче порівняти так безпосередньо початок з кінцем, той, певно, мусить признати, що за тих кільканадцять тисяч літ люди поступили дуже сильно до ліпшого, що п о с т у п в е д е д о д о б р а.

Але коли захочемо придивитися тій справі ближче, слідити крок за кроком, то переконаємося, що ся відповідь не така дуже певна. Візьмімо для проби одну справу, близьку нашому селянинові, справу панщини. Її знесено у нас в р. 1848; є ще живі люди, що зазнали її самі або наслухалися про неї від своїх батьків та дідів. Нині та панщина зробилася страхопудом, яким полохають селян від часу до часу, щоб не спали, щоб боролися за свої права, аби тота пора знов не вернула. Але коли запитаєте старих людей, як їм жилося за панщини, то не один відповість по щирості: «Ой синоньку, говоріть що хочете про ті часи, а таки тоді ліпше було, як тепер! Не було такої драчі, податки не були такі великі, не було так тісно на людей. Хоч бувало чоловік і витерпить не одно і намучиться на панщині, а проте жилося якось простовільніше, безпечніше. Не було такої жури по хатах, ніхто не чував за ті здекуції, ліцитації; жиди не мали такої волі над чоловіком,

а хто був працьовитий, панське відробив порядно та й за своє дбав, той жив як у бога за дверми». Я сам не раз чував від старих людей такі поговірки і мушу признати, що в них є — певно, не вся правда, але трохи правди.

Як із тою нашою панщиною, так із усім людським поступом. Люди йдуть наперед, то правда, знаходять по дорозі все щось нового, але часто й гублять не одно таке, за чим пізніше мусять жалувати. Іноді буває й так, що тратять майже все те, до чого перед тим доробилися сотками літ. Зовсім так, як той, що йде нерівною дорогою, іноді впаде, іноді заблудить і, стративши напрям, верне спорий шмат дороги назад.

Візьміть хоч би такі речі. По багнистих наддністрових лугах, по місцях, куди від незатямного часу стояли ліси, потім квакали жаби, стали потім луки та сіножаті, а люди, коплючи трохи глибші ями, натрафили в різних місцях на сліди мурованого гостинця, робленого з грубого, іноді тесаного каменя, що його, очевидно, спроваджено здалека. Хто, коли, пощо будував той гостинець, про який від тисячі літ люди забули? Ніхто вам сього не скаже. А видно, були люди, що вміли колись так будувати гостинці і мали за що та й по що класти їх через наші болота.

Або ось в усті над Прутом, у Белелуї та інших селах дощ. виполіскує з обривів від часу до часу золоті монети, а в Михалківцях над Дністром віднайдено навіть золоті скарби неоціненної вартості! Розуміється, наші селяни, що знайшли їх, не видівши на своїм віці золота і не знаючи вартості таких речей, попродали ті «бляшки» жидам за пару крейцарів, хоч при ліпшім своїм розумі і якби мали звичай похіснувати та нетиканим зберегти те, чого не вміють оцінити, могли мати за них тисячі, вдесятеро більше, ніж варто те золото на вагу! Адже графові Дідушицькому*, що за пару сот ринських закупив більшу часть михалківецького скарбу, давали англічани к р у г л и й м і л ь й о н р и н с ь к и х! Значить, на місці, де тепер живуть нужденні та нетямучі руські селяни, жили колись люди, що робили і вживали оті золоті оздоби!

По безмежних полях-степах нашої України, від Серету та Стрипи аж геть до Дону, стоять мільйони більших і менших могил, валів, круглих, мов перстені, насипів, тисячі т[ак] зв[аних] городищ, тобто руїни давніх міст, замків, укріплень. Уже близько сто літ люди розкопують ті сліди давніх віків, віднаходять у них свідоцтва про життя-буття

людей перед сотками й тисячами літ. У нас і по інших краях, там, де тепер великі ліси або пустелі, віднаходять сліди предковічних копалень, залізних гут та інших подібних гнізд людської праці й цивілізації. Значить, були часи, коли праця й цивілізація цвіла там, де тепер ліси, дебрі та пусті поля.

По інших краях маємо далеко більші і страшніші приклади на те, що поступ не все будує, але часто руйнує. Стародавній Вавілон, колиска всякої просвіти, що колись уважався раєм світу, нині лежить у руїнах, присипаний піском, який грубою верствою покриває всю країну: де колись були міста, села, сади, палати, бібліотеки, храми та школи, нині повзають гадюки та виють голодні шакали і лише десь-не-десь дрімає вбоге, малолюдне сельце. Зовсім так виглядає, як коли би поступ, що перед многими тисячами літ вийшов відси, загубив дорогу і не міг назад вернути сюди. Те саме бачимо з іншими гніздами старої цивілізації, з Єгиптом, Феніцією*, Палестиною, Грецією; всюди там бачимо упадок, спустошення, руїни і нужденних, безтямних потомків колишньої сили і слави. Іспанія ще перед 400 роками була найсильнішою державою на світі, так, що іспанський король хвалився, що в його державі сонце ніколи не заходить, бо вона розтягалася на всі часті світу, — а нині Іспанія бідна, винищена, темна та безсильна, хоч край її від того часу не спустошений ані татарами, ані турками і жив зглядно спокійно. Або візьміть нашу Русь! Тисячу літ тому вона творила окрему, самостійну державу, що грозила Царгородові, простягала руку по Болгарію, мала зносини з німцями, приймала в Києві французькі посольства і віддавала свою князівну за французького короля*. А по 400 літах такого державного життя, коли у нас почало заноситися і на витворення власної просвіти, школи, письменства і всього того, що робить купу людей цивілізованим народом, на нас спадає грім із ясного неба, монгольські орди, і розбивають зачатки нашої цивілізації і кидають нас на довгі століття в кут, у пітьму, в неволю та залежність.

І те не лиш у нас так. Коли Колумб відкрив Америку і європейці почали забирати в свої руки той «новий світ», прийшли в такі країни, що були скупо заселені напівдикими людьми і покриті віковічними лісами, а в тих лісах віднайшли руїни величезних будівель, кам'яних палат, храмів, покритих штучними різьбами та оздобами. Хто, коли

жив там, коли й через що запустіли ті сторони? — сього не знали місцеві дикуни, се лишилося загадкою на віки. На Тихім океані віднайдено острови зовсім безлюдні, покриті штучними, величезними різьбами, що вимагали праці многих і многих поколінь. Ті покоління працювали, а потім із усім своїм знанням, досвідом і надбанням щезли, полишаючи лиш ті кам'яні пам'ятки свойого буття. Пощо? Кому?

III

Певно, поступ був і на тих далеких островах і в тих пралісах, але він, погостювавши тут, покинув сі сторони, і вони запустіли. Значить,—спитає дехто,— чи справді воно на світі все йде до ліпшого?

Та не лише в таких речах, як будівлі, оздоби, багатство, бачимо в людській історії то тут то там упадок, руїни, цофання. Бачимо се також і в справі духових набутків, умілості, штуки та науки. То ще не велика біда, що нині люди не будують таких будинків, як єгипетські піраміди, не вміють вирізувати з мармуру таких статуй, як вирізували греки,— без сього поступ може йти наперед. Важніше ось що.

Півтори тисячі літ перед народженням Христа жив у Єгипті цар Аменофіс IV*. Ще донедавна історики майже нічого не знали про нього, бо на різних будівлях, де були повиковувані назви й діла єгипетських королів, його назва й оповідання про нього були пізнішою рукою знищені. Аж ось недавно віднайдено в однім єгипетськім селі, що зветься тепер Тель ель Амарна, руїни царської палати, від многих віків присипані піском. Розкопуючи ті руїни, віднайдено скриню, повну глиняних табличок, покритих вавілоньким письмом. Відчитуючи ті таблички, учені побачили, що мають перед собою цілу канцелярію власне того царя Аменофіса IV, в тім числі його розпорядження та накази, а також листи до нього від різних намісників та урядників у самім Єгипті і в інших краях. І що ж показалося? Показалося, що той Аменофіс був прихильником віри в одного бога, що він не вірив в єгипетських богів, не хотів приносити їм жертв, ані молитися в їх храмах, ані шанувати їх жерців, що в Єгипті мали велику силу. Для того він і вибудував собі палату далеко від столичного міста і старався при помочі відданих собі урядників ширити свою,

чистішу віру в Єгипті. Наслідок того був такий, що жерці признали його єретиком, викляли його, збунтували його підданих, і коли той фараон умер, опущений усіми в своїй палаті, не справили йому похорону, який справлено іншим царям, полишено його палату на запустіння і навіть ім'я того царя-єретика повисікано з кам'яних написів та реєстрів. І коли нині кождий мусить признати, що віра в одного бога є чимсь вищим і розумнішим від віри в многих богів, а особливо від такої віри, як була в старім Єгипті, де віддавали божу честь бикові, крокодилам, гадюкам, псам і іншим звірам, то треба сказати, що сумний кінець Аменофіса IV і його чистої віри був дуже великою шкодою для Єгипту і для цілої людськості, шкодою, на якої направу прийшлося ждати ще много сот літ, поки така віра у всій її чистоті й величності заблисла в писаннях жидівських пророків.

Або візьмімо інший приклад. Більше як 200 літ перед Христовим різдвом жили в єгипетськім місті Александрії вчені греки, що, користуючися довговіковими спостереженнями єгиптян та вавілонців над рухами тіл небесних, затміннями сонця і т. п., дійшли до того погляду, що не сонце обертається довкола землі разом з цілим небом і з усіми звіздами, але навпаки, земля є мала порошина супроти тамтих небесних тіл і разом з місяцем та іншими планетами бігає довкола сонця. Було се величезне наукове відкриття, що могло б було мати безмірні наслідки в житті всіх освічених народів, якби тим ученим грекам було вдалося вияснити та розширити його скрізь. Але вони не зуміли сього зробити, їх висміяно, їх писання та обрахунки були забуті й затратились, і треба було ще півтори тисячі літ, заким люди по довгій і тяжкій блуканині дійшли нарешті іншими дорогами до тої самої цілі. Нині думка про те, що земля не є осередком світа, а тільки дрібненькою порошинкою серед інших тіл небесних і разом з цілою купою подібних до неї дрібних брил бігає довкола сонця і разом із сонцем летить кудись у необмежену далекість світового простору,— ся думка є тепер основою новочасної науки, і то не лише науки про сонце й тіла небесні, але також науки про чоловіка і його становище в світі.

Візьмімо ще третій приклад того, як то людський поступ іноді ніби цофається взад, спочиває довгі віки, аби потім обхідною дорогою дійти до тої цілі, при якій давно-давно був уже, здавалося, дуже близько. Знаємо, що ледве

500 літ тому люди переконалися доочне, що наша земля не плоска тарілка, а куля. Сталося се тоді, коли Колумб відкрив Америку і коли сміливий іспанець Магалієнс (Магеллан) перший обплив землю довкола.

Відкриття Америки було дуже важною подією в історії людського поступу, було початком того прискореного розвою, який називаємо «новочасною добою людськості». А проте нині нема сумніву, що Америка, а бодай деякі часті, були звісні європейцям на пару сот літ перед Колумбом.

Ще в XIII віці по Христі німецькі племена т[ак] зв[аних] норманців пускалися з найдальше на північний захід висуненого європейського острова Ісландії на захід і знайшли там простору країну, покриту зеленими шпильковими лісами. Вони за того й назвали її Зеленим краєм, або Гренландією, позакладали там численні оселі, міста, побудували церкви, навіть мали там єпископства і школи. Далі на полудне від тої Гренландії вони знайшли другу країну, значно теплішу, де удавався виноград; за те вони й назвали ту країну Краєм вина або Вінляндією, і мали там також свої оселі. Ті оселі стояли і розвивалися мало не 200 літ, та нараз сталося щось невідоме; в тих краях постуденілс, поля покрилися льодами, ростинність вигибла і норманські оселі десь щезли: мабуть, поселенці з невеличкими виїмками повимирали з морозу та з голоду, і початки європейського життя на тих далеких берегах пропали безслідно. Тільки недавно повіднаходжено старі свідоцтва про ті оселі, а дехто є й тої думки, що й Колумб, який замолоду плавав по Північнім морю, міг знати когось із норманських моряків, одного з тих, що тямив іще дещо про ті країни на далекім заході і передав дещо з того Колумбові.

Але й се ще не все. Ми маємо безсумнівні сліди, що вже стародавні греки, а потім римляни мали якісь глухі звістки про існування якоїсь далекої часті світа за Атлантийським морем. Грецький філософ Платон передає нібито оповідання старих єгиптян про велику країну Атлантиду, що лежала нібито на захід за Іспанією і була потім раптом затоплена морем. Та коли хто хоче вважати Платонове оповідання байкою — він і сам не видає його за щиру правду — то вже зовсім не можна вважати байкою ось якої речі. Сімдесят літ по Христовім різдві був у Італії недалеко Риму страшенний вибух вулкана Везувію, який засипав

попелом три римські міста, а особливо значне тоді місто Помпеї. Аж 18 сот літ пізніше віднайдено сліди тих міст і почато розкопувати їх. Ті розкопи не скінчилися й досі і відкривають раз у раз нові останки давнього римського життя перед двома тисячами літ. Отже, в однім такім розкопанім помпеянськім домі, якого стіни в середині були покриті гарними і дуже добре захованими малюнками, знайдено відмальовану таку ростину, що не росте ані в Європі, ані в Азії, ані в Африці, а тільки в Середній Америці; вона так і називається американська агава (Agave americana). Відки взялася подобизна сеї ростини на помпеянській стіні? Певна річ, мусила колись така американська ростина переплисти океан, а римські моряки, злапавши її на морі або знайшовши десь на березі, привезли її до Рима як свідоцтво про невідомий заморський край десь на заході. І подумати собі, як би то інакше була зложилася людська історія, якби тодішні римляни та греки, йдучи за вказівкою тої агави, пустились були шукати того берега, де вона росла, переплили б океан та добралися до Америки! Але так воно не мало статися; як-то кажуть: по бороді текло, а в рот не трапило,— і треба було ще півтори тисячі літ, поки люди, перебувши довгі віки темноти, упадку, різанини, вирвалися зі старої Європи на ширший світ і зуміли обняти своїми раменами всю землю.

IV

З усього того, що ми сказали досі, видно деякі цікаві речі, які слід затямити собі. Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Велика його частина живе й досі в стані, коли не повної дикості, то в стані, не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я, потім хвиля знов підіймається, знов по якімось часі опадає і так далі. А третє, що той поступ не держиться одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад.

Наскільки можемо тепер зміркувати, уперве звіялася та всесвітня буря на низині Месопотамії, в стороні, де спливаються дві великі ріки Євфрат і Тігр. Маємо певні відомості, що там уже на 6000 літ перед Христом люди вміли будувати цегляні доми і великі міста, храми та укріплен-

ня, і що найважніше — що тут власне винайдено уперше письмо, яке дало людям можність передавати досвіди й знання одного покоління потомним. Відси пішла та хвиля разом зі знанням письма на два боки — на захід, до Єгипту, де коло р. 4000 перед Христом повстає сильна держава і нове, велике огнище цивілізації, і на схід до Індії та Китаю, у яких зав'язки цивілізованого життя сягають трьох або півчетверта тисяч літ перед Христом. Трохи пізніше ніж до Єгипту перейшло знання письма та різних вавілонських винаходів до Південної Арабії, де особливо одно плем'я пунійців визначилося великою здібністю до плавання по морю. Ті пунійці оселилися з часом також на східнім березі Середземного моря і стали звісними в історії під назвою фінікійців. Не перериваючи зносин зі своєю первісною вітчиною, Південною Арабією, вони плавали далеко на південь, поза рівник і привозили з Південної Африки, званої у них Офіром, золото та слонові зуби, плавали також до Індії і привозили відтам дороге каміння. Се були купці старинного світу. Вони не витворили ніякої своєї цивілізації, так як вавілонці або єгиптяни, але, засвоївши собі здобутки їх праці та знання, передавали їх іншим, здібнішим від себе народам. Найздібнішим із сих народів були греки, у яких початки досить високої цивілізації, зі знанням письма, бачимо уже на 2000 літ перед Христом, і то насамперед, здається, на острові Кріті, положенім серед моря на дорозі з Азії до Європи.

Перенявши від фінікіян, а потім від єгиптян та вавілонців їх умілості, греки зуміли розвинути все те дуже високо, збагатити новими винаходами, зробити добром широкого загалу. То був великий крок наперед, бо в Вавілоні та в Єгипті знання було власністю тільки одної пануючої верстви, жерців, купців та царських прибічників; маса робучого народу жила в темноті, бідності та притиску. Греки перші зробили знання власністю широкої маси народу. І ось маєте причину, для чого в Вавілонії, а потім у Єгипті й Фінікії колишня сила поступу по якімось часі вигасла. Коли великі війни та завоювання підрізали пануючу верству, коли купцям урвалися торговельні зносини з іншими краями, наступав разом з упадком панів також упадок знання, науки й штуки. Давніх писань потомки не вміли читати; темнота й здичання мов повінь заливали старі огнища науки й освіти; старі храми розпадалися в руїни, старі пам'ятки, книжки та цілі бібліотеки покривалися пи-

лом, що за пару тисяч літ утворив верству грубу на кілька сажнів, і треба було звиш двох тисяч літ та нечуваних висилків людської догадливості, аби знов відкопати, відчитати і зрозуміти ті свідоцтва прастарої старовини людського поступу.

Від часу передання фінікійцями початків азійської освіти грекам починає головне огнище поступу переходити зі сходу на захід, з Азії до Європи. Але пройшло ще півтори тисячі літ, поки та Європа, а властиво маленька Греція змогла настільки поступити наперед, щоб у боротьбі з Азією опертися її величезній силі, а незабаром потім і зовсім завоювати струпіліші вже огнища старої цивілізації — Фінікію, Єгипет, Вавілонію, Ассірію й Персію. Сього доконав один чоловік, Александр Великий, король Македонії; відтепер грецька освіта робиться тим сонцем, що освічує весь світ, схід і захід, мішаючи своє проміння з дотліваючою загравою старинних азійських та єгипетських огнищ.

На грецькій освіті (з примішкою фінікійської, давно вперед переданої етрускам) виросли й римляни, народ у освіті не далекий, але зате незрівняний у твореннї та фундуванні того, чого бракувало дотепер освіченим народам, а власне державного життя, основаного не на самоволі володаря, жерців чи вояків, а на законі, ухваленому загалом горожан, на докладнім обмежуванні права кождого горожанина і на можності для нього боротьби за захованнї і розширювання того права. І ось силою своєї організації римляни швидко, крок за кроком завойовують Італію, Іспанію, Карфаген*, далі Грецію й Македонію, нинішню Францію, а потім Єгипет, Малу Азію, Сірію аж по Євфрат, тобто більше-менше всі огнища давньої освіти. Всюди вони несуть свою державну організацію, своє римське право, свою поліцію та свої встанови, але притім шанують властивості кождого народу, його релігію й мову, позволяють їм розвиватися, як самі знають. Особливо вийшло се на користь грецькій науці, що перед тим під опікою наступників Александра Македонського в Єгипті, Сірії та Малій Азії розвивалася невпинно і дійшла високого ступеня. Під римським панування та наука робиться спільним добром усього світу: грецькі школи повстають не лише в Александрії, Пергамі та Антіохії, але також у Римі, Марсилії* і скрізь там, де оселюються римляни.

Та була і в римських порядках та сама чорна пляма, що і в грецьких та давніших єгипетських та азійських.

Усі вони обік вольних, більш або менше управнених людей знали невольників, людей безправних, зданих зовсім на ласку й неласку свойого пана. Римське панування, наскрізь військове, намножило тих невольників страшенно. Кождий край, завойований в бою, римляни повертали в провінцію, де вся земля вважалася римською, а людність римськими невольниками. Швидко старих, свобідних римлян не стало майже зовсім, бо се не був народ, а тільки правне поняття — горожани Рима. Горожанином Рима міг зістати чоловік, роджений у Греції, в Африці або Азії; ми знаємо, напр., що таким римлянином був і апостол Павло*, з походження жид, роджений у малоазійськім містечку Тарсі. Невольник, визволений паном з неволі або викуплений, міг статися вольним, міг здобути собі римське право. В перших віках по Христовім різдві первісні римляни майже зовсім потонули, розтопилися в масі таких чужосторонніх римлян, а маса й тих повноправних людей щезала супроти маси неповноправних або невольників. І що було варто докладне розмежування прав вольного чоловіка, коли найбільша часть людності не мала ніяких прав! Не диво, що римський правний порядок збудований на невольництві, тобто на страшеннім безправ'ї, не міг устоятись, так як гарна хата, побудована на льоду. Прийшла відлига, лід розтаяв або поламався і крига великої повені знесла римську пишну будівлю, погребла її в руїнах, так як і попередні великі огнища людського поступу.

Настали середні віки, віки упадку й темноти. Майже тисячі літ треба було, щоб із глибокого упадку люди піддвигнулися знов настільки, що могли пригадати собі те, що було давніше зроблено на полі науки, промислу, штуки, і на тій підставі працювати далі. Якийсь час огнища поступу ще держаться над Середземним морем, у Італії та Іспанії. Тут повстають перші академії, перші фабрики, здвигаються міста, повстають банки і великі торговельні доми. Італіанці та іспанці віднаходять дорогу до Індії; обпливши Африку, відкривають Америку, обпливають довкола землю. Але блиск тих країв швидко щезає. Здається, що, вирвавшися з тісної кітловини Середземного моря, людськість починає дихати ширше, знаходить у собі нові сили. Славу Італії та Іспанії швидко перебивають інші народи: голландці на полі заморських колоній, французи на полі науки й письменства, нарешті англічани. Головні огнища поступу помалу переносяться з Рима,

Флоренції, Генуї та Мадрида до Парижа, Амстердам та Лондона.

І на тім не кінець. У наших часах бачимо дальшу мандрівку того дивного огнища. З Англією бореться о першенство її колишня колонія Північна Америка; не в однім випереджає її навіть Австралія; головним двигачем поступу — здавалось би — робиться океан. Краї, що хотять запевнити собі будущину, збирають усі свої сили, щоб заняти місце в ряді морських сил, запевнити собі шмат землі за морями, придатний для колонізації, для виселення надмірних сил, сил із матірної країни, для придбання нових багатств, нових сил за морем. Уже не Середземна кітловина, але ціла земна куля починає бути затісна для людського роду. Люди обчислюють докладно те, що вона їм може дати, числять, на як довго може се вистарчити їм, і оглядаються за новими джерелами надбання. Людська наука силкується зібрати докупи всі здобутки людського роду від найдавніших часів, провірити їх розумом та пробою, видушити з них науку на будуще, зберегти все цінне та цікаве та забезпечити будущі покоління від можності таких самих упадків та руїн, які бували в давнину. Ходить о те, щоб ту чудову квітку «поступ», що досі росла якось дико, раз тут, а раз там, тікала з одного краю в другий, лишаючи по собі пустині,— щоб її присвоїти, розщепити по всій землі хоч, може, не рівномірно, то все ж настільки, щоб ніхто на світі не був виключений від її добродійств.

Кождий народ, кожда громада працює над тим, не покладаючи рук. А хто би смів на хвилю загавитися або й зовсім відцуратися роботи, може бути певний, що незабаром його не стане на світі, що той «поступ» буде для нього не добродієм, а пожежею і спалить його та змете з землі безслідно. Так звані «дикі», некультурні, первісні народи, яких іще в початку XIX віку була на землі велика сила і які посідали величезні простори землі, тепер один за одним щезають з лиця землі, оскільки не можуть присвоїти собі здобутків поступу. Вимирання, щезання непоступових людей іде тепер сто раз швидше, ніж ішло давніше. Тепер віддалення майже не існує для чоловіка: парові та електричні машини оббігають землю на всіх місцях швидко, і поступ, не раз непрошений гість, заходить у найглухіші закутки, продирається крізь найтвердші кордони. Кождий народ, кожда громада мусить познайомитися з ним, а хто не хоче чи не може присвоїти собі добрих його боків, той

швидко зазнає на собі злих* — голоду, хороб, горівки, деморалізації — і пропаде від них.

Хто читає газети, той певно знає, що, прим., у Індії майже що кілька літ сотки тисяч народу гинуть з голоду,— то гинуть самі тубільці, індійці, — а англічани, що панують у тім краю, не то що не гинуть, а ще й збагачуються Менше пишуть по наших газетах про те, як то цілі муринські племена в Африці вимирають та хиріють від горівки, якої їм достарчають європейці в заміну за їх діаманти, слонові зуби та за їх роботу. Винахід пороху і стрільб, що був — хоч як би се могло видатися дивним — великим двигачем поступу в Європі, довів у Північній Америці до того, що з 8 мільйонів тамошних тубільців за сто літ не лишилося й 800 тисяч. В Європі не маємо чуми вже від півтретя ста літ; холера являється у нас рідким гостем, а в Індії, Персії, Арабії, завдяки тамошній некультурності, бракові лікарів, нехлюйству і т. п., вона не вигасає ніколи і косить та й косить тисячі людей. І коли ті місцеві люди вимирають, на їх місці повстають чимраз нові оселі зайдів і починають нове життя на місцях, де давніші мешканці не вміли жити по-новому. А буває й так, що нові зайди, як колись гунни та мадяри, приходять у заселеній уже край і починають вигублювати давнішу людність так, як диких звірів, або повертати їх силою в невольників, щоб посісти їх землю. Так було з тими голландськими поселенцями в Південній Африці, що тепер називаються бурами. Вийшовши перед 300 роками з Європи, вони таким явним розбоєм прочистили собі місце при Розі Доброї Надії; коли там потім надійшли англічани і забрали край, часть бурів, не хотячи підлягати їх власті, подалася трохи на північ і знов вигубила пару муринських племен і осіла на їх землі, назвавши її Наталь; коли й сю країну загорнули англічани, бури пішли ще далі на північ і знов розбоєм прочистили собі просторі країни «за горами» (Трансваль) та над джерелом Помаранчової ріки (по-англійськи Орендж). І отсе перед роком ми були свідками, як ті малі розбійники зробилися жертвою більшого і далеко розумнішого розбійника — Англії*, який, певно, внесе в той край більше порядку, культури, науки, свободи, а з нею разом і здирства та визиску.

От якими крутими дорогами ходить іноді поступ людський! Недарма сказано, що він виростає на могилах, як пшениця на зораній ниві!

Тепер, коли ми, так сказати, поверху оглянули хід дороги та вдачу дотеперішнього людського поступу, пора нам заглянути до його середини, придивитися його будові та натурі; одним словом, пора нам відповісти просто на питання: що таке поступ?

V

Щоб пізнати внутрішні пружини, якими двигається поступ, візьмімо до порівняння двох людей: лісового дикуна, стрільця чи риболова, та першого-ліпшого чоловіка з нашого великого міста. У дикуна, можна сказати, стільки добра, що на нім: які-такі фалатки на тілі замість одежі, коралі з диких лісових овочів, звірячих зубів або морських слимачків на шиї, часом іще в вухах, у ніздрях, у губах і т. д. замість оздоби, лук, стріли, спис та деякий ніж замість оружжя — та й годі. Спить він у якій-будь яскині або в салаші з гілляк та листя, годується тим, що знайде або заб'є, не дбає про завтра, не цінить ні людського, ні свойого життя. Що має, те все він зробив собі сам, і не потребує нічого більше. В тім, що робить, він, звичайно, не потребує помочі інших, живе собі самопас зі своєю родиною, не оглядаючись ні на кого. Його зв'язок з громадою, державою чи народом майже не існує; щонайбільше громада чи орда держиться сяк-так при купі, а поза тим для неї не існує ніщо на світі.

А освічений чоловік? У нього, навіть у простого селянина, круг занять і інтересів який же величезний в порівнянні до того дикуна. Цивілізований чоловік живе звичайно в хаті, якої сам не будував, ходить у одежі, якої сам не робив, їсть страву, якої сам не приготовляв і про яку не раз навіть не знає, як і з чого вона приготовляється. Він працює знарядами, яких сам не видумав ані не змайстрував, користується надбаннями цілих поколінь попередників і не раз далеких від нього людей, завдячує свій добрий або лихий побут праці й відносинам тисяч і соток тисяч інших людей, цілих країв, різних народів світу. Він мусить дбати про завтра, про ближче й дальше будуще своє, своєї рідні, своєї громади, свого краю, своєї держави — тисяч і мільйонів людей, яких він у своїм житті не бачив, не знає й не може всіх знати. Він поносить жертви й тягарі для цілей, яких найчастіше не розуміє,— працює, доби-

вається і громадить для когось невідомого, далекого та непевного.

Головна різниця між диким і цивілізованим чоловіком, різниця, з якої виплили всі інші, се поділ праці. Дикий чоловік робить сам собі все, чого потребує; чого сам не зробить, без того мусить обійтися. Освічений чоловік робить звичайно якусь одну, тісно обмежену роботу, та зате нічого більше, но зате користується роботою інших. Рільник оброблює поле, але звичайно не будує хати, не кує плуга та воза, не шиє чобіт, не тче сукна й полотна, не малює образів і т. п. На всі ті часткові роботи є окремі майстри-ремісники, які знов, своєю чергою, не працюють у полі коло хліба, але сидять за своїм одним ремеслом і працею при тім ремеслі взаміну добувають собі все потрібне до прожитку.

Але на тім не кінець. Поступ іде далі, переміняє ремесло на мануфактуру. Ціла купа ремісників з одного ремесла збирається разом і знов ділиться роботою вже в обсягу одного й того самого ремесла. В прядильній мануфактурі одні ремісники нічого іншого не роблять, тільки миють вовну, інші сушать її, інші скубуть, інші чешуть, інші прядуть, інші мотають, звивають у клубки і т. п. В ткальній мануфактурі одні навивають на цівки, другі тчуть, інші приладжують сукно і т. п. Ремесло, що вперед було вмілістю одного чоловіка, майстерством, розпадається в мануфактурі на ряд простих, немудрих робіт, для яких уже не треба такого майстра, як у старім ремеслі.

Дальший крок робить поступ — і на світ являється фабрика. Фабрика, се та ж мануфактура, тобто згромадження більшого числа людей, для роблення спільними, а властиво поділеними силами одної роботи. Різниця між ними лише та, що тамті роздрібнені роботи робилися людськими руками (відси й назва з латинських слів мануфактура, те саме, що рукоділля), а тут являється нова сила — машина. Чоловік зумів покорити собі сили природи, заставив воду, вітер, далі пару сповняти певну працю, обертати колесо, посувати або двигати тягарі. Він зумів у різних галузях повигадувати машини, що порушувані чи то силою рук, чи силою природи, виконують певні роботи, подібні до роботи людських рук,— обертають млиновий камінь, крутять веретено, ріжуть, пилують, точать, гиблюють, валкують і т. п. Приходить така машина до мануфактури і від-

разу займає місце головного робітника; вона залізна чи сталева, чи кам'яна, без живого м'яса, не знає голоду ані втоми, не помиляється, робить рівно, правильно, гладко і швидко. Коли пряха пряде нараз одну нитку, машина може їх прясти нараз десять тисяч і кожда буде така тонка, рівна та гладка, якої не витягнуть ніякі людські пальці. Коли коваль може на мінуту 10 раз ударити клевцем, що важить 50 фунтів, то машина б'є 60 раз на мінуту клевцем, що важить 10 000 сотнарів. Коли робучі знаряди ремісника звичайно малі, роблені «до руки», то машина не знає міри: вона може володіти такими знаряддями, яких рух наповняє чоловіка жахом, мов скажене втілення якоїсь несамовитої, велетенської сили, але з другого боку, вона може послугуватися такими дрібними, тонкими та делікатними знаряддями, що не видержали би дотику людської руки. Машина робиться в фабриці панею, а чоловік, давній ремісник чи челядник, її слугою: він повинен доглядати, підмазувати, чистити її, годувати її рухову силу та пильнувати її руху, а про решту вона вже дбає сама.

Але се лиш один бік тої великої поступової сили, що називається поділом праці. Подивімося, що робиться з неї з другого боку. Поділ праці в громаді, в суспільності, доводить до поділу суспільності на верстви. Се легко зрозуміти. Первісно один чоловік робив собі стріли, вбивав звіра або ворога, кресав огонь, здирав і сушив шкіру,— значить, робив усе, що потрібне для життя. При поділі праці се перемінилося: одні почали вироблювати оружжя, яким самі не воювали, другі воювали та полювали, але оружжя самі не робили, інші приладжували одежу, ще інші варили та пекли страви, дбали про дітей та про лад у хаті. Так виробилися звільна окремі верстви вояків, ремісників, рільників; деякі роботи, особливо домашні, скинено виключно на жінок.

Чим далі поступав поділ праці, розвивалися відносини в громаді й державі, тим далі йшов поділ людей на верстви. Первісний чоловік, коли почував страх або вдячність супроти свойого божества, то сам обертався до нього з молитвою, жертвою чи як знав. Та помалу витворюється ціла верства людей, що беруть на себе посередництво між чоловіком і богом,— се були жерці, віщуни, лікарі, звіздарі. В Вавілоні й Єгипті вони творять окремі товариства вже на много тисяч літ перед Христовим різдвом, живуть при храмах, пишуть книги, займаються наукою, торгов-

лею, держать школи і мають великий вплив на цілу державу. Се був стан духовний.

Обік нього з незатямних початків витворюється стан воєнний, із якого з часом виходить шляхта, пани, що волсдіють землею й завойованими людьми, а далі урядники, люди, що всі свої сили віддають на услугу державі, збирають податки, судять та карають інших людей, завідують державними добрами. В кождій такій верстві поділ праці знов доводить до дальших розділів, розмежованих між собою найрізнішими ступенями, але в головному маємо один великий розлом: на людей, що працюють над добуванням достатку з природи (рільники, ремісники, рудокопи), і на людей, що живуть з праці тамтих, а самі займаються іншими, не раз для суспільності так само потрібними, але не раз шкідливими роботами (вояки, жерці, урядники, купці та торговці і т. п.).

Машина і тут вносить значну зміну. Ми вже бачили, як вона витискає від праці ремісника, майстра, а потребує собі лише чоловіка, який би обслуговував її. Але вона робить се не лиш в фабриці. Залізниці позбавили хліба й заробітку тисячі фірманів та візників; паровий плуг, заведений американцями, доводить до руїни наших рільників, бо там при помочі машин можна мати пшеницю ліпшу і вдвоє дешевшу від нашої, а через те ціна пшениці у нас упадає і рільництво не оплачується. Винахід пороху та карабінів перемінив цілу штуку воювання; щезли давні рицарі, закуті в залізо на таких же закутих конях, воювання зробилося не рицарством, але штукою, обрахуванням, справою ліпшої зброї, більшої маси війська. Старий поділ суспільності на войовничу й невойовничу верству показався непотрібним; повстали новочасні армії, де вся людність ставить своїх найпригідніших синів у ряди. Як бачимо, тут машина — карабін, армата, бомба і інші приряди воєнні — довела до знищення старого поділу праці. Щезла окрема воєнна верства, цілий народ покликано до оружжя.

Та й тут нові винаходи раз у раз витворюють нові поділи. Стародавні війська мали хіба дві части — піхоту й кінноту, а кождий вояк мав при собі всяке оружжя: і лук зі стрілами, і спис, і меч. А тепер! І піхота різних родів оружжя, і кіннота, і артилерія, і інженери, і сапери, і фурвези, і бог знає ще які відділи поштової, санітарної, морської служби. А скільки різнородної старшини,

а над тою старшиною ще старшини, і кождий ступінь має собі приділену якусь одну роботу, має її пильнувати, а до іншої не втручатися. То називається організація; із соток тисяч або мільйона людей робиться таким способом немов одно тіло, що на приказ, даний одним чоловіком — верховним зверхником того тіла,— порушується, йде, виконує таку працю, якої йому одному захочеться.

Але ся переміна в поділі людської праці на однім полі викликала величезні переміни на інших полях. Давніше військова служба була привілеєм немногих, вибраних людей, яке зате мали власть і гонори в державі. Таких людей було небагато і рицарські війська були нечисленні. Не раз у старих літописах читаємо про страшні битви, де з одного й другого боку билося по чотири до п'ять тисяч люду; а де літописці зі страхом говорять, що в тій а тій битві згибло десять, двадцять або й сто тисяч народу, там звичайно при ближчім огляді те велике число показується вдвоє, вп'ятеро або й удесятеро перебреханим. Старі армії були, як на наші поняття, дуже маленькі; війни коштували недорого і були часті. Прийшла огняна машина і змінила се до основи. Супроти кульки карабінової найхоробріший рицар, силач чи заячесердий харлак однакові; новочасні армії не потребують смільчаків та силачів, лише «гарматного м'яса», але того м'яса мусить бути багато. Армії робляться численні — сто тисяч, п'ятсот тисяч, мільйон— одна держава преться проти другої, аби не дати себе випередити. В новіших арміях найважніша річ оружжя, котре найліпше б'є, найлегше до переношення, найтривніше в уживанні, і тут також ідуть ненастанні перегони між державами. Раз у раз нові винайдення, уліпшення: тут бронзова сталь, тут карабіни-репетієри, тут механічні гавбиці, тут бездимний порох і так далі без кінця. А кождий такий винахід збільшує надію побіди для того, хто визискає його. Але ж такі армії — страшенно коштовні. Аби їх удержати, аби могти слідити за новими уліпшеннями, треба страшенних грошей, про які давнім державам ані не снилося. А що ж говорити про війну, де пропадають сотки тисяч людей, купи воєнного матеріалу, руйнуються міста й села. Для того тепер війни рідкі, а щоб удержати такі армії, мусила перемінитися ціла суспільність, треба було знести панщину, скасувати необмежену монархію, завести конституцію, новий спосіб оподаткування, позаводити

фабрики, залізниці, цла і т. д. Тисячні нові роди і поділи праці, цілковите перебудування людської суспільності доконане протягом пару сот літ.

VI

Приходимо тепер до дуже важної точки нашого викладу.

Поділ праці веде до прискорення і вдосконалення праці. Винаходом машин роблять людську працю сто, тисячу разів швидшою, легшою, видатнішою; заступають роботу мільйонів людей. За останні сто літ, можна сміло сказати, нароблено більше предметів для людської потреби та людського вжитку, ніж за всі попередні тисячоліття. Погадаймо лише, що за той час набудовано стільки залізниць, що можна би ними 14 раз оперезати землю там, де вона найгрубша, а телеграфів стільки, що, певно, оперезав би її зо сто разів, що тепер можна за два місяці об'їхати довкола всю землю і вернути назад на своє місце. Погадаймо, що за тих сто літ зужито величезні гори кам'яного вугля, якого давніше майже не тикали, видобуто і пущено в обіг більше золота, срібла, заліза та інших металів, ніж давніше могли думкою збагнути люди, засаджено безмірні простори бавовною, засіяно пшеницею і заселено робучими людьми. Ніколи ще людськість не працювала так напруго та гарячково, не виробляла стільки всяких достатків, хліба, одежі і всього потрібного для людського вжитку. Ніколи досі не велася на такий величезний розмір торгівля; давнішим вікам ані не снилося про такі фабрики, про такі копальні, про такі різнородні гатунки промислу, як бачимо тепер. Вся людськість за остатніх сто літ зробилася тисячу раз багатшою, ніж була перед тим.

Коли так, то випадало би ждати, що й кождий член людськості, кождий чоловік зробився багатшим, маєтнішим, ніж були його діди та прадіди перед сто роками. Адже ж недаром кажуть: «Що громаді, то й бабі»; коли вся громада, все людство так страшно розбагатіло, то й кождий поодинокий чоловік повинен почувати й на собі познаки того новочасного багатства.

А тим часом що ми бачимо? Людськість багатіє, а тисячі, мільйони людей бідніють. Їм робиться тісно. Одним не стає землі, іншим зарібку, всім обмаль хліба. По селах люди працюють тяжко, а живуть у такій нужді, що їх жит-

тя мало чим ліпше від життя робучої худоби. По містах робітники працюють тяжко, а живуть не о много ліпше. А по великих містах, де накопичено в однім гнізді сотки тисяч або мільйони людей, бувають десятки тисяч таких бідолах, що не мають де голови прихилити, жиють як воробці в стріхах, блукають з вулиці на вулицю, годуються то жебраниною, то крадіжкою, то відпадками, зібраними по смітниках багачів, ночують у публічних садах, попід мостами, в нових будовах, де ще не живе ніхто, або по різних страшних та поганих норах. У тих найбільших огнищах поступу й освіти для многих тисяч людей, малих і старих, мужчин і жінок, вертається життя дикунів у лісах і печерах, тільки ще гірше і страшніше, бо тут на міськім бруку сама природа не дає їм нічогісінько, а замість диких звірів їм на кождім кроці грозить далеко страшніший ворог — чоловік, узброєний усіми засобами цивілізації, аби в разі чого позбавити їх свободи або навіть життя. Не диво, що по таких містах день у день сотки людей гинуть з голоду, заховані по темних закутках, як дикі звірі, що там у тім поденні суспільності діються сотки страшних злочинів, а сотки нещасних, доведених до розпуки відбирають собі життя. Можна сказати сміло, що правдавній дикун, блукаючи по лісах та ночуючи в печерах, був сто разів щасливіший і почував себе ліпше від такого нещасного бідолахи, що серед величезного міста опиниться без грошей, без зарібку, без пристановища, без ніякого способу до життя.

Та се ще не все. Дикун у лісі бачив довкола себе ліс, а щонайбільше інших таких дикунів, як був сам. Коли терпів голод, то знав, що й інші довкола нього терплять; коли був ранений, то знав, хто його зробив неспосібним до праці. А бідолаха в великім місті де поступить, бачить довкола себе багатство, розкіш, пишні вбрання, великі доми, блискучі склепи, навантажені всякими товарами, з повиставлюваними в вікнах скарбами, з яких сота, тисячна часть могла б його зробити багачем. Він гине з голоду серед величезних куп хліба, вблизу багатих кухонь і рестараций, де інші наїдаються досхочу. Він голий вблизу магазинів, що аж тріщать від маси сукон, полотен і найрізнороднішої одежі. І що найдивоглядніше, він часто не може дістати роботи і погибає без праці тут же обік многолюдних фабрик, де день і ніч гуркочуть машини, стукочуть молоти, кишать робітники, як мурашки, обік верста-

тів, де день і ніч сліпають та надриваються інші робітники надсильною, прискореною, гарячково невпинною працею.

І сказав би хто, що се лиш по містах так,— та бо ні. А по селах хіба не бачимо дивного (нам воно з віковічної привички перестало бути дивним) гнітучого та болючого противенства між бідними і багатими. Тут сидить господар на цілім грунті, а в нього тулиться комірниця, що не має ані клаптика землі, а його сусіди мають по моргові, по півморга, а там на кінці села позасідала голота, що не має нічого, крім нужденної хатчини, та й то не раз поставленої на громадськім грунті. Скільки нерівності і скільки зависті в тісних межах одного села! Ба, але ж бо обік того села звичайно стоїть двір, а в тім дворі живе дідич, пан на 500, 1000 або й більше моргах. Він держить у себе цілу зграю слуг, цугові коні, живе в достатку, про який навіть думати не сміють ті там чорнороби в селі. Супроти нього всі вони, і багачі сільські, і халупники — однакі бідаки, голота, хлопство. Але станьмо на хвилю на його становищі і погляньмо вище вгору. І у нього є сусіди — інші дідичі: ось пан на цілому ключі або на кількох ключах, магнат, що має 50 або 100 тисяч моргів, простори, що вистарчили би на утворення невеличкого князівства; а онде дідич-худопахолок, що сидить на одному селі, задовжений по вуха, як-то кажуть, сидить у жидівській кишені. Чим він супроти того магната, як не мізерним халупником супроти багатого газди! Та бо й той магнат дуже часто, коли бог не дав йому доброї господарської голови, мусить заглядати до чужої кишені, до банків та банкірів, через яких руки день у день перекочуються суми, що вистарчили би на закуплення двадцятьох таких маєтків, як його. Над кождого пана є ще старший пан, тільки що там, на самім вершку, де котяться мільйони, чоловік із пана робиться слугою того маєтку, невольником грошей, які опановують усю його силу й волю, мов якийсь злий дух.

Та бо й того ще не досить! Деякі дикуни знають числити лише до двадцяти (усі пальці на людськім тілі), а на дальші числа мають лише одно слово: дуже багато. Стародавні греки числили звичайно лише до 10 000, а далі, то усе у них було «мірія» — дуже багато. Ще й стародавні римляни не мали ясного поняття про мільйон. Видно, що їх багачі не дочислювалися в своїх маєтках так далеко. Нині маємо вже не лише мільйонерів, але міліардерів, таких багачів, що числять свої маєтки на сотки мільйонів. Міліард!

Легко сказати! А поклади ту суму нашими банкнотами на тік просушити, то треба би тока на кілька квадратових миль. А напакуй її нашими срібними двокоронівками на вагони, то вагони займуть штреку від Коломиї до Заболотова, т. є. дві милі. І все те — власність одного чоловіка! І коли сей один має такі, направду незліченні скарби (якби хтів один чоловік перелічити стільки срібників, то мусив би лічити пару сот літ), то інші мруть з голоду, не мають крейцарика на молоко для хворої дитини, мерзнуть у зимі без одежі та туляться ніччю попід мостами або в пустих будовах, по пивницях та ямах!

Що ж воно таке? — спитаєте. Що ж се за поступ, що з усім своїм шумом і гуком, з усіми науками і штуками, ціною тисячолітньої боротьби, мільйонів жертв і моря пролитої крові допровадив людей аж до такого раю? Чи варто ж було добиватися його і чи варто працювати для його піддержання, для дальшого людського розвою, коли він іде такими блудними дорогами?

VII

Отсе ми дійшли до найтяжчої рани нашого теперішнього порядку. Величезні багатства з одного боку, зібрані в немногих руках, і страшенна бідність з другого боку, що душить мільйони народу. З одного боку неробство, що привикло жити з праці інших і навіть думати не потребує само про себе, а з другого боку тяжка, чорна, ненастанна праця, що оглуплює чоловіка, не даючи йому думати ні про що інше, крім кавалка чорного хліба. З одного боку пишний розвій науки, штуки та промислу, що витворюють скарби і достатки нібито для всіх людей, а з другого боку мільйони бідних та темних, що жиють ось тут обік тих скарбів, не знаючи їх і не можучи користати з них. Нерівність між людьми ніколи не була більша як власне в наших часах, коли думки про рівність та демократизм непохитно запанували в головах усіх освічених людей.

Що ж воно таке? — запитують себе найрозумніші і найчесніші люди нашого віку, у яких болить душа дивитися на такі суперечності. Невже ж воно так мусить бути? Невже поступ мусить іти раз у раз у парі з чиєюсь згубою, з чиєюсь кривдою? Невже люди тисячі літ мучилися, мордували себе, працювали, думали та винаходили на те тільки, щоб запевнити панування та розкошування всяким Ротшіль-

дам, Бляйхредерам, Астонам та Гіршам? І невже нема ніякого способу змінити се і зробити рівновагу між поступом багатства, знання і штуки і зростом добробуту та розвою всеї народної маси? Розуміється, всі ми віримо в те, що такий спосіб можливий, хоч, певно, не легкий.

Правда, часом почуєте від різних панків та полупанків думку, що хто бідний, той сам собі винен, бо він лінивий, п'яниця, не дбає про себе, не щадить. Дехто додає ще, що нерівність межи людьми все мусить бути, бо ж сама природа не творить людей рівними; одним дає більше здоровля, сили, красоти, здібності, а другим менше. Є в тім трохи правди, але дуже небагато. Ті панове, що говорять про лінивство бідних, повинні би попереду усього виказати ту величезну працьовитість великих багачів, що живуть весь вік у забавах та розкошах, дбаючи лише про власну приємність і повірюючи не лише працю за себе, але також завідування своїм маєтком — так сказати— рахування своїх грошей чужим рукам. А ті, що говорять про природжену нерівність між людьми, повинні би показати, чи справді ті великі багачі та магнати, се найздібніші та найсильніші люди свого часу. І тут показалося би, що маєткова та суспільна нерівність людей у нашім часі має своє джерело зовсім не в неоднаковій пильності, робучості та запопадливості і зовсім не в неоднаковій здібності— а в чімось іншім.

У чім же такім? Ще в XVIII віці французький учений Руссо сказав, що людська нерівність виплила з того, що люди віддалилися від природи. Первісні люди, що жили на лоні природи і підлягали її законам, були всі собі різні, не знали несправедливого поділу багатства ні знання. В наших часах поновив сю думку славний російський повістяр Лев Толстой, кажучи, що всій нерівності між людьми винен поділ праці. Якби люди жили всі таким життям, як російський селянин, якби кождий сам орав землю, сам робив для себе всі знаряди і вповні вдоволявся тим, що заробить і збере, то не потрібно би ані грошей, ані фабрик, ані великих міст, ані великої маси урядників, ані війська, ані держави. Із сього погляду, Толстой виступає також против високої науки і против так званого панського письменства та штуки (малярства, різьби, музики та пишних будинків), бо все те для московського мужика зовсім непотрібне і на все те мужика здирають і примушують до надсильної праці. От тим-то Толстой радить усім людям

вернути до простого селянського життя, зректися всякого панства, містових розкошів та високих наук і за одиноку науку приймити Христове Євангеліє, та й то ще очищене так, як йому видається, що його проповідував сам Христос. Нема що й говорити про те, що думка Толстого і його попередника Руссо, то властиво заперечення поступу. Вони тягнуть назад і раді би звернути людей до такого стану, який їм видається природним. Вони забувають, що й теперішній стан людей також не є нічим надприродним, ані противприродним, що й він повстав на основі великих та незломних законів природного розвою. Так само забувають ті апостоли давно минулої рівності, що та улюблена їх первісна рівність зовсім не була таким раєм, як їм видається. У дикім стані чоловік зовсім не був ані рівний з іншим, ані щасливіший, приміром, від вовка, лева або коня. Він жив у вічнім страсі та вічній ворожнечі з цілим окруженням. У темноті, бруді та занедбанні. Не о много ліпше показується і життя тих московських мужиків, яких бачить довкола себе Толстой і рад би до їх стану завернути і всіх людей. Темнота, забобонність, бруд, п'янство, жорстокість та несправедливість панують у тім мужицькім світі далеко більше, ніж серед ненависних Толстому містових людей. Зрештою погляди такі Руссо та Толстого мають за собою те добре, що неможливість їх переведення кождому відразу кидається в очі. Вони ж не опираються ні на якім законі, ні на якій природній конечності, а тільки звертаються до серця і до чуття людей, жадаючи від них відразу найтяжчого, а власне відречися того, що їм миле й дороге, до чого звикли змалечку, не даючи взаміну за те нічого виразного ані ясного. Таких людей, що повірили би таким апостолам, завсігди знайдеться не багато, та й вистарчить їм одна проба, щоб отверезити їх і показати неможливість осягнення сею дорогою якогось нового, справедливішого життя. Навіть християнство, на яке любить покликатися Толстой, не стає тут до помочі іншим толстовцям. Первісне християнство зовсім не тягло взад, не виступало ані проти держави, ані проти суспільних порядків, але старалося піднести всіх людей вище. Воно проповідувало загальне братерство в дусі і правді, піднімало людей із їх буденних матеріальних інтересів до вищого морального життя, додавало їм твердості і сили в боротьбі з різними покусами життя і тим самим було чинником поступовим*. Натомість наука Толстого зводиться на те, що, відсуваючи най-

ліпших людей від діяльності і боротьби в глухі закамарки селянського життя, улегшує панування здирства та кривди і навіть виразно проповідує нібито євангельські слова «не противитися злому». Тим часом простий розум каже, що із злом треба боротися, бо інакше воно буде рости і подужає нас.

VIII

Зовсім інакше говорять учені-природники, особливо ті, що займаються дослідом життя і розвою в природі. В природі, особливо в так званій живій природі, т. є. в царстві ростин і звірів, бачимо також певний поступ. Знаходимо там насамперед дрібнесенькі сотворіння, невидні для голого людського ока, зложені всього з одної або кількох живих клітинок. Жиє таке сотворіння, насисаючися поживи зі свого окруження, не гине, але розпадаєтьс я на дві або більше частинок і ті починають знов жити так само, як їх батько, і знов не гинуть, лише розпадаються і множаться без кінця. І не знати, куди зачислити таке сотворіння, чи воно звірик, чи ростина. На вищих ступенях стоять сотворіння, подібні до тих найнижчих, але такі, що в їх тілі починає робитися деякий поділ праці: з їх клітинок виходять живі ниточки, що служать або до порушування, або до хапання поживи. У інших сотворінь із таких клітинок та ниточок робляться малесенькі ротики, ссавки, ніжки, із них стаються звірики; у інших повстають корінці, гіллячки, шапочки, із них виходять ростини. І знов бачимо довгий ряд ступенів, ніби сходів; на кождім вищім ступені в тілі такого сотворіння поділ праці більший, праця виконується докладніше, членів і суставів більше, вони різнородніші та ліпше припасовані до своєї роботи.

Покладіть лише обік себе на одній дошці кільканадцять ростин: такий зелений водоріст, що виглядає як один волос, такого гриба, що його називають пістряком, земним серцем або труфлею і який виглядає мов бараболя, а далі правдивого гриба, у якім, окрім кореня, розпізнаєте шапку, зложену з верхньої шкірки, білого м'яса під нею і рурковатої верстви внизу; положіть далі грубошкірого лопуха, стебло трави, корч папороті, а нарешті жолудь і молодого дубчака, яблуко і цвітучу яблуневу галузку, цвіт рожі та фіалки. Побачите самі, яка величезна різниця в бу-

дові тих ростин, як у одних усі сустави прості та нечисленні, нема ні цвіту, ні овочів, ні різнородних барв ані запаху, а як інші розвивають у собі чимраз більше суставів, чимраз кращі прикмети.

Коли ті ростини лежать перед нами на одній дошці, то можна би думати, що вся та різнородність виросла разом рівночасно, так як виростає тепер щовесни. Але досліди над історією природи показали, що не так воно було, що ся теперішня різнородність — то здобуток довгого розвою, який тривав мільйони літ; що зразу на землі були справді лише найпростіші, зовсім безбарвні ростини, що вони звільна розвивалися, набирали чимраз більше членів та суставів, пристосовувалися до різнородних обставин та різнородної поживи, набирали барви, смаку та запаху, вандрували з моря на сушу, із краю до краю — одним словом, що й тут маємо розвій та поступ, дуже подібний до того, який ми бачили між людьми.

Ще виразніше можна се бачити на звірах. Досить порівняти такого червака (глисту), рибу, хруща, паука, мотиля, жабу, миш, лилика з конем, журавлем та мавпою, щоб переконатися, яка тут величезна різнородність та який розвій від простих, мов згруба обтесаних форм аж до найбагатших та найскладніших у мавпи. Досить сказати, що червак жиє без очей, без рук, без ніг, без голови, що весь він властиво є тільки один живіт з ротом напереді, а відходом іззаду, щоб пізнати, як дуже упрощене тут звіряче життя. А не забуваймо, що той червак зі своїм тілом зложений з великого числа м'ясистих обручечок, а кожда така обручечка має в собі много мільйонів живих клітинок і то уложених не як-будь, а в певнім сталім порядку, і ми зрозуміємо, що та проста будова червакового тіла відбігла вже дуже далеко від тої найпростішої животини, що складається всього-на-всього із одної клітинки. Розуміється, що й тут ступені, які відділюють досконаліше збудовані тіла від менше досконалих, се також сліди розвою звірячого світу на протязі многих мільйонів літ.

До половини минулого віку учені-природники не вміли вияснити, яким то способом і для чого із найпростіших одноклітинних животин з часом мусила витворитися ота величезна сила та різнородність ростин і звірів, яку бачимо нині. Аж 1859 року англійський учений Дарвін виступив з думкою, що головною силою, яка перла і досі пре всі

животвори до ненастанного розвою, була б о р о т ь б а з а є с т в у в а н н я.

Ті слова «боротьба за єствування» розумів Дарвін дуже широко. Він доказував тисячами прикладів, що ростини і звірі, не знаходячи собі в якімсь місці досить поживи, або вигибають, окрім певного числа таких, що вспіли запевнити собі поживу, або переносяться на інше місце, або перемінюються потроху, припасовуючи себе поневолі до іншого способу життя і до іншої поживи. Як-то у нас кажуть: голод вовка з лісу гонить. Сей голод вигонить деяких риб і раків на береги, на сушу, і загонить деяких звірів у воду. Він вигонить омелу рости на вершках дерев і змушує картофлю робити собі цілі магазини поживи в своїх бульбах, приростих до кореня. Додаймо до того, що кожда животина має непереможний наліг не лише вдержувати своє життя, доки можна і якнайліпше можна, але надто лишати по собі якнайчисленніше і якнайсильніше потомство, приспособлене до дальшої боротьби за єствування. В тій ненастанній боротьбі, що ведеться на землі мільйони літ, клітина пожирає клітину, ростина ростину, звір ростину або звіра, вищі роди нижчих, а самі найнижчі раз у раз пожирають всіх інших. Очевидно,— твердить Дарвін,— у тій ненастанній боротьбі перемагають ті осібники і ті роди, що покажуться сяк чи так найсильнішими. Отже, у одних перемога здобувається величезною плодючістю, у інших кремезною будовою тіла, у інших витривалістю на студінь, на спеку, на мокроту, на сухість, на голод, нарешті ще у інших прикметами розуму, хистрістю та оглядністю, відвагою або боязливістю. Чоловік, найвище зорганізований з усіх, зробився паном усіх животворів власне завдяки величезному розвоєві своїх духових здібностей.

Дарвінова наука, з якої тут подано найзагальніший нарис, мала величезний вплив на людське розуміння живого світу. Хоч вона не витворила поняття розвою і поступу, але подала нам ключ для його зрозуміння. Не диво, що деякі вчені-природники дарвіністи* (прихильники Дарвіна) пробували тим ключем, здобутим із вивчення живої природи, відімкнути також велику загадку людського поступу, відповісти на докучливі питання, відки взялася та страшна нерівність між людьми, чи вона потрібна, чи мусить бути вічно або чи з неї можливий який вихід? Їх відповідь — маю тут на гадці головно великого німецького природника Ернста Геккеля* — була дуже проста. Чоло-

вік, щодо свойого тілесного устрою, такий сам твір природи, як і всі інші, і так само підлягає законам природи, а особливо великому, всесильному законові боротьби за єствування. Вся людська історія — се ненастанна боротьба, ведена різними способами, а все для єдної цілі, аби удержати себе і своє потомство. В тій боротьбі раз у раз гинуть мільйони людей, в ній на протягу звісної нам історії погибли тисячі і мільйони громад, племен і народів, лишаючи місце іншим, сильнішим, здібнішим, щасливішим. Власне в тім, що в тій боротьбі удержуються сильніші, здібніші та тривкіші, лежить джерело людського поступу. Теперішній стан людей є витвором тої віковічної боротьби; він так само конечний і природний, як конечна і природна сама боротьба. Нерівність людей між собою — се неминучий витвір боротьби; вона не є нещастям для людей, але власне основою дальшого розвою і дальшого поступу. Навпаки, рівність, коли б яким чудом далося її зробити між людьми, була би для них найбільшим нещастям, бо довела би їх до цілковитої байдужності і закостенілості. Але сього нема чого боятися, бо сама природа дбає за те, аби між людьми не було рівності. Дарвіністи як у природі, так і в відносинах між людьми завсігди стоять на тім, що хто дужчий, то й ліпший; хто переміг у боротьбі, той і має право за собою; і що, значить, та невеличка меншість людей, що в теперішніх часах держить в своїх руках мільйонові маєтки, мільйонові армії, багатства, власть і силу і знання, здобуті працею незліченних поколінь, має право ужívати всього того по своїй уподобі, дбаючи про величезну більшість робучої та поневоленої людськості лише настільки, щоб і будучі покоління щасливих панів і переможців мали ким послугуватися та з кого збагачуватися. Природа, говорять дарвіністи, не знає жалю ані чутливості. Вона посвячує мільйони осібників на те, аби удержати при житті якусь вищу форму. Милосердіє для слабих, покривджених та поневолених, яке проповідується між людьми,— се властиво фальшиве чуття, противне природі і шкідливе для природного розвою. Свобода боротьби, то повинна бути основа людської політики. Нехай сильний показує свою силу, нехай слабий борониться або гине, суспільність не повинна в те мішатися, а з того свобідного змагання витвориться дальший, чимраз кращий поступ.

На жаль, пани дарвіністи, виголошуючи такі погляди, занадто добре придивилися життю щупаків у воді та вов-

ків у лісі, а трохи замало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії ростинного і звірячого розвою. Придивімося ж, що воно таке і на що не хочуть звертати уваги вчені-дарвіністи при осуджуванні історії людського поступу.

IX

Найближчі до погляду Толстого, а потрохи й до погляду дарвіністів є погляди так званих а н а р х і с т і в. Почувши се слово, не один, може, налякається. Анархісти в наших часах мають погану славу: вони кидають бомби, мордують короновані голови і загалом подабають більше на божевільних, ніж на людей, що поважно думають про хиби теперішніх порядків і про способи, як би їм зарадити. Але не треба думати, що всі анархісти ходять з бомбами та думають про вбійства і що все воно так було. До анархістів належали й належать деякі славні вчені, як ось славний французький географ Елізе Реклю*, що написав прегарний опис усеї землі в 33 величезних томах, а також російський учений князь Кропоткін*. Пригадаємо, що до анархістичних поглядів якийсь час прихилявся й наш славний учений Михайло Драгоманов, і се вже повинно бути для нас заохотою, щоб ми спокійно і без страху придивилися думкам тих людей. Головним основником анархістичних поглядів був французький письменник Петро Прудон, що вмер 50 літ тому назад. Слова «анархізм», «анархіст» походять із грецьких слів «архе» — власть, і «ана» — без, отже разом: наука, яка вчить людей жити без усякої власті, так аби всі були рівні і один не мав другому до розказу. Анархісти бачать корінь усього зла не в поділі праці, так як Толстой, а в власті, в тім, що один чоловік старшує над другим і може його всилувати зробити те, чого йому не хочеться. Власть робить одних панами, других невільниками, стягає податки і робить немногих багачами коштом мільйонів. Власть робить одних вояками, щоб убивати або держати в погрозі інших. Вона йде ще далі, втискається навіть у наші душі, при помочі школи й релігії накидає людям такі погляди, віруванння та звичаї, які їй догідні, а усуває, викорінює або проклинає інші, недогідні для неї. Власть робить чоловіка жорстоким, немилосердним, завзятим, сліпим на нужду і глухим на плач міліонів. Вона обмежує свободу і права громадна

користь повітів, свободу повітів на користь країв, свободу країв на користь держав, а свободу і права тих держав на користь невеликої горстки вибранців, що чи то з уродження, чи з щасливого припадку дісталися на верховодне становище.

Який вихід із того лиха, про се, по думці анархістів, нема що довго міркувати. Скасувати власть, усяку власть між людьми, і все буде добре. Легко се сказати, але як зробити? Як бачимо на прикладі наших часів, деякі тісні голови доходять із сеї думки до простого висновку: власть лежить у руках пануючих; не стане пануючих, то не стане й власті. Але така думка — цілковита дурниця і полягає на повнім незрозумінні того, що таке власть. Бо коли придивитися ближче, то власть одного чоловіка над другим, се той сам поділ праці, в якому ми бачили ядро всього поступу, тільки бачений із другого боку. В кождім господарстві, де працює разом кількоро людей, кождий робітник робить свою роботу, але мусить бути хтось один, хто дбає про цілість господарства, веде рахунки, визначує працю поодиноким робітникам. Той один може бути притім і сам робітником, працювати разом з ними: маленький поділ праці в господарстві, то й власть його маленька. Чим більше господарство, чим більший поділ праці, тим більша мусить бути власть того, хто дбає про цілість і про порядок у ній. А громада, повіт, край, держава, се великі, іноді величезні господарства, що обертають тисячами міліонів грошей, де ухиблення одного чоловіка може принести необчислені шкоди цілості і для того й власть виконуюча мусить бути велика, дрібніші часті мусять підлягати більшим. Се діється не силою, не примусом, се в значній часті виросло з довгого, тисячолітнього розвою; так, як величезний дуб, що своїм тягарем давить землю, а своєю тінню приглушує дрібні ростинки коло свойого коріння, не чинить сього зі злої волі, але силою свойого росту і розвою.

Розуміється, думка тих анархістів, які міркують, що, усунувши одного-другого короля чи царя, тим самим знищать власть і доведуть до поправи людської долі, так само глупа та дитиняча, як коли би хто, порізавши або спаливши мій портрет, гадав, що зарізав або спалив мене самого. Власть у державі, то не є особа її пануючого — чи то буде цісар, чи король, чи президент,— навпаки, той пануючий, се лише, так сказати, портрет, символ власті, а властиво того поділу праці, того стану освіти та господарського роз-

вою, який панує у цілій державі. Ніякими бомбами, штилетами та револьверами не зміниш цілого суспільного будинку; отже, всі криваві діла анархістів, навіть лишаючи на боці їх жорстокість і нелюдяність, тим ще злі, що зовсім безпожиточні і не осягають ніякої цілі. То значить, не осягають доброї цілі, про яку, може, думає дехто з тих убійників: зате часто вони роблять велике зло цілій суспільності, збільшуючи утиск та кривди, бо ж пошкодити людям усяка власть може далеко легше, ніж помогти.

Але, як сказано, не всі анархісти зупиняються на тій дитинячій та головницькій думці про нищення власті при помочі динаміту або револьверів. Ті вчені люди, що бачать корінь зла у власті, особливо, розуміється, в тій величезній власті, яку дають у руки поодиноких людей великі держави, зібрані докупи міліарди грошей, міліони привиклих до послуху урядників та узброєних вояків,— ті вчені силкуються вказати способи, як можуть люди позбутися того зла.

Розуміється, найпростіша річ була би сказати: коли великі держави шкідливі, то скасувати їх. Але таке легше сказати, ніж зробити. При тім же ті анархісти занадто розумні люди, щоб не бачили, що великі держави обік деякої шкоди й недогоди приносять величезні користі і являються не лише конечним наслідком, але й сильним двигачем людського поступу. І ось вони обмірковують способи, як би можна заховати для людей усі користі великих держав, а усунути їх шкідливі боки. Вони виходять від ось якого міркування.

Кожна людська особа сама для себе цілий світ, кожда в своїх очах має право жити як їй хочеться, розвиватися як може і все, що обмежує, стіснює її — шкідливе. Але чоловік — громадський звір, він живе на світі не сам, а в родині, в громаді; для родини, для громади він мусить віддавати частину своєї свободи і свойого особистого права. Треба лише, щоб він віддавав якнайменшу частину. Отже, чим менше тих людей, для яких він мусить стіснювати себе, тим ліпше. Чим більше начальства над чоловіком, тим менше він свобідний, хоч би жив і в найрадикальнішій республіці; чим менше начальства, тим більше свободи. Коли чоловіка присяде велика родина, то він тоді стається її невільником; а що ж казати, коли над ним і його родиною старшує громада і власть громадська, над громадою повіт, над повітом край, над краєм держава! Коли вже

мусить хтось старшувати над чоловіком і його родиною, то най тої старшини буде найменше і най вона буде найближча, і то в усьому рівна йому, не вічна, а тимчасова, вибирана на якийсь час і одвічальна перед ним. Таким способом одиноким і найвищим огнищем власті, по думці анархістів, повинна бути г р о м а д а, в якій усі члени мали би рівні права і завідували би своїми справами через виборну старшину. А в т о н о м і я г р о м а д и — то головна основа ліпшого ладу і щасливішого життя людей. Кожда громада живе собі сама для себе і дбає сама за себе і за всіх своїх членів. Оскільки вона стикається з іншими громадами, має з ними спільні інтереси або якісь незгоди, остільки входить з ними в умови або в згоду, як рівний з рівним, добровільно і без примусу, лише з огляду на спільну користь або спільну небезпеку. Так само в'яжуться в більших справах цілі повіти з повітами, краї з краями — і так повстає, знизу вгору, велика держава, яка держиться купи не силою примусу, війська, платних урядників, але силою спільних інтересів громад, повітів, країв, силою так званого ф е д е р а л і с т и ч н о г о у с т р о ю.

Отсей анархістичний ідеал лежав між іншим у основі програмових нарисів Драгоманова, розвинених ним у «Реднім слові до «Громади» і в брошурі «Вільна спілка». Нема що й казати, що якби всі люди були високоосвіченими, добросердними, здоровими на дусі й на тілі, то такий устрій міг би бути для них добрий. Він, певно, й лишиться ідеалом людського громадського устрою на пізні віки і як усякий ідеал ніколи не буде вповні осягнений. Та тепер, коли маємо діло з людьми темними, здеморалізованими і в величезнім розмірі хорими тілом і духом (найбільша часть тих хорих навіть не знає про свою хоробу і вдає з себе здоровісіньких, а іноді такі хорі робляться проводирями народу, високими урядниками та органами власті),— такий устрій попросту неможливий, не простояв би ані одної днини, і якби яким чудом заведено його, скінчився б величезною замішаниною і загальним безладдям.

Що федералістичний устрій сам собою не мусить вести до добра, а навпаки, може вести до великого лиха, маємо добрий приклад на старій Польщі. І там головною основою державного устрою була т[ак] зв[ана] шляхетська вільність та рівність, і там кождий шляхтич у своїх добрах був найстаршим паном і не признавав над собою майже ніякої власті, і там повіти в'язалися від часу до часу в конфедерації

для осягнення своїх цілей, і там ухвала державних законів, податків та війська залежала від доброї волі репрезентантів краю, і кожда ухвала могла бути спинена голосом одного репрезентанта. А проте сей устрій допровадив не лише до повного поневолення селян, але також до упадку міст, до повного безправства між самою шляхтою і нарешті до того, що Польщу, без скарбу, без війська, безвладну, розірвали між себе сусідні держави. Конституція 3 мая*, навіть якби була введена в життя, не була би багато помогла, бо не змінювала анархістичних основ державного устрою.

X

Зовсім з іншого погляду виходять ті напрями, що приймають дотеперішній поділ праці як річ конечну і хосенну, але хочуть лише усунути його шкідливі наслідки. Маємо тут на думці різні школи так званих к о м у н і с т і в.

Комуністи, так названі від латинського слова communis, що значить спільний, стоять на тім, що все зло в людській суспільності походить не від поділу праці, а від поділу в л а с н о с т і. В предавніх часах, коли дикун, де що зловив чи вбив, те й з'їв, що зробив, те й мав, коли сам собі приготовлював не лише страву, а й одежу й хату, а чого сам не зужив за життя, те велів собі по смерті класти до гробу, тоді можна було говорити про повну власність. Власність якогось чоловіка була вповні витвором його праці, то й не диво, що він мав до неї повне право. Але в наших часах се зовсім не так. Ані один чоловік не жиє виключно своєю власною працею. На його виживлення, одежу, помешкання, виховання та заробкування складається праця соток і тисячів різних людей, ба навіть соток і тисячів давніших поколінь. Ми сіємо нині хліб на полях, управлених перед тисячами літ, живемо в домах, побудованих нашими батьками, дідами й прадідами, їздимо по дорогах та мостах, збудованих старинними римлянами або новочасними німцями, бельгійцями та італіянами, одягаємося в сорочки з американської бавовни, пряденої в Англії, тканої в Шлеську*, або в матерії, вироблювані в Франції, косимо стирийськими косами*, краємо англійськими ножами, оремо німецькими плугами, наші жінки й дівчата носять на шиях французькі коралі або венеціанські скляні перли і т. п. І навпаки,

наш хліб їдять німці, наше м'ясо — віденці та берлінці, наші покладки — парижани та лондонці, наші яблука йдуть до Будапешта та до Вроцлава. Що тут власність і чия вона? Все перемішане, все не є виключно нічиє, все спільне, бо виплило зі спільної міжнародної праці.

Та то ще не досить. Найважніша річ ось у чім. Кождий робучий чоловік у наших часах робить далеко більше, ніж сам спотребовує. Робить, так сказати, для спільної скарбівні. Робітники, що напалили цегли та вапна і вимурували великий дім, зробили таку річ, що перестоїть їх і їх синів і внуків і не стратить певної вартості ще й за сто літ. Кожда фабрика виробляє товарів далеко більше, ніж могли би спотребувати її властителі і робітники за ціле своє життя. На добре управленім полі, занятім одною громадою, звичайно родиться стільки хліба і всякого іншого плоду, що вся та громада могла би тим цілий рік жити дуже добре і ще би дещо лишилося про запас. Власне в тій надвишці плодів людської праці понад людську потребу й лежить, по думці комуністів, основа людського поступу. Людськість у загальній сумі робиться багатшою і має через те змогу чимраз більше сил увільнювати від низької щоденної праці на здобування хліба, а повертати їх на плекання науки, на політичні, громадські й інші діла. Все те було би добре, якби в людській суспільності не було дечого іншого, по думці комуністів, зовсім поганого. Се інше — то приватна власність. Праця в нашій суспільності,— кажуть комуністи,— вже тепер у значній часті спільна. А плоди тої праці не спільні. Кождий чоловік робить більше над свою потребу, але не кождий забирає всю ту надвишку своєї праці на свою власність,— навпаки, міліони й міліони дістають із плодів своєї праці навіть менше, ніж би їм потрібно для сяк-так зносного, людського життя. Надвишку їх праці забирають собі інші, які й збагачуються їх працею. Коли вся суспільність,— говорять комуністи,— працює спільно або майже спільно над витворюванням усяких достатків понад свою безпосередню потребу, то повинна вона вся з тих плодів своєї праці не лише жити в достатку, але надто чимраз більше багатіти, бо та надвишка виробленого її працею повинна бути її спільним добром. Власне з того йде все зло між людьми, що те, що повинно бути спільним добром усіх членів суспільності, загарбують у свої руки поодинокі люди. Ми працюємо,—

кажуть комуністи,— як новочасні освічені люди, але розділюємо те запрацьоване добро, як вовки або як дикуни: хто більше урвав, а інших відігнав або роздер, той ліпший. Між способом вироблювання достатків (продукції) і способом розділювання тих достатків між поодинокі верстви суспільності (дистрибуції) панує велика незгідність. І не буде добра між людьми, поки та нерівність не буде усунена. А усунути її можна лиш одним способом, а то таким, аби спільній праці відповідало спільне вживання випрацьованого добра. Приватна власність, що тепер є терном у нозі дальшого поступу, а также джерелом нерівності і несправедливості між людьми, повинна бути скасована. Спільна праця і спільна власність — се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад.

Комуністичні думки не були нічим новим у XIX віці. Їх висловлювано не раз і то від дуже давніх часів. Ще в старину, на 400 літ перед Христом, їх виголошував грецький мудрець Платон. Сліди комунізму бачимо і в нашім святім письмі Нового завіту, а власне в історії найпершої християнської громади в Єрусалимі швидко по Христовій смерті. В XVII віці дуже докладні малюнки комуністичного строю понаписували англійський учений та політик Тома Морус* та італійський монах Тома Кампанелла, в XVIII віці комуністичні погляди голосили французи Кабе*, Мореллі, Маблі, Руссо, Бабеф, у XIX в. французи Фур'є, Сен-Сімон та його ученики Базар і Анфантен, далі вчений історик Луї Блан, англічанин Роберт Оуен і багато інших.

Між комуністами було багато талановитих письменників, які вміли блискучими фарбами змалювати користі та принади того нового устрою. Деякі, як Оуен, робили проби засновування на підставі комуністичних поглядів фабрик, фільварків та свобідних колоній; деякі з тих закладів поупадали, інші, особливо засновані в Америці або в вільній Швейцарії, держаться й досі, але на загальний розвій цілої суспільності не мали й не мають впливу.

Спільність! Добре то казати: спільність і розмальовувати на рожево те, що вже святий Павло вимовляв словами: «Се коль добро і коль красно, о еже жити брать ма вкупі». Але самою красою й самим моральним добром людина не проживе, тим більше що й красу та добро кождий розуміє по-свойому, а що для одного красне й добре, може

бути менше красне і менше добре для другого. Не досить сказати: спільна власність. Але хотівши цілу суспільність побудувати на тій думці або виховати в почутті конечності тої думки, треба докладно розміркувати, яка має бути та спільність, як можна її побудувати, чи має вона які відміни, які границі і які?

І в людській праці, і в людськім уживанні є певні межі, де кінчиться спільність і починається те, що каже «я сам»! Що я з'їм, того вже не з'їсть ніхто інший, і навпаки: з'їсть хтось інший, то вже не з'їм я. Так само й з іншими предметами безпосереднього людського вжитку, з одежею, помешканням, забавами і т. п. Значить, так далеко, до предметів безпосереднього людського вжитку комунізм не може сягати. Так само тяжко допустити його і в обсягу звичайного домашнього господарства.

Відпочинок по праці конечний, і кождий чоловік бажає мати собі для відпочинку свій власний кутик, де би міг бути собі зовсім свобідним і не стісненим навіть своїми найближчими приятелями й громадянами. Заведення спільності, і то примусової спільності, помешкання могло би бути такою каторгою, таким нещастям для многих людей, що комуністи по кількох невдалих пробах (одну таку пробу робили в Парижі коло р. 1840 ученики Сен-Сімона Базар і Анфантен)* покинули сю думку.

Так само прийшлось обмежити комуністичні думки і з другого кінця. Певна річ, у нашій суспільній праці багато спільного, багато такого, де один користується здобутками праці другого або многих інших. Але чи все тут спільне? Очевидно, що ні. Спільна хіба основа, а кождий робить на тій основі по-свойому. Що з того, що мої діди й праді-ди сотками літ управляли й орали оте поле і воно, таке як я маю його під руками, є властиво здобутком їх праці? Але нехай я один рік не приложу до нього своєї питомої праці і свого кошту (зерна, навозу або хоч би пильнування), чи буду мати з нього який пожиток? Ні. Що з того, що отсю машину зробив англічанин і передав мені взамін за здобутки моєї праці? А нехай я до неї не приложу ще своєї праці, кошту, вмілості, чи вона сама принесе мені яку користь? Ні. Отже, до всього спільного, суспільного чоловік мусить іще доложити щось свойого, власного, окремого і аж тоді може мати з того якийсь пожиток.

Але бо на тім не досить. Є такі роди праці, де те власне та окреме у кождого чоловіка однакове або майже однакове. Ходити за плугом, тягти косою, стояти при машині — се, хоч певно не легка річ, але знов не така надзвичайна мудрість; се, як кажуть, хто-будь потрафить. Але є такі роди праці, що вимагають окремого приготування, довголітньої науки (приміром, учительство), а іноді й науки і вправи і пильності для них замало, коли нема вродженого таланту. Такі роди праці переважають на полі науки, штуки, навіть у техніці винахідники найчастіше мають вроджений талант, якого не мають мільйони інших людей. Така праця, хоч вона дає невичерпані скарби цілій людськості і не раз збагачує цілі краї й народи, не дасться упорядкувати комуністично, бо тут праці, думок, здібності одиниці людської не заступить ніяка інша одиниця.

Та швидко виявилася ще одна, може, найбільша перешкода для осущення комуністичних думок. Коли б навіть було можливо завести таку спільність між людьми, про яку думали комуністи, то все-таки ся спільність мусила би мати певні границі. Від біди можна би допустити можливість тісної спільності між людьми одної народності, одної мови, одної віри, одного ступеня цивілізації, хоч і тут спільність високоосвічених городян з низькоосвіченими, іноді напівдикими селянами являється дуже сумнівною. Але як уявити собі потім відносини між різними народами та ступенями цивілізації? Чи й між ними буде спільність, чи ні? А коли не буде, то чи не почнеться між комуністичними суспільностями та сама боротьба та тяганина, що йде тепер без комунізму? Або коли одна суспільність прийме комунізм, а її сусіди ні? І як заводити комунізм: у одній громаді насамперед чи починати від повітів, країв, чи ждати, аж його прийме відразу ціла держава? Як бачимо, при самій думці про практичне переведення і можливі наслідки комуністичних думок (проб переведення їх на ширший розмір у новіших часах так і не роблено зовсім) показувалося стільки сумнівів і трудностей, що більшого числа прихильників сі думки не могли собі здобути. Але вони були плодючим зерном, із якого виросли пізніші парості — різні напрями с о ц і а л і з м у.

XI

Спільність праці і спільність уживання — се, по думці комуністів, одинокий лік на всі рани теперішнього громадського життя, головна основа дальшого поступу.

Добре,— кажуть соціалісти,— але сю спільність не всюди можна перевести. Люди з природи не всі однакові і ніколи не будуть однакові. Повна спільність на землі неможлива і була би навіть шкідлива. Треба завести спільність лише там, де вона справді потрібна. Не в тім біда, що не всі люди обідають при однім столі, не всі носять одежі з одного сукна і не всі живуть у спільних казематах. Біда в тім, що одні багато і тяжко працюють, а мало мають до вжитку, а інші користуються плодами їх праці. Біда в тім, що одні люди мають у своїх руках, у своїй власності знаряди праці — фабрики, машини і все потрібне для вдержання чоловіка, а другі не мають нічого, крім своїх робучих рук, і мусять тамтим маючим за своє вдержання віддавати свою працю. А що та людська праця — се джерело всякого багатства і витворює того багатства далеко більше, ніж виносить плата робітника, то відси виходить таке, що маючі люди з праці робітників робляться все багатшими та багатшими, а робітники, хоч би й як пильно та багато робили, все лишаються бідними, все дістають лиш тілько, аби могли вижити. Скасуймо той розділ між маючими і робітниками, ту стіну, що ділить робучого чоловіка від знарядів праці, зробімо ті знаряди праці, фабрики, машини, копальні спільною власністю тих, що в них працюють, то й усунемо головну болячку теперішнього ладу, запевнимо всім людям достаток і рівномірний поступ.

Отсе в головній основі були думки, які дуже розумно і ясно виложив у своїх працях великий соціаліст Карл Маркс. Він старався показати, як теперішня нерівність маєткова між людьми плине головно з визискування праці робітників через фабрикантів; як у тім визиску лежить джерело всіх громадських нещасть та хороб, усеї нужди, зопсуття, темноти та кривди. Він силкувався нарешті доказати, що розвій теперішнього порядку, чи би ми сього хотіли чи ні, йде конечно до соціалізму. Багачі, по його думці, не тільки висисають соки з робучого люду, але також помалу пожирають одні одних, більші пожирають менших,

так, як звірі в лісі. Мануфактура пожирає дрібного ремісника й мануфактуру, великий фабрикант пожирає і вбиває (розуміється, грошево, маєтково та торгово) менших фабрикантів у своїй околиці, так само як великий купець дрібних купців. Із сього виходить, що число тих великих фабрикантів, купців, капіталістів та багачів мусить помалу робитися чимраз меншим; рівночасно число бідних, голих, обдертих людей, пролетаріїв стає чимраз більше. На однім кінці чимраз більші маєтки, згромаджені в немногих руках; на другім кінці чимраз менша горстка багачів. Якийсь час вони будуть панувати, поки маси робучого народу будуть темні та покірні. Але коли в тих масах зародиться почуття своєї кривди, своєї класової єдності і своєї сили, тоді виб'є остатня година капіталістів. Ті, що досі інших позбавляли власності, будуть тепер самі позбавлені власності: величезні багатства, здобуті працею міліонів бідних робітників, стануться збірною власністю міліонів, спільним добром усього робучого люду.

Маркс у своїх писаннях не вдавався в малювання того, як саме має виглядати той будущий громадський устрій, у якому буде спільна праця без визиску і спільне вживання плодів праці без нічиєї кривди. Ширше розвивали сі думки Марксові товариші й приятелі Лассаль і Енгельс. Особливо сей остатній розвинув погляд про те, що освідомлені і зорганізовані робітники повинні при помочі загального голосування здобути перевагу в державних радах і ухвалювати там закони, які б теперішню державу, основану на панованні одних і неволі других, на визиску і дармоїдстві, помалу або й відразу перемінили на н а р о д н у д е р ж а в у, в якій би через своїх вибранців панував увесь народ, в якій би не було ні визиску, ні кривди, ні бідности, ні темноти.

Наслідком сих наук Маркса, Енгельса й Лассаля почали німецькі робітники організуватися в велику партію, що мала метою здобути якнайшвидше перевагу в парламенті і перемінити одною ухвалою весь громадський порядок. Ся партія назвала себе соціально-демократичною. Стоячи на основі Марксових соціалістичних поглядів, ся партія надіялася порушити весь народ і здобути для нього панування. Хоч називала себе революційною, але розуміла революцію зовсім не так, як її розуміли, прим., анархісти. Ся партія бажала захопити в свої руки державну власть не на те, аби знищити її і дати всім горожанам як-

найповнішу і найширшу свободу. Навпаки, по думці соціал-демократів, держава — розуміється, будуща, народна держава — мала статися всевладною панею над життям усіх горожан. Держава опікується чоловіком від колиски до гробової дошки. Вона виховує його на такого горожанина, якого їй потрібно, запевнює йому заробіток і удержання, відповідне до його праці й заслуги. Вона, знаючи потреби всіх своїх горожан, регулює, кілько й чого треба робити в фабриках, кілько вся суспільність потребує хліба й живности, кілько кождий чоловік має працювати, а кілько спочивати, а кінець кінців може дійти й до того, кілько в ній людей має родитися, аби цілість не була обтяжена, дбаючи про надмірне число дітей, і аби живі мали чим вигодуватися. Отся віра в необмежену силу держави в будущім устрою, то головна прикмета соціальної демократії. По її думці, кождий чоловік у будущім устрою від уродження до смерті буде державним урядником та пенсіоністом: держава дасть йому наперед відповідне підготування; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабости ласкавий хліб.

Нема що й казати, є дещо привабного в такім погляді, особливо для тих бідних людей нинішнього часу, що не знають сьогодні, де дітися і що в рот вложити завтра; для тих міліонів беззахисних дітей, що виростають або зовсім без опіки родичів, або терплять не раз муки і знущання від злих, темних, п'яних або хорих родичів та опікунів. Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви*.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кождого поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кождого чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежности, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою.

А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках кермо тої держави? Сього соціал-демократи не говорять виразно,

та в усякім разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну власть над життям і долею міліонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманичів — усе одно, чи родовитих, чи вибираних — над міліонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманичі захопити її назавсігди! І як легко при такім порядку підтяти серед людності корінь усякого поступу й розвою і, довівши весь загал до певного ступеня загального насичення, зупинити його на тім ступені на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільності, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чогось нового. Ні, соціал-демократична «народна держава», коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшім разі великою завадою для дійсного поступу. З іншого боку поглянув на річ американець Генрі Джордж. Маркс звернув головну свою увагу на фабрики й промисел, а села й рільництво полишив якось на боці. Він жив довгі літа в Англії і придивлявся англійським відносинам, а в Англії нема сел ані властивого селянства, там земля здавна перейшла на власність дідичів (лендлордів), із селян пороблено або вільних робітників, або т[ак] зв[аних] фермерів, тобто орендаторів, що орендують у панів більші або менші фільварочки чи ферми. При тім головну часть хліба й живності для себе Англія спроваджує з інших країв, так що селянство та хліборобство не займає там у громадськім житті майже ніякого місця. Зовсім не те в Америці, де на безмежних родючих просторах повстають рік у рік тисячі нових колоній, де продукція хліба й живності розвинулася на величезний розмір і де питання про землю та хліборобство стоїть мало що не на першім місці громадської політики. Отже, американець Джордж у своїй голосній книжці «Поступ і бідність» пробував доказати, що не приватна власність фабрик, але приватна власність землі — се головна причина теперішнього громадського лиха. Земля — се головна основа добробуту й поступу не лише теперішніх, але й будущих поколінь і для того не повинна бути власністю одиниці, яка би могла її псувати, рабувати та висисати. Суспільність, свідома свойого інтересу, повинна мати сама в руках свою землю,

давати її своїм членам на вжиток, але не на власність, а надвишку доходів із неї брати на свою користь, а не лишати в руках багачів та неробів. Яким способом се зробити: чи викуповуючи землю з рук її дотеперішніх властителів, чи позбавляючи їх відразу державним законом права власності на землю, чи нарешті переймаючи землю на власність загалу зараз по смерті кождого дотеперішнього властителя, про се Джордж не потребував довго розписуватися, бо се залежало би від поодинокого краю і від того, як би там уложилися обставини.

Думки Генрі Джорджа дуже сподобалися многим людям не лише в Америці, але також у Англії і в Німеччині. Потворилися спілки й товариства, що мають метою ширити ті думки словом і письмом серед широких мас убогої людності і також серед грошовитих багачів, надіючися позискати їх для справи *націоналізації землі*, тобто набуття землі для цілого народу. Поки що ті товариства зробили для своєї властивої мети не багато, але думки Джорджа мали значний вплив з іншого боку. Треба сказати, що батьки німецької соціальної демократії Маркс і Енгельс іще в 1848 р. виступили з окликом: «Пролетарії всіх країв, єднайтеся!» Вони виказували, що нужда фабричних робітників скрізь по всім світі однакова, значить, і інтереси їх однакові. Пролетарії — робітники не мають причини ворогувати ані воювати між собою. Уся ворожнеча між народами й державами йде не від бідних, а від багачів, купців, фабрикантів та урядників, або, як вони називали,— буржуазії (від французького слова bourge — замок, місто, значить міщанство, розуміється, маюче). Розвиваючи далі ті думки, вони й їх ученики доходили до того, що все те, що роз'єднує народи або роз'єднувало давніше, отже, церковні та релігійні справи, політика, національність, усе те діло пануючих верств. Верстви робучі, поневолені, покривджені ніколи не мали ані церковних, ані політичних, ані національних інтересів, але все мали й досі мають один-однісінький і по всім світі однаковий інтерес — скинути з себе віковічне ярмо неволі та визиску. Чим більше ті верстви приходять до розуму, тим більше розуміють, що їх дурено, вказуючи їм якісь релігійні, політичні чи національні ідеали і велячи в ім'я тих ідеалів поборювати людей іншої віри, іншої держави, іншої національності. Та й ті, що вели їх на сю боротьбу, дуже часто дурили себе самих; властиво ціла історія людського розвою — се історія

боротьби поодиноких верств між собою, а ще точніше, боротьби кривджених, визискуваних та неволених робітників з кривдниками та визискувачами. Коли визискувані робітники дійдуть до повної свідомості своїх інтересів і своєї сили, то поєднаються всі разом на всім світі, скинуть із себе ярмо і заведуть соціалістичний лад на світі. Значить, німецький соціал-демократизм був і є м е ж и н а р о д н и й або, говорячи латинським словом,— інтернаціональний.

Джордж натомість висунув на перше місце інтереси поодинокої н а ц і ї як найбільшої одиниці, яку чоловік може обняти своєю практичною працею. І ся Джорджева думка пустила широке коріння. В Америці й Англії залунали оклики: земля для народу, але з додатком: англійська земля для англійського народу! Америка для американців. В Америці перший голосно підніс такий оклик сенатор Монро*, а теперішній президент Рузвельт* також признається до неї. І у нас піднесено оклик: Русь для Русі, а польська шляхта, що у себе на місці, на Мазурщині, як може, кривдить та визискує польського хлопа, в Східній Галичині дає йому всякі полекші, продає йому свої грунти, зичить йому гроші з банків, аби лише довести до того, щоб надати й Східній Галичині переважно польський характер і аби таким робом, упадаючи економічно, зміцнити польський елемент національно.

XII

Отсе ми перейшли всі важніші питання, які насуваються при обміркуванні того, що таке поступ. Ми бачили, як чоловік із стану майже дикого звіра помалу вибивався чимраз вище. Ми бачили, що се поліпшення його стану йшло не всюди однаково, що в одних місцях люди доходили до вищої освіти, в інших лишалися в дикім стані. Ми бачили, що дорога того поступу була не проста ані одностайна; що певні місця, осягнувши досить високий поступ, упадали; що певні важні відомості та винаходи, звісні людям у давнину, потім забувалися і не раз аж по сотках літ люди віднаходили їх наново. Ми бачили далі, що головною движучою силою поступу є поділ праці; ми вказали далі, що той поділ праці вкупі з вродженою всім людям неоднаковістю сил, здібностей і вдачі вироджує громадську й освітню нерівність, а та нерівність нарешті до-

ходить до величезного противенства між крайньою бідністю одних та нечуваним багатством інших, і то бідністю міліонів робучих людей і багатством невеликої жміньки легкоробів або й цілковитих неробів. Нарешті ми перебрали найважніші думки тих, що силкуються знайти вихід із того страшного положення.

Чого ж шукають усі ті люди?

На се одна відповідь: шукають дороги до поступу, але не такого як досі. Їх не задовольняє сам поступ багатства; вони питають: а в чиїх руках се багатство, хто й на що користується ним? Їх не задовольняє сам поступ науки й штуки; вони хочуть, аби наука і штука були власністю всіх людей, прояснювали їх розум і звеселяли життя. Як бачимо, обік зросту багатства, науки й штуки зросло також почуття милосердя, любові до людей, справедливості. Люди починають переконуватися, що само багатство, сама наука, сама штука не може дати чоловікові повного щастя. Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Скріплення, утончення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу — отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому.

Повного особистого щастя, не заколоченого ніякими прикростями, чоловік не осягне ніколи; та проте він весь вік старається та силкується поправити своє життя, усувати прикрості, добитися щастя. Міліони знаходять одиноке щастя на землі в тій надії, що правдиве щастя знайдуть по смерті, за гробом. Але інші міліони людей у наших часах говорять, що поки там до загробового щастя, а нам треба доложити сил і заходів і розуму, аби знайти хоч яке-таке щастя тут, на землі.

Так само всі ми знаємо, що й повного громадського щастя, повного, так сказати, раю на землі люди не діб'ються ніколи. Але се ще не рація, щоб ми закладали руки і байдужно дивилися, як міцний душить слабого, як багач кривдить та висисає бідного, як одиниці кривдять та руйнують сотки й тисячі людей. Чи буде, чи не буде з того рай на землі, а ми борімося з кождим поодиноким лихом, з кождою поодинокою кривдою, та дбаймо заразом не лише про те, аби побороти її в тім однім випадку, але також про те, аби по змозі заткати джерело подібного лиха й на будуче.

Колись, перед сотками літ лікарі не дуже придивлялися до поодиноких хороб та болячок, але зате ламали собі голови, щоб винайти такий лік, який би міг лічити всі можливі хороби. Вони вже й назву придумали для сього ліку, назвали його згрецька п а н а ц е я, нібито вселік. Але такого ліку на всі хороби ніхто не винайшов і не винайде ніколи. Позбувшися мрії про той чудовий вселік, почали лікарі докладніше придивлятися поодиноким хоробам, слідити об'яви, що виступають при її погіршенні і при поліпшенні, і звільна назбирали величезний запас спостережень та досвідів, що тепер називається медициною. Кожду слабість, кождий об'яв стараються пізнати якнайдокладніше, а від пізнання вже недалеко й до вилічення.

От таке саме й з тими громадськими, суспільними слабостями, що спадають на людей при поступі наперед. Те, що ми досі роздивили, всі оті ради: повороту до природи, до селянського стану, до бездержавства, заведення повної спільності — все се такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий аптекар. Вони бентежать людей, ворушать їх думки і заставляють їх шукати нових доріг, і в тім їх велика вартість, їх історична заслуга. Але певності, панацеї в них не шукайте. Поступ цілої людськості — се величезна і дуже складна машина. Вона порушується силою, на яку складаються тілесні й духові сили всіх людей на світі; ані одному чоловікові, хоч який би він був сильний та здібний, ані одній якісь громаді годі запанувати над рухом тої машини, годі керувати нею. Як у цілій природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав вже великий німецький поет і вчений Йоганн Гете, а то г о л о д і л ю б о в. Голод — се значить матеріальні і духові потреби чоловіка, а любов — се те чуття, що здружує чоловіка з іншими людьми. Людського р о з у м у в числі тих кондукторів нема і, певно, ще довго не буде.

ДОДАТОК

На стор. 100* пропущено докінчення розділу VIII, яке додаємо тут і просимо прочитати в однім тягу перед розділом IX.

В царстві звірів і ростин бачимо двоякий розвій, що проявляє себе досить неоднаково. Деякі животвори живуть одинцем, а інші купами, більше або менше здружени-

ми громадами. Ми згадували вже про ті малесенькі животвори, зложені з одної клітини, різні бакцілі, бактерії, діатомеї, форамініфери та інфузорії. Можна сказати, що їх майже не торкнувся розвій: які були перед міліонами літ, такі є й досі. Властивий поступ починається аж там, де наступає здруження: отже, при животворах многоклітинних, а далі там, де кілька, кількадесят окремих животворів збирається докупи для спільного життя. Одним із найсильніших двигачів поступу являється розділ різних полів, мужеського і женського, а потім їх співділання при плодженні та виводженні потомства. Сей розділ бачимо вже в царині ростин; маємо, приміром, коноплі накопні (мужеські) й матірні (женські). Далеко виразніший і важніший сей поділ між звірами. Дальший наслідок сього поділу — се здруження матірне з потомством у вищих звірів, де мати мусить більше або менше довгий час годувати та оберігати своє потомство. Вже тут безоглядна боротьба за єствування, перевага сильнішого над слабшим уступає на бік, бо сильніший (мати, часом і отець) оберігає слабшого (дітей).

Але у інших звірів бачимо ще щось більше. Пчоли та мурашки творять цілі держави, громади, зложені з многих тисяч осібників, зорганізованих для дружної боротьби за єствування. Внутрі такої організації боротьба майже зовсім устає; організація сама в собі живе дружно, різниці між сильними й слабими пропадають, цілість виступає до боротьби за єствування як єдність. Для удержання тої цілості кожда одиниця приносить жертви, прим., кожда пчола тратить свої полові органи і робиться безплодною, кождий трут (самець) робиться безоружним дармоїдом і мусить гинути наглою смертю по доповненні свого громадського завдання. Значить, з погляду самої дарвіністичної науки кожда одиниця в пчолячім царстві поступає зовсім противприродно, ослаблює себе в боротьбі за єствування на те тільки, або коштом того загального ослаблення зложити докупи велику і міцну цілість — пчоляче царство. Як бачимо, боротьба за єствування може мати різні форми: одна форма — се поєдинкова боротьба, така, яку бачимо у щупака або вовка, а друга форма — се громадська боротьба, яку бачимо у пчіл та мурашок.

Чоловік хіба на найнижчім ступені дикості задоволявся такою вовчою боротьбою за єствування, та й то ще хто знає, чи так; у деяких мавп ми бачимо вже життя в біль-

ших або менших громадах, серед яких видно початки певного порядку й дружності. А ціла історія людського роду, то властиво історія здруження людей, зливання одиниць і дрібних родин у громади, племена та держави. Первісна, вовча боротьба за єствування приймає в такім громадськім житті зовсім інші форми, вироджує інші почуття та цілі, а поперед усього почуття єдності та дружності людського роду супроти всієї решти природи. От тим-то думка дарвіністів, що люди повинні боротися за своє єствування без огляду на л ю д я н і с т ь, по-вовчому, по засаді: хто дужчий, той ліпший, є властиво запереченням поступу в тій формі, в якій він одиноко можливий між людьми, і значила би властиво цофнення чоловіка на становище вовка або дикуна.

ПОДУВИ ВЕСНИ В РОСІЇ

[I]

Росія переживає тепер дивну хвилю, якій далеку аналогію можна знайти хіба в часі Кримської війни 1854 р., далеку остільки, що тодішні рожеві сподівання мали в значній мірі інший зміст і інші органи для свойого вислову. Російська інтелігенція, яку миколаївський режим тридцять літ силкувався держати в глибокім сні й застої, уперве починала прокидатися до самосвідомого життя, перший раз, несміло, устами найбільше прогресивних своїх речників почала висловлювати досить неясно формульовані бажання — знайти якісь законні норми для свойого життя й діяльності, усунути найтяжчі його болячки — кріпацтво, продажність та корупцію в урядах, кромішню темноту в сфері духового життя. Тодішня суспільність більше мріяла про ті шляхи «правового порядку», ніж мала про них ясне поняття, свобідний шлях самодіяльності, до якого рвалася вона, не мав іще в її житті за собою ніякої традиції і многим видавався зовсім фантастичним, ба навіть противним усій традиції державного життя Росії, в якому занадто яркими плямами вирізувалися жорстокості Івана Грозного, акти деспотично накидуваної цивілізації Петра Великого та недавня велич і всеобіймаючий тиск миколаївського режиму. Традиція північноросійських республік та земських соборів давно була заглушена* і видавалася многим чимось міфічним, а пізніші часи не лишили по собі нічого аналогічного, крім безпомічних та безтямних розмахів уроді надволзької «вольницы» Разіна та Пугача*, або ще більше безпомічних і в своїй безпомічності глибоко трагічних мрій таких одиниць, як Радищев, або таких груп, як декабристи. Та й ті проби та мрії були закриті для широкої публіки глибокою тайною; про них за

царя Миколи не вільно було писати, навіть офіціальні документи про них лежали, покриті архівним порохом. Лише збоку, з-поза меж великоруського племені доходило щось мов глухе стукання до міцно зачинених дверей — се були розпучливі, криваві війни пригноблених Росією націй — поляків у 1831 р. та кавказьких гірняків*. Але й тут миколаївський режим зробив усе що міг, щоб закрити для власної суспільності властиве значення тих рухів і тої боротьби; се були або непокірні дикуни, яких конче треба було прикоротити, щоб уможливити доступ до них цивілізації, або се були віковічні вороги Росії, ті вороги ще з «смутного времени», з якими треба було звести віковічні рахунки. Читайте найчільніших представників російської думки миколаївського часу — Пушкіна та Лермонтова, читайте те, що вони говорять про Кавказ — ані сліду думки, що ті кавказькі гірняки мають якесь право до самостійного життя в своїх горах і що війна проти них — се властиво наїзд і душення, затоплювання в кровавих потоках свобідних етнічних єдиниць, а не ніяка цивілізація. Що й російсько-польська війна 1831 р. не принесла російській суспільності ніякої ліпшої науки, сього, здається, не треба й доказувати.

Правда, в 40-вих роках під проводом Бєлінського почали серед чільних кругів російської інтелігенції виробляти т[ак] зв[ані] ліберальні погляди. Ті погляди складалися теоретично; німецька філософія, французька та англійська парламентарна практика, гуманістичні ідеї в тогочасній повісті Жорж Санда*, Діккенса та інших, потроху соціалістичні ідеї Сен-Сімона, Фур'є та сен-сімоністів — ось що приходило до Росії, шматочками, відірване від властивого грунту, від живої реальності, на якій виросло на Заході. Ті погляди й ідеї були темою безконечних розмов і дебат у чільних кружках російської молодежі, в кружку Станкевича* в Москві, потім у тих кружках, що скуплялися довкола Бєлінського в Петербурзі, довкола Герцена та Бакуніна в Москві. Не можна сказати, щоб ті кружки були дуже многолюдні, хоч, без сумніву, до них тяглося все, що було найгарячіше, найталановитіше і найчесніше в тодішній Росії. Не можна сказати й того, щоб їх ідейний вплив сягав надто глибоко й широко в суспільство; навпаки, се були rari nantes gurgite vasto[1], суспільство було чуже

[1] Рідкісні плавці у могутньому вирі (*лат.*).— *Ред.*

їх ідеям і ідеалам, переважно не знало про них і не розумі ло їх, і треба було довголітньої загарливої праці, щоб виясснити суспільству ті погляди; що більше, треба було при тодішніх цензурних обставинах толкувати та виясняти їх шматочками, не раз алегорично, доконче по змозі теоретично, загально, в формі, далекій від російської «злобы дня», хіба делікатно тут і там натякаючи на неї. Та й ще одно: царське самодержавіє зробило все залежне від нього, щоб суспільство якнайменше знало те своє сучасне життя. Преса була закнебльована; всякі надужиття покривалися мовчанкою; не було статистики, не було явності в судівництві, не було загалом ніяких віконець, крізь які теперішнє суспільство хоч уряди-годи може заглянути в нутро тої машини, в якій виковуються історичні події. От тим-то й чільні російські ліберали, маючи дуже неясне поняття про внутрішній устрій, про відносини суспільних сил Росії, не могли поза загальними теоретичними ідеями виробити собі ніякої програми практичної діяльності, не мали змоги зілляти свої ліберальні ідеї в одну органічну цілість із відносинами та потребами сучасної їм Росії. Відси плили неминуче дві хиби їх лібералізму: або він переходив у невлічиме теоретизування, в доктринерство, яке щодалі все більше відбігало від дійсних обставин російського життя і, з невмолимою, здавалось би, консеквенцією критикуючи теорії найчільніших діячів Західної Європи, в ту саму пору преспокійно мирилося з нечувано дикими та жорстокими фактами окружаючої їх дійсності; або у інших брала гору потреба практичної діяльності, і в такім разі вони преспокійно покидали свої теорії, запрягалися в ярмо тої російської дійсності і з товаришів Герцена робилися Катковими*.

Від того часу минуло півстоліття. Історична колія, обкруживши довгу спіралю, довела Росію знов на те саме місце, на якім вона була в часі Кримської війни, та які ж колосальні різниці між теперішнім положенням і тодішнім! Може, не від речі буде трохи докладніше розібрати ті різниці; тоді, може, легше зрозуміємо ті факти, які відбуваються тепер у внутрішньому житті Росії і які ми схарактеризували, може й не зовсім іронічно, «подувами весни». Поперед усього від того часу зайшла одна, історично дуже важна зміна у внутрішньому житті Росії — з м і н а п а н у ю ч о г о. Се не в тім значенні сказано, що на престолі замість Миколая I сидить Миколай II; різниця тут далеко

глибша. Коли про Миколая I ще сяк-так можна було сказати, що він «держить» Росію, що кермує нею, що її внішня і внутрішня політика — його діло або бодай ведеться в загальних напрямах так, як він того хоче, то про жодного з його наступників сього не можна сказати. Зі смертю Миколая I вмер останній самодержець Росії, останній чоловік, що силкувався справді держати в своїх руках керму величезного корабля і щасливо докермував його на мілизну, на якій він мусив сісти. Останнє півстоліття від його смерті — се історія переходу власті з рук імператора в руки вже не двірської камарильї, як се було не раз у XVIII віці, але в руки тої часті суспільності, яку самодержавіє само виховало собі для помочі, в руки чиновництва, бюрократії. Вже про Олександра II говорили, особливо в останні літа його правління, що він хіба тим «самодержець», що його самого держать. Ціле правління Олександра III — се була тиха абдикація збитого з пантелику чоловіка, який у глухій злості проти суспільства, замикаючи очі й вуха на всі його стогнання й болісті, віддав його в руки безодвічальному і ненаситному в своїй зажерливості чиновництву — се була найстрашніша пімста за вбійство Олександра II, тим страшніша, що доконана Олександром III, певне, несвідомо, без обміркування її наслідків, а поперед усього без обміркування того, що раз абдикуючи з власті на користь кого б там не було, він уже не зможе передати тої власті нікому іншому, і значить, лишить своїому синові і своїй династії мальований престол і мальовану декорацію самодержавства, зовсім позбавлену його змісту. Але додаймо: ся адбикація Олександра III також не була припадкова, не була ділом особистого капризу; вона була конечним результатом усього правління Олександра II, результатом того, що власть уже й тоді фактично в усьому головному не була в руках імператора. Будь Олександр III одиниця інтелігентна, талановита й енергічна, він міг би був іще б о р о т и с я з тим станом речей, міг би був робити деякі проби вкоротити рамена поліпа, що висисає Росію. Але Олександрові III доля не дала нічого того, що було потрібне для такої боротьби, і він із інерцією дубового поліна пустився плисти в напрямі найменшого опору, в напрямі, куди несла його переможна хвиля чиновницького самовладства.

А результат — правління Миколи II. Що воно таке, як не пародія самодержавія, як не млявий, навіть гумо-

ристичний епілог безмірно страшної і жорстокої трагедії попередніх двох правлінь? Від першого свого прилюдного виступу, від тої школярської помилки, коли він у відповіді на промову земської депутації переплутав написану йому карточку і ляпнув свої історичні «бессмысленные мечтания»*, аж до останньої комедії з Гаагською мировою конференцією*, за якою слідом вибухла одна з найстрашніших війн, які лише зазнала всесвітня історія, всі події, всі виступи сього володаря носять на собі аж надто виразні признаки чогось несамовільного, аж смішного в своїй жалкій безпомічності. Се вже не самодержець, не тінь самодержця, навіть не труп самодержця, страшний іще своїм мертвецьким грізним обличчям, се манекен на царському престолі, лялька на пружинах, якими порушують незримі, невловимі руки. Бідна лялька виконує всякі, не раз навіть досить живі рухи, лепоче різні слова, плаче навіть і то, здається, правдивими слізьми, але вважати її дійсним імператором, самодержцем Росії, се був би гіркий жарт, наруга над здоровим розумом. Тим більшою наругою було би кидати на ту трагікомічну ляльку якусь одвічальність за її рухи й слова або за те, що діється тепер у Росії.

А діється там щось таке, чому не легко прибереш назву, чому паралелі вказує історія хіба в перших віках християнства. Ми знаємо, що безмежність самовладства доводила тодішніх римських володарів до недуги, до спеціальної форми божевілля, яку наука називає Cäsarenwahnsinn[1]. Останні десятиліття російської історії — се образ подібного божевілля, але не одиночного, а масового. Всевладний російський чиновник дуріє. Не знаходячи меж ані опору своїй самовладі, він стратив почуття різниці між можливим і неможливим. Не почуваючи ніякої одвічальності за свої вчинки, він стратив почуття різниці між дозволеним і недозволеним. А властиво він станув на тім, що все вільно, йому все вільно. Розуміється, під одною умовою — благонадьожності. Се щось аналогічне з тою мітлою та собачою мордою, яку носила кровава оприччина Івана Грозного. Благонадьожність сучасного російського чиновника має зовсім таку саму моральну і суспільну вартість, як ті емблеми шайки Малюти Скуратова*. Се зовсім не Мономахове «добра хочу братії і всей землі русьстѣй», се тільки емблем, зверхній знак охоти піддержувати фірму, параван,

---

[1] Божевіллям Цезаря *(нім.).— Ред.*

за яким витворюється генеральне обдирання і висисання землі руської. А сей параван, ся фірма, се три сакраментальні слова: самодержавіє, православіє і народність*. І не думайте, щоб ті слова значили дійсно якісь принципи, яких би справді держалися ті, що нишпорять за параваном. Борони боже! Се лише мальовані чучела, страховинні фігури на полотні. Всевладна бюрократія потребує мати мальоване, полотняне самодержавіє, щоб de facto сама могла держати державу в своїх руках і пастися її соками. Вона потребує лише фіктивного, мальованого, фарисейського православія, зведеного до абсурду і втоптаного в болото, здеградованого до ролі слуги, поліцейського та шпіона душ, бо тільки таке православіє може давати санкцію всім її огидним заходам. А щодо народності, то й тут бюрократія, чіпляючися за доктрину про одну одиноку державну народність, заходжується всіми силами коло того, щоб душити та гнобити недержавні народності, що, одначе, не перепиняє їй обдирати та отемнювати й ту саму державну народність.

Оповідати скажені, з усякого погляду безцільні вчинки сучасної російської бюрократії за останні десятиліття було б занадто багато. Вона згноїла кілька генерацій найкращої російської інтелігенції в тюремних льохах та сибірських снігах, довела до нечуваного зубожіння, темноти та занепаду десятки мільйонів російського люду, видушила всі живі соки з російських земств, стіснила до краю російські університети, витиснувши з них майже всі найкращі, талановиті вчительські сили, довела до абсурду середнє шкільництво, звела на нижчий ступінь людову школу, віддавши її в руки попів, здеморалізувала судівництво, одним словом підточила і підірвала в ім'я своєї полотняної благонадьожності всі ті основи, на яких може стояти й розвиватися державне життя. Та не досить того, вона осоромила Росію на весь світ безумною системою русифікації в Польщі та в Литві, забороною української мови, руйнуванням останків автономії Ліфляндії* та Фінляндії, грабуванням своїх власних вірмен і т. і. Нічого внутрі Росії вона не лишила нетиканим, на все мусила покласти свою медвежу лапу, всюди мусила напакостити, в своїм сліпім нерозумі ламаючи те, що природне, живе, чесне, а підпираючи здирство, шахрайство та деморалізацію в усякій формі.

І ось як результат і завершення сеї епопеї являється остання війна з Японією. Одурілий від повноти свойого

самовладства, оп'янілий почуттям своєї неодвічальності ні перед ким чиновник глупо-брутально, безтямно і зовсім непотрібно, а бодай до краю легкомисно вгонює Росію в сю війну. Його п'яній голові сняться легкі побіди над «азіатськими мавпами» і незмірна здобич у краю хризантем та черешневого цвіту. Він у своїй людожерній фантазії вже роздавлює японця, хрупає його з кістками на снідання. Але війна не іграшка; дужим язиком, довгими пальцями та людожерною фантазією її не виграєш. Але навпаки: на людожерні фантазії одурілого всевладного чиновника тисячі, десятки тисяч неповинних людей, селян, робітників, інтелігентів накладають головами; мільйони і мільярди народного добра ідуть із димом, пропадають на дні моря або розкрадаються тим ненажерним хробаччям, що все і всюди тягнеться в хвості бюрократичної орди, як колись хмари галок супроводили татарську орду в її руїнних загонах. Ідуть удари за ударами, один тяжчий від другого. Вони помалу, але немилосердно відслонюють перед світом усю наготу, всю обридливу гнилизну російського режиму, всю безсумлінність, безтямність та бездарність головачів того режиму. Не помагає нечувано безлична, рафінована система брехень.Удар іде за ударом, а кождий обризканий ріками крові там, на далеких проклятих бойовищах; облитий морем сліз тут,на оголених із робітника та порятівника безмежних, але занедбаних, виссаних та вияловлених полях Росії.

Суспільство зразу віри не хотіло йняти. Довголітній гніт притупив його критичні здібності до тої міри, що воно в величезній більшості твердо вірило всім байкам про невичерпані сили й засоби уряду, про бойову здібність і запал армії, про чудовий устрій флоту і про нікчемність, слабість та мізерність японських «макаків». Навіть перші пораження росіян не захитали сеї десятиліттями виплеканої віри. «Захопили нас зрадою на морі — нехай лише на сушу, ми їм покажемо!» А швидко потім: «Ми відступили на суші, щоб завабити японців за ріку, але нехай лише перейдуть, ми їм покажемо!» І так далі, раз за разом, нові пораження і нові вибріхування. Суспільство все ще не вірило в серйозність діла. Кровавi вчинки в Росії — забійство Бобрикова, Плеве, астраханського губернатора* — се ще були запізнені епізоди та консеквенції давніших, довоєнних рахунків між суспільством і чиновництвом. Але звільна діло на Далекім Сході вияснювалося чимраз більше, сис-

тема оглуплювання, грабунку та визискування суспільності бюрократією випливала чимраз виразніше наверх. «Петропавловск» вилетів у повітря. Того разу і другий побив флот і запер його в пристань Порт-Артура; японці почали висаджувати армію за армією у Маньчжурії, побили росіян під Кінчу, забрали Дальній, облягли Порт-Артур з суші і з моря, далі забрали Нючван, а за сим пішов ряд нечуваних по своїй жорстокості та свойому завзяттю битв під Вафанку та Анфантеом, нід Ляояном, Інкау та над рікою Ша, і всюди, незважаючи на геройську саможертву російських вояків, офіцерів та генералів (Келлер)[11], росіян гнали, витіснювали, побивали, всюди показувалася російська непідготованість, брак планів у головній коменді, брак єдності між підвладними комендантами, брак ладу, брама познайомлення з тереном, з силами і намірами ворога,— всюди в останній хвилі не ставало то амуніції, то гармат, то санітарної служби, то провіанту, то всього нараз. І все і всюди, невважаючи на величезний апарат для фальшування, замазування і замовчування фактів, виходили наверх наслідки безглуздої, рабівницької господарки самовладного пана Росії — російської бюрократії.

При сих фактах російське суспільство мов отуманіло, задеревіло, було спаралізоване. Ті сангвініки в Західній Європі, що ждали в Росії при вістях про азіатські неповодження якихось вибухів обурення, маніфестацій та протестів, мусили розчаруватися. Ніяких вибухів ані протестів не було. Правда, аранжовані бюрократією з початку війни шумні та іноді огидливі демонстрації патріотичного запалу швидко замовкли, вспівши виявити вповні свсю штучність та безпідставність (бюрократія, виходячи «на вулицю», ніколи не має щастя, вона сильна лише в своїх канцеляріях, де куються акти, приписи та доноси), а їм на зміну прийшли чимраз частіші, хоч дрібні і несвідомо-елементарні розрухи рекрутів та резервістів, яких відривали від рідних осель та сімей і гнали на край світу на заріз. І прийшла тиха та масова дезерція нещасних жертв за границю. А суспільність, інтелігентна, консервативна, ліберальна, радикальна чи соціалістична суспільність мовчала, мов заніміла. Загальна безрадність і безвиглядність спаралізувала всяку ініціативу. Здавалося, що оклик дня пішов із одного краю Росії до другого: «Підождати! не робити урядові трудностей! Нехай справляється як знає, нехай події добігають до свойого природного кінця». Се,

очевидно, не була програма, бо програма, се значить якась акція,— се була доба якоїсь дивної тиші, якої всього менше можна було надіятися, та яка тепер, a posteriori[1], з психологічного погляду являється зовсім природною та ясною.

І ось нараз повіяло весною. Що, властиво, сталося? Що зроблено? Майже нічого. Що обіцяно? Майже нічого. А проте скрізь у Росії чується немов наближення нової доби. Скрізь якась метушня, немов до дверей наглухо замкненого будинку, де жильці спали мертвецьким сном, застукала тихо якась таємна рука, і всі починають ворушитися, тут і там у вікнах показуються заспані, зачудовані, перелякані лиця з німими запитаннями в очах: Що сталося? Невже справді?..

II

Щоб зрозуміти сей історично безмірно важний момент, який тепер переживає Росія, треба кинути оком ще на другий його чинник, а власне на ту інтелігенцію, на те, що поза кругами простолюддя і пролетаріату та бюрократії прикладає до себе назву «общества», громади, нації. Ми бачили, як протягом півстоліття російська бюрократія, депоседувавши самодержавного царя і сама обнявши його власть у свої руки, кінець кінцем довела Росію на край катастрофи, в ситуацію, подібну до тої, яка була при кінці Кримської війни. Але ж і інтелігентна суспільність у Росії протягом того півстоліття не дрімала, і суспільні сили, розбуджені епохою великих реформ 1856—1863 рр., не завмерли. Серед ненастанних перешкод, нагінок та переслідувань із боку всевладного чиновництва вона за той час виконала цивілізаційну працю, гідну великого подиву. Вона сотворила одиноку в своїм роді літературу, в якій, мов дорогі перлини (хоч і не все найчистішого блиску), ясніють імена Тургенєва, Достоєвського, Гончарова, Щедріна-Салтикова, Толстого, Писемського*, Григоровича*, Успенського*, Гаршина*, Короленка*, Чехова, Горького та цілої плеяди менших талантів; поклала міцні підвалини під храм російської науки та публіцистики — вистане згадати імена Пипіна*, Костомарова*, Чернишевського, Добролюбова, Буслаєва, Веселовського*, Мечникова*, Ковалевського*, Менделєєва*, Сєченова* і багато інших;

---

[1] Залежно від досвіду (*лат.*).— *Ред.*

витворила цілий ряд інституцій наукових та культурних, опереджаючи декуди навіть Західну Європу (педагогія, спеціально жіноча освіта), сотворила живу, типову російську пресу (місячники, тижневики, дневники), яку навіть у найменше симпатичних її об'явах ціхує певна серйозність у відношенні до живої дійсності, охота до шукання глибших зв'язків між фактами та жива цікавість до живої сучасності та до насущних інтересів громади. Та що найважніше і найцікавіше — ся суспільність здобула собі за той час те, чого не мала до Кримської війни, — традицію боротьби за гуманні суспільно-політичні ідеали, традицію не стільки опозиційної, скільки просто революційної боротьби. Повна історія тої боротьби ще не написана і не швидко буде написана. Та вже тепер можемо сказати напевно, що найбільша часть тої боротьби була чистим непорозумінням, що тільки тупоумний, безтямний і ошалілий з надміру своєї власті чиновник гнав купами на нелегальну дорогу, на загибель та під катівську сокиру сотки зовсім невинних, високоідеальних людей, марнував і топтав тисячі найкращих інтелігентних сил, яких уся вина була в їх ідеалізмі, в бажанні саможертви, чесної і корисної праці для робучих народних мас. Він замикав університети, касував недільні школи, тіснив гімназії, завішував газети, в'язав по руках і по ногах земства, корумпував промисел і торгівлю, переслідував науку, зробив із російської літератури один довгий мартирологій, якому рівного не має ніяка література цілого світу, не виключаючи й старохристиянської літератури перших чотирьох віків; він гнав народну просвіту у всіх її формах, об'являв усю інтелігентну молодіж ворогами «отечества», украсив усі столиці широкого російського царства шибеницями, обілляв вали всіх фортець кров'ю мучеників за високі людські ідеали, запхав ними найстрашніші підземелля кріпостей, заселив непереглядні простори Сибіру. І не диво, що коли американець Кеннан почав об'їздити Росію*, то швидко переконався, що в ній панує неситість та безголов'я, а цвіт її інтелігенції, її сумління та ідеалізм гниє в таких льохах та смердючих норах, супроти яких каторжні роботи давніх християнських мучеників, старі римські metalla[1] в Сардінії та Нумідії являються дитячою забавкою. І Кеннан перший розкрив перед цивілізованим світом хоч

[1] Рудні, копальні *(лат.)*.— *Ред.*

одну частину тих страховищ, із яких складалася господарка всевладного російського чиновника, і вже та одна частина викликала в серцях усіх цивілізованих людей великий стогін обурення.

Але Кеннанова книга — се був лиш один удар, яким, по словам приповідки, ніхто не може зрубати великого дуба. Внутрі Росії йшли також удари за ударами. Виведена з терпцю інтелігенція шукала найрізніших виходів, творила розпучливі теорії перевороту і знищення, хапалася за всі скрайні ідейні напрями Заходу, щоб кінець кінців усе падати під напором брутальної сили. І ось при кінці XIX віку здавалося, що чиновник і тут переможе, що горді слова одної з перших пропагандисток «Идеи на штыки не улавливаются» на російському грунті таки потерплять фіаско, що всі ідеї анархізму, соціалізму, лібералізму, перенесені на російський грунт, тратять свою живу силу, робляться або пустими фразами, якими від часу до часу парадують звичайні буфони або провокаційні агенти, або робляться не менше безнадійними доктринами, відірваними від життя і добрими хіба на те, щоб давати теми до пустого теоретичного балакання, яким мусять заповняти час інтелігентні одиниці, позбавлені можності провадити своє життя в чесній, продуктивній і відповідній для них громадській праці. І головно, що найважніше і найсумніше, сам лет думок російської інтелігенції якось ослабав. Її недавній порив ловити бодай в обсягу теорії все чільне, найсвіжіше в європейській думці якось остиг; чільні російські мислителі з якоюсь старечою безсильністю повторяли та сотий раз пережовували речі, пережиті вже в Європі, відкривали Америки там, де давно вже були протерті дороги. З їх писань і слів чути було втому і якусь зневіру в свої сили; зневіру, що виявляла себе російським звичаєм не ясно й безпосередньо, а власне надміром сангвінічних надій на щось таке недовідоме, свого роду революційною містикою, що пхала людей до розпучливих учинків очевидного самознищення без ніякої виразної практичної мети, та разом з тим у надмірнім роздробленні сил на кружки й кружечки, у розтічі поглядів і програм, що не позволяла людям з'єднатися на чімось однім, особливо ні на чім практичнім, а тим самим конкретнім і невеличкім, і заставляла їх завзято ворогувати з собою за речі теоретичні і часто зовсім далекі від насущних потреб життя й організації.

Вибух японської війни застав російські інтелігентні і тим самим опозиційні сили в тім ослабленні і в тій розтічі. Декому здавалося навіть, і факти з початкових тижнів війни неначе виправдовували се побоювання, що самодержавний чиновник коли й потерпить невеличке поразження на Сході, віднесе тим більшу побіду у себе дома, внутрі Росії. Що роздмуханий ним солом'яний огонь російського патріотизму розгориться до національного фанатизму, обхопить широкі маси і спалить, змете з лиця землі або абсорбує в себе всі зароди інтелігентної позиції. Всім пам'ятні поради деяких обережних російських лібералів, давані домашнім і заграничним сопартійникам та іншим радикальним партіям: не висувати тепер занадто внутрішніх болячок, не йти наперекір розбурханій хвилі патріотизму, кричати не «долой самодержавие!», а «да здравствует армия!» Одначе ті побоювання не справдилися. Солом'яний огонь, розгнічений чиновником для замаскування гнилизни його режиму, спалахнув і погас, а гнилизна дала себе чути тим прикріше не лише на всю Росію, але й на всю Європу.

І ось раптом — весна! Під зиму суниці. «Суворинська» весна*, як кепкує дехто з росіян, що волять — не без підстави — вважати сю весну тільки одним із судорожних відрухів того самого ошалілого чиновника, якому історична Немезіда* прикладає ніж до горла, а не жодним початком якоїсь дійсної нової ери.

Та що, властиво, сталося? Як почалася, чим проявила себе досі ся — дійсна чи карикатурна весна? А нічого не сталося, «ничего иль очень мало», кажучи словами Пушкіна. Настановлений на місце замордованого Плеве міністром внутрішніх справ Святополк-Мирський* уважав потрібним, обіймаючи свій уряд, перед деякими французькими кореспондентами, але так, аби поперед усього почули в Росії, пустити декілька ліберальних фраз, немов тоненьким перцем полоскотати російську суспільність у ті місця, де були її найтяжчі рани, де найдужче наболіло. «Ми мусимо,— мовив князь Святополк-Мирський, — сповнити свій обов'язок супроти теперішності і лишити своє діло в спадщині потомності, яка дбатиме про будущину».А в чім лежить той обов'язок супроти теперішності? Новий міністр висловився дуже обережно.«Треба збудити довір'я суспільності до правительства», довір'я битих, топтаних, зневажуваних і обдираних на кожнім кроці гельотів до їх ка-

тів та здирців. Хто й яким способом має доконати сього чуда? Очевидно, той сам, що досі доконував усього в Росії, — самодержавний чиновник. Він перемінить свої дотеперішні вовчі інстинкти на ягнячу добродушність, він «займе щиро зичливе і повне довір'я становище супроти комунальних і земських інституцій», які він же досі перемінив на карикатуру інституцій, обдер із усякої компетенції, вилущив із усіх хоч трохи характерних, мислячих та тямучих людей і зробив покірним знарядом у своїх руках. Ось як виглядала та пальмова гілка, з якою князь Святополк-Мирський через посередництво французького журналіста обернувся не лише до паризьких біржовиків, але й до російської суспільності, якою помахав, немов даючи знати, що епоха жорстокого правління Плевих, Боголєнових, Сипягіних, Судейкіних та Собакіних закінчилася. Блаженнії віруючії, ану ж хтось із них зловиться на гачок.

Розуміється, в Європі не зловився ніхто, крім тих, які мають свій інтерес у тім, щоб піддержувати престиж і повагу російського самодержавного чиновника. Незалежна преса не сумнівалася ані на хвилю, що чоловіколюбність, гуманність та ліберальність нового міністра — все се лише фрази, вимушені фатальним положенням у Азії, фатальними відносинами внутрі, а потрохи й дрожжю за власну шкіру — адже його попередника «небоя» Плеве таки з'їли вовки. «Тими баламутними фразами,— писала безпосередньо по промові Святополка-Мирського віденська «Die Zeit»* д[ня] 30 вересня,— не замажеш злочинів російської бюрократії, не вилічиш хвороб російської адміністрації. На се треба би глибоко сягаючих реформ і могутньої реформаторської голови. Наступник Плеве мусив би мати залізну енергію, різку безоглядність, холодну рішучість свойого попередника в уряді, мусив би уживати плевівських способів, але для супротилежної цілі. А з усього, що ми досі чули з уст нового міністра і про нього, видно, що він не надається до такого діла. Росія стоїть тепер перед надзвичайними задачами, яким не дадуть ради звичайненькі людці. Нові міністри говорять гарно, і нова мітла замітає добре; але щоб вичистити авгієву стайню*, на се треба не лише нової мітли, але надто ще й Гераклових кулаків»*.

От так більше-менше писала вся незасліплена і незалежна преса в Європі. Історія осудить колись, чи ті голоси не були подиктовані більшою любов'ю до Росії та до

її многострадального люду, ніж голоси тих таємних або засліплених писак, що систематично ширеними брехнями про російські побіди в Азії і про благоденствіє та вибухи патріотизму внутрі старалися туманити світ і себе самих.

Та суспільність у Росії, а головно її чільна, ліберальна частина, опинилася в такім положенні, що їй було не до скептицизму і не до іронії. Давні болячки і нові рани занадто наболіли. Хоч би ще раз здурити себе, а бажалося дихнути хоч дрібку вільніше, побавитися хоч привидом якоїсь нової ери. І та сама суспільність, яка ще пару неділь тому з глухим мовчанням, з мовчанням недовір'я прийняла царський маніфест, що зносив тілесну кару, дарував недобори податкові там, де їх не можна стягти, і пускав у непам'ять політичні злочини там, де не було можності покарати їх,— та сама суспільність ухопилася тепер за марну соломку, за легеньке пірце, за пусту фразу князя Святополка-Мирського про конечність довір'я правительства до земських та комунальних інституцій. Конечність довір'я! Хто ж перепиняв правительству досі мати таке довір'я? — запитали, так сказати, півголосом «Русские ведомости»*. І як можуть мати ті інституції довір'я до правительства, коли досі з боку його органів стрічали вічні підозрівання і притіснення?

— Неправда! — гукнув на те завзятий консерватист і реакціонер князь Мещерський* у своїм «Гражданине»*. «Коли обернутися до доброго сумління «Русских ведомостей»,— говорить він,— і попросити їх, аби вказали за останні роки хоч один факт, що виявляв би недовір'я правительства до такої суспільної інституції, що працювала виключно на грунті своїх законних обов'язків, без жодної іншої мети, крім громадської користі, то газета — ручу за се наперед — не буде в стані показати ані одного такого факту» («Гражданин» із 25 ст. ст. вересня). Треба знати російські відносини і становище в них князя Мещерського, щоб зрозуміти як слід сей відклик до сумління «Русских ведомостей». Говорять, що кн[язь] Мещерський в останнім часі, наляканий перспективою поразки Росії, і сам тихенько протер очі та побачив, куди завів державу самовладний чиновник, і що власне своїми вказівками на чиновницькі надужиття він здобув собі особливе довір'я у царя. Може, се правда, а може, й ні; може, се лише комбінація тих людей, які не хочуть вірити, щоб чоловік при здорових глуздах (у кн[язя] Мещерського зреш-

тою — здавна говорили — не всі дома), живучи в Росії і не проспавши останніх літ, смів серйозно ставити таке питання. От і повстала комбінація, що ліберали навмисно підставили старого консерватиста, щоб їм заїхав таким питанням, на яке відповідаючи по сумлінню, можна б, як кажуть у Росії, договоритися до чортиків.

І почалася розмова. «На питання «Гражданина», — відповідають «Русские ведомости» (ч. 281), — годі відповісти, поки не будуть вияснені основні поняття, що се таке, той «грунт законних обов'язків» наших громадських інституцій і які признаки мусять характеризувати правдиве змагання до «громадської і народної користі». Щодо сих питань між російським суспільством і міністерством внутрішніх справ протягом довгих літ принципіальна різниця: багато такого, що земські діячі зовсім щиро вважали своїм першим обов'язком для громадської та народної користі, представники управи внутрішніх справ, від губернаторів до міністрів, признавали за речі, що виходять поза обсяг компетенції земських інституцій. З того виникали суперечки, які нерідко розсуджував сенат на користь земства, а проте суперечки не уставали. Межі компетенції земських зборів зробилися до такої міри спорними, що навіть сенат не все потрафляє розсудити підношені із-за сього питання, і вони входять у розсуд державної ради». І «Р[усские] вед[омости]» приводять спеціальний приклад — право голови земського збору не допускати на збори до відчитання і обговорення внесків управи, які, на думку його власну, виходять поза обсяг компетенції збору. В тій справі сенат не міг прийти до згідного рішення, та й у державній раді поділилися думки, а на спільнім її засіданні признано конечним доповнити дотеперішній неясний закон. Та пощо шукати далеко! «Які, здавалось би, можна вивести закиди проти явного і зовсім легального ширення серед народу книжок, дозволених цензурою і, значить, офіціально одобрених? А тим часом скоро лише діяльність у тім напрямі Петербурзького комітету грамотності, якій досі не роблено перешкод, розвинулася на ширший розмір, її зараз поставлено в такі рамки, в яких дальший її розвій зробився неможливим. Те саме сталося з нашим найстаршим товариством,— «Вольним економічним», якого діяльність у саму хвилю найбільшого розвою наткнулася на сильні перешкоди, хоч і не було доказано, щоб вона мала якусь іншу мету, крім громадської користі. Пригадаємо ще, які

перешкоди в збиранні складок на голодну людність поклав не скасований досі циркуляр небіжчика Сипягіна*, викликаний, мабуть, якимись приватними, припадковими обставинами. Не мало прикладів такого самого роду можна б навести і з практики земських інституцій». Та на іронічне жадання Мещерського, щоб «сама суспільна самодіяльність зважилася для добра руського народу усунути ті перешкоди, які вона сама витворила і які майже всі були головними причинами, що породили перешкоди з боку уряду, про які говорять «Рус[ские] вед[омости]», ті останні відповідають зовсім по-дитячому: «Ми глибоко переконані, що жадання, яке видавець «Гражданина» ставить до «суспільної самодіяльності», б у д е с п о в н е н е, коли тільки суспільність переконається про щирість і тривкість довір'я уряду до неї». Справді, аж очам не хочеться вірити, читаючи після такого широкого розмаху таке дитиняче заключення. Чого, властиво, жадає кн[язь] Мещерський? Які такі перешкоди з боку самої суспільності має усунути сама та суспільність? Що таке в суспільній самодіяльності давало урядові причину до недовір'я? Адже ж тут не може бути ніякого сумніву, що причину до недовір'я і до реакцій давали самодержавному чиновникові не лише конспірації та замахи, що були безпосереднім випливом його власних безмежних злодійств і злочинів. Давали йому таку причину всі, рішуче всі, хоч би й які невинні об'яви власне тої суспільної самодіяльності, починаючи від земств, а кінчаючи на найневинніших заходах комітетів грамотності. І се все — «Рус[ские] вед[омости]» глибоко переконані в тім — буде усунене, коли тільки сонце чиновницького довір'я досить сильно пригріє російську суспільність! Справді не знати, чи сміятися, чи плакати, читаючи такі вискоки знесиленої і здеправованої довголітнім гнітом ліберальної думки!

III

В подібний тон грає вся російська ліберальна преса, від «Русских ведомостей» до «Нового времени»*. Вся вона силкується на тій тоненькій струні «довір'я правительства до суспільства і його автономних органів» виграти велику симфонію нової ери, нового «правового порядку», де б були покладені «законно означені форми співділання суспільства з правительством». Коли пригa-

даємо собі конституційні весни інших держав, ті ефективні і шумні «воскресення непомерших, але похоронених», супроводжені криками многотисячних юрб на вулицях столиць, гарячими промовами імпровізованих трибунів народу, сальвами вистрілів, барикадами і високодраматичними сценами в низьких хатках і в королівських покоях, то мусимо сказати, що ніде «весна народів» не починалася так смутно та глухо, не промовляла таким алегоричним, замотаним язиком, серед таких страшних та трагічних зверхніх обставин. Отся російська весна якась чудна собі, справді бореальна, холодна та нерішуча!

Великий ти, генію російського народу, і нема тобі рівного серед освічених народів усього світу! Не в розумній самоуправі, не в мужній постанові, не в енергічній та витривалій діяльності,не в завзятій ревності при обстоюванні своїх людських та горожанських прав,не в далекозорій та горожанським духом подиктованій солідарності — ох ні! Великий ти в терпінні, в уляглості, в безоглядному і безтямному самовідреченні, в безмежній незлопам'ятності. Недаром твій чільний письменник і мислитель вискіпав і поклав «во главу угла» всього свого світогляду найабсурднішу, найменше відповідну для європейської вдачі євангельську доктрину «несупротивлення злу».* Півстоліття гуляє оте зло по твоїх головах і хребтах, розточує всі твої сустави, деправує твою душу, довело твій народ до крайньої бідності, твою інтелігенцію до таких лабіринтів думки та поведінки, в яких висловляється тільки крайня зневіра, і тепер, коли те зло, мов гігантський чиряк, луснуло перед лицем усього світу і наповняє своїм смородом цілий світ від Голля до Владивостока,— і тепер ти не можеш здобутися ні на що більше, сміліше, мужніше понад дитяче лепетання про «великий принцип довір'я» твоїх катів до їх жертви! Тепер, коли ти мільйонами голосів і мільйонами рук повинен висловлювати день у день с в о є н е д о в і р ' я до тих своїх катів, своє обурення на них, коли весь цивілізований світ жде від тебе першого справді мужнього рішучого sic volo![1]

Та годі з лірикою! Слідімо далі об'яви російської «весни», не забігаючи ані думкою ані чуттям занадто наперед. Коли вона і сим разом скінчиться фальшивим алярмом і ще дужчими морозами, тоді буде час на коментарії та

---

[1] Так хочу! *(лат.)* —*Ред.*

розпам'ятування, а тепер, як люди постороннні, задовольняймося громадженням та порядкуванням біжучих фактів, без претензії на те, щоб ми могли з них видобути якусь науку чи то собі чи іншим і щоб хтось захотів слухатися тої науки. А так, із чистого аматорства, якому певний чуттєвий підклад дає хіба та обставина, що і дев'ять десятин нашої нації стогне в тім ярмі, бере участь у тій страшній трагедії і евентуально мусить брати участь у боротьбі за людське та горожанське відродження Росії.

«Довір'я правительства до органів суспільної самоуправи»,—ось оклик, під яким іде той новий весняний рух у Росії. Погляньмо ж за чергою, що робиться в обох тих, у першій лінії інтересованих тут сферах. Що робить правительство, щоб доказати своє довір'я до суспільства, і як відкликається суспільство на правительственні об'яви довір'я.

Щодо першого, то наша повість може бути дуже коротка. Правительство **не робить нічого** — нічого або дуже мало. Воно позволяє газетам писати дещо вільніше, ніж за часів Плеве, та все-таки не випускає їх із тих дибок та скрипиць цензурного тиску, які змушують їх ходити підтюпцем та писати високодипломатичним і юридичним язиком, півслівцями, скрутними формулами та натяками про речі, найбільше пекучі для цілого загалу. Воно позволяє земцям балакати в тім же дусі або навіть іще трохи сміліше, ніж се було в ері Вітте та преславних «комітетів для нужд сельскохозяйственного промислу», на які потім наложив свою медвежу лапу небіжчик Плеве*. Воно вертає помаленьку, капаниною, день за днем по одному декого з тих земських діячів, що за свої занадто смілі промови були вислані попередніми роками «в места не столь отдаленные», вертає не якимось виразним актом, а мовчки, за окремим на кождий випадок «ходатайством». Воно видало юр'євським буршам при університеті* право носити корпораційні шапочки і, може, й надало би таке саме право всім лібералам, якби вони ладно попросили. А поза те — нічого. Поза тим тягнеться глуха тундра, в якій від часу до часу по-старому виють голодні звірі, по-старому «не подлежат удовлетворению» найскромніші вимоги місцевого духового життя (див. прохання київських українців про видання укр[аїнської] часописі), в якій по-старому каменичні сторожі, пороблені поліційними агентами, можуть у Казанськім соборі вриватися в церкву під час богослу-

женння, бити по головах і виволікати з церкви дівчат, підозрених хіба тим, що у них стрижене волосся і вигляд курсистки (див. звістки російських газет із останніх днів)! А в хвилях, вільних від таких об'явів «довір'я», темний простір тої тундри заселяється фантастичними, ні на чім не опертими слухами про благі наміри правительства: воно хоче видати нові приписи про цензуру, хоче розширити права жидів, поляків і інших народностей, хоче поставити на нових підвалинах справу комітетів для обміркування селянських «нужд», хоче зілляти якусь нову «росу благодати» на земства, хоче навіть вислати, а може , вже й вислало за границю спеціалістів для вистудіювання європейського конституційного tolle mi mu me mis і т. д. А всуміш із тими рожевими марами літають і темні в формі так само хитких та трохи чи не правдоподібніших поголосок, що вся та весна потриває лише до нових віників і що головний чародій, що кількома легкими рухами рук і язика викликав її, не сьогодні, то завтра піде в дубину і забере з собою всі ті сподівання —

І слідоньки забравши,
Серцю туги завдавши.

А на протилежнім бігуні, там, де купчаться недобитки «суспільної самодіяльності», там «было ликование великое». Земство зробилося головним огнищем заяв та маніфестацій, яких уся вага і донесліть у тім, що «ще перед двома місяцями були неможливі». Ще земство не зробило нічого, а вже видні ліберальні діячі та публіцисти дивляться на нього зовсім не тими очима, що перед двома місяцями, коли воно було ще не більше як немічний орган немічних суспільних змагань. «Земство — се наша одинока народна репрезентація»,— заявляє в Петербурзі один із найвидніших російських діячів, М. Стасюлевич*, а другий видний репрезентант російської прилюдної опінії, К. К. Арсеньєв*, із приводу піднесеного одним селянином проекту — складати всеросійський фонд на цілі просвіти, висловляючи свою радість із того автономного громадського почину, що має бути переданий у руки Петербурзького земства, додає, що «хоч і з сього наміру й не вийде нічого, то в усякім разі з морального погляду кожда проба викликати і розвивати громадську свідомість дає дуже багато».

В самих земствах заява міністра внутрішніх справ про довір'я уряду викликала ряд маніфестацій, що свідчать,

без сумніву, про добру волю, але також про велику дозу політичної наївності. Многі земські збори вислали міністрові телеграфічні гратуляції, а майже у всіх знайшлися бесідники, що при тій нагоді висловили більш або менше ясно бажання російської інтелігенції. І так голова Темниковського пов[ітового] земства Тамбовської губ[ернії] Ю. А. Новосильцев, згадавши про величезні потреби земства, збільшені ще теперішньою війною, про вузький обсяг його прав і про систематичне відкидування урядом його просьб і внесень, нараз заспівав ось якої: «Але, може, сьогодні настав час, коли можна надіятися на інше поводження з голосом земств?» І, згадавши промову міністра Святополка-Мирського, обернену до вищих урядників мін[істерства] внутр[ішніх] справ, він додав: «Вітаючи такі слова, годі нам, одначе, не тямити, що й уперед ми чували слова довір'я, обернені до суспільства. А чим виявило себе направду те довір'я? Сумна доля, яка постигла працю сільськогосподарських комітетів, іще сумніша доля деяких їх членів; часткове скасування Тверського земства, відмова в затвердженні п'ятьох голов земських управ, заборона загальноземської організації для запомоги раненим і хворим, систематичне незатверджування осіб, що служать у земствах,— ось приклади того довір'я, яким обдаровувало нас міністерство внутр[ішніх] справ хоч би протягом минулих двох літ» (камінець на могилу Плеве!). «Надіймося, що все се минуло безповоротно! Не сумніваючися в щирості слів кн[язя] Святополка-Мирського, будемо надіятися, що за словами піде й діло, що довір'я, про яке говорить міністр внутр[ішніх] справ, виявиться в тій одинокій формі, в якій воно може мати значіння для Росії — в усуненні адміністративної самоволі і в усталенні законного порядку при активнім співділанні суспільства і людності». Чи бач, чого гиря забажала! Щоб адміністрація усунула адміністраційну самоволю, тобто сама собі обрубала руки, і ще й сама для помочі при тій операції прикликала «общество и население» (різниця якась темна для нас)!

Ще гарячіше і з меншим засобом критики говорив на зборах Єлецького пов[ітового] земства відомий діяч А. А. Стахович*. І він почав від характеристики важкого настрою і нещастя Росії та прибитого стану земства, та швидко перескочив на поетичний тон. «В отаку понуру

осінню годину суспільного настрою серця всіх чутких росіян обігріла радісна звістка, подібна до теплого і ясного проміння, що огріває відвиклих у зимовім холоді від добродійного впливу тепла і світла. Всі, хто знає або чував про кн[язя] Святополка-Мирського, про його щирість, простий і благородний характер, переконані твердо і непохитно, що він швидко і напевно перейде від слів до діла. Ми, земці, твердо віримо, що швидко оголошені ним принципи довір'я до суспільності будуть покладені основою будущих законних постанов, буде розширене поле суспільної самодіяльності» і т. д. і т. д. І все се пророкування оперте на «щирім та благороднім характері» князя, якого, сказавши мимохіть, він і не встиг іще показати нічим.

А гласний Судогодського земства Нижегородської губ[ернії] М. Г. Комісаров надає заяві міністра попросту історичне значіння, бачачи в нів «вислів не самих лиш особистих поглядів, але також поглядів і «предначертаний» самого царя». Тільки в Горбатовськім земстві тої самої Нижегородської губ[ернії] почулися більше скептичні голоси, які, одначе, швидко були приглушені ентузіастичною більшістю. Ось як описує сей інтересний момент «Нижегородский листок»*. Фабрикант Кондратов ставить внесок вислати міністрові привітну телеграму. На се встає відомий земець Обтяжнов і говорить:

— Раз ми вислали телеграму цареві, то не можна посилати другої телеграми міністрові внутр[ішніх] справ. Се не йде. Та при тім ми не маємо права ані одобряти, ані гудити правительство.

— Скільки разів висловлювано недовір'я до громадських інституцій,— реплікує на се внескодавець,— а тепер кличуть нас працювати разом із ними. Ми повинні відкликнутися.

— Ми не маємо права критикувати! — повторяє д. Обтяжнов.

— Але ж се не критика, се відповідь на поклик,— говорить гласний Савельєв.

— Який поклик? — кричить гласний Саламиков.— Хто й куди кликав нас? Програма міністра офіціально невідома нам.

— Прошу піддати мій внесок під голосування! — домагається внескодавець Кондратов, і внесок переходить усіми голосами проти одного. Зате в однім пов[ітовім] земстві в Грязовці аналогічний внесок гласного Виноградова ви-

слати привітну телеграму до міністра внутр[ішніх] справ був відкинений збором одноголосно. На жаль, кореспондент «Русс[ких] вед[омостей]», який доносить про сей факт (ч. 281), не подає нічого ближчого про дебату й аргументи, що склонили збір до такої незвичайної ухвали.

Багато ще можна би назбирати подібних не то забавних, не то трагічних інцидентів, та ми не будемо зупинятися на них, а закінчимо свій огляд коротким змістом того, що було говорено і ухвалено. Відразу треба тут сказати, що Чернігівське земство і сим разом оказалося гідним своєї традиції, яка ще від 1878 р. ставила його в чільнім ряді ліберальних та автономних змагань у Росії і була не раз окуплена тим земством тяжкими жертвами та шиканами з боку адміністрації. Воно підняло питання про потребу реформ смілс і поважно і поставило його найширше і найрозумніше; от тим-то, подаючи його промови й ухвали, ми подамс найвищу міру тої ліберальної думки, яку тепер висловленс в Росії і яку уряд позволяє виголошувати, публікувати та потрохи навіть дискутувати.

І так голова Чернігівського повітового земства Г. Н. Глібів отворив збори промовою, в якій поперед усього висловив радість із приводу скасування тілесної кари (царським маніфестом, виданим з нагоди народження наступника престолу). «Се скасування,— говорив він,— се сповнення одного з давніх бажань російської суспільності, в тім числі й Чернігівського земства, яке не раз висловлювало се бажання, незважаючи на ті трудності, з якими при пануючих донедавна течіях було зв'язане саме поставлення сього питання на земських зборах». Далі пригадав голова, що одним із ініціаторів домагання, висловленого Чернігівським земством щодо скасування тілесної кари, був «найстарший, найшановніший земський гласний В. М. Хижняков, якого поворот до земської діяльності в сьому році (з заслання) не може не викликати серед збору почуття задоволення».

Одна з перших точок нарад земського збору і тут була висилка гратуляційної адреси до міністра кн[язя] Святополка-Мирського. В адресі Чернігівське земство висловляє своє переконання, «що правильний хід культурного розвою Росії і уліпшення державних інституцій можливий лише при консеквентнім переведенні принципів, виголошених кн[язем] Святополком-Мирським». «Ми певні,— обертається земство до міністра,— що висловлені Вами провідні

погляди, приложені до земських інституцій, дадуть нашій діяльності конче потрібну самостійність і широкий розвій її компетенції для плодотворної служби різнородним потребам місцевої людності. Вважаємо щасливим обов'язком висловити Вам свій однодушний привіт і бажання, щоб Ваші погляди, що викликали такий дружній відгомін у всій інтелігентній Росії, здійснилися у всіх сферах управи на добро нашої вітчини».

В дебаті над текстом сеї адреси гласний д. Шраг сказав між іншим: «Слова нового міністра непривичні для нас, та цінні особливо тим, що були сказані в хвилі важкого недовір'я до земства, в хвилі, коли земству грозило повне занівечення. Сього веліли боятися, прим., такі факти, як розв'язання Тверського земства, адміністраційні кари на поодиноких гласних, ревізія Московського земства тайним радником Зінов'євим і т. і. Але тепер небезпека для будущини земства, здається, минула. За словами міністра внутр[ішніх] справ можна ждати замість обмеження — розширення прав земства. Коли ті слова війдуть у життя, то земство отримає неминуче потрібну для своєї діяльності самостійність. Слова міністра обіцюють розвіяти важку атмосферу недовір'я до земства і народу і тим викликають почуття глибокого морального задоволення, і висловити те почуття ми мусимо».

Як бачимо, радний д. Шраг обережно обминув справу довір'я, а взяв слова міністра як серйозну обіцянку дійсних реформ. В тім дусі й вибрана земством спеціальна комісія взялася до діла, щоб у відповіді на міністерську заяву уложити та подати земству до ухвали проект резолюції «про неминуче потрібні зміни в умовах земської діяльності». Резолюція, вироблена сею комісією і предложена земству, починає, як-то кажуть, із кінця і виявляє основні хиби теперішнього земського та взагалі державного устрою Росії.

«Класовий принцип, заведений «Положением» 1890 року (рік фатальної реформи земств), брак свобідної репрезентації сільської людності, повна незабезпеченість особистих прав земських репрезентантів, дискреційне право адміністрації не затверджувати осіб, вибраних земством на земські уряди, і накидати земським урядникам обмеження по власній уподобі, таке ж право адміністрації зупиняти виконання земських постанов, коли, на її думку, ті постанови не відповідають інтересам людності; усталення меж,

поза які не сміє йти земське оподаткування; відібрання з-під компетенції земства справи заосмотрення людності в поживу, і цілий ряд стіснень і обмежень земства в останніх часах — усі ті умови грунтовно підірвали самі основи місцевої самоуправи і нарушують первісну думку законодавця, який поклав на земство безпосередні старання за добро місцевої людності. Отсі умови повинні бути змінені і «Положение о земских учреждениях» повинно бути піддане грунтовній ревізії відповідно до чисельного і культурного зросту людності і до змінених за протяг 40 літ умов життя та суспільних відносин. Маючи підставу надіятися, що така ревізія законів про земські інституції буде доконана в недалекій будущині, комісія пропонує вислати прохання, аби при тій ревізії були узгляднені ось які обставини:

1. Треба дати право участі в земських виборах усім без різниці стану і національності. Сільську управу треба перемінити на «всесословну» (тобто таку, в якій засідали би виборні з усякого стану) і ввести її в систему земських інституцій.

2. З уваги на те, що від часу заведення земських інституцій багато великих маєтків розпарцельовано, а вартість землі зросла в кілька разів, треба значно понизити цензові норми для участі при виборах до земства.

3. Виявилася неминуча потреба побільшити число повітових гласних супроти норми з 1864 р. і відповідно також побільшити число губернських гласних від кожного повіту.

4. Щоб притягти до земської діяльності більше сил, треба неминуче надати право вибору жінкам, і то право активного і пасивного вибору.

5. Треба знести право адміністрації — не затверджувати вибираних на земські уряди і назначених земськими управами на земську службу, а також накладати на земських урядників адміністраційні кари. Щоб не допустити нарушення закону з боку земської діяльності, на се має адміністрація можність потягати нарушителів на судову дорогу.

6. Так само треба знести право адміністрації — спиняти виконання земських ухвал і мішатися в meritum[1] розпоряджень земських управ; адміністрації повинно ли-

---

[1] Тут: суть *(лат.)*.— *Ред.*

шитися лише право протесту проти таких ухвал, у яких містилось би нарушення обов'язкових законів.

7. Закон 1900 р. про обмеження земського оподаткування, виданий як провізорична постанова, до краю стісняє земські збори, які мусять не раз переступати покладені норми, коли того вимагають надзвичайні потреби людності. От тим-то треба усунути сей провізоричний закон із 1900 р., доки не буде виданий закон, опертий на вистудіюванні джерел».

Усі оті проекти, предложені комісією, були прийняті земством одноголосно і без ніякого протесту.

Може, не від речі буде тут пригадати при сій нагоді один із перших виступів Чернігівського земства, а власне його адрес із 1878 р., що був одною з перших свідомо конституційних маніфестацій у Росії, та, на жаль, у тодішніх бурливих часах прогомонів майже безслідно. Тоді, по цілім ряді варварських процесів проти «пропагандистів», зіпхнувши молодіж із стежки спокійної пропаганди на шлях терору і перелякавшися перших політичних убійств (замах на Трепова, оружна оборона одеських соціалістів, забійства Мезенцева, Гейкінга, Кропоткіна), російський чиновник так само як тепер звернувся до суспільності з покликом — допомогти йому «вирвати зло з коренем» і знівечити злочинну «анархістичну» пропаганду. Російська суспільність була тоді ще настільки не вироблена політично, що значне число міських рад та земств відгукнулося на той поклик, виявляючи своє обурення на молодіж, заохочуючи уряд до якнайостріших репресій і заявляючи свою готовність допомагати йому. Полтавське і Харківське земства додали несміло, що для такої шановної роботи у них по милості уряду короткі руки, і просили уряд, щоб «поділився своєю властю з суспільністю», а тоді певно швидко з революційної пропаганди в Росії не лишиться ані сліду. Тільки Чернігівське губ[ернське] земство знайшло в собі досить розуміння речі і досить відваги, щоб показати пальцем на властивий корінь зла і зажадати того, що справді могло б зарадити лиху.

Сказано в тім адресі[1]: «Щоб свідомо йти до своєї мети і щоб вияснити, що може зробити земство, себто сам русь-

[1] Ближайшие задачи земства с приложением адреса Черниговского земства, издание М. Кулика. Львов, 1879, Первая общинная типография под упр. А. Маньковского, 16 сторін. Екземпляри сеї брошури незвичайна рідкість, бо, ледве надрукована, вона була вся

кий народ, для вилічення небезпечної хороби, треба взятися до аналізи причин, які породили її. Таких головних причин, рядом із іншими менше важними, на думку земства, три:

1) організація середніх і вищих шкільних інституцій,

2) брак свободи слова і друку,

3) брак серед російської суспільності почуття легальності».

Виказуючи хиби російського шкільництва, адрес показує, як російська школа при 50 тисячах студентів викидає рік-річно на вулицю 6000 молодих людей, яких потреби лишаються незаспокоєними, людей, озлоблених проти суспільності і держави, яка загороджує їм дорогу до осягнення викоханих уже надій, загороджує їм дорогу до щастя. Які ідеї знайдуть місце в такім викиненім члені нашої суспільності? Все, що має метою руйнувати існуюче, все, що обіцює кращу будущину, хоч яке б було химеричне, все, що на око помагає до осягнення тої цілі, все те творить натуральну поживу такого ума. Юнакові, у якого розбито всі надії на працю, солідарну з суспільністю, лишається надія знайти щастя в боротьбі з тою суспільністю. Такий матеріал знаходить пропаганда анархістичних ідей, і ми з тим більшим жахом мусимо признати її успіх, що сей матеріал — наші власні діти і що ми не маємо сили зупинити їх на їх фатальній дорозі.

Боротьба з деструктивними ідеями була б можлива лише в такім разі, якби суспільство розпоряджало відповідними засобами. Ті засоби — слово, преса, свобода думки і свобідна наука. В ту пору, коли анархістичні ідеї ширяться і таємною пресою і усною пропагандою, суспільність позбавлена способів голосно висловлювати свої погляди. Прилюдної опінії нема, бо нема органу для її висловлення, нема преси, яка б, кермуючися не страхом перед адміністраційними карами, а маючи на оці інтереси суспільності, її спокійний розвій, її насущні потреби та можливі небезпеки, будила би почуття самодіяльності, почуття самооборони та піддержання основ, на яких спочиває устрій держави. Провінціальна Росія, себто весь

арештована разом із завідателем «Зв'язкової друкарні» пок[ійним] А. Маньковським, що був приплетений до краківського процесу польських соціалістів. Хоча по суті своїй зовсім легальна, отся брошура так і втонула в каламутних хвилях тодішнього загального переполоху.

російський народ, стоїть під безумовною забороною слова; його погляди виявляє лише урядова адміністрація. Само земство позбавлене можності мати не лише друкований орган свобідної виміни думок про свої найближчі потреби; воно навіть на своїх власних зборах позбавлене свободи висловляти свої погляди і разом із тим можності заявляти про свої потреби урядові, невважаючи на те що земство не може кермуватися іншими імпульсами, крім бажання розвою та зміцнення добробуту краю. Відси йде та глуха мовчанка громадських інституцій, що нівечить їх силу і значення, робить їх нездібними до життя та до ділання і тим самим нівечить у їх поодиноких членах почуття горожанських обов'язків. Там, де суспільність довгим історичним життям виробила в собі таке чуття, де шляхом боротьби дійшла до неминучості гарантій закону, однаково обов'язкового для всіх і у всіх сферах держави,— там свобода слова не має того важного значення, яке видається безумовно потрібним у нас[1]. Там до певної міри заміняє її (?), живе у всіх горожан почуття законності, що може ставити опір усьому, зверненому против закону. Та не в такім стані опинилася російська суспільність. Наша історія не могла виробити такого почуття. Зіпсування обичаїв, що явилося наслідком кріпосного права, неодвічальність і безконтрольність бюрократії, безсильність суду не дали розвиватися в давній суспільності повазі до закону. Хоча реформи теперішнього царювання — селянська, судова і земська — внесли в наше законодавство зовсім нові принципи, але в житті ті принципи зовсім не дійшли до відповідного розвою, ставши в простій суперечності з деякими основами старого устрою. І так селянська реформа, змінивши умови життя людності, з одного боку, мусить миритися з перестарілою податковою системою, а з другого боку — з підданням сільських функціонерів повній самоволі поліції.

Судова реформа не могла вітхнути суспільству ані поваги до закону, ані віри в тривкість самих його підвалин, бо 1) вона не усунула давнішого принципу накладання адміністраційних кар без суду, а 2) тому, що за короткий час її існування з нею нароблено многі глибокосягаючі зміни.

[1] Се один із тих дивних скоків російської логіки, над яких об'ясненням даремно ламати собі голову. Свобода слова і інші елементарні свободи (особи, зборів і т. і.) — се ж і є ті неминучі гарантії закону, без яких не дасться подумати державне життя в новочасній його формі. Всяке стіснення свободи слова, де б воно не було, се eo ipso нарушення законності і самої підвалини її.

Обертаючися далі до земської реформи, признаємо, що вона сильно причинилася до віддвигнення місцевого провінціального самопізнання і впливала дуже благотворно на виплекання у нас громадського почуття. Але й вона не могла в російській суспільності розвити почуття обов'язку і поваги до закону. Наше законне право подавання петицій перемінено майже на мертву букву, і таке поводження з нашими заявами привчило й нас поводитися байдужно з поважними земськими питаннями. Се тим гіркіше, що земство, позбавлене друкованого органу, не має й інших способів зносин та виміни ідей навіть у чисто господарських питаннях.

Ось який стан російської суспільності. Не маючи почуття, що велить підчинятися законові, не маючи громадської опінії, що приборкує всякі особисті змагання, незгідні з громадськими інтересами, позбавлена свободи критикування ідей, які виникають серед неї, російська суспільність являє з себе розрізнену інертну масу, здібну проглинути все, але нездібну до боротьби.

От тим-то земство Чернігівської губернії з невимовним огірченням констатує своє повне безсилля для яких-будь практичних заходів до боротьби з лихом і вважає своїм горожанським обов'язком довести се до відома уряду».

Як бачимо, заява кінчилася висловом повної безрадності, і в тім перша її основна різниця від теперішньої революції. Друга, дуже характеристична лежить у тім, що розмах критичних ідей сим разом звузився, зате жадання земства прийняли більше конкретні форми.

Найважніший факт теперішнього внутрішнього життя Росії — се дозвіл на устроєння з'їзду делегатів усіх земств, що мав відбутися 9 ст. ст. сього місяця. Се одинока, можна сказати, концесія уряду, одинокий конкретний зміст новоявленої «весни», коли не числити певної зглядної свободи, даної часописам. Вільно писати, мріяти та сподіватися,— ось і все поки що. А поза тим усе в Росії по-старому. «Політичних» арештують і гноять по тюрмах адміністраційним «порядком», заграничні газети намазують чорнилом, військо стріляє на резервістів та робітників і ні про які гарантії свободи особи, думки, слова та коаліцій нічого не чувати. Побачимо, що принесе з'їзд репрезентантів земств, коли взагалі ся екстраординарна весна простоїть іще до того часу і не переміниться в правдиву, нічим не замасковану сніговійницю.

СОЦІАЛЬНА АКЦІЯ, СОЦІАЛЬНЕ ПИТАННЯ І СОЦІАЛІЗМ

УВАГИ НАД ПАСТИРСЬКИМ ПОСЛАНІЄМ МИТРОП[ОЛИТА] А. ШЕПТИЦЬКОГО * «О КВЕСТІІ СОЦІАЛЬНІЙ»

I

Отсими рядками я бажав би звернути увагу ширшого загалу на інтересну брошуру «Посланіє пастирське Андрея Шептицького митрополита... до всечестного духовенства епархий о квестіи соціальній». Чиню се, очевидно, не для реклами — праця, видана з офіціальним характером пастирського посланія, не потребує журналістичної реклами. Мені хотілось би допомогти читачам серйозно вдуматися в погляди і практичні поради, подані архіпастирем нашої церкви в першім ряді духовенству, але в дальшім ряді й усій суспільності, оцінити їх по справедливості і тим самим причинитися до вироблення того духу єдності і солідарності, якого так бажає автор посланія, ставлячи його «найвищим щастям, найвищим ідеалом» (стор. 54).

Та поперед усього кілька слів... як би то сказати?.. оправдання, вияснення. Дотеперішні наші «князі церкви» не призвичаїли нас до того, щоб їх прилюдні маніфести, їх пастирські посланія будили якийсь відгомін у пресі, були піддавані прилюдній, серйозній дискусії. По найбільшій часті їх уважано цілком інтерними, внутрішніми актами церковної адміністрації, в яких обговорювання, а тим більше критику пресі було незручно входити. Пригадаю характерний факт, що навіть у «Галицько-руській бібліографії» Ів. Левицького* широка галузь друків — церковні куренди та пастирські листи — майже зовсім поминені. Ся мовчанка світської преси про такі многоважні прояви церковного життя, як пастирські й архіпастирські листи, мала свою причину, як ті листи з малими виїмками не визначалися блиском інтелігенції, ані розумінням на-

родного життя, ані актуальністю порушених справ. З виїмком хіба звісного листа Литвиновича* про народний язик із р. 1858, листа, що зрештою дуже слабо в'язався з церковними справами і був у значній мірі випливом політики, і то навіть не політики самого Литвиновича, а урядових сфер, та з виїмком тих листів та куренд, що будили радше соблазн, ніж серйозну думку, як численні листи обох Сембратовичів* у справі біжучої преси, читалень і т. і., всі інші прояви сеї нашої церковної літератури не будили ширшого інтересу не то серед світської публіки, але навіть серед самого духовенства. Наші давніші пастирі призвичаїли нас до такого лінивства думки, до такої шаблонової аргументації та заплісніпої мови, що треба незвичайного панування над собою, формальної саможертви, щоб читати їх. Навіть найвизначніша праця на тім полі, посланіе Йосифа Сембратовича «Про високу гідність людську», при всій похвальності її тенденції настільки шаблонова, книжкова, абстракційна, свідчить про таке мале знання нашого народу і його життєвих обставин у автора, що, читаючи її, ані разу не чуєш того теплого подиху любові та енергії, що виявляє за словами живу людину.

Єпископ, тепер митрополит Андрій Шептицький від самого свого вступлення на єпископство почав призвичаювати нас до іншого тону, інших форм, іншого характеру, який панує в його посланіях. Почати з того, що замість заплісніпої псевдоцерковщини, якою промовляли його попередники, тобто дивоглядної мішанини церковнослов'янської лексики з новочасною морфологією, він пише свої листи чистою галицько-руською народною мовою, а декуди, прим., у голоснім посланні до гуцулів, не цурається промовляти навіть діалектом — річ, досі нечувана у наших церковних достойників, які в своїм обмеженні вважали себе, мабуть, не лише владиками душ, але також владиками мови, яку вважали дозволеним калічити та перекручувати по своїй уподобі. Митроп[олит] Андрій іще в однім пункті явився новатором. Він не промовляє так, як його попередники, звисока, авторитетно, напушеним і ніби маєстатичним тоном, не ходить на ходільницях і не «возвіщає», а говорить попросту, як рівний до рівних, як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді й полає, не лякаючись ужити енергічного слова, де річ того вимагає. Він любить ілюструвати свою промову прикладами з життя, фактами з власної обсервації, і се все дає його посланням те «живе

дихання», без якого всяка моралізація завсігди лишається мертвою. І нарешті, що найважніше, митроп[олит] Андрій без порівняння більше знає життя, його дійсних інтересів і конфліктів, ніж його попередники, фахові теологи та «римські доктори». При тім він далеко ширше познайомлений і з сучасною наукою і не береться до обговорювання складних життєвих питань із тою дитинячою невинністю або тим засобом не стільки здорового, скільки «простого хлопського», тобто зовсім некультурного і неотесаного розуму, який так немило вдаряв у ніс кожного хоч трохи до науки причасного чоловіка в давнішій нашій пастораль-ній літературі. Митроп[олит] Андрій говорить про ті речі як європеєць, він сам думає і силує думати кожного, хто хоче розмовляти з ним. Він старається — перший признак справді мислячого чоловіка — класти дистинкції, розрізнення між речами та поняттями, не мішати різнородного, не робити заключень із потоптанням основних правил логіки, не заслонювати браку власних думок і власних понять цитатами з письма святого — або з «отців церкви». І коли вже згадано про цитати, то ще одне порівняння: коли в давніших курендах ті цитати бували звичайно головним їх змістом, а вислови самих архіпастирів були немов водиця, в якій плавали ті цитати, то у митроп[олита] Андрія цитатів не багато і вони являються звичайно завершенням, логічним загостренням його думки, значить, органічно зв'язані з нею. Де сього не можна осягнути, там автор волить обходитися без цитат, не боячися, що його писання задля того видасться менше поважним та менше церковним.

Все те, як бачимо, добрі л і т е р а т у р н і прикмети писань митроп[олита] Шептицького. Їм відповідають також не малі р е ч о в і прикмети: трафність життєвих спостережень і трафність оцінки життєвих фактів, гаряча прихильність до людей взагалі і особливо до простого люду та дбання про його піднесення і сміліть, із якою він підвладному собі духовенству при всій своїй прихильності витикає його хиби. Приклади тих добрих прикмет побачимо далі, а тепер обернемося до останнього його послання, мабуть, найважнішого з усіх виданих досі, такого, що порушує безмірно широке і скомпліковане т[ак] зв[ане] соціальне питання і в популярній формі, в тіснім об'ємі пробує подати і його теоретичне освітлення, і критику різних проб його розв'язання, і практичну програму, продик-

товану певним різко означеним світоглядом, який сам автор називає «клерикалізмом» (стор. 56). З оглядів чисто методичних, ідучи від простішого до більше зложеного і від конкретного до абстрактного, я роздивлятиму зміст послання, починаючи з кінця і йдучи до початку, отже, почну від тої практичної політики, від тої соціальної акції, яку послання рекомендує нашому духовенству, а в дальшій лінії й усім інтелігентам, що бажають працювати серед народу і для піддвигнення народу. Отже, тут попереду усього важне те, як митроп[олит] розрізнює у священика його душпастирський уряд від його приватного і горожанського життя і з яким натиском підносить, що священикові поза обсягом церкви і душпастирства вільно, а навіть треба займатися політикою. «В посланні, виданім тому два роки, «О місіях і духовних вправах» я написав, що священик лише в приватному житті може бути політиком, але не сміє ним бути ані в церкві, ані в сповідальниці, ані в жоднім відношенні пароха до вірних. Декотрі з преп[одобних] отців мене тоді не зрозуміли. Думали, що взагалі уважаю всяку політику за негідну зі станом священика. Так не єсть. Я протиставив священика в його приватнім житті не його життю публічному, горожанському, але його життю священичому. Священик не може бути політиком в церкві, не сміє політики мішати до проповіді ані до жадних відносин його яко душпастиря з вірними. Може, часом впрост повинен брати уділ в житті горожанськім, але не сміє надуживати проповідальниці ані сповідальниці до цілі політичної. Таке надужиття єсть злочином, спрофануванням речей святих. А до того крайнім нетактом, знаком певного браку священичого духу, пастирського благорозуміння, єсть знаком крайньої глупоти, незорієнтування в положенні, незнання своїх обов'язків. Зглядом вірних се те саме, як сторонничість у суді в його урядуванні, що несправедливість, котрої допустився б професор, даючи, пр[им.], злу класу русинові для того, бо він русин» (стор. 62—63).

Дуже добре робить митроп[олит] Андрій, остерігаючи руське духовенство перед надуживанням релігії та душпастирських функцій до світських, політичних чи загалом партійних цілей. Хоча взагалі можна сказати, що ся органічна хороба новочасного клерикалізму, що, прим., у Західній Галичині вже ціле десятиліття затруює відносини між лат[инським] духовенством і мазурським людом, не

знайшла ще доступу до ширших кругів нашого духовенства, то все-таки спорадично вона проривається й у нас. Особливо реформовані єзуїтами василіани, у яких оте мішання релігії з політикою доходило деколи аж до конфліктів із обов'язковими законами, повинні взяти собі до серця ті розумні слова архіпастиря і твердіше як досі держатися золотого правила: Ne misceantur sacra prophanis.[1]

Зазначивши отак рішуче своє високе і чисте розуміння душпастирського обов'язку священика, митроп[олит] говорить докладніше про ту роль, яку може, а іноді й повинен грати священик у суспільно-політичному житті свого народу. «Поза церквою вільно священикові брати уділ у горожанськім житті, вільно йому бути яких хоче пересвідчень політичних під двома умовами: 1) що ті пересвідчення його горожанського життя ні в чім не будуть в суперечності з наукою Христа, котру в церкві голосить і о котрій зложив торжественну присягу, що так вірить і так визнає; 2) що не буде занедбувати своїх церковних обов'язків, котрі в першім ряді мусить сповнити, як не хоче бути дармоїдом і галапасом. Священик, котрий би більше займався політикою, хотя й би доброю, чим катехізуванням дітей у школі, був би злим священиком і народові не приносив би хісна, а шкоду. Те саме відноситься до праці економічної, котра есть средством до спасіння душ, помагає до душпастирської праці, але її не заступить» (стор. 63, 64). Певна річ, et haec facienda, et illa non ommittenda[2], а головна річ, щоб священик справді був діяльним, продуктивним (і в економічнім, і в духовнім огляді) членом суспільності, а «не дармоїдом і не галапасом». Що ж до горожанської, поза душпастирської діяльності, то митроп[олит] Андрій, як бачимо, кладе дуже широкі межі, допускає різні напрями і не вдається ні в яку партійність та не вважає відповідним наказувати її духовенству. І се мусимо також піднести як річ дуже розумну і людяну, в противенстві до деяких латинських, спеціально польських архіпастирів, що ведуть самі і підвладне собі духовенство змушують вести завзяту війну, прим., проти польського stronnictwa ludowego[3], хоча ся партія ніколи не виступала проти церкви, не заявляла себе занадто ліберальною ані навіть занадто антишляхетською. Хто знає, скільки сорому і ком-

[1] Не змішувати святе з нечестивим *(лат.)*.— *Ред.*
[2] І це зроблено, і те не обійдено мовчанкою *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Народної партії політичної *(польськ.)*.— *Ред.*

промітацій причинила ся політична боротьба латинському духовенству, яку глибоку прірву поклала вона між більшістю латинського духовенства і найосвіченішим, передовим польським селянством, той з правдивим задоволенням прочитає вищецитовані слова митроп[олита] Андрія і признає йому повну рацію.

Всяка політика, а тим більше соціальна, вимагає обережності, от тим-то й митроп[олит] у дальшім тязі своїх виводів закликав наше духовенство до обережності і вживав для сього дуже характерних аргументів. «Хто для з'єднання собі людей підхлібляв би їх пристрастям, хто говорив би їм лишень про їх права, а замовчав би їх обов'язки; хто пускав би узду людським пристрастям; хто під позором розбудження духу утримував би в народі вічний фермент незадоволення і хоть несвідомо провадив людей до зазд-рості, гордості, ненависті; хто толерував би зло, щоби лиш не наразитися; хто на своїй повазі опирався б, а не на доктринальній повазі церкви; хто агітував би з якимсь невідповідним повазі священства фервором і в справах суспільних мав ревність, котрої би не мав в катехізуванні дітей і справуванні тайн, тому, певно, треба би повторити слова ап[остола] Якова: «Як між вами есть терика зависть і сварні партійні, не хваліться і не беріть ложно такої ревності за ревність божу, бо не такою есть мудрість з неба. Така мудрість, то мудрість земська, пристрасна, диявольська, бо де зависть і сварня, там непорядок і всяке зле діло». Нагоду до такого неблагорозумного поступування могла би нам передовсім дати різниця пересвідчень політичних чи народних, котрі, на жаль, між ними находяться. Міг би хтось уважати собі, прим., за заслугу мішатися до справ сусіда і під позором доброго діла, якоїсь, пр[им.], акції суспільної, заложення читальні або подібної установи підкопувати у вірних повагу пароха, аби себе тим способом вивищити або навіть свої засади пропагувати» (стор. 64—65).

І тут, розуміється, у всьому сущому мусимо і зі становища світського признати рацію митрополитові, особливо там, де він виступає проти «невідповідного фервору в агітуванні» — знов-таки поява, чужа широкому загалові нашого духовенства, але новішими часами імпортована надто меткими учениками Заходу. Правда, дещо в тих упімненнях митроп[олита] Андрія немов не договорене або не додумане до кінця. Певна річ, священик, який говорив би народові

тільки про його права, а не говорив би нічого про обов'язки, ухибляв би проти справедливості, але чому ж митроп[олит] Андрій не згадає й про противне ухиблення? Адже у нас про обов'язки народу говорено від віків і говориться й досі на тисячні лади, а про права почалося говорити дуже недавно і дуже скромно. То як думає митроп[олит] Андрій: чи ті пастирі, що товкли народові тільки про його обов'язки, а про права зовсім мовчали, сповняли як слід свій пастирський і горожанський обов'язок? Дуже гарно і досадно докоряє митроп[олит] Андрій тим, «хто для з'єднання собі людей підхлібляв би їх пристрастям», «хто толерував би зло, аби лиш не наразитися», але як же погодити се з обов'язком «благорозумія», який велить священикові толерувати, прим., надужиття свого сусіда, не мішатися в його діла, аби не підкопувати у вірних його поваги? Тяжко зрозуміти натомість вину того священика, який «хоть несвідомо провадив би до заздрості, гордості, ненависті». Яка то етика карає несвідомі вчинки? І чи чоловік взагалі може бути свідомий усіх наслідків, які може потягнути за собою кожний його вчинок, кождий крок? Та тут ми вже входимо в філософічні основи міркувань митроп[олита] Андрія; лишаючи собі їх обговорення на потому, ми вернемо до дальших його практичних рад і осторог.

«Рішуче фальшивим і шкідливим есть напрям занедбування сторони суспільно-економічної. Церков тих речей дочасних і матеріальних не занедбує, бо через них веде до віри і моральності. Священик, що навіть на жадання парафіян не хоче утворити читальні, склепику, шпихліра громадського і т. і. і всім подібним установам есть противний, не відповідає своєму становищу. Се майже річ неможлива, щоб мав у селі правдивий вплив і щоб не мав противниками найліпших з-поміж своїх парафіян; бо люди по селах, що упоминаються о того роду загально хосенні установи, се звичайно найліпші елементи в селі» (стор. 66—67).

«Так як скрайністю і пересадою есть схліблювання багатшим і тримання панської клямки, а не допускання селянина поза поріг кухні, так само пересадою того самого типу хоч впрост противною — цілуватися на оба лиця з кожним селянином, а показувати погорду кожному, хто лиш має трохи маєтку. Перша пересада зіпсує цілу працю душпастирську, бо як же ж мають люди мати на отця і душпастиря чоловіка, що ними гордить, показує їм легковаження, а ніколи ані крихітки зичливості і любові? Друга

пересада відбере священикові всяку повагу і можність перестереження людей перед злом і можність зроблення якимсь авторитетом хоть би малої уваги. Зайва фамільярність не підносить вірних до священика, але його знижає до цих. Погорда, оказана убожчому,— знак дурної гордості; погорда, показана багатшому,— знак заздрості і пустої амбіції. Обі скрайності — знаки браку любові ближнього, обі несправедливі. Одна повна згляду людського, друга веде до соціальної ненависті» (стор. 67—68).

Уваги наскрізь вірні, і хоч трохи пахнуть старим Книге*, то все-таки в устах митрополита вони набирають особливої ваги. Особливо в устах митрополита, що родився в графському дворі і, певно, мав не раз нагоду бачити душпастирів першої категорії, тих масненьких та покірненьких перед паном колятором, тих, що то аби не наразитися дворові, толерували в селі дворацьку деморалізацію і систематичне ширення п'янства як головного джерела панського доходу. Такі слова з уст такого архіпастиря повинні мати подвійне значення. Правда, священиків другої схарактеризованої митроп[олитом] Андрієм категорії, тих занадто фамільярних із селянами мені якось не доводилося бачити; може, вони де й є, але, мабуть, дуже рідко посіяні по краю. Натомість тих із першої категорії, тих «porządnych»[1] маємо спору пачку і можемо тільки бажати, щоб золоті, хоч і дещо приперчені слова митроп[олита] Андрія трафили їм до серця. Кого засвербить, нехай чухається.

Дуже інтересне і дуже «благорозумно» обережне те, що говорить митроп[олит] Андрій про відносини руського духовенства до правительства і його органів. «Очевидно, треба нам і себе і народ боронити перед можливими надужиттями, мусимо о свої права упоминатися, бо vigilantibus jura[2], але з многих зглядів не можемо зачинати борби з властю. Не позволяє нам на те принцип віри, бо «нѣсть власті, аще не от бога» (ст. 68). Правда, супроти сього «принципу віри», який для самої церкви ніколи не був ніяким принципом, бо вона все і всюди вміла протестувати і боротися проти нелюбих їй властей, митроп[олит] Шептицький зараз спішить дати дуже важну оговорку: «Послух для с п р а в е д л и в и х розказів власті, се так сущний закон божий, що в жоден спосіб не можемо його не повто-

---

[1] Порядних *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Права для тих, хто піклується *(лат.)*.— *Ред.*

ряти» (ст. 68). Сказавши по правді, не потрібно аж власті, щоб змусити християнина слухати с п р а в е д л и в о г о розказу; він же зобов'язаний слухати такого розказу без огляду на те, відки б він походив, сповняти справедливість і без розказу. А ось у тім питання: хто має осудити, чи якийсь розказ справедливий? Адже звісно, що в людських речах трафляються такі випадки, і сам митроп[олит] Андрій на іншім місці живо ілюструє їх, коли «не раз і направду людська справедливість може бути несправедливістю, кривдою» (стор. 42). А друге питання: що ж робити священикові, коли якийсь розказ власті, якийсь закон він признає несправедливим, незгідним зі своїм сумлінням? Говоримо виразно про розказ власті або закон, а не про надужиття якогось поодинокого органу власті, проти якого посланіє дозволяє священикові боронити себе й народ. Візьмімо, прим., закон про репрезентацію, що так і б'є в очі всякому почуттю справедливості. Або тисячу інших законів чисто світського змісту. Митроп[олит] Андрій благорозумно промовчує про сей випадок, а властиво говорить на здогад сього щось таке не зовсім зрозуміле і не зовсім передумане. «Дух непослуху для власті, котрий в наших часах загально в Європі розширяється і росте через розширення теорії пересадної свободи і абсолютної рівності, а для котрого кожне надужиття власті через її органи і кожна нелегальність і несправедливість єсть оливою, доливаною до огня, єсть одною зі сторін революційного духу, котрий і у нас має своїх приклонників, а котрий евентуально міг би пхнути наш народ в безодню нещастя» (стор. 69). Митроп[олит] Шептицький, очевидно, кепський історик і повторяє чужі фрази про надмірне розширення в сучасній Європі «духу непослуху для власті», хоча кожний історик міг би сказати йому, що ніколи в історії людськості ще не було часу, коли б зарядження властей виконувалися такими великими масами людності так добровільно, з меншим примусом, коли б пануючі чули себе серед підвладних так безпечними, коли б почуття л е г а л ь н о с т і було так широко розвинене, як у остатнім столітті. Забурення, революції, напади на пануючих були в сьому столітті викликувані майже без виїмки ініціативою самих властей, державними замахами, систематичними надужиттями та довголітнім гнобленням сущних інтересів і справедливих почувань людності. Сей «дух непослуху» кормиться, як зовсім вірно зазначує сам митроп[олит]

Андрій, «нелегальностями та несправедливостями» тих, що повинні стояти на сторожі легальності і справедливості. Його джерелом є не «розширення теорії пересадної свободи і абсолютної рівності» (про ті теорії поговоримо ще далі), а власне зріст у широких масах почуття справедливості, почуття тої «загальної етики, незалежної від волі людей, опертої на природі і на праві бога», яку сам митроп[олит] на іншім місці (ст. 44) з таким апломбом протиставить сухій, формальній легальності. І коли митрополит остерігає руське духовенство перед тим «революційним духом», що кормиться нелегальностями, несправедливостями та надужиттями властей, то тут раптом із «сідла злата» високої етики пересідає в «сідло кощієво» опортунізму: сей дух, ся боротьба в ім'я справедливості і легальності могла би «пхнути наш народ в безодню нещастя». Та тут, звісно, можна би задати нашому архіпастиреві декілька нескромних питань: чи гнутися під нелегальностями і надужиттями є щастям, чи нещастям? Чи здавлювати в собі почуття справедливості і легальності є щастям, чи нещастям? Чи таке здавлювання в собі того почуття не деправує душі, не провадить при довшій практиці до занику того почуття, особливо коли ми здавлюємо його задля причин зовсім матеріальної натури? І чи таке ведення народного життя посуває нас наперед до того «божого й людського ідеалу», який має перед очима митроп[олит] Андрій, чи, може, віддалює нас від нього? А з другого боку, до якої то такої безодні нещастя вело би наш народ плекання того духу безоглядної (хоч, розуміється, не безумної і не безтямної) боротьби проти усякої несправедливості та нелегальності? Адже коли грозиться такою безоднею і радиться задля неї здавлювати в собі найкраще і найсвятіше добро душі, то слід би заглянути хоч одним оком у ту безодню і сказати нам, які ж то такі страшні дракони грозять на її дні?

Взагалі відносини нашого духовенства до властей в архіпастирськім посланні визначені якось неясно. Митрополит хитається між правом божим і правом людським — і навіть не правом, а простим опортунізмом, хитається до тої міри, що волить «благорозумно» промовчати деякі дуже дразливі речі, щоб не дати в них духовенству такої директиви, яка б могла занадто ярко перечити тим його високим ідеям про гідність і задачу душпастирства, що були висловлені вище. Він тут стоїть на становищі, аналогіч-

нім до євангельського «віддайте цареві, що царське», хоча відомо, що ся приказка зовсім не вичерпує відносин чоловіка до держави. І наш митрополит із особливим натиском підносить один бік справи: «не зачинати духовенству у боротьби з правительством» і «поступати благорозумно з органами правительственими». Признаємо вповні рацію обом сим порученням, але все ж таки кажемо, що вони справи не вичерпують і навіть оминають найдразливіші речі. Митрополит пише: «При наших маєвих уставах, котрими признана правительству власть, противна праву божому, мішалася у всі обставини церковного життя, відносини могли би статися невиносимими і могло би прийти до правдивого переслідування церкви. Правительству, пр[им.], признане право протестування проти інституції пароха, право замкнення належної конгруї і т. п. Тому з конечності нашого положення не можемо борби зачинати і мусимо конечно затримувати якийсь modus vivendi[1], бо інакше могли б ми своєю непрозорливістю наразити на школу церков і народ» (стор. 69). Признаюся, для мене сі уваги зовсім неясні. Або маєві закони противні божим законам, а в такім разі з тими, хто їх виконує, не може бути у прихильників божого закону ніякого modus vivendi; або треба би докладно вияснити, коли, в якім випадку божі закони уступають перед людськими, і очистити сумління тих, що хотіли би справді серйозно держатися принципу, що божі закони йдуть перед людськими. І чи ж боротьба проти несправедливих законів, противних божому законові, мусить зараз бути «непрозорливістю», «сцисією»? Чи митроп[олит] Андрій не чував ніколи про легальну боротьбу, про можність змінювати несправедливі закони легальною дорогою без найменшої сцисії з виконавчою властю? Правда, зацитовані митроп[олитом] Андрієм маєві закони, хоч іздавна є сіллю в оці західним клерикалам, по нашій думці, не зовсім щасливо дібрані. В наших часах парох є не лише душпастирем, але й урядником державним, якого урядування в'яжеться тісно з дуже важними актами горожанського і цивільноправного життя, і тому держава має повне право мішатися в урядування пароха власне там, де воно не виключно церковне, а горожанське, має право контролювати і евенту-

[1] Тимчасова угода, буквально: спосіб життя (*лат.*).—*Ред.*

ально й карати його. І для того інгеренція держави до інституції пароха та до виплати йому конгруї, по нашій думці і по думці широкого загалу суспільності, вповні оправдана і не противиться ніякому законові божому, бо в Євангелії ані про парохів і парохії, ані про ведення метрик, ані про конгруу та ерекцію не говориться нічогісінько. А ось цікаво, чому се митроп[олит] Андрій, говорячи про інституції, противні праву божому, ані словечком не заїкнувся про п р а в о п р е з е н т и, сей останок найобскурнішого феодалізму, про інституцію, що в дуже багатьох випадках веде за собою тайну, а то навіть майже явну с и м о н і ю* (диви найсвіжіший факт із примарем крайового шпиталю др. Чижевичем!), а ще частіше ставить священика в примусове положення гнутися перед людьми, для яких не чує ні прихильності, ні пошани? Мені здається, що при темі «соціальна політика руського духовенства» тема «право презенти» повинна би стояти на самім чолі, бо се ж перша основа для того, щоб здобути нашому духовенству поважання в його власних очах, без чого ніяка інша горожанська діяльність неможлива. І знов кажемо: боротьба проти того соромного і перестарілого права не мусить бути ані нерозважна, ані непрозорлива, ані взагалі небезпечна для церкви; в тій боротьбі весь народ, уся суспільність стане по стороні духовенства; в ній воно знайде по своїм боці широкі симпатії й поза межами нашої нації, коли, навпаки, не знайде їх у фантастичній боротьбі проти маєвих законів, що були першою пробою виемансипування Австрії з-під клерикального верховодства, ще більше противного «божим і людським правам», ніж самі ті закони.

II

Суспільна акція духовенства, якої головні нариси ми за митроп[олитом] Андрієм начеркнули вище, має бути відповіддю на велику болячку нашого часу — на соціальну квестію. Що таке соціальна квестія?

«Много обставин склалося на витворення того замотаного питання»,— відповідає нам митроп[олит] Андрій. «Наглий, неприготований переворот у способі продукцій. машини парові, котрі змінили значення і вартість ручної праці і надали капіталові іншу вартість, средства комунікацій, що, розвиваючися ненормально, скоро отворили двері всесвітовій конкуренції. Те все при загальнім від-

ступленні людей від бога і віри, при зникненні поняття справедливості і затраченні почуття любові ближнього і при капіталістичній теорії ліберальній з її уставодавством, все те разом витворило устрій суспільний, запевняючий капіталові таку перевагу над працею, що всі здаємо собі днесь справу з несправедливості того стану. Се річ певна, що в нашім теперішнім устрою легко може убогим діятися кривда та що кривда не раз справді й діється. А світові капітали, скуплені в руках немногих потентатів світу фінансового, ростуть так, що зачинають неможливим способом тиранізувати людськість. В їх руки переходять поволі всі міжнародні навіть відносини, від них зачинає залежати супокій або війна, від них існування або упадок держав або правительств. Пожираючи всі менші капітали, доходять до такої сили, що ніщо перед ними не може остоятися, тим більше, що взаємна борба кипить між усіми меншими капіталами, а їх всіх знов з працею. З того іде взаємна ненависть верств суспільних, свідома і несвідома несправедливість з одного, оправдана і неоправдана заздрість з другого боку» (стор. 6—7).

Ось якими словами митроп[олит] Андрій характеризує причини й основу сучасної соціальної квестії. Властиво характеризує її економічний підклад, а про саме соціальне питання, що виростає на тім підкладі, не каже нічого. А шкода, бо, беручися гоїти соціальні болячки, все-таки треба би дати про них якесь елементарне поняття, про їх вигляд, розмір, причини, зріст і його темпо. Ба ж не в тім суть сучасного соціального питання, що продукція і комунікація дізнали перевороту, що витворилися великі капітали, що загострила всесвітня конкуренція, а в тім, що наслідком тих і многих інших економічних фактів перемінився давній устрій суспільності, починаючи від сім'ї, а кінчаючи державою, повстали всенародні армії, мільйони свобідного пролетаріату, наділеного горожанськими правами, могучі коаліції, що силкуються впливати на хід продукції і конкуренції і т. п. Митроп[олит] Андрій не бачить сього всього, не уявляє собі докладно, в чім лежить суть сучасної соціальної квестії, і для того й подає на її болячки ліки, в значній часті наївні та анахроністичні, такі, які можна було рекомендувати давній, передкапіталістичній, феодально-панщизняній суспільності, але які тепер не знаходять властивого адресата. Митрополит, прим., багато говорить про власність, про право приватної влас-

ності і то спеціально на землю і представляє те право, як щось незмінне, оперте на самій природі людській (стор.20). Тим часом він забуває, що, прим., цілі середні віки не знали приватної власності землі, що вся земля в краю вважалася власністю корони, зглядно пануючого, який, одначе, не смів користуватися нею сам, для приватного вжитку, а мусив для забезпечення послуг державних віддавати її в володіння васалам. Власне одна з найважніших революцій, які спричинили перехід від середніх віків до нових, се була побіда римського права над середньовіковим і заведення приватної власності землі. Се й був властивий початок капіталізму. І що ж показалося? Власне сей новий порядок відразу, можна сказати, загострив соціальні антагонізми, а властиво породив такі їх форми, яких не знали середні віки (пролетаріат). Та він відразу приніс із собою на світ і черв'яка, що підточує його власне існування: раз земля зробилася товаром, вона й почала підлягати всім тим флюктуаціям спекуляції та конкуренції, що й інші товари, і чимраз більше з приватної власності почала знов робитися с у с п і л ь н о ю — вже не державною, а властиво і державною остільки, оскільки держава також виступає як соціальна сила. І що ж бачимо сьогодні? Бачимо таке — розуміється, ті, що вміють і хочуть бачити — що п р и в а т н а в л а с н і с т ь з е м л і є т і л ь к и ю р и д и ч н о ю ф і к ц і є ю, а дійсним власником землі є зовсім не той, хто записаний у грунтових книгах. Поперед усього дійсним власником є держава, яка тягне з тої землі грунтовий податок; високість того податку в кождім поодинокім краю означає рівночасно міру, до якої дійсна власність землі належить державі. Далі власником є місцевий капітал у формі довгів, гіпотечного та векселевого обтяження землі, а нарешті, щоб номінальному власникові не лишити вигляду й на будуще, приходить інтернаціональний капітал, який у формі державного довгу поклав руку на приватній власності грядучих поколінь. Хто нині говорить про природне право чоловіка до приватної земельної власності і бачить у ньому якийсь лік на соціальні болячки нашого часу, а не знає і не бере на увагу отих елементарних фактів, той не знає азбуки соціальної квестії і добре зробить, коли не пожалує праці познайомитися з нею ближче.

Друга підвалина, в якій митроп[олит] Андрій бачить лік на соціальні болячки нашого часу,— це сім'я. «Сус-

пільність родини — се найпервісніший і найприродніший елемент, з котрого складається вся суспільність людська. Се суспільність природніша, первісніша від усякої держави» (стор. 26). Та говорячи далі про природні права і обов'язки родини, автор послання, мабуть, і не підозріває, що поняття «родини», «сім'я» в різних часах і у різних народів містило в собі зовсім неоднакові форми співжиття людей, іншими словами, що той «найпервісніший і найприродніший елемент» протягом віків відбував і досі відбуває ненастанну еволюцію, що сім'я римська, основана на patria potestas[1], зовсім не те, що сім'я грецька, семітська або що сім'я первісних народів, основана на родовім принципі, і не те, що сучасна європейська сім'я, основана на праці або капіталі. Правда, церков від часів римського цісарства й досі не перестає говорити про сім'ю таку, яку бачили перед собою Климент Александрійський* та Августин*, про сім'ю моногамічну та патріархальну, не вважаючи на те, що та сім'я давно сталася пережитою історичною формою і коли існує досі де-будь у чистій формі, то хіба в якихось глухих закутках, не зачеплених іще новочасною культурою — і в законодавстві як юридична фікція, так само фікційна, як юридична приватна власність землі. Капіталізм, основуючи весь суспільний лад на продукції і продукційності людської праці, тим самим підкопав у самій основі поняття римської patria potestas, давши можність кожному членові сім'ї своєю працею здобути собі незалежне життя. Він підкопав римське поняття підчиненості жінки і породив великий емансипаційний рух жіноцтва. Заводячи публічні обов'язкові школи, він обмежив до minimum[2] батьківську опіку над дітьми (західноєвропейський клерикалізм давно відчув се і виступав дуже завзято проти того загального обов'язкового обучення, бачачи в ньому також ein Stück moderner Tyrannie[3]!). Патріархальна сім'я, основана на перевазі мужчини і поневоленні женщини, сплодила проституцію, яка й тягнеться протягом усіх віків червоною ниткою як нерозлучний корелят моногамічної сім'ї. Капіталізм, розбивши монополь мужчини і давши женщині можність рівноправності з мужчиною на основі рівнозначності її в суспільній продукції, розширив проституцію, викидаючи мільйони женщин на-

[1] Батьківській владі *(лат.).— Ред.*
[2] Найменшого *(лат.).— Ред.*
[3] Частку сучасної тиранії *(нім.).—Ред.*

рівні з мужчинами в ряди пролетаріату і роблячи проституцію явним та легальним або лише по-фарисейськи толерованим промислом, способом заробкування. Витворюючи конкуренцію між мужчиною і женщиною на робітницькому ринку, капіталізм виплодив такі соціальні появи, як пролетарську сім'ю, де жінка являється головним продуцентом і заробляє на удержання, а батько займається домашньою послугою, або де мужчина живе на удержанні жінки і т. п. Говорити сьогодні про «родину» як про паладіум соціального порядку, а не знати або не згадати про всі ті новочасні появи — не одиничні, а загальні, се значить повторяти оклепані фрази, а не дати жодної реальної вказівки про те, що окружає нас і з чим священик, навіть у нас у Галичині і навіть у селах, особливо поблизу промислових центрів і більших міст, мусить стрічатися чимраз частіше й частіше. А таке відчуження церковних поучень від дійсних життєвих обставин родить у чимраз більших мас народу чимраз більшу байдужість до оголошеного в церкві й поза церквою слова, бо воно далеке від життя, абстрактне і звичайно на практиці несповниме.

Але митроп[олит] Андрій не обмежується на сих двох підвалинах і кладе ще третю, головну, загальну, а нею має бути с п р а в е д л и в і с т ь. На його думку, «поняття якоїсь стислої справедливості поза гробом, якогось суду, якоїсь нагороди або кари мусить бути підставою кожної етики. Без тих понять цілий світ і життя мусить бути непонятою тайною» (стор. 33). Справедливість—се «підстава закону божого. Віддати кожному, що йому належиться кожне його право пошанувати — се підстава всякого ладу до котрого веде наука церкви» (стор. 35). Все се було би дуже ясне й гарне, якби ми в кожнім або хоч би в якімбудь однім випадку знали, що кому належиться і яке його «кожне право». Може, не тайне се для митроп[олита] Андрія, що кожне людське діло, кожне слово, кожна думка — се продукт безмірно скомплікованих впливів вроджених здібностей і налогів (іноді анормальностей і хвороб), виховання, пристрастей, окруження, економічного й соціального положення, свідомих і несвідомих чинників. Щоб осудити абсолютно справедливо те діло, ми мусили би знати і оцінити всі ті чинники, а се, очевидно, неможливо. Отже, ми прикладаємо до них певні традиційно усталені міри, усталені знов-таки під впливом найрізніших чинників — здібності та більшого або меншого розвою чуття,

виховання, окруження, пануючих доктрин і поглядів і т. ін. Се буде наша, людська етична міра, наша справедливість. Може, й се буде не тайне для митроп[олита] Андрія, що та людська міра з часом міняється, що кожний вік, кожний ступінь цивілізації має свою справедливість, свою етику, яка для інших може видаватися цілком несправедливою і неетичною. Коли, прим., держання рабів в очах Христа і його апостолів було ділом справедливим і натуральним, було інституцією, без якої вони не уявляли собі суспільності, проти якої не протестували, хоч і силкувалися зм'якшити її тяжкість, то для нас сама інституція, само поняття рабства видається чимось огидним і соромним, і капіталістична суспільність не пожалувала міліардів коштів і соток тисяч людських жертв, аби знівечити ту інституцію.

«Кожне його право»... Ну, а візьмімо право дитини. Адже в патріархальній сім'ї вона не мала ніякого права, доки батько виразно не надав їй його, і се тоді нікому не видавалося безправієм. Або право жінки! Адже християнська церков і досі вважає її нерівноправною з мужчиною, недостойною, прим., займати ніяке місце в церковному культі; для неї недоступна теологічна наука, недоступна казальниця. І на якій підставі? На підставі одного апостольського речення: «Taceat mulier in ecclesia»[1], речення, що було випливом, може, індивідуального настрою або популярної опіни даної хвилі, але зрештою не мотиване ніяким «божим» ані людським законом. Або право недужого. Адже за Христових часів божевільних в'язали та заковували в ланцюги; Христос оздоровлював їх, але ми ніде не бачимо, щоб він протестував проти їх заковування. Се тоді була зовсім натуральна річ, а для нас тепер се видається варварством, ми прикладаємо до сього іншу мірку, вироблену — знов треба раз на все піднести — не католицькою церквою, але силами посторонніми, а подекуди навіть такими, які вона вважає ворожими собі.

Або право єретиків, недовірків, атеїстів. Адже на підставі етики, якої центром, джерелом і метою єсть бог, церков півтори тисячі літ уважала своїм правом і обов'язком нищити та переслідувати таких людей, уважала їх винятими з-під усякого права, з одиноким хіба правом на ганебну смерть «без розливу крові», тобто на огняному

---

[1] Хай мовчить жінка в церкві *(лат.)*.— *Ред.*

кострі, причім, одначе, роблено маленький виїмок хіба задля тих інтелігентних злочинців, що вміли читати й писати, виїмок такий, щоб перед смертю відрубати їм руку і вирвати язик. Се по-тодішньому було право і була справедливість, було зовсім консеквентно і не нарушувало нічийого сумління, а сьогодні навіть самі репрезентанти церковної політики і клерикалізму не люблять признаватися до того і, все повторяючи фрази про незрівняно високу християнську етику, від якої вищого нічого не може придумати людський ум, преспокійно живуть собі в атмосфері новочасної, г у м а н і с т и ч н о ї етики, якої розширенню і виробленню церков довгі століття ставила завзятий опір і яку ще й досі загальними формулами не перестає осуджувати та проклинати, старанно закриваючи те, що сама вона завдячує їй поглиблення власних доктрин, повстання і витворення власних чоловіколюбних (наскрізь новочасних!) організацій і загалом усі свої новочасні тріумфи.

«Підставою кожної етики», по думці митроп[олита] Андрія, мусить бути «поняття якоїсь безглядної і стислої справедливості поза гробом, якогось суду, якоїсь нагороди і кари» (стор. 33). Мусить або не мусить. За часів Рамзеса II* або й трохи пізніших єгипетських династій певно, що було. На численних папірусах та кам'яних стінах маємо змальований суд Осіріса* з небесними писарями і нотарями, з оборонцями і прокураторами, з вагою і мечем. Але від того часу минуло вже стільки літ, що пора було, здається, піти трохи далі. Коли не помиляємося, то Христос поклав зовсім інші підвалини під християнську етику, такі, як «люби бога всім серцем, а ближнього як себе самого», як «не судіть, щоб вас не суджено», як «хто з вас без гріха, нехай перший кине на неї каменем». Про суд і кару в тих Христових етичних науках не чуємо нічого, а навпаки, виразно чуємо «не судіть». Не «беззглядна справедливість», а всеобіймаюча любов (коли не помиляємося) повинна бути основою християнської етики. Правда, розвій християнської церкви пішов іншою дорогою, вона лишила на боці Христову основу і угрунтувала свою есхатологію, а з тим разом і свою етику на єгипетських бюрократично-судівничих поглядах та традиціях і не перестає й досі видавати їх за найвищий вицвіт божеської мудрості. Вона не вагається переносити наші грубі, антропоморфічні форми в сферу найвищих понять і вірувань, сама не тямлячи,

як суперечні ті форми з отим розумінням тих найвищих понять, до якого дійшла сучасна людськість. «Беззглядна і стисла справедливість!» Чи подумав митроп[олит] Андрій, як основно противорічить цьому поняттю всяке поняття надгороди і кари! Адже «беззглядна і стисла», божеська справедливість при осуді кожного діла, слова, помислу людського мусить узглядднити всі ті мільйони свідомих і несвідомих чинників, із яких складається те діло, мусить до найглибших тайників зрозуміти його. А чей же не будуть невідомі митроп[олиту] Андрієві такі речення, як французьке «tout comprendre est tout pardonner»[1] або Шекспірове «нема в світі винуватих». Ось на які сліди наводить міркування про «беззглядну справедливість», а зовсім не на поняття «кари і надгороди». Сі поняття, се зовсім людські, земні, а не божеські, і основувати на них ніякої вищої етики вже давно не можна.

Ні, соціальне питання наших днів далеко більше скомпліковане і важке, ніж се здається митроп[олиту] Андрієві. Його діагноза того питання не сягає йому, можна сказати, ані до колін, а його терапевтичні погляди застарілі на цілі століття, коли й не більше.

III

Значну часть свого послання митроп[олит] Андрій присвятив полеміці з двома ідейними напрямами, а власне з лібералізмом і з соціалізмом. Щодо лібералізму, то в ньому не подобається авторові послання «теорія пересадної свободи» і «теорія праці», що буцімто «боронить яко справедливої такої низької платні, що рівняється з найкрайнішою нуждою» (ст. 36). Щодо теорії «пересадної свободи», то автор послання, на жаль, не висловив докладніше, яку свободу він уважає пересадною, і тому ми й не можемо нічого сказати, наскільки оправданий його суд у тім пункті. Що ж до ліберальної теорії праці, то здається, тут у автора посланія якесь непорозуміння. Лібералізм, як відомо, в економії характеризується принципами свобідної конкуренції, свобідної торговлі, свобідного найму і принципом невмішування держави в економічні транзакції та рівночасно державної охорони прав капіталіста. Се ліберальні економічні теорії в їх найчистішій формі. Робітникові

[1] Все зрозуміти — значить усе вибачати *(франц.)*. — *Ред.*

обіцюється с п р а в е д л и в у, тобто свобідною конкуренцією урегульовану платню. Цілі ряди ліберальних економістів виспівували справедливість, красоту, гармонію того порядку. В дійсності і автор посланія стоїть на тій самій основі, коли зараз же, осудивши ліберальну школу, як її протиставлення показує християнську теорію платні, що полягає ось на чім: «Робітник обов'язується віддати працедавцеві свої услуги за умовлену плату, а працедавець обов'язується за роботу дати справедливе умовлене винадгородження» (стор. 37). Але ж се око в око ліберальна теорія платні, навіть не виключаючи многоцінного слова «справедливе». Та лихо надало, що з часом прийшли деякі економісти-теоретики, з яких одні зовсім не були ліберальні (Мальтус*), інші такі, що їх ліберали швидко відцуралися (Рікардо), а інші й зовсім соціалісти (Маркс, Консідеран)*, які a posteriori, аналізуючи готові вже факти, не як дезидерат, а як сумну дійсність, вияснили, що ся ліберальна теорія платні криє за собою зовсім не ліберальний закон, а власне т[ак] зв[аний] закон про вагання мінімуму платні раз понижче того, що потрібне до удержання робітника з сім'єю, то знов повище. Як сказано, ті економісти викрили в обсервованих ними суспільних і економічних відносинах такий закон, виказали, що при даних обставинах (пролетаріат із одного і капітал із другого боку, особиста свобода всіх і невмішування держави для оборони слабших) він мусить неминуче проявлятися, але ніхто з них ніколи не думав боронити його гуманності або справедливості. Навпаки, віднайдення того закону найбільше причинилося до банкротства ліберальної школи, бо керманичі державні зрозуміли конечність вмішання держави в суспільно-економічні справи в інтересі самої суспільності. Вияснення того закону було, можна сказати, вихідною точкою соціалістичних агітацій і організацій з одного, а соціальної політики держави і потроху й церкви з другого боку. Не знати сього не вільно сьогодні нікому, хто береться говорити про сучасний стан соціальної справи і соціальної політики в Європі.

Далеко більше закидів підносить автор послання проти соціалізму. Він закидає йому чотири головні хиби: 1) признавання релігії і моральності приватною справою кожного чоловіка; 2) касування приватної власності; з) змагання до абсолютної рівності між людьми і 4) нехтування родини. Я не маю наміру боронити тут соціалі-

зму, але мушу завважити, що соціалізм як щось одноцільне взагалі не існує, що були й єсть різні соціалістичні теорії від Платона до найновіших часів, що ті погляди та теорії дуже сильно різнилися і різняться між собою вже хоч би тому, що кожна була будована на інших премісах, була немов відбиттям у вігнутім дзеркалі суспільного ладу сучасного даному авторові, отже, іншого у Платона, іншого у Моруса, Кампанелли, Кабе, Морреллі, іншого у Фур'є та Сен-Сімона, а іншого у Белемі* та Уеллса*. Далі теорія про відділення церкви від держави і признання віри ділом приватним не є зовсім ніяка соціалістична теорія і в теперішню добу під сю програму горнуться зовсім не самі соціалісти. А признання моральності на рівні з релігією ділом приватним — се, вибачить мені автор послання, не є ані соціалістична, ані взагалі ніяка теорія, тільки чистий абсурд, бо ж моральність — се певний кодекс постулатів щодо поступування чоловіка з іншими людьми, отже, річ сама собою суспільна, яка не може бути зроблена річчю приватною. Мабуть, автор послання думав тут про змагання новішої суспільності (в науці се вже зроблено давно) відділити етику від релігії, але ж се зовсім не те саме, що зробити етику ділом приватним, та й винуваті в сьому змаганні зовсім не самі соціалісти, а дуже широкі круги освічених людей (пор., прим., широко розповсюджене в Німеччині «Етичне товариство», засноване за почином Егіді* на взір подібних організацій у Америці).

Щодо права власності, то вже вище було сказано, що тут треба робити деякі розрізнення, що право приватної власності на землю — річ зглядно нова і фікційна. Зрештою й сама теперішня суспільність чимраз більше обмежує се право, все далі розширяючи право експропріації для громад та держави, як се бачимо при будові залізниць, при копальнях, при будові публічних закладів. Не від соціалістів вийшли також плани й переведення удержавлення пошт, телеграфів, залізниць, копалень солі; до удержавлення лісів, копалень вугля і інших, мешкальних домів по містах і навіть управної ріллі в краю змагають по різних краях різні групи людей, протестанти й католики, соціалісти й несоціалісти (агітація Джорджа в Англії, Флюршейма* в Німеччині і т. ін.). Що ж до іншої приватної власності, то й тут автор пастирського послання говорить занадто загально, щоб можна було мати підставу до спеціальної дискусії. Власність розрізняємо двояку:

продукційну і консумційну, себто таку, що з природи своєї має громадський характер, і таку, що з природи своєї має індивідуальний характер*. Коли я маю в приватній власності фабрику або копальню, де затруднюю тисячу робітників, то се зовсім не те саме, як коли я маю в жмені шматок хліба, який я зараз же й з'їм, або маю в скрині одежину,призначену для мене на зиму, хоч тепер, уліті, й не ношу її. При помочі першої власності, серед даних суспільних обставин я можу, зовсім не виходячи з рам легальності, а навіть із рам тої «людської й божої справедливості», як її розуміє автор пастирського послання, визискувати (не кривдити,а легально визискувати) тисячу людей, а при помочі другої власності я не можу пошкодити нікому (розуміється, з виїмком виразного злого наміру,коли замість з'їсти хліб я наб'ю ним мойому ближньому гулю на лобі або замість вкраїти хліба ножем я затоплю той ніж у груди мого сусіда). Отже, соціалісти майже всіх шкіл і відтінків розрізнюють пильно власність консумційну, пожиткову, від власності продукційної (средств продукції, фабрик, копалень, землі), і домагаючися у с у с п і л ь н е н н я (не конче удержавлення) сеї другої, полишають уладження власності пожиткової взаємному порозумінню тих, кого се буде найближче обходити. Чи се противне законам божим і людським, про се можна ще дискутувати; та в усякім разі говорити, що соціалісти зносять усяку приватну власність, значить не розуміти зовсім доктрин соціалізму.

Те саме треба сказати й про ті уступи, де автор послання говорить про абсолютну рівність між людьми, якої буцімто домагаються соціалісти. Абсолютна рівність — се такий абсурд, якого й збивати нема потреби; адже ж уже сама природа творить нас абсолютно нерівними, бо ж нема двох людей абсолютно однакових. Але ж нерівність буває двояка: природна і суспільна. І коли природної нерівності ми не в силі вирівняти, ба навіть вона в значній мірі являється добром для людей, то з суспільними нерівностями діло стоїть інакше; тут розвій, з одного боку, витворює і побільшує, а з другого — вирівнює та влагоджує їх. Феодальний устрій зніс суспільну нерівність між паном і невольником і поклав натомість нерівність між феодалом і васалом, між паном і підданим. Капіталізм зніс ту нерівність, але витворив нову — між капіталістом і пролетарієм. Чи автор послання думає, що ті нерівності вічні, нака-

зані самим богом і незмінні? Інтересно, що митроп[олит] Андрій, говорячи про суспільні нерівності, видимо почуває якесь заженування і, говорячи про багачів, уживає терміна «ті, котрих доля наділила багатствами» (стор. 49). І кілька разів у своїм посланні він уживає терміна «доля». Чоловік, по його думці, власними силами «зміняє свою судьбу, поправляючи або псуючи те, що природа і доля дала» (стор. 30). Церков «учить людей зносити те, що невідмінна доля приносить» (стор. 29). Читаючи такі вислови, ми раптом зацукуємося, немовби в розмові з нами інтелігентний чоловік XX-го віку починав заговорювати язиком орієнтального фаталіста або фетишиста. Бо й яке значення має «доля», «судьба» в християнській теології? Новочасний інтелігентний чоловік вичеркнув ті слова зі свойого лексикону,— в якім же значенні уживає їх новочасний теолог? Було б дуже цікаво знати, що він розуміє під цим терміном? Чи се божа, чи диявольська сила, чи щось незалежне від них обох? Папа Лев XIII в своїй енцикліці «Rerum novarum»* те саме висловлює так: «Хто з божої ласки дістав більшу обильність дібр» (у тім самім листі паст[иря], стор. 51). Коли багатство — божа ласка, то цікаво, як погодити з тим слова Христові, що «неудобь богатый внидеть в царствие небесное». Значило б се, що сама божа ласка ставить чоловікові перешкоди в осягненні спасіння. Та й не в самім багатстві тут діло. Адже в нашій суспільності лишилося ще стільки нерівностей феодальних та національних, що аж кишить. Чи й ті нерівності, привілеї нічим незаслужені одних, а пониження других треба приймати як щось вічне, уставлене божою волею, чи ні? І тут знов скажемо, що не самі лише соціалісти змагають до усунення тих соціальних нерівностей, сплоджених не вродженими здібностями, працею, пильністю, а унасліджeним іменем, титулами, національністю, кастою. А з другого боку, соціалісти в основу своїх програм зовсім не кладуть якоїсь фікційної абсолютної рівності, а тільки усунення соціальних нерівностей, нерівних шанс праці та заробкування, зовсім не стоячи на тім, щоб і результати праці кожного чоловіка, значить і його здобутки та заслуги, були однакові.

«Хто підкопує зв'язі родинні, бурить основи людського щастя», — каже зовсім справедливо митроп[олит] Андрій (стор. 61). Він додає, що «зв'язі родинні суть з природи і права божого святими», але забуває додати, які спеці-

ально зв'язі. Отже, чи святе підчинення жінки, чи свята безправність дитини, чи святий абсолютизм батька? «Соціалізм, що ті правди перечить, то секта, ворожа богові, церкві, вірі, ворожа народному добру» (стор. 61). Але ж соціалізм не перечить ані одній правді, а натомість митроп[олит] Андрій має зовсім невірне розуміння соціалізму. До того невірне, що одну з основних тез соціалізму він ничтоже сумняшися приймає за свою, за християнську, за католицьку, говорячи, що «природне право справедливості, вище і святіше від усякої умови, жадає, а б и б у л а з а х о в а н а р і в н і с т ь м і ж п р а ц е ю і з а п л а т о ю, т. є. між тим, що робітник працедавцеві, а тим, що той робітникові дає» (стор. 37). От то, то! Се й есть основа соціалістичної доктрини. Як звісно, на постійній і неминучій при теперішніх суспільних порядках нерівності між здобутком праці робітника і платою, яку дає йому працедавець, на тій «теорії надвишки вартості» оснував Маркс свою критику капіталізму і свій погляд про генезис капіталу. Щоб усунути ту нерівність, соціалісти добиваються усуспільнення продукційної власності, щоб та надвишка вартості, яку плодить праця, не попадала в приватні руки, а йшла на користь загалу.

На сьому кінчимо свої уваги над посланням митроп[олита] Андрія. Ми не починали їх для пустої полеміки, але для серйозної дискусії про справи важні, жизненні для нашого народу, порушені тим посланням. І ми не можемо сказати, щоб ми в есенціональних речах не згоджувалися з позитивними тезами, висловленими в посланні. Що в екскурсах на поле теорії автор послання менше щасливий і виявляє дуже слабе познайомлення з предметами, які порушує, се ми піднесли не в докір йому і не в ущерб його авторитетові, бо ж він і сам із натиском підносить, що в справах політики і науки священик (а тим самим і архієрей) повинен виступати лише як приватний чоловік і тут він за висловлені ним погляди відповідає своїм іменем і силою своїх аргументів, а не авторитетом свого уряду. Та ми були б раді, якби наші уваги викликали живіше зацікавлення соціальним питанням власне в тих кругах, для яких призначене послання.

ОДВЕРТИЙ ЛИСТ ДО ГАЛ[ИЦЬКОЇ] УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДЕЖІ

Те, що я хочу сказати Вам, мої молоді приятелі, таке велике й радісне і заразом таке важке та прикре, що я бажав би, щоб се сказали Вам якісь авторитетніші від мене уста, щоб се сказав Вам хтось, кого Ви найбільше любите і поважаєте і кому найбільше довіряєте, щоб воно могло війти в Ваші серця як могутній імпульс до нового життя, як вітхнення до нової праці, до перебудови Вашого власного «я» відповідно до нового світогляду.

Дожили ми великих, переломових подій. Те, що наповняло наші серця тугою і завистю при читанні подій таких бурливих літ, як 1789 або 1848, тепер на наших очах. І не то на наших очах: бурлива хвиля історії захапує нас самих, ставить нашу націю майже в центрі випадків.

Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності, коли невимовне горе, вдіяне народам дотепершнім режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути повний перестрій зразу державного, а далі й громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й України.

Ви, молоді приятелі, що з зацікавленням читаєте новини з Росії, чи подумали Ви про значення тих подій для нашої нації, для нас усіх, для кождого з нас особисто? Адже ж всесвітня історія не історія героїв, а історія масових рухів і перемін; а ми ж кождий особисто хіба не часть тої маси, яка сими подіями покликана до руху та переміни? Чи подумали Ви над сим, куди можуть повести нас ті рухи, якою луною в особистім житті кождого з нас

можуть відбитися ті переміни і які обов'язки на кождого з нас накладає теперішня хвиля? Мені здається, що як люди, обдаровані свідомістю і даром думки, ми всі повинні про се думати, думати більше й інтенсивніше, ніж про все інше, що нас цікавило досі. Бо приходить велика доба, і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!

Велика доба для нашої нації почнеться з хвилею, коли в Росії упаде абсолютизм. Остатні події показують, що той упадок уже не за горами. Коли вірити рескриптові царя до міністра Булигіна*, яким поручено міністрові поробити приготування до скликання вибраних репрезентантів народу на наради в справах державних, то виходило би, що сей упадок уже наступив, бодай у принципі. Звісно, тому царському рескриптові не можна признавати серйозного значення, але й се також симптом упадку самодержавства, що на такі рескрипти ніхто не звертає особливої уваги; значить, історія вже поплила іншим руслом.

Упадок абсолютизму в Росії — що він значить для нас? Який наступник замінить його?

Сей наступник, то не жоден таємний незнайомий, не жоден сфінкс із закритим лицем. Він давно відомий і виразно зазначив свою фізіономію вже в дотеперішній історії Росії: се буде лібералізм капіталістичного складу. Се буде ліберальний, по-європейськи освічений російський дідич, польський шляхтич, багатий фабрикант, купець, адвокат, професор, журналіст, лікар і в якійсь невеличкій мірі інтелігентний пролетарій. Ось хто надасть фізіономію новому режимові Росії — капітал і інтелігенція*. Історичні дворянські традиції в Росії не сильні і такого феодального, конституційним покостом від біди помальованого режиму, який маємо в Галичині, в Росії і на Україні, мабуть, не буде. Певна річ, російський лібералізм виявляє вже тепер і виявить по своїм запануванні інші, так само небезпечні прикмети. Він сильно теоретичний і доктринерський, а доктринери, навіть ліберальні, все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політиками. Доктрина — се формула, супроти якої уступають на задній план живі люди й живі інтереси. Доктрина — се уніформ, стрихулець, ворог усяких партикуляризмів. Доктрина — се зроду централіст, що задля абстрактних понять не пощадить конкретних людей і їх конкретного добробуту. Ми, українці, бачили досі мільйони прикладів,

як знущався над живими людьми й націями абсолютизм, узброєний трьома доктринами: православіє, самодержавіє й обрусеніє. Сі доктрини ввійшли занадто глибоко в тіло і кров російської суспільності, щоб тепер, коли при кермі замість всевладного чиновника стане всевладний російський ліберал, ми могли надіятися наглої і основної зміни в самім режимі. Нехай і так, що доктрина православія стратить своє жало ексклюзивності (ліберал тим і ліберал, що до обрядових доктрин йому байдуже); але доктрина самодержавія й обрусенія дуже легко може подати собі руку з ліберальним доктринерством: вистарчить замість самодержавної особи поставити самодержавну ідею — ідею нероздільності й єдності Росії, непорушності російського великодержавного становища і фундаментального, кат'ексохен державного становища «русского», т. є. великоруського народу,— і маємо знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та оглуплювання окраїн для «добра» центра, маємо національний автократизм* у ліберальнім і конституційнім плащі, на взір угорського.

Задатків для такого ліберального автократизму бачимо в російській суспільності дуже багато. Їх систематично плекала і підготовувала вся дотеперішня чиновницько-автократична школа, привчаючи суспільність ігнорувати все органічно виросле, своєрідне, партикулярне й індивідуальне, погорджувати ним як дрібним і ретроградним або ломити його як незгідне з одноцільним характером Росії (безцільне і безглузде топтання України, Польщі, Литви, Фінляндії і т. д.). Тільки там, де сей доктринерський автократизм стрічав діяльний, організований, елементарний опір, — у Польщі, в Фінляндії, потроху в Литві, — він нарешті виявляв склонність до концесій, а бодай до якихось перетрактацій. Доктринерові, засліпленому в своїх формулах, можуть заімпонувати тільки тверді факти, об які він раз-другий розіб'є собі голову.

Найменше такого опору знаходив собі автократичний доктринаризм на Україні. Не тому лише, що українське слово було сковане і закнебльоване, а головно тому, що велика часть світлих українців, вихована в тих самих ідеях автократичного доктринерства, й сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе gente Ukraini, natione Russi[1], в душі

[1] За походженням українцем руської нації *(лат.)*.— *Ред.*

й явно дорожила й дорожить фантомом «великої, неподільної Росії».

Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися.

Величезні трудності тої задачі стануть Вам ясно перед очима, коли подумаєте про той стан, у якім застає Україну нова доба. Без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народолюбними думками духовенства, без популярного і вищого письменства, яке могло би бодай на першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла б ясно держати і систематично боронити стяг національності та приложеної до місцевих потреб, свобідної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодатних тілах, і без міцної опори в масах народу та інтелігенції навіть для тих немногих репрезентантів, що забажають вповні відповісти своїй національній і культурній задачі, наша Україна готова знов опинитися в ролі ковадла, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі крілика, на якому різні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів.

От тут і стає перед нами, галичанами, а особливо перед Вами, молоді приятелі, велика історична задача — допомогти російській Україні в тяжких переломових хвилях і потім, у початках, у закладинах великої праці — здвигнення нашої національної будови в усій її цілості. Перед Вами стоїть задача й обов'язок — віддячитися російській Україні за все те духове й матеріальне добро, яке вона досі давала нам. Чи і наскільки ми почуємося до того обов'язку, чи і наскільки совісно, розумно, обдумано візьмемося до його сповнювання, від того буде залежати в дуже великій мірі наша будущина яко нації, здібної зайняти місце в хорі інших культурних націй.

Досі я ждав і надіявся, що хтось ближчий Вам і авторитетніший для Вас забере голос у сій справі, що наша щоденна преса зверне на неї свою увагу, що підіймуть її ті, що люблять видавати себе за батьків і провідників народу. На жаль, я не діждався сього. Значна часть тих наших світочів, опанована театральним питанням, не бачить поза ним світа; інші, що заховали собі в тій справі незалежність суду і дивляться на неї критично, не мають чи сили, чи відваги піднести свій голос і вказати ясно і виразно величність теперішньої хвилі і великий трагізм нашого положення в ній і неминучу конечність — якнайшвидше, якнайосновніше змінити курс нашого національного корабля, настроїти всі наші думки, плани, програми на інший діапазон. Ми мусимо навчитися ч у т и с е б е у к р а ї н ц я м и — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні — всі без виїмка — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим її частковим, локальним болем і радувалися кождим хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми р о з у м і л и всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його.

Не забувайте, що ми досі в Галичині жили з національного погляду крайнє ненормальним життям. Велика більшість нашої нації лежала безсильна, закнебльована, а ми, маленька частина, мали свободу рухів і слова. І нам іноді здавалося, що ми — вся українська нація, що ми її чільні ряди, її репрезентанти перед світом. Тепер, коли на російській Україні не сьогодні то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ся наша передова роля скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді і не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу.

Тепер навіть наші основні національні питання, хоч довго ще не зійдуть із денного порядку, мусять підпасти значній переміні фронтів. Нам треба ясно зрозуміти і від-

чути і мати на тямці, що польсько-українське питання не буде відтепер рішатися у Львові, але обхопить бойову лінію безмірно ширшу і кождий його етап буде рішатися і у Львові, і в Чернівцях, і в Кам'янці-Подільськім, і в Житомирі, і в Києві. Так само наша галицька та буковинська боротьба з москвофільством відтепер мусить виглядати зовсім інакше, бо й її терен розшириться безмірно, а її зміст поглибиться відповідно до того, як вона розростеться до розмірів боротьби всеукраїнського національного почуття з винародовляючими претензіями «державної» великоруської нації. І наші відносини до жидів мусять улягти значній переміні, коли нашій нації прийдеться «автономно» гоїти гнилі рани, задані їй московським чиновництвом через ціловікове нагромаджування жидів на нашій території при помочі т[ак] зв[аної] «черти осідлості» та через варварські та нелюдські експерименти урядового аранжування антижидівських розрухів, щоб ними відводити від себе вибухи народної розпуки та обурення.

І всі, всі наші національні та громадські питання мусять улягти основній переміні, коли впадуть дотеперішні китайські стіни, які ділять нас від України. (Наша література і преса мусить перейти на вищий рівень, коли не захоче гинути в конкуренції з тим типом літератури і преси, що виробився в Росії, невважаючи на цензурний тиск, а може, власне завдяки йому). Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордоновими українцями мусять виробити у нас ширший, свобідніший світогляд, щиріші і свобідніші товариські форми, як ті, що виробилися у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами. Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині нещирий, бо ділами не попертий патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які сим чи іншим припадком були поставлені «на чоло народу», стали послами, професорами, головами товариств і т. і., мусить уступити місце живій, критичній праці думок і готовності — все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє горожанське право. Наша аж до границь безхарактерності посунена толеранція хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони зі сфери приватних відносин переходять у сферу товариської та

громадської діяльності, мусить уступити місце живішому моральному почуттю і енергічнішій реакції против усякої моральної гнилизни, що грозила б розпаношитися в наших товариських відносинах. Інакше, мої дорогі приятелі, ми тут, у Галичині та Буковині, замість духового центру України зробимося гнилим і смердючим боляком, який з обридження оминатиме кождий свідомий українець, що заховав іще живе почуття самоповаги.

Отсе моральне переродження, яке вповні доконається, певно, не швидко, аж наслідком праці поколінь, та до якого імпульс кождий із нас повинен дати сам собі, власною постановою, буде першою умовою можності тіснішого, дружного і продуктивного співділання нашого з закордоновими українцями. Якби Ви знали, мої молоді приятелі, скільки зневіри, розчарувань та знеохоти нагромадили дотеперішні зносини галичан та буковинців із Україною, скільки сорому та прикрості робили не раз українцям наші «національні», а властиво місцеві хиби — неточність, балакучість та пустомельство, брак характерності, індеферентність та моральна грубошкірність, байдужність до важних загальних справ, а завзятість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадування європейськими формами при основній малоосвітності та некультурності, якби Ви знали і відчували се так, як сього вимагає теперішня хвиля, то я не сумніваюся, що в серці кождого з Вас знайшлась би моральна сила, щоб сказати собі і покласти Ганнібалову присягу*: віднині доложу всякого зусилля, щоб увільнитися від тих хиб, поводитися краще, працювати пильніше над собою.

Та все те кажу лише для Вас, особливо для тих, хто захоче мати зносини з українцями, щоб охоронити його і тих, із ким він буде мати зносини, від прикрих розчарувань. А головна річ у тім, чим можемо ми, галичани й буковинці, в разі свобідніших відносин у Росії, допомогти Україні. На капітали ми не багаті, та й не капіталів потребуватимуть від нас українці. Так само дурять себе ті галичани та буковинці, які вже тепер облизуються, надіючися, що свобода в Росії отворить їм дорогу до роблення інтересів, до корисних посад та сутих доходів без праці. Певна річ, у порівнянні до нашої заробкової мізерії російські відносини не одному можуть видатися блискучими, але не треба забувати, що на легкі заробітки та на масні посади всюди конкурентів багато, а спеціально

Росія багата на таких «ташкентців»*, із якими наші кандидати не легко витримають конкуренцію. Та й не «ташкентців», не аферистів, не спекулянтів на легкий хліб потребує від нас Україна, і коли ми нічого іншого, ліпшого не зуміємо дати їй, тоді сором і ганьба нам!

Не заімпонуємо ми українцям і своєю інтелігенцією, своїм рівнем теоретичної освіти. Лиха доля змусила нас виростати і вчитися в краю, де завдяки шляхетському режимові наука вважається небезпечним оружжям, якого не слід давати в руки суспільності, де шкільне навчання в самім зароді затруєне конфесійними, політичними та національними пересудами, де свобідна критика виелімінувана з виховання, де панує т[ак] зв[ане] Brotstudium, навчання для хліба, для кар'єри, навчання, тісне та далеке від тої широкої гуманності, що лежить в основі західноєвропейського, а подекуди навіть російського вищого шкільництва. Отже, й тут не багато чим можемо стати в пригоді українцям. Щонайбільше хіба яко вчителі язиків — німецького, польського, потроху класичних, бо наука язиків у наших школах трактується справді ліпше, як у російських. Хоча й тут треба сказати, що останні роки зазначили поворот на гірше, і, прим., знання німецького язика, яке виносять молодші генерації з галицьких гімназій, може довести до розпуки всякого, хто ставив би до того знання якоїсь хоч трохи вищої вимоги[1].

Подумає дехто, що бодай нашими шкільними книжками, що обіймають уже повний курс народної і середньої школи, можемо прислужитися українцям. На жаль, треба сказати, що й ся надія марна. Наші шкільні підручники, знов-таки в значній мірі завдяки пануючому в Галичині

---

[1] Як редактор ЛНВ і один із редакторів видань Укр[аїнсько]-р[уської] нац[іональної] спілки*, де містяться також переклади з німецької мови, я дуже часто маю нагоду діставати до рук переклади наших молодих студентів із німецької мови і мушу тут заявити, що ті переклади з двома-трьома виїмками — просто скандальні і друкувати їх можна, хіба доконавши таких численних та основних поправок, що первісний скрипт не раз зовсім щезає під ними. Просто жаль робиться хлопців, що не раз над такими перекладами задають собі немало праці, надіючися заробити дещо і, очевидно, й самі не підозрівають того, як мало вони розуміють перекладане. Додайте до того, що вони, особливо ті, що повиходили з руських гімназій, звичайно так само мало володіють руською мовою і виявляють цілковитий брак вправи — думати нею і передавати чужі думки. Се таке соромне свідоцтво теперішнього стану нашої середньої освіти, що попросту не знаєш, що й думати про неї.

режимові, переважно неоригінальні, основані на перестарілих педагогічних принципах, а деякі надто такі далекі від рівня сучасної науки (прим., природописні), що про безпосереднє користування ними в українських школах у Росії не може бути ані бесіди і вони щонайбільше можуть пригодитися авторам нових підручників задля своєї термінології.

Та проте є у нас дещо таке, що може стати в пригоді українцям у Росії. Маю на думці той практичний смисл, привичку більше додивлятися до конкретних фактів, як до теорій, і більше вироблену привичку до публічного життя, до організацій і парламентаризму. Надто довголітня боротьба за національні права виробила у нас певну традицію і немалий засіб досвіду в таких справах, що все може дуже пригодитися тепер, коли й російську Україну жде перспектива проходити ту саму школу поміж двома огнями — польським і московським. Правда, і ті добрі прикмети в душній галицькій атмосфері дуже часто переходять на хиби, на тісноворість, боязливість, байдужність до всяких смілих поривів і заскорузліть у своїм тіснім кружку, та тут уже певно нове історичне життя в ширших межах само собою швидко здужає усунути ті хиби.

Я бажаю тільки одного — звернути Вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всеї суспільності на ту велику історичну хвилю, якої наближення чуємо всі. Нам прийдеться змобілізувати всі свої сили, щоб задоволити потреби тої хвилі. Та поки ще вона не надійшла, до праці, молоді приятелі, до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими! Здобувайте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статочних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожда нація і кожда історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода.

«ІДЕЇ» Й «ІДЕАЛИ» ГАЛИЦЬКОЇ МОСКВОФІЛЬСЬКОЇ МОЛОДЕЖІ

З початком сього року вив'язалася була в «Ділі» досить цікава полеміка, яка, одначе, через нефортунний виступ д. Павлика* зійшла з властивої дороги, відскочила від речі і згубилася в піску, не довівши ні до якого результату. З огляду на те, що ся полеміка зачіпає одну з головних болячок нашого національного життя — розрив нашої інтелігенції на два табори, українофільський і москво-фільський, видається мені потрібним підняти річ наново і звести її з дороги догматичного спору на тему: чи так чи інакше думав і писав про се Драгоманов, на властиву стежку сучасних фактів і їх значення.

В ч. 16 «Діла» помістив д-р Ів. Копач* статтю «З гостини у других», де описував свої враження з ювілейного концерту москвофільського студентського «общества» «Друг» у Львові*, відправленого д[ня] 30 січня, і висловив деякі свої уваги про значення того ідейного звороту, який докопується буцімто серед молодої генерації наших москвофілів. Про се він почув із реферату одного з членів «Друга» про 10-літній розвій «общества» і з промови голови «Друга» д. Глушкевича*, яка викликала навіть sui generis[1] сенсацію, так що присутній на вечерку російський консул і деякі старші москвофіли демонстративно повиходили з зали. З огляду, що про ті промови не було ніде докладнішої відомості від тої, яку подав д-р Копач, наведу тут другу половину його статті дослівно.

Згадавши про програму концерту і про її виконання та підкресливши дивний, на перший погляд, факт, що й молоді москвофіли, невважаючи на загальний серед них зворот до

---

[1] Свого роду *(лат.)*.— *Ред.*

рішучого вживання великоруської мови, в розмовах усетаки по-великоруськи говорять лихо, з галицьким виговором і акцентом, окрім хіба голови «Друга» д. Глушкевича, д-р Копач ось що пише далі:

«Та ще більше чим у тій великорущині, видко було нехибну щирість обох бесідників у змісті їх рефератів. Для мене вони [не є] чимсь зовсім новим і надзвичайно цікавим. І так з історії «Друга» довідався я, що се товариство в першім році свого заснування т[ак] зв[аного] перед десятьма роками мало лише 24 членів, а тепер має 124; що «Друг» вже довший час стоїть у напружених відносинах до своїх «старих», тобто до т[ак] зв[аної] «русско-народной» партії; що «Друг» вже не раз і не два жадав, щоби та партія перестроїлася «соответствующе духові времени», но все надармо; що через те внутрі «Друга» йде безнастанна борба між «поступовцями» та «консерватистами», яких піддержують «старі», так що послідній виділ «ліберальний» (15 лютого 1904) вибрано при великій і міцній опозиції «консервативних»; що, однак, повороту взад не може бути, бо загальний з'їзд молодежі (роз[умій], «твердої») в осені 1902 виразно витичив собі ту нову дорогу, а витичив її не із-за якоїсь хвилевої примхи чи забаганки, лише під впливом широких і сумних досвідів на широкім світі під час сецесії руської академічної молодежі з Львівського університету*: тоді всюди по інших університетах гляділи на «русскую» молодіж з Галичини з погордою і презирством за її ретроградність, безідейність і незнання «русского литературного языка» і т. д. Отже, поворот узад ніяк неможливий; alea iacta est![1] Я довідався дальше з тої ж історії, що «Друг» дуже запопадливо займається ширенням тих нових своїх кличів, передусім же науки великоруської мови (яко символу єдинства Галицької Русі з рештою Русі аж по Камчатку). Члени «Друга» стараються впливати і на молодіж гімназіальну у тім дусі і їздять по читальнях та філіях Общества им. Качковского в характері делегатів «Друга», очевидно, з відповідними промовами, і самі пильно розчитуються в найкращих творах «русской» літератури.В однім послідним році закуплено до бібліотеки товариства щось за 400 корон книжок.

Що се не була пуста самохвальба — се можна було бачити вже із щирості голосу прелегента. Та наглядний доказ на те дала програмова бесіда голови товариства тов. Глуш-

---

[1] Жереб кинуто! *(лат.)* — *Ред.*

кевича. Про напрям, характер і тон тої промови може свідчити, мабуть, найліпше та обставина, що під час неї та й із-за неї вийшов демонстративно із зали консул Пустошкін, а враз із ним найповажніші «старі», як проф. університету о. Мишковський і інші. Головні гадки бесіди т. Глушкевича були: Нам кажуть часто, що ми раби. А пречінь се в єстві речі неправда, бо основна ідея, якою споконвіку жиє «русский» народ,— се свободолюбність, се любов ближнього і любов правди а протест проти усякого гніту та утиску. Тисячі народних казок, легенд, псалмів і гимнів свідчать про се. А найкращі сини «русского» народу, як-от Рилєєв, Герцен, Достоєвський, Чернишевський, Пушкін, Лермонтов, Толстой і інші, терпіли тяжкі переслідування за ширення тої ідеї. От і нині— Горькому «угрожает виселица». А пречінь такий Толстой — то властиво лиш експонент самобитної руської ідеї, се свого роду месія. Се антитеза до западноєвропейського матеріалізму. Духоборці із своїми протестами проти податків і проти військової служби ділом — мимо різок — наглядно показують, що комуністичні ідеї западноєвропейських мислителів чи, як їх називано, утопістів в дійсності можливі. І треба пам'ятати, що народами правлять ідеї, а не громи пушок. То лиш темні духи регресу (назадництва) спинюють теперішнє стремління «русского» народу до волі і свободи. Але ідея «русского» народу побідить, бо вона всемірна. Вона не потребує також боятися ані українців, ані поляків, бо вона ще (в «Ділі» б[уло] через помилку: не) поступовіша, чим саме українство, і рівно ненавидить Сибір, як поляки. Коли і тут, в Галичині, увесь народ перейметься тою ідеєю, тоді українство само собою зникне і не треба буде його поборювати ложію та лайками та брехнями, як тепер. Отже, вперед, браття, на стрічу тій ідеї вселюдського братерства і всемірної любові!»

Лишаємо на боці уваги д-ра Копача про сі промови. Йому, очевидно, заімпонувала щирість тону в промовах обох бесідників; він із неї зараз доходить до висновку, «що бачить перед собою серед наших «твердих» людей, котрі не перестають на якімсь половиннім «хитрім» становищі, ні пес ні вовк; тільки консеквентно йдуть до о с т а т о ч н о ї й о д и н о к о д о с т о й н о ї м е т и с в о ї х п е р е с в і д ч е н ь». Яка ся мета, д-р Копач не пробує сформулювати, то ж попробуємо видушити живий сок із самих промов, так як їх подав д-р Копач, жалкуючи хіба,

що самі молоді москвофіли не постаралися опублікувати їх.

В рефераті про історію «Друга» дуже інтересний для нас власне психологічний момент, що спричинив поворот молодої генерації до ліберальних ідей. В часі сецесії академічної молодежі, в якій volens nolens[1] узяли участь також москвофіли, «всюди по інших університетах гляділи на «русскую» молодіж із Галичини з погордою і презирством за її ретроградність, безідейність, незнання «русского литературного языка» і т. д.» — і се було імпульсом до звороту. В сьому оповіданні не все докладне. Українофільські сецесіоністи також не знали «русского литературного языка», а проте ми не чули, щоб хто-небудь і де-будь за се дивився на них із погордою. Взагалі по тих університетах, куди розбрелись були сецесіоністи, «русский литературный язык» не обов'язковий і його незнання не могло там нікому ставитися в докір. Хіба в однім випадку: коли люди самі остентаційно видавали себе «русскими», а потім показувалося, що ані «русской» мови не вміли, ані нічого спільного з пересічним типом «русского» інтелігента не мали. Значить, коли б історик «Друга» був вповні щирий, то повинен би був сказати ясно, що не саме незнання «русского литературного языка», а власне ота дволичність і дводушність молодих москвофілів подавала їх у погорду інших студентів. Дволичність у тім, що ті люди, відхрещуючися всіма силами від належності до одної, української національності і заперечуючи навіть її існування, з другого боку самі власною фігурою давали доказ, що не належать до тої другої — «русской» національності, якої членами величали себе. При живо розвинених національних почуттях у чехів, словаків, німців, поляків і т. і. вид таких національних парадоксів справді не міг будити симпатії до себе, тим більше що з тим національним гібридизмом рука в руку йшла «ретроградність» і «безідейність».

Було би цікаво дізнатися, в яких власне точках докоряли чужоземці нашим молодим москвофілам за «ретроградність». Із промови д. Глушкевича, який на вступі силкується доказати абсурдну тезу, що «основна ідея, якою споконвіку жиє «русский» народ,— се «свободолюбність», можна би догадуватися, що в таку крайність ударилися ті молоді люди з властивою всім малоосвіченим людям кате-

---

[1] Мимоволі *(лат.)*.— *Ред.*

горичністю тому лише, що перед тим держалися іншої крайності, а власне, що основна ідея «русского» народу — самодержавіє, деспотизм. І знаючи «основні ідеї» органу галицького москвофільства «Галичанина»*, тої щоденної страви старих і молодих гал[ицьких] москвофілів, ми, певно, не помилимося, думаючи, що власне з тими ідеями наші молоді москвофіли вирушили в світ на сецесію і за них набралися сорому перед чужими.

Не менше цікаво було би знати, якою то «безідейністю» штуркано в очі нашим молодим москвофілам за границями Галичини. Адже ж «ретроградність» — се теж свого роду ідея; безідейним назвемо хіба чоловіка, у якого нема жодних ідей, се значить, який зовсім не думає ні про які загальні справи, вищі від його буденних, егоїстичних інтересів, або у якого всі ті «ідеї» обертаються в сфері пустих фраз, не в'яжуться з дійсним життям, держаться лише на показ. І тут, певно, не помилимося, думаючи, що між галицькими москвофілами часів сецесії можна було знайти багату колекцію і круглих ігнорантів та кар'єровичів, які в своїм житті не чували ні про яку ідейну боротьбу, і скінчених циніків, які вже з батьківського дому винесли відразу і погорду до всякої такої боротьби, винесли неломну віру в вічність та непорушність грубої сили і забобону, винесли певність, що, служачи тій грубій силі та плюючи на всякий ідеалізм, можна прожити щасливо, доробитися маєтку і гонорів і вмерти «маститым русским патриотом».

Отже, сей психологічний момент — с о р о м п е р е д ч у ж и м и — був імпульсом до звороту в таборі молодих галицьких москвофілів. Характерне явище! Пригадую, що досить аналогічний факт трафився в тім самім таборі перед чверть століттям, у «Академическім кружку» 1875—76 рр. Тоді молодіж також набралася сорому. Драгоманов у своїх листах до ред[акції] «Друга»* також дорікав їй неуцтвом, незнанням російської мови й літератури, ретроградством та безідейністю. Та історія хоч повторяється, але все з варіантами. Тоді наслідком ідейного ферменту, внесеного писаннями Драгоманова, був зворот усього загалу москвофільської молодежі до народної мови, була проба злуки обох студентських товариств, проба, ударемнена заходами «старих», був нарешті зворот одної часті молодежі до новочасних ідей соціалізму та радикалізму. А що ж бачимо тепер?

Самі молоді москвофіли радо називають себе «поступовцями та лібералами», та, на жаль, ми не бачимо, в чім саме лежить їх поступовство та лібералізм. Одиноке, чим вони віздрізняються від старих москвофілів, се хіба о х о т а говорити все і всюди по-російськи. Повторяю: охота, бо від сеї охоти до справжньої вмілості ще дуже далеко. Але що ж у тім поступового, ліберального? Коли б хто-будь із нас дав собі слово не говорити ніде інакше, як лише по-німецьки, по-французьки чи по-англійськи, хоч би й ламаючи, то можна би се в найліпшім разі взяти за невинне аматорство, яке, одначе, при деякім переборщенні легко може перейти в смішність. Та коли би під сим аматорством крилося щось інше, а власне охота відрізнитися від окружаючої «юрби» земляків, дати їм пізнати, що нас не в'яже з ними навіть мова, тоді се аматорство набирає зовсім іншої прикмети. Та в усякім разі з сього аматорства робити життєвий принцип, партійну програму можуть лише люди, яким і не снилося, що таке життєві принципи і партійні програми. Зрештою і в тім пункті нема основної різниці між молодими московофілами і старими, з яких дехто, як Мончаловський* та д-р Дудикевич*, говорить по-російськи, певно, далеко краще, ніж усі молоді.

Д-р Копач, подаючи зміст реферату про історію «Друга», згадує, що з'їзд «твердої» молодежі восени 1902 р. «виразно витичив її не із-за якоїсь хвилевої примхи чи забаганки... отже, поворот узад ніяк неможливий». Було би дуже цікаво придивитися ближче тим ухвалам, та, на жаль, я не маю їх під руками. Оскільки бачу з оповідання д-ра Копача, головна точка в них, бодай та, яку «Друг» силкується переводити практично в життя, все та ж наука великоруської мови яко символу «єдинства Галицької Русі з рештою Русі аж по Камчатку». Справді, поступовість неабияка, коли згадаєш, що батьки тих самих поступовців на своїм національнім прапорі довгі десятиліття мали азбуку, а сини пішли о крок далі і виставили — граматику! Було б лише цікаво, як розуміти те «виучування» великоруської мови як символу «єдинства Русі». Коли єдинство, то чим же тут і відрізнювати себе від «старих» чи від кого-будь, виучуючи те, що для всіх одно? А коли се єдинство не факт, а pium desiderium[1], програма, то чи не слід би молодим людям, у яких іще непритуплена здібність думання, зійти самим

[1] Священне бажання *(лат.)*.— *Ред.*

униз до фундаментів і придивитися, на чім, власне, стоїть те єдинство і чи справді воно таке солідне, як їх запевняють дд. Мончаловські та Дудикевичі? Ані я, ані ніхто в світі не може мати нічого проти виучування великоруської мови, але виучувати її не для неї самої, тобто не для того культурного добра, яке заложене в її письменстві, а для політики, для «символу», се, признаюся, щось зовсім нове і незрозуміле мені, се нагадує слова відомої польської «Balady, jakich wiele»:

Dobra jest nauka,
Ale kto jej szuka
Nie z pychy — wszak prawda, mój Panie?[1]

Але скажуть, може, молоді москвофіли: ми ж виучуємо російську мову не з попугайського аматорства, а на те, щоб користуватися нею для освіти, щоб читати в оригіналі твори російської літератури. І справді, з газетних звісток про відчити в «Друге» ми знаємо, що там читається та говориться про Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Достоєвського, Толстого. На жаль, із тих відчитів та розмов ніщо не доходить до прилюдної відомості, тому ми й не можемо сказати нічого про ті провідні ідеї, які висловляються та розвиваються в них. Коли вірити змістові, поданому д-ром Копачем із промови д. Глушкевича, то ми мали би в тій промові добрий зразок того, як наші молоді москвофіли розуміють «ідейність». Адже ж не без причини д. Глушкевич зацитував старий афоризм (хоч у кепській формі), що «народами правлять ідеї, а не громи пушок». Ідея була добра, але вислов кепський: народами правлять поки що, на жаль, не ідеї, а різні Угрюм-Бурчеєви*, а ідеї мають лише те до себе, що «на штыки не улавливаются» та що історія народів — се не історія «господ Обмановых», а історія народних мас і тих соціальних, економічних та духових течій, які з непереможною, елементарною силою проявляються в їх житті. Як бачимо, вже тут, у самім цитуванні загально відомих афоризмів д. Глушкевич не був зовсім щасливий і виявив дуже слабе розуміння російської і всякої людської ідейності. Дальші уступи його промови доказують се аж надто ясно. Класти на одну дошку Рилєєва, Герцена, Достоєвського, Чернишевського, Пушкіна, Лермонтова і

---

[1] Добра є наука, але хто її шукає не з пихи — чи не так, мій пане? *(польськ.)* — *Ред.*

Л. Толстого — се,— вибачить нам д. Глушкевич,— значить хіба, що він у історії новішої російської літератури не пішов далі імен і титулів. Поперед усього слівце про переслідування, які терпіли ті люди. Отже, Л. Толстой, скільки знаємо, крім, може, дрібних шикан, неминучих при російських порядках, не терпів ніяких переслідувань*. Достоєвський хоч потерпів тяжко за належність до кружка Петрашевського*, в своїх писаннях розвивав ідеї, не раз просто суперечні ідеям Герцена, Чернишевського та всього того, що називається поступовістю. Чи знає д. Глушкевич, що Достоєвський у політичних питаннях був іноді крайнім реакціонером і видавцем дуже обскурних часописей, що він, геніальний знавець людської душі й її патологічних збочень, розвивав при тім у своїх писаннях погляди, які такий європеєць, як Тургенєв, називав «потоками гнилої води», що в питаннях національних Достоєвський був досить тупий шовініст? Д. Глушкевич не заїкаючися славить Льва Толстого як «експонента самобитної рускої ідеї, свого роду месію, антитезу до західноєвропейського матеріалізму». Тут що слово, то непорозуміння. Чи знає д. Глушкевич, що той геніальний Толстой брався колись реформувати людову школу з такою програмою, щоб усунути з неї всі елементи новочасної освіти, а обмежитися на самім читанні, писанні, чотирьох арифметичних діланнях та церковщині? Чи знає д. Глушкевич, що той московський месія зі своєю проповіддю «непротивлення злу» виявляється могутнім союзником російського деспотизму, хоч і як остро іноді критикує його поодинокі ділання? Чи знає д. Глушкевич, що той «експонент самобитної рускої ідеї» в очах освічених репрезентантів західноєвропейської культури часто являється тупим ігнорантом, що береться філософувати, не засвоївши собі ніяких основ філософічного мислення, і що його «антитеза до західноєвропейського матеріалізму» являється нічим іншим як кепсько перевареним первісним християнством, змішаним із темним аскетизмом часів упадку старинного світа, отже, культурним пережитком, який освічена людськість давно пережила й відкинула. А вже попросту забавне те, що наплутав д. Глушкевич із приводу російських духоборів*, мішаючи їх із західноєвропейськими комуністами та утопістами. Може, д. Глушкевич, коли у нього взагалі є охота говорити те, що знає і в чому переконався, захоче переконатися, що ідеї європейських комуністів-утопістів, такого Фур'є, Оуена,

Сен-Сімона, не мають нічогісінько спільного з містичною та антисоціальною сектою духоборів і що їх (а також Льва Толстого) протест проти податків та військової служби полягає зовсім не на жоднім комунізмі, але на повнім нерозумінні соціального та політичного життя й його розвою, на одностороннім та наскрізь ненауковім розвиванні індивідуалістичної спекуляції в дусі тебаїдських аскетів.

І отсе все — і романтичний республіканізм Рилєєва, і безполітичний гуманізм Пушкіна та Лермонтова, і трохи містичне народництво Герцена, і соціалістичний радикалізм Чернишевського, і реакційний аскетизм Достоєвського та Толстого — д. Глушкевич «ничтоже сумняся» зливає в один ківш і видає за «ідею русского народа»*. Вибачайте, д. Глушкевич, коли вам скажемо, що се не жодна ідея руського народу, а ваша власна — сказати б вам «русским» словом — «белиберда», саламаха неясних вам самим речей і імен. Бо хіба ж се свідчить про ясність ваших думок, коли ви в одній хвилі бачите в тій ідеї «антитезу до західноєвропейського матеріалізму», а зараз же в дальшій говорите, що та ідея «всемірна», значить, обіймає не лише Росію, але й Західну Європу?

На ту свою «ідею» д. Глушкевич покладає великі надії. «Коли тут, у Галичині, весь народ перейметься нею, то українство само собою зникне». Було би дуже цікаво довідатися від д. Глушкевича, від котрої ж саме з тих многих і суперечних із собою ідей, на які він натякнув, зникне галицьке українство? Чи від республіканізму Рилєєва, який і сам у своїх найкращих творах сильно українофільствував?* Чи від соціалізму та критицизму Чернишевського*, що мав значний вплив на зворот одної часті галицько-руської молодежі 70-их років від москвофільства до українофільства? Чи, нарешті, від доктрин Достоєвського та Толстого? Може, не зайвим буде знати д. Глушкевичу, що галицьке українство давненько вже і, як показується, далеко глибше і основніше від молодих москвофілів передискутувало і перетравило ті і многі інші ідеї найкращих синів не лише самої Росії, але й інших освічених країв, що, значить, у ідейній боротьбі воно не так легко уступить із поля, як се здається молодим ідеалістам москвофільського табору.

Свою промову закінчив д. Глушкевич покликом: «Отже, наперед, браття, на стрічу тій ідеї вселюдського братерства і всемірної любові!» Що ж се за нова ідея, про яку ми в по-

передній промові не чули нічого? Поперед усього, що се за «всемірна любов?» Чи се має значити, що д. Глушкевичу замало землі з її людьми й звірами і він хоче обняти своєю любов'ю також мешканців Марса, Венери і інших небесних тіл? Дуже гарно, тільки як же се так, що, голосячи поклик до «всемірної» любові, бесідник ані словечком не згадав про практичну, діяльну любов до найближчих собі своїх братів у Галичині, від яких він силкується відрізнитися і мовою, і симпатіями, і отим своїм нібито високим, а направду зовсім пустим ідеалізмом? Чи не тямить д. Глушкевич гарних євангельських слів: «Хто каже, що любить бога («всемірна любов»), а ненавидить свого брата, лож єсть»? І чи ті слова так-таки нічогісінько не говорять до сумління його і його співпартійників? І що має значити «ідея вселюдського братерства», коли одною з головних задач ширення тої ідеї в Галичині має бути, аби тут «само собою зникло українство», т. є. аби щез напрям, що в основу своєї програми поклав працю на грунті для рідного народу, для розвивання його добробуту, його духового життя, отже, і його мови? Чим сей напрям такий лихий і такий шкідливий, що д. Глушкевич і йому подібні виключають його зі свого «вселюдського братерства» і «всемірної любові»?

Коли помилюся, спростуйте мене, д. Глушкевичу й тов., але мені здається — і я суджу так не лише зі слів, переданих д-ром Копачем — що у вас нема ніяких переконань і ніяких вироблених ідей, і ви силою інерції держитеся шаблонів, вироблених не вами, напряму, якого мета одна — нажива, кар'єра, особиста користь, а при тім бажання звільнити себе від обов'язку важкої праці для добра найближчого, рідного вам народу. Спростуйте мене, коли роблю вам кривду, але спростуйте не голими словами, а фактами. А я зі свого боку вкажу на такі факти, як те, що ви й досі не відважуєтеся гремiально виявити своїх поглядів і своєї програми, запротестувати проти реакційних та кнутопоклонних голосів своєї партійної преси. Чую, що багато дехто між вами не годиться з поглядами д. Мончаловського, але де ж прилюдна заява ваших поглядів? Ось і ваш ювілейний вечерок. Д-р Копач каже як очевидець, що під час промови д. Глушкевича при згадці про те, що Горькому грозить шибениця, російський консул, а за ним деякі з ваших старших повиходили з зали,— а «Галичанин» заперечив тому в живі очі. Де ж ваше свідоцтво? Чом не станете в обороні правди, будь вона яка

будь? Я чую, що між вами якийсь час ішли дебати про потребу такого гуртового, прилюдного виступу, та нарешті переважила думка д. Мончаловського, що «пощо вам наражатися, розмазувати» і т. д., і ви присіли. Чи так роблять люди справді ідейні й характерні? Ні, такими аргументами тямте собі, молоді русофіли — ведуть худобу до жолоба, а не молодих борців на життєве бойовище. Ваші слова про «вселюдське братерство і всемірну любов» мов блискавка відкрили мені порожнечу вашого серця. Qui nimis probat, nihil probat[1]. Хто ставить собі занадто широкі ідеали, тої показує, що для життєвої потреби не має ніяких.

На прощання з вами відкрию вам один секрет. Не вірте, молоді русофіли, своїм духовим батькам, д. Мончаловському та д-ру Дудикевичу, поперед усього в однім пункті: що ми, галицькі українці, тим тільки й дишемо й живемо, що «ненавистю ко всему русскому». Не вірте їм у тім пункті, бо се свідома брехня. Ми всі русофіли, чуєте, повторяю ще раз: ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову і читаємо в тій мові певно не менше, а може, й більше від вас. Є між нами, галицькими українцями, й такі, що й говорити і писати тою мовою потрафлять не гірше, коли й не ліпше від вас. І російських письменників, великих світочів у духовім царстві, ми знаємо й любимо, і не лише тих, яких імена ви раз у раз маєте на устах, а й таких, як Пипін, Веселовський, Карєєв*, Шахматов*, Фортунатов*,— чи відомі вам такі імена, молоді панове русофіли? І скажу вам іще один секрет. Ті і подібні їм великі представники російської науки та російської культурної праці кореспондують із нами, обмінюються своїми виданнями і чують себе ближчими до нас, як до вас, молоді галицькі русофіли. І ми чуємо себе ближчими до них, як до вас, чуємо себе солідарними з ними у всім, що для нас дороге і святе і високе, бо знаємо, що се не фрази, не «символи» якогось фікційного єдинства, а кровні, життєві здобутки вселюдської цивілізаційної праці. Ми любимо в російській духовій скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті, сплоджених довговіковою важкою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з

[1] Хто багато доводить, нічого не доводить *(лат.)*.— *Ред.*

найкращими синами російського народу, і се міцна, трив-ка і світла основа нашого русофільства. Подумайте про те, молоді галицькі русофіли, то, може, й вам замість духової компанії Побєдоносцевих*, Саблерів*, Рукавишникових* та Череп-Спиридовичів* забажається чистішої атмосфери.

А тепер закінчимо свою розмову з тим, з ким почали — з д-ром Копачєм. Йому заімпонували щирий тон і щирі слова молодих москвофілів, і він зі свого боку щиро радується, що у нас замість старих обскурних москвофілів зачинають появлятися москвофіли-ліберали і москвофіли-поступовці. Нам, що не чули того щирого тону, а бачили лише холодні ніби ліберальні і ніби поступові слова молодих москвофілів у передачі д-ра Копача, ті слова, сказати по правді, зовсім не заімпонували і під шумними фразами ми відчули цілковиту пустоту серця та брак усяких переконань. Дай боже, щоб се була помилка!

Та проте війдемо на хвилю в круг думок і почувань д-ра Копача і запитаємо себе: чи справді поява москвофілів-лібералів і москвофілів-поступовців на нашім галицькім грунті була би чимось радісним, більше пожаданим від старих обскурних москвофілів? Ми бачили вже проби витворити подібну течію навіть серед старих москвофілів. Уже мало не десять літ тому, як вони в боротьбі з новою ерою перейняли майже всю політичну та економічну програму від радикалів, промовляли за загальним тайним голосуванням і іншими радикальними реформами в Австрії — і що з того? Чи через те змінився їх партійний і культурний характер? Ані крихітки. А ось недавно д-р Вергун* із Відня, великий мастер від тонкого нюху, де можна поживитися, хіба не радив у «Галичанине» всім москвофілам durch die Bank[1] підшити свої політичні плащі червоною підшивкою і здобувати собі симпатії — і протекторів та хлібодавців — у ліберальних кругах російської супільності? Будьмо певні, що коли в Росії центр тяжкості від реакційного бюрократизму пересунеться до лібералізму, серед наших галицьких москвофілів народиться стільки лібералів, як грибів по дощі. Вони будуть так само служити чужим богам, так само в ім'я «всемірної любові» обкидати болотом усяку культурну працю на нашім ріднім грунті, а в ім'я «вселюдського братерства» ширити серед нетямучих ненависть та погорду до українства, як і нинішні

---

[1] Через банк *(нім.)*.— *Ред.*

Мончаловські та Дудикевичі. Програми, гасла та прапори в наших часах дешеві; зужиється один гарнітур, то ніщо не вадить справити новий, з новою підшивкою.

Та для тих москвофілів, що справді щиро люблять свій народ — не абстрактне його єдинство, не символ «сили та могучості», а того простого, сірого, темного хлопа, що їх годує своєю працею,— для таких нема іншої дороги, як скинути пиху з серця і працювати для того народу, користуючися його мовою і вірячи в те, що коли органічно, від кореня розвинуться і процвітуть усі частини великого східнослов'янського племені, коли святотатські руки не будуть підрубувати та нівечити одну часть, аби тим краще буяла друга, то тоді зложиться з них цілість і єдність краща, багатша, гармонійніша, ніж се тепер може снитися різним шовінізмом затуманеним головам.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. ДРАГОМАНОВА

Минуло одинадцять літ від смерті Драгоманова. Вплив його могутньої і в високій мірі суцільної особи уступив, можна сказати, поза обрій; його місце зайняла історична перспектива, розбір і оцінка його праць. Драгоманов як людина не промовляє нічим до сучасного покоління; Драгоманов як учений, як політик і мислитель не перестав і досі промовляти до нас, і його голос знаходить собі широку луну, особливо в сучасній Росії, де оклики і політичні програми, для яких він працював і за які боровся перед десятьма літами, тільки тепер стали на черзі політичних змагань, головно заходами російських українців, які бажають показати в Драгоманові свідомого укр[аїнського] націонала і європейського політика.

Ім'я Драгоманова перестало бути страхополохом на політичних дітей. На нього покликаються навіть такі, що за його життя при звуці того імені діставали корчів ненависті. Надійшла пора для всесторонньої, об'єктивної оцінки його значення і його ідей. Особливо у нас, у Галичині, де його особистий вплив мав найбільше значення, настав час довести до того, аби се ім'я перестало бути, з одного боку, синонімом усякої політичної та соціальної деструкції, а з другого боку —якоюсь нетикальною догмою, виразом найвищої мудрості, що не зносить критик, випередила свій вік і без ніяких поправок може служити путевідною звіздою для необмеженого числа дальших поколінь.

Щоб уможливити таку оцінку, на се наука подає нам одинокий певний спосіб — історичну появу трактувати історичною методою, зрозуміти її на тлі її часу й місця діяльності, оцінювати її погляди в зв'язку з тими ідеями та поглядами, серед яких вона виросла. Попробуймо при-

ложити сю методу до Драгоманова, тим більше що й сам він був один із визначних майстрів тої методи і в своїх писаннях, де особисте нерозривно в'язалося з загальним та принципіальним, полишив нам багатий матеріал для такого, власне, трактування його появи.

Хотячи зрозуміти склад ума і напрям ідей Драгоманова, конче треба уявити собі ту сферу, серед якої він родився та виховався, і той час, у якім формувалися його ідеї. Та сфера, то була українська, в значній часті помосковлена інтелігенція Лівобережної України. Давня козацька традиція тут ще від початків XIX віку зрослася з ліберальними ідеями Західної Європи. Був там і французький республіканізм з його невірою в авторитет державний і церковний, був і російський критицизм з його невірою в суспільний устрій Росії, були й останки козацького автономізму з нехіттю до московської централізації. Найменше було українського націоналізму*, хоч українська мова, мова окружаючої маси людності, так сказати, сама тислася до панських покоїв та салонів. Звідти, одначе, витискали її московські няньки та французькі гувернери; хіба виїмково послугувалися нею пани в веселих хвилях, при чарці, в мужеськім товаристві для оповідання анекдот, яких при дамах не говориться.

Котляревський, Квітка, Шевченко і інші піонери українського письменства внесли в те аматорство глибшу ідею — увагу до маси простого люду та його інтересів. Сю увагу огниста муза Шевченкова перемінила в завзяту проповідь гуманізму, свободи та любові до тих мас, у гіркі докори на їх гноблення та кривдження з боку «братів». Тільки б'ючи в ту струну, міг Шевченко трафляти до душ тих республіканців і скептиків, що рівночасно в практичнім житті були всепідданішими слугами його царського величества, постили та сповідалися, прикладалися до мощів і цілували в руку батюшок «для прикладу іншим». Тільки тямлячи се, ми зрозуміємо, чому Шевченко власне в сих сферах здобув собі значення і вплив як ворог кріпацтва, як проповідник волі селянської; його ширше, національне значення лишилося закрите для них і в значній часті закрите й для Драгоманова аж до кінця його життя. Годі здумати собі повнішого контрасту, як те розуміння Шевченка на Лівобережній Україні, якого речником був і Драгоманов, а те, яке бачимо, хоч без такого глибокого і систематичного викладу, в Галичині. Там Шевченко важний головно як

протест проти кріпацтва, проти заскорузлості та кастового егоїзму в суспільності, а тут як речник національних ідей, як поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і п'ятнував тих, що мучили й мучать її.

П'ятдесяті роки в російській пресі й літературі —се час інтенсивної дискусії в справі кріпацтва. На тім тлі повстають і борються різні напрями. Спеціального виразу набирає так зване западництво*, що змагається до знесення кріпацтва в Росії з поминенням «помилок», які при аналогічних процесах пороблено на Заході; спеціального виразу набирає й так зване слов'янофільство*, що, віднайшовши мнимо національну форму російської громадської організації, т[ак] зв[аний] мір, опертий на фамілійній общині та патріархальній власті, снує мрії про можність перебудови всього громадського устрою на тій підставі. І тут і там питання йде головно про масу, і то спеціально селянську масу; питання про націю майже не існує. Вищі верстви за приводом скептика Чаадаєва* вважаються паразитами, галапасами, що, властиво, лише псують натуральний розвій маси та живуть її соками, не даючи їй за те нічогісінько.

На Вкраїні сей ідейний зв'язок скомплікувався ще одною обставиною. Зацікавлення народною масою й її життям змушувало інтелігенцію до уваги на народну мову. Загально признана неминучість подавання масі хоч елементарної освіти висувала питання про права народної мови в школі. Але для умів, вихованих у сфері доктрин, по своїй натурі все централістичних, а до того проповідуваних московською мовою, являлося чимось диким і неможливим зрікатися тої «ідейної» московщини на користь виключного вживання української мови у всіх школах. І ось вони вхопилися за помисли німецьких педагогів про права німецьких діалектів у німецькій елементарній школі, і так повстала чудернацька теорія про права української мови тільки в елементарній школі, тільки як посередниці для вивчення українських дітей властивої освітньої та ідейної мови — російської. Явилася теорія неповноправних народностей, української літератури «для домашнего обихода», теорія літератур московської, української, галицької як складників спільної російської літератури,— погляди, якими, як знаємо, дебютував Драгоманов у перших початках своєї публіцистичної діяльності і від яких він, виїмково не розрізняючи тут принципіального питан-

ня від хвилевих практичних обмежень, не відрікся виразно до своєї смерті.

Отся мішанина двох ідейних кругів, не злучених в одну вищу, органічну цілість,— круга поступових європейських ідей і круга спеціально-російського хлопофільства,—се, на мою думку, головний ключ до зрозуміння світогляду й діяльності Драгоманова. На його погляд, суспільність — се, властиво, тільки продуктивна, робуча, в нашім краю хлопська маса; на ній стоїть розвій суспільності, її інтереси — се головні інтереси всякої суспільної праці. Правда, він знає, що навіть у нашій суспільності між робучими людьми єсть поділ на чорноробів і білоробів, але чи ті остатні мають який окремий рід праці, чи мають якісь окремі права й обов'язки в суспільності, в те він не входить. Переважно білороби у нього, як і в більшості російських соціологів тої доби, ідентифікуються з експлуататорами і п'явками народу, і головне жадання, яке ставиться до них в ім'я етики,— се присвятити всі свої сили праці та старанню о добро і емансипацію і просвіту народної, себто хлопської, маси. Се домагання ставиться в ім'я самого етичного принципу, категоричним імперативом; чи ті білороби, їх зароджування і весь їх спосіб поступування підлягають, крім етичних імперативів, ще яким соціологічним розвоєвим законам, не раз сильнішим від їх індивідуальної доброї волі, в се Драгоманов не любив запускатися, хоча в практичнім житті й тут часто вмів робити важні концесії непереможній силі обставин.

Отсе мужикофільство було також основою соціалізму Драгоманова. Він доходив до нього не так, як Маркс і Енгельс, студіюванням життя і розвою робітницької, пролетарської маси в краях найвищого економічного розвою; навпаки, вихідною точкою його соціалізму, так само як і старшого французького, так званого утопійного соціалізму, був вид хлопської нужди та кривди і гаряче співчуття з тою кривдою та бажання винайти такий суспільний порядок, у якім би та кривда була зведена до мінімум. Живо відчуваючи деспотичний тиск держави на волю і економічний стан одиниці, він силкувався в конструкції сього будущого справедливого ладу звести до мінімум також той тиск держави і для того основною одиницею і підвалиною своєї будови поклав г р о м а д у, найменшу, на його думку, суспільно-політичну організацію в суспільності. Він так і називає свій соціалізм громадівством,

себто організацією, опертою на автономії і федеральній злуці громад, лишаючи знов досить неясними оба кінці тої палички: відносини між громадою й її складовими частинами — одиницями, сім'ями, корпораціями, зборами і т. п. з одного і громадою та державою чи нацією та її посередніми організаційними ступенями з другого боку. Основами для формування та реформування тих відносин, на думку Драгоманова, повинні бути поперед усього основні права чоловіка — свобода думки й слова, зборів та коаліцій, толеранція політичних та релігійних переконань, чи, як він висловлявся, віри і безвірства. Як супроти сього мали б виглядати детальні форми сімейного, громадського та державного устрою, туди Драгоманов не любив заходити. Він був певний, що вони ніколи в цілім світі не будуть шаблоново однакові, як того вимагала, прим., соціально-демократична доктрина, і вважав основною хибою соціал-демократичної концепції будущого суспільного ладу власне пересадну регламентацію та бюрократизацію всього життя. Супроти тої регламентації він висував волю людини, а особливо волю громади як самостійної соціальної одиниці, яка найкраще може знати потреби і здібність кождого свого члена і матиме всякий інтерес у тім, щоб якнайліпше розвинути і пожиткувати ті здібності й інтереси для загального добра. На тій точці Драгоманов був невідродним росіянином, членом російської соціальної школи, яка, невважаючи на різниці напрямів і тенденцій (звісно, з виїмком нової російської чи то зрусифікованої німецької соціальної демократії), все стояла на вірі в якусь містичну «волю народу» і його вроджену, інстинктову здібність до осягнення «правди» в суспільних відносинах, коли тільки не буде перешкоджати йому здеправована, збюрократизована інтелігенція. На тім містичнім грунті виростали, з одного боку, різні парості слов'янофільства з його вірою в призначену слов'янству, а спеціально Росії місію відродження і обновлення всього людства, з другого — різні соціалісти-народники та народовольці, що робили революцію в тій цілі, аби, звалivши теперішній державний і суспільний лад у Росії, віддати його спадщину в руки народної маси і полишити їй до волі будову нового ладу.

Правда, Драгоманов був занадто тверeза і скептична натура, щоб мав вірити в якісь надприродні місії поодиноких народів, і був занадто серйозний історик, щоб не розу-

міти, що всяке діло, особливо ж планова перебудова суспільності, потребує майстра і не доконується сліпим інстинктом. Як противагу всякому містицизмові та фаталізмові, слов'янофільському з одного і соціал-демократичному з другого боку він клав принцип культурності і освіти, що, виробляючи поодиноких людей і виховуючи їх у принципах свободи та пошани прав інших, тим самим підносить і з часом чимраз більше підноситиме інтелектуальний рівень та етичне вироблення цілих мас народу. З того становища він виступав против утопійної теорії загальної соціальної революції, що мала одним замахом перевернути теперішній лад і спровадити здійснення соціалістичного ідеалу на землі. Ся теорія якийсь час була модна і дискутувалася живо, особливо в сферах російських соціалістів. Супроти неї Драгоманов усе настоював на те, що всяка революція має головно політичний характер, міняє політичні форми панування, але не має сили сотворити новий лад суспільного життя, бо сей мусить органічно і звільна виростати з попередніх, як дерево з даного грунту, а продиктувати його ніякими едиктами та регулямінами не можна. Не революція, а еволюція — се був девіз Драгоманова, а властиво революція як явище хвилеве і місцеве — се тільки одна з форм загальної еволюції.

На сьому пункті, солідарний зрештою з західноєвропейською школою істориків-соціологів, Драгоманов займає ясне і консеквентне становище. Не можна сього сказати про його становище в справі національній. Як уже було згадано, Драгоманов виступив на публіцистичне поле як державник, що в різнонаціональній державі признає панування чи то духове та політичне верховодство одної нації, а потреби і жадання інших націй мірить потребами й інтересами цілої держави, які зрештою у нього, республіканця, сходяться з потребами культурного поступу народних мас. Національність — се не більше як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути заповнена одним, загальнолюдським, чи то, по драгоманівському вислову, загальноєвропейським змістом.

На сьому становищі Драгоманов як практичний політик лишився, мабуть, назавше, хоча теоретично він у своїх працях з остатніх років ішов значно дальше[1]. І так його

[1] Див. особливо рукоп[исну] програму «Поступу» з р. 1885, де метою покладено національну автономію, але для газети, що мала виходити в Галичині і під моєю редакцією.

найкраща публіцистична праця «Историческая Польша и великорусская демократия»* сотками ярких і вміло згрупованих прикладів доказує шкідливість ігнорування української національності та й загалом так званих недержавних національностей політиками та публіцистами державних націй, і навіть для противаги тому ігноруванню у вступній часті дає першу талановиту і широку пробу синтези того, чим була і єсть досі Україна посеред країв Східної Європи, чим була для Польщі і для Росії, чим може статися для Слов'янщини. Проте вже по написанні тої праці, коли 1884 р. йому довелося — правда, не від власного імені, а від групи всеросійських лібералів-конституціоналістів — формулювати нарис російської конституції, він не поважився покласти національний принцип основою ідеальної російської конституції, а силкувався замаскувати його принципом обласних автономій, хоч відома йому конституційна практика в Австрії могла йому дати аж надто добре пізнати, що, значить, автономія області (територіальної цілості) нерівнозначна з автономією національності. Правда, можна би сказати, що програма Вільної спілки була виразом поглядів не самого Драгоманова, а ширшого і то переважно з неукраїнців зложеного кружка і укладалася з оглядом на можливість скорого практичного переведення,— та проте ми знаємо, що Драгоманов у дуже значній мірі солідаризувався з нею, вважав її, приміром, можливою підставою своїх переговорів з поляками[1], а пізніше, коли надії на її осущення розвіялись і історія Східної Європи насунула перед очі інші перспективи, не пробував уже укладати нової програми, опертої на національнім принципі, з метою перетворення Росії, чи й ще більшої частини Східної Європи на федерацію автономних і рівноправних народностей. Навіть п'ять літ пізніше, під кінець свого життя, коли радикальна агітація в Галичині, в якій він публіцистично і листовно брав дуже живу участь, висунула на перший план принцип національної самостійності без огляду на історичні привілеї і доконечність переміни великих різноплемінних держав на федерації рівноправних народностей, зорганізованих не по басейнам рік та хребтам гір, то значить не обласно і територіально, а по теренам, замешканим переважно сею чи тою народністю,— навіть тоді Дра-

---

[1] Пор. М. Павлик. Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневским. Львів, 1905, ст. 108.

гоманов, забираючи голос, виступав головно як критик, остерігаючи перед вибриками націоналізму, звертаючи увагу на множество інтернаціональних елементів у кождій національній організації і загалом на інтернаціональність усеї культури, а не даючи майже нічого для скріплення тої національної синтези, без якої культуртрегерство дуже легко переміняється на винародовлення.

Отсе, на мою думку, головні точки для характеристики суспільно-політичних поглядів Драгоманова. Він був продукт свого часу — часу великих ліберальних поривів російської інтелігенції з доби реформ, часу знесення кріпацтва. На нім ясно відбивалися всі добрі і симпатичні прикмети того часу і многі його хиби. Демократ і республіканець, він занадто тісно розумів поняття суспільності, занадто низько ставив вагу і ролю інтелігенції, занадто односторонньо, етично, а не соціологічно формулював її життєве завдання. Як ліберал він був далекий від псевдоліберальної доктрини laisser paire, laisser passer[1], що позволяє кождому давати собі раду як уміє, але не цурається насильства для оборони свого власного упривілейованого становища. З другого боку, він всупереч до лібералів-доктринерів не розумів лібералізму якобінського, що кождому хоче диктувати форму, в якій має бути свобідний і щасливий: La liberté ou la vie![2] Лібералізм Драгоманова основувався поперед усього на широко відчутих правах людської одиниці, на автономії личності, на свободі слова й думки, на пошануванні чесного противника і на безоглядним поборюванні апатії, лицемірства та брехні. Як політик він до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії — gente Ukrainus, natione Russus; Росія як політична цілість була дорога йому головно задля тих задатків духової культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі, хоч годі заперечити, що його погляди на границі обласної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національного принципу.

І в чисто культурних та освітніх справах занадто вузьке розуміння нації як плебсу не позволяло йому ставити діло національного розвою так широко, як воно ставиться у нас нині. В однім своїм листі до мене він подає нарис істо-

---

[1] Хай буде так *(франц.).— Ред.*
[2] Свобода або життя! *(франц.) —Ред.*

рії української літератури відповідно до ідеї, розвитої в його італійській статті «Una litteratura plebea»: отже, те тільки, що написано на українській території мовою українського плебсу, значить, починаючи від кінця XVI в. деякі полемічні твори, козацькі літописи та вірші, драми та інтермедії, а головно твори усної словесності, пісні, казки, а далі література від Котляревського, писана людовою мовою. Коли ми сьогодні не задоволяємося такою програмою, а втягаємо до своєї літератури також писання старої князівської та в значній часті й литовсько-білоруської доби, коли й з тих пізніших часів, обнятих програмою Драгоманова, втягаємо сюди далеко ширший матеріал, писаний українцями церковною, польською, латинською та московською мовою, то чинимо се не з жадної національної амбіції, не для самохвальби, що ось-то у нас яке старе та багате письменство, а просто тому, бо вважаємо історію літератури образом духового розвою нації, який ніколи не підлягав і не підлягає якійсь одній формулі, та й ще з того строго наукового мотиву, що така частина, яку обійняв у своїй програмі Драгоманов, власне як частина, відірвана від більшої цілості, не дала би повного і вірного малюнка духового життя навіть того самого плебсу, а тим менше тої його частини, що творила пісні та оповідання, вірші та драми та прозові книжки.

І ще одно треба сказати. Драгоманов як історик був еволюціоніст, вірив у ненастанний органічний розвій не лише в сфері матеріальних явищ, але також у сфері духу, віри, літератури й етики. Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людське індивідуум, його душу, волю й інтелігенцію. Суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії, настрій і змагання мас. Впливаючи доступними нам способами на погляди індивідів, ми посередньо впливаємо також на психологію мас. Чим інтенсивніший імпульс вийде від одного осібника, чим більший круг індивідів обійме і порушить, тим більший буде наш вплив у тій сумі матеріальних та ідеальних сил, що порушують суспільність у її розвої. Се була його поправка до так званого матеріалістичного світогляду, який у розвої людськості бачить лише ділання несвідомих, матеріальних сил*. Драгоманов, не ігноруючи тих матеріальних сил, вірив також у духову силу, що помагає порушувати віз людської цивілізації. І се було джерело того огню, яким він сам усе своє життя горів та яснів, писав, полемізував, кореспонду-

вав, з нечуваною у нас інтенсивністю на всі боки розкидає сімена свого багатого духу, надіючися ввести й свою плодючу течійку в широку течію нашого національного і з тим і загальнолюдського розвою.

Post scriptum. Групка українських студентів Львівського університету запросила мене виголосити відчит про Драгоманова на концерті, що в зв'язку з загальним вічем укр[аїнської] академічної молодежі мав відбутися у Львові д[ня] 15 липня. Відповіддю на сі запросини був отсей реферат, який тут друкую майже без змін, не даючи можності дати йому тепер таке оброблення, якого б вимагала наукова розвідка. На основі власної знайомості і довголітньої кореспонденції з Драгомановим та пильного читання його писань я вважав собі можливим у коротких рисах, яких ядерність була подиктована характером відчиту, подати характеристику ідейної фізіономії Драгоманова на тлі його часу й тої суспільності, якої він був нерідним сином і продуктом. Характер відчиту вимагав піднесення лише найважніших моментів, отже, про вичерпання предмета тут не може бути ані мови. З другого боку, не вдаючися ні в яку полеміку, я бажав показати Драгоманова продуктом певного часу, певної соціологічної школи і зазначити, що в його духовій спадщині цінне і тривке для нас, а де ми, поперті силою розвоєвих обставин, мусимо вносити поправки в конструкцію його політичних і суспільних ідеалів. Се було потрібне з трьох причин, чи радше на три боки, про які вважаю відповідним сказати тут іще дещо докладніше.

Весною сього року видано було під редакцією «Освобождения»*, по ініціативі і накладом «українців-демократів» другий том «Собрания политических сочинений М. П. Драгоманова», до якого передмову, життєписний нарис автора, додав д. Б. Кістяківський*. Передмова написана загалом розумно, факти про життя Драгоманова зведено рукою знавця і прихильника, хоча автор не зазначує виразно свого власного становища супроти ідей Драгоманова. Та власне з ідейного погляду автор передмови не всюди зумів удержатися на висоті тої теоретичної об'єктивності, якої поперед усього слід було бажати. І так, прим., піднісячи заслуги Драгоманова коло ширення серед російської суспільності думки про політичну волю та її гарантії, автор передмови згадує, що Др[агоманов]в був не перший на тім полі в Росії і ширив думки не нові, а вироблені західноєвропейською наукою ще від XVII в., думки, за які в Росії

боролися і терпіли декабристи, Герцен, революціонери 60-их, народники та народовольці 70-их і 80-их років. «Но в этой славной традиции русского общества,— пише далі д. Б. К. (стор. XXXV),— значение М. П. вполне определенно выдвигается как первого русского конституционалиста-демократа*, творца первой русской конституционной теории... Будучи социалистом, он был в то же время последовательным либералом и демократом, каковыми всегда и являются истинные социалисты». Можливо, що зачислення Драгоманова до конституційних демократів, назви, якою тепер обіймають у Росії найчисленнішу політичну партію ліберальну в західноєвропейськім значінні і не чужу державно-централізаторським тенденціям, против яких увесь свій вік воював Драгоманов,— можливо, кажу, що таке зачислення з боку д. Б. К. було тільки lapsus calami[1] і не було подиктоване виразною тенденцією — затягти Драгоманова десять літ по його смерті під стяг партії, що надала свою фізіономію першому російському парламентові, партії, прозваної кадетами. Говорю так, бо, знаючи дещо ближче погляди автора передмови, можу припускати, що своїми ідеями він сягає значно ширше від офіціальної програми російських кадетів і величати сю партію адоптуванням до неї Драгоманова не має, здається, ніякого інтересу. Та все-таки авторові не можна ощадити докору за необережність у номенклатурі, яка стягла на нього вже з іншого боку закид, що він і сам належить до російських «кадетів».

Так само не зовсім обережним був д. Б. К., прикладаючи до Драгоманова епітет соціаліста з додатком лібералізму, яким буцімто визначаються всі правдиві соціалісти. Якби так було направду, то треба би Маркса, Енгельса і всю новішу соціальну демократію назвати неправдивими соціалістами, бо ж вони зовсім не ліберали, як не може бути ліберальною ніяка войовнича партія взагалі, яка силкується перевести свою програму, тобто накинути свою волю загалові. І в теоретичних програмах, і в практичній тактиці майже всіх сучасних соціалістичних партій (оскільки вони дійсно партії, а не кружки філософів та професорів) бачимо стільки воєнної дисципліни, претензій на накидання своєї волі іншим, диктування своїх законів «реакційним масам», стільки деспотизму та нетолеранції навіть

[1] Опискою *(лат.).— Ред.*

унутрі власного табору, що говорити про лібералізм того руху нема ніякої підстави*. Значить, говорячи про соціалізм Драгоманова, конечно треба було оговорити його докладніше, зазначити його вихідну точку, принципіально відмінну від войовничого західноєвропейського соціалізму та соціал-демократизму, та ввійти глибше в огляд його тактики та способів переведення в життя його ідеалу.

Докір за кадетство, про який згадано було вище, стрінув д. Б. К. з боку органу українських радикальних демократів «Нової громади»*. В книжці 6 того місячника д. Сергій Єфремов*, різко зазначуючи натуральність і історичну конечність ставлення української програми на основі повної національної автономії, додає, що «українські політичні діячі не можуть виставити іншого домагання, хоч би тут довелося мати проти себе й авторитет Драгоманова та нарікання на «націоналістичність», які раз у раз чуємо від заступників російських партій» (ст. 160). Се зовсім вірно, бо ж ніякий авторитет минулого не може і не повинен стояти на заваді потребам і змаганням пізнішого часу, яких основи він за життя не міг передвидіти ані оцінити. Та не можна вповні згодитися й з думкою д. Єфремова, що Драгоманов, заступаючи в програмі «Вільної спілки» автономію національності автономією територіальною, не суперечив тут пізнішим націоналістам, «бо він не принципіально, а тільки з практичних міркувань обстоював свою «областную автономию» (ст. 160). Принципіальне в програмі те, що сам автор програми покладе принципом і трактує як принцип, тобто як основу цілої будови програми. У таких принципіальних питаннях Драгоманов ніколи не робив концесій і, прим., ніколи не був би згодився прикладати руки до програми, опертої на якімось обмеженні автономії людської особи. Коли ж він згодився укладати та опублікувати програму без покладення в її основу принципу національної автономії, то видно, що не вважав се принципіальним питанням і думав, що можна обійтися без нього. Тут нічого замазувати суперечність між Драгомановим і пізнішим українським націоналізмом, але ж ся суперечність не може бути «в суд і осужденіє» ані Драгоманову, ані нинішнім його потомкам, бо один і другі, як вірно зазначує д. Єфремов, стоять кождий на своїм, історичними обставинами зміненім грунті. Може, те, що виложено вище в моїм відчиті до характеристики того грунту, на якім виріс Драгоманов, причиниться до яснішого

зрозуміння того контрасту і його історичної натуральності.

Не зовсім може задовольнити й та формула, в яку д. Єфремов рад би уняти характер і діяльність Драгоманова. З такими формулами все те лихо, що вони, з одного боку, занадто загальні, а з другого боку, замало дають конкретного. Д. Єфремов стає на тім, що Драгоманова можна і слід характеризувати формулою «український соціаліст-федераліст» і що «всяка інша характеристика буде глибоко несправедлива» (стор. 162). На мою думку, одначе, і ся характеристика зовсім не передає того, чим був Драгоманов. Поперед усього щодо епітету «соціаліст». Д. Єфремов твердить про нього: «Справді, своїми громадськими поглядами Д[рагоманов]в усе був глибоко переконаний, науково вихований соціаліст, який завсіди й скрізь пропагував ідеї з соціалізму» (ст. 161). Було б цікаво знати, на якій підставі каже се д. Єфремов, бо ж у відомих нам писаннях Драгоманова дійсного соціалізму дуже мало: він ані практично не займався соціалістичною агітацією та соціалістичними реформами, ані теоретично не писав нічого, що давало би підставу зачисляти його до теоретиків соціалізму. Як публіцист він був майже виключно п о л і т и к, а соціалізм зачіпав лиш остільки, оскільки політичні комбінації, мавши на оці життя й інтереси народних мас, заходили на поле неминущих соціальних реформ і вивершення тих реформ у далекій будущині. Ось для прикладу виписки важніших місць, що доторкаються сеї теми, з «Переднього слова» до «Громади»* (Женева, 1878): «В товаристві, в рівності і в спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави і не маючих їх» (ст. 39). Але ж «велика купа людей... не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, інакше які-небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хотять, і не там, де вони сидять» (ст. 40). «Не буде волі рівної й тоді, коли хто-небудь буде справлятись в усьому за другого, як це робиться в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло, й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або, ліпше сказати,

громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто чи через виборних людей для кожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, оддаючи їм поміч за поміч. Розважаючи далі, побачимо, що й громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого, бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб. От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились для спільної праці й помочі в вільні товариства,— це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім неподібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи невиборних. Ціль та зветься б е з н а ч а л ь с т в о: своя воля кожному і вільне громадство й товариство людей і товариств» (ст. 40—41).

Чи се має бути науковий виклад якоїсь соціалістичної системи? Але ж до дійсного соціалізму, до дружності в продукції автор доторкається тут лиш одним-однісіньким словом, де згадує про с п і л ь н у працю, та далі й зовсім не вдається в детальні питання: як зробити сю працю спільною, як організувати її і як погодити вимоги такої продукції з вимогами розділу напрацьованого добра (дистрибуції) та з suprema lex[1] його суспільного ладу — абсолютною свободою кождої одиниці. Коли се має бути соціалізм, то ми мусимо сказати, що він наскрізь а н т и с о ц і а л ь н и й, бо, основуючи всю соціальну будову на принципі повної особистої волі, тобто принципі, який у крайній консеквенції рівнозначний із с а м о в о л е ю, отже, з тим, що переважно р о з ' є д н у є людей, він рівночасно ігнорує всі ті принципи, що здружують людей, отже, спільне замешкання, спільну мову, спільну історію й традицію та почуття спільних обов'язків, без чого людська громада тратить характер суспільності, нації, а робиться стадом.

Ігноруючи ті основні елементи суспільного життя, що від початку історії людства мусять обмежувати (певно, в різній мірі, як до ступеня культури) вольну волю (самоволю) одиниці, Драгоманов тут же подає дуже популярний і занадто упрощений виклад свого розуміння суспільного устрою. Котрий соціаліст на світі підпишеться під тим викладом? Ніхто не підпише, хто має хоч трохи поняття про

---

[1] Найвищим законом *(лат.)*.— *Ред.*

закон історичного розвою. Тут справді можна сказати, що вчений історик розминувся зі своєю наукою і замість наукового викладу дав нам наївні міркування мужика, що не бачив світу і не потрафить піднятися думкою до зрозуміння вищої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь і приємність. Ні, так соціалістичний ідеал не виглядає і ніколи не виглядатиме.

Чим, властиво, був федералізм Драгоманова при ігноруванні основної його підстави — автономії національностей, найбільших і одиноких соціальних організмів, які можуть входити в федеральні союзи одні з одними, се також не легко уяснити собі. Союз громади з громадою чи товариства з товариством— се ж занадто елементарна і круха підстава для того, щоб виключно на них будувати цілу систему федералістичного устрою. Спеціальні цілі й інтереси тих дрібних, часто ефемерних організацій занадто часто підлягають змінам, щоб їх можна класти основою якоїсь широкої системи. У самого Драгоманова ся федералістична доктрина доводила іноді до кумедних концептів, прим., коли він у 1881 р., бажаючи бачити польських львівських робітників у федеративнім союзі з руськими робітниками та селянами, конче домагався від редакції робітницької газетки «Praca», щоб вона покинула писати по-польськи, а писала для львівських робітників п о - м а з у р с ь к и, очевидно, не знаючи, що ніякі поляки у Львові по-мазурськи не говорять.

З третього боку, треба мати на увазі той оригінальний і зовсім не науковий демократизм Драгоманова, по якому український «народ»— се лише мужики та робітники, plebs, що говорить українською мовою. Коли б було можливе, що вся суспільність, уся інтелігенція перейнялась би таким «демократизмом», то над нами як над нацією була б висипана могила. Вже й за часів Драгоманова лунав, а тепер з боку wszechpolaków[1] раз у раз лунає оклик, що на Україні живе не жаден народ, а простий етнографічний матеріал, який польська культура переробить на поляків, Уся польська політика в Галичині майже від самого 1848 р. ведеться під окликом: або зацитькувати руську інтеліґенцію дрібними концесіями, щоб не виступала як репрезентація окремої нації, або просто ігнорувати інтелігенцію

[1] Всіх поляків (всеполяків) *(польськ.).— Ред.*

і йти самим полякам під руські стріхи. І якби поляки в Східній Галичині не були сліпорожденними на пунктах панування шляхти, римського клерикалізму та національної нетолеранції, якби були заздалегідь, у 60-их роках звернулися з розумними, народолюбними і щиро гуманними окликами до руського люду, то хто знає, чи тепер у Східній Галичині було би ще місце для руської радикальної та національно-демократичної агітації та організації. І власне сього ніколи не хотів чи не міг зрозуміти Драгоманов, не тому, що робив концесії оглядам практичності, але тому, що в його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично конечного, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію, чого не заступимо ніякою не опертою на ній автономією. В моїм відчиті зазначено, чому так було; можливо, що детальніші досліди вияснять се ліпше. Нам, безпосереднім потомкам і спадкоємцям його духового надбання, не менше важно бачити хиби і прогалини в його ідеалах, як і їх позитивні та тривкі прикмети. Ті «драгоманівці», що з його імені та його творів роблять якогось фетиша, якого при всякій нагоді вільно тільки хвалити, а ніяк не вільно критикувати, роблять тим дуже лиху прислугу не лише нашому національному розвоєві, але також репутації «драгоманівської школи».

СВОБОДА І АВТОНОМІЯ

І

В останніх роках у всіх кругах громади йде жива суперечка про перебудову всього громадського устрою для осягнення якнайкращого розвою всіх громадянських сил. Різні люди висловлюють різні погляди відповідно до того, на якому становищі стоять і які інтереси та суспільні сили уважають найважнішими. Ось на днях читали ми в «Новом времени» голос д. Меншикова*, який іноді говорить як розумний чоловік, а іноді договорюється до такого, що хоч святих із хати виноси. І ось він, говорячи про будущий устрій Росії, ні з сього ні з того випалює таку бомбу: «Россия для русских! Нема більшої дурниці, як признавати в будущій думі якісь права іншим народностям або признавати, прим., українців якимось окремим народом. Не слід також допускати до думи всіх інородців: євреїв, поляків, башкирів, кавказців. Треба показати їм, що ми тут пани».

Чудно робиться, читаючи такі слова, а вони лунають часто з різних російських газет та журналів та знаходять віру й там, де би не слід було. Треба бути цілковитою дитиною в політичних справах, щоб у сьогоднішню пору загрівати себе і свою публіку таким дитинячим та наївним покликом. Так як коли б ніхто на світі й не знав, що Росія сьогодні більше для французів, для німців, англічан та жидів, що в її державний скарб повкладали свої міліарди і знай пильнують кождої копійки, яка впливає до того скарбу від «русских» і українців і інородців, щоб поділитися нею. І так як би ніхто не знав, що найбільша часть збіжжя та природних багатств Росії в «русских» і не руських її частинах іде в руки тих же чужих експлуататорів, що тільки завдяки політичним та громадським порядкам

у Росії змогли здобути собі в ній такі впливи і такі доходи. Коли Росія увільниться від того чужого, єгипетського ярма, в яке попала завдяки своїм порядкам, попала так важко і так глибоко, як ні одна сучасна держава, хіба тоді була б якась маленька підстава до такого високого гоц, яке вже тепер проголошує д. Меншиков.

«Россия для русских!» Ну, добре, а що таке ся Росія? Чи самі «русские» збудували її, самі своєю силою держать її? Здається, не треба надто глибоко влазити в історію, щоб зрозуміти, що над збудуванням і утвердженням теперішньої Росії працювали всі племена, що входять в її склад, працювали й німці, й українці, і всякі інородці. Нехтувати ними тепер, коли діло стануло на тім, аби з тої Росії зробити для всіх вигідну і простору хату, се значить не розуміти азбуки державно-політичного життя. Адже ж не буде добра в такій хаті, де половина людності житиме безправно, здана на ласку й неласку другої половини, примушена мовчати і нидіти та безпомічно дивитися на панування другої половини!

Та яке те панування! Адже ж маси «русского», великоруського народу живуть сьогодні в такій нужді, в такім занедбанні, бідності, темноті, поневірці, що весь цивілізований світ з жахом і невірою читає про се покази свідків. Дайте своїм власним народним масам хоч стільки хліба, щоб він місяцями не жив березовою корою, хоч тільки освіти, щоб він не закопував себе живцем у землю зо страху перед антихристом, хоч стільки самоуправи, щоб він міг сам дбати про свої інтереси, а тоді вже говоріть: «Ми тут пани!» Взагалі се дуже погана манера стукати на своє панство і верховодство там, де всі свідоцтва говорять про сумний і важкий стан Росії і де треба б якнайбільше скуплення духу і уваги на те, щоб винайти дорогу справжнього відродження суспільства замість засмічувати його голови пустими фразами, що свідчать лише про засліплення та безтямність.

«Непотрібно давати ніяких прав інородцям»,— гукає д. Меншиков, не розуміючи того, що тих інородців міліони, що їх з лиця землі не зітреш. Що, як ті самі інородці скажуть: ні, ми не даром працювали над здвигненням Росії, вона потрібна й нам і для нашого розвою, ми не хочемо відставати від неї, хочемо жити в ній, але жити як люди, як рівноправні горожани, а не як раби та наймити? Д. Меншиков боїться, що всі інородці ненавидять «русских»

і, одержавши права, будуть працювати на згубу та шкоду Росії. Думаю, що се побоювання ні на чім не оперте. Певна річ, коли інородці (а є між ними багато народів свідомих, з далеко вищою, як у самих корінних «русских», цивілізацією) не зазнають від тих «русских» нічого іншого, як кривди, знущання та зневаги, то нівідки їм і набратися любові та поваги до них, і коли добродії вроді д. Меншикова бажають, щоб так або й ще гірше було й надалі, то по-мойому, се засуджує Росію на дальше, не обмежене занепадання і не віщує ніякої кращої будущини.

Кращі уми в Росії, йдучи за такими ж умами Західної Європи, давно вже вказали інший шлях для справді тривкого і плодючого розвою. Сей шлях основується на першому принципі всякого громадського життя — п о ш а н і д о ч о л о в і к а, до його кровних інтересів, до його природних, невідчужених прав, таких як свобода слова й організації, як нетиканість домашнього огнища без суду, як свобода заробітку та переселення і т. д. Се елементарні основи для всякого хоч трохи успішного життя громадського і державного, і, власне, запевнення і укріплення тих основ не бачимо досі в Росії. Від того браку терпить і пропадає так само великоруське плем'я, як і всякі інородці, і поки стан сеї елементарної необезпеченості триває в Росії, поти всякі такі балакання, що «ми тут пани» і «Россия для русских», виходять на жалку самохвальбу того хазяїна, що, сховавшися під столом перед грізною коцюбою своєї господині, відтам пискливим голосом озивається: я пан дому!

Ні, нема ніякої потреби і зовсім не пора російським патріотам дурити себе привидом панства і панування над ними, що мусять бути їх співгорожанами і товаришами в важкій праці над загоєнням тяжких ран, нанесених усій Росії дотеперішнім режимом. От у Північній Америці проголошено «доктрину Монро»: Америка для американців, а показалося, що хоч там і край багатий, і господарка розвинена не в порівнянні до Росії, а таки без чужого робітника годі обійтися і ті робітники, хоч помагають збагачувати Америку, проте й самі вивозять із неї міліони*. Не така тепер пора, щоб держава, яка простяглася на шосту часть земної кулі, могла відгородитися китайським муром від решти світа.

II

З питанням про надання всім росіянам (не лише «русским») повної горожанської свободи і надання гарантій для тої свободи (до таких гарантій належать: перенесення управи краю і законодавства на виборну народну репрезентацію, одвічальність міністрів перед тою репрезентацією і контроль державних фінансів з боку тої ж репрезентації) в'яжеться тісно питання а в т о н о м і ї країв і народностей, питання, що мусить бути розв'язане не лише в інтересі поодиноких народів і країв, але і в інтересі цілої держави. Російські письменники та політики дуже часто, коли зайде мова за автономію різних окраїн, відкидають усяку думку про неї головно тому, що, мовляв, усяка така автономія ослабить цілість держави. Так як коли б для збереження цілості людського тіла доконче було треба, щоб у нього були зв'язані руки й ноги, закриті очі та заткані вуха. Вони не хочуть розуміти того, що, обезсиливши пооодинокі часті держави, вони обезсилять тим самим і цілість. Щоб держати окраїни в німім і глухім послусі, на се треба повертати чимраз більше урядових сил і грошей, які без того можна б повертати на спільну користь усієї людності. Розріст державної адміністративної машини, зовсім непродуктивної, а зате ненажерної, потягає за собою чимраз більші кошти і не осягає своєї цілі, бо, як ми бачили в останніх роках російської історії, такий розріст доводить на кінці до повного безладдя, до самоволі навіть найдрібніших чиновників, до повного упадку почуття права серед людності, доводить самих чиновників до крадіжок, до хабарництва, а мирну людність до розрухів і актів самоволі як пімсти за ту самоволю, яку їй доводиться терпіти. Так було скрізь у Європі доти, доки уряди вірили в свою єдиномудрість і в те, що треба всю людність держати у безправії і страсі. І що ж тоді було? Замість супокою і тихої мирної праці вічне незадоволення людності, вічні розрухи та бунти, чимраз більші урядові утиски, пошукування за всякими конспіраціями, а в парі з тим ішло зубоження людності і ослаблення всього державного життя. Коли ж дійшло до крайності, вибухали революції, які силкувалися розірвати ті обручі державної опіки. Виборено, таким чином, права і пошану для кождої людини або бодай більшості людей до участі в веденні державних прав, в судівництві та законодавстві, і ніде через

се держава не потерпіла, а навпаки, з розростом і свобідним розвоєм суспільних сил росла й розвивалася також держава. В числі таких держав була й Австрія, в якій, окрім нібито пануючого народу — німців, живуть ще інші народності, сказати б по-російському — інородці: чехи, хорвати, серби, українці, поляки, румуни. Були між німцями також такі мудрі, що гороїжилися та кричали: Австрія — то німецька країна і нікому, крім родовитих німців, тут ніякі права не належаться. Та швидко навіть такі мудрі зрозуміли, що так не можна жити ані німцям, ані нікому обік них. І в Австрії були побоювання, що нехай лише трісне німецький державний обруч, то вся Австрія розскочиться як розбита бочка. А тим часом показалося, що з наданням усім меншим народам горожанських і національних прав Австрія не лише не розскочилася, але навпаки, скріпилася і виросла в силу, і чим більше права й користі здобувають собі в ній різні народи, тим сильніше вони й держаться тої Австрії, бачачи собі в ній не ворога, а захист і опору. Добре колись сказано, що чоловік утікає не від калача, але від меча. Так само й малим народам, інородцям нема ніякого інтересу відриватися від великих держав, бо, відірвані, вони не були б ані на хвилю безпечні перед сусідніми державами і їх впливами та визиском. Отже, боятися того, чого бояться російські політики, що ось, мовляв, надамо права українцям, литовцям, кавказцям та іншим інородцям, то всі вони повідриваються від Росії, на се нема ніякої підстави. Всіх тих інородців на «настоящих русских» не переробите, а навіть хоч би се яким чудом божим удалося (се досі невдалося ніякій державі на світі), то все-таки ті частини держави уже силою свого географічного положення, відмінності землі й клімату будуть перти до захования своєї відрубності, до своїх окремих прав і інституцій, відповідних до їх способу життя та спеціальних родів господарства, будуть жадати собі автономії. Так не забуваймо ще одного. Надання такої автономії різним окремим частинам великої держави, отже, не лише інородцям, але й «коренным русским» у різних частинах широкої держави, то не лиш уступка, добродійство держави для людності. Ні, се держава мусить робити в своїм власнім інтересі, а коли й людність матиме при тім якісь користі, то за те вона буде обтяжена новими тягарями на удержання обік центрального ще й свого автономічного уряду. Бачимо се й в Росії на зем-

ствах, яких удержання так само лягає тягарем на людності, потребує окремих податків та коштів, як і удержання самого центрального уряду. Та се ще не значить, щоб автономія була шкідлива і непожиточна для місцевої людності. Російська держава занадто велика, щоб один центральний уряд міг лише дбати про безпечність і законність у всіх частинах і країнах, але тим менше він може дбати в кождій частині про тисячні місцеві інтереси, дрібні з погляду державного, але дуже важні для загалу місцевої людності. Дороги і шляхи, мости і греблі, недороди і місцеві випадки, пошесті й хороби, школи і лікарні — все се такі речі, що інакше залагоджуються в кождій губернії і вимагають окремого проводу й опіки не так уряду, як радше власних місцевих людей, зорганізованих для сього діла. Така автономія ніяким робом не може бути шкідлива для цілості держави, навпаки, вона корисна для неї, бо дбає за зріст добробуту і заспокоєння народних потреб у кождім куточку держави відповідно до місцевих обставин. Вона пожиточна для держави й тим, що полегшує їй адміністрацію, беручи на себе ті її часті, яких ведення було б для державних урядів занадто коштовне. Без такої автономії жодна велика держава не може остоятися, і ті, що радять Росії обходитися без неї, очевидно, самі не тямлять, що говорять.

III

Свобода й автономія мусять нерозривно в'язатися з собою, а властиво автономія мусить опиратися вповні на основах горожанської свободи. Се треба ясно зрозуміти, бо інакше можна на гарне слівце — «автономія» дати себе зловити так, як се ми бачили в першій російській Думі, де в так званім клубі автономістів під плащем автономії сиділи обік щирих прихильників свободи також люди, що лякалися її й бажали чогось зовсім іншого від дійсної горожанської свободи в новочаснім розумінні.

Щоб зрозуміти різницю між автономією, опертою на якійсь іншій основі, прим. на історичній традиції, досить буде заглянути до карт історії середніх віків. Середні віки зі своїм феодалізмом були, властиво, золотим часом автономії в найрізніших її формах. Автономні були провінції

супроти найвищого владника, автономні були князі, графи, барони та дідичі супроти цілої держави, автономні були більші міста, оскільки мали силу й засоби окупити та оборонити свою автономію. Супроти сих дрібних автономій щезала зовсім сила центральної держави; щоб у разі потреби зібрати її і довести до діла, треба було не раз незвичайного зусилля політиків, хитрощів, обіцянок або навіть насилля і боротьби. Кожна автономна одиниця була в своїм ширшім чи тіснішім обсязі повноправною, мала власть над добром, свободою, життям і смертю оселеної в тім обсягу непривілейованої людності; не було зовсім того, що називаємо державним правом, спільним і обов'язковим для всіх горожан, а були тільки дипломи та привілеї, надавані верховною властю чи то поодиноким особам, чи родам, чи провінціям, чи городам. Цілість держави була, таким робом, дійсною федерацією різнородних сил і груп, що дуже часто йшли наперекір одна одній (рицарство, прим., цілі століття завзято воювалося з містами, міста, особливо в Ломбардії, воювалися з імператорами і т. д.); удержання центральної державної власті було ділом хіба незвичайно здібних і енергічних одиниць, а найчастіше під володінням звичайних або слабосильних володарів уся держава стояла загальним безладдям, яке вийшло в приповідку у нас у приложенні до старої Польщі (Polska nierządem stoi[1]).

Не можна сказати, щоб ті порядки були зовсім шкідливі для загального прогресу. Вони, як знаємо, допомогли в тих жорстоких часах до розвою міст, ремесел, торгівлі та шкільництва, розбуджуючи загальну конкуренцію суспільних сил, суспільних, одначе, в тіснішім значенні: упривілейованих. Внизу під тими упривілейованими більше-менше повноправними верствами жила і томилася більшість народу, робуча маса селянства та міщанства, або позбавлена всяких людських прав, здана вповні на ласку Leibeigen[2] (феодалів, монастирів або більших міст), або до краю обмежена, стіснена в своїх людських правах, наражена на тисячні напасті та знущання сильних та самовільних панів. Треба було довгих століть і завзятої боротьби, з одного боку, суверенів з підданими, з другого

---

[1] Польща існує незалежно від уряду (*польськ.*).— *Ред.*
[2] Кріпосних (*нім.*).— *Ред.*

боку — тих підданих зі собою і суверенами, поки з того автономічно-федералістичного хаосу виробилися суцільні новочасні держави з одноцільною армією, одноцільною бюрократією, одноцільними правами й інституціями, в тім числі й з одноцільними запоруками загальної горожанської свободи. Історія бачила в тім довгім розвої жахливі сцени селянських війн і рицарських нападів, городських революцій і кривавих розрухів; те, що привикли називати Великою Французькою революцією,— се був лиш один блискучий епізод у тій довгій революції, що вела з середньовікового автономічно-федералістичного хаосу до новочасних порядків.

Розуміється, що та французька революція не була також останнім епізодом у тій боротьбі новочасних порядків з середньовіковим феодалізмом і його традицією. Занадто сильні його парості пережили ту революцію і ростуть та буяють собі ще й досі не тільки в інших краях Європи, де та революція не була переведена так основно, як у Франції, і чіплялася більше зверхніх форм, ніж самої основи соціального та політичного життя, але і в самій Франції, де на наших очах іде нова, хоч і безкровна поки що революція — боротьба державної власті не з релігією, як плещуть злі язики, а з занадто вибуялою автономією церковної організації, що, черпаючи свої сили з державного організму, повертає їх систематично на шкоду того організму. А в Німеччині, Австрії, Італії та Іспанії ся боротьба мусить бути ще завзятіша і тяжча, бо тут обік страшенної сили новочасного, не на релігійній, але на політичній основі зорганізованого клерикалізму, що йде до усталення світської власті панства над усім світом, живуть і сильні парості середньовікових феодальних традицій з їх завзятим змаганням до автономії, опертої не на свободі і рівноправності всіх горожан держави, а на історичних традиціях, ворожих тій рівноправності й свободі.

Для нас, українців, що разом з Польщею, а потім з Росією і Австрією перейшли всі фази того великого історичного процесу і по якійсь іронії долі звичайно мусили коштувати найпоганіші і найприкріші наслідки тих старих порядків, для нас у теперішню пору дуже важне зрозуміння сеї історичної азбуки, яка б давала нам тверду основу в дальшім політичнім житті і хоронила нас від неясності і баламутства.

От тим-то думаю, що покликом нашим у сю пору не може бути ані автономія sans phrase[1], ані федералізм sans phrase, але все і всюди: повна політична воля і рівність кождої людської єдиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національности.

---

[1] Без розмов *(франц.)*.— *Ред.*

ПРОГРАМА ГАЛИЦЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ

Міжнародний соціалістичний рух своєю течією охопив згодом і землі, що входили до складу давньої Польщі. Тепер вже не можна заперечити, що той рух у нас існує, що він знайшов відповідний грунт і щораз більше здобуває прихильників.

І якщо його поступ не був таким значним, як в інших краях, винні у тому головно складні політичні відносини на тих землях. Галичина, наприклад, хоч політично являє єдине ціле, однак з погляду етнографічного не є монолітною. Тому соціалістам цієї землі довелось поділитися на окремі групи, кожна з яких має іншу програму дії,— відповідно до місцевих умов. Тільки коли та організація буде здійснена повністю, цілком виявиться і ефективність акції.

А оскільки організаційний рух у лоні соціалістичної партії нині всюди такий сильний, то й наша група вважає за потрібне представити публічно свої погляди на спразу соціалізму взагалі і на його умови в нашій провінції зокрема.

Маємо надію, що це допоможе бажаному порозумінню з іншими групами соціалістів, а передусім з тими, які діють на тій самій території, що й ми, і в першу чергу польськими та російськими.

Зважаючи на те, що наша так звана інтелігенція — б у р ж у а з і я шляхетська і нешляхетська,— має ще якнайдикіше поняття про соціалізм і соціалістів, нинішня відозва може одночасно послужити до розтлумачення тих понять. Такий погляд став причиною того, що займаємося, можливо, занадто розписуванням речей, всім відомих, і що вміщуємо спочатку виклад теорії соціалізму, який не одному з нашої партії видається зайвим.

I

З тих пір, як дослідження вчених, а особливо Карла Маркса, піднесли теорію соціалізму до значення позитивної науки, соціалізм в усьому цивілізованому світі є, власне, тільки один.

Крім соціалізму, введеного в наукову систему Марксом, Енгельсом та іншими, усі давні системи соціалістичні або комуністичні, а особливо оперті на відірваних спекуляціях науки утопістами, мутуалістами*, егалітаріями* і т. п., мають значення хіба що історичне.

Таке в головних рисах міркування новочасних теоретиків соціалізму.

У діях людства, як в усій природі, постійно відбувається еволюційний процес. Маркс і його школа довели, що справжнім рушієм того природного розвитку є економічні відносини, а особливо невпинна виробнича система. Організація виробництва досі завжди породжувала класовий антагонізм, який, дійшовши до певного пункту, з необхідності викликав зміну в самому виробництві. Попередня історія є історією боротьби класів. Нинішня виробнича система, що грунтується на капіталістичній власності і найманій праці, є тільки однією фазою в тому розвитку, є етапом у поступі, подібно до давніших виробничих систем: господарство народовладдя, рабства, кріпосної залежності і т. д. Одне повставало з другого — в міру того, як ті форми вичерпували себе і входили в суперечність з суспільними потребами. Так само й нинішня виробнича система з часом мусить поступитися місцем новій.

Згідно з методом, указаним тим поглядом на дії людства, доведено, що нинішня капіталістична власність на землю, знаряддя праці не є принаймні чимось остаточним, вродженим, але швидше тільки перехідною формою, витвором еволюційного процесу. Власність, яка ще у славній «Декларації прав людини» від року 1789* фігурує як одне з кардинальних, вроджених прав людини, втратила тепер для науки свій сакраментальний характер.

Аналіз капіталу,— згідно з англійською класичною економією, яка визначає його як «нагромаджена праця»,— довів, що капітал завдячує свою могутність єдино тому «залізному праву», міццю якого плата робітника

завжди коливається довкола суми, необхідної для виживання робітника, і ніколи значно її не перевищує. Якщо зважити, що вартість виробленого товару можна виразити через певну кількість суспільної праці, закладеної в ньому, тобто через суспільно необхідний робочий час (gesellschaftlich notwendige Arbeitszeit — Marx), використаний на ту продукцію, робітник, таким чином, як сказано, отримує лише стільки, скільки вкрай необхідно на прожиток (Standart of life). Отже, певна частина його праці, закльочена у виробленому товарі, не є оплаченою і становить оту додаткову вартість (plu-value, Mehrwert), яка зостається в руках капіталіста. Власне, вона-то й сприяє тому, що капітал «росте»,— вона є справжнім джерелом капіталу. Власність капіталу походить з несправедливості, з грабунку: «Das Eigenthum ist Fremdthum geworden»[1],— говорить Лассаль.

Але капіталістичне будівництво, будучи само тільки логічним наслідком свого попередника, носить вже у своєму лоні зародки майбутнього ладу. Поділ праці, завдяки щораз новим технічним удосконаленням, до яких спонукає безмежно зростаюча конкуренція, просувається в нескінченність. Товари виробляються вже тільки для всезагального ринку. Виробництво втрачає місцевий і народний характер і перетворюється в загальносуспільний. Все цивілізоване людство уявляється єдиною великою виробничою спілкою. Проте та кооперація не є зорганізованою, і у виробництві панує анархія. Вільна конкуренція змушує капіталістів до постійного множення виробничих сил і виробів. Для тих виробів треба шукати збуту, здобувати щораз нові ринки. А оскільки збут не відповідає нагромадженій масі товарів, вибухає перелом, криза. Ті кризи відбуваються щораз частіше і тривають щораз довше.

Згадані явища свідчать аж надто ясно про хворобливість економічного ладу. Джерелом тієї хвороби є ніщо інше як тільки внутрішня суперечність, яка відбувається між кооперацією у виробництві й індивідуальним присвоєнням випродукованої вартості. Та суперечність призведе капіталістичне виробництво до згуби. Неодмін-

---

[1] Власність стала відчуженням *(нім.).— Ред.*

ною ж умовою тієї системи є постійне нагромадження і концентрування капіталу, з одного боку, і зростання злиднів і нестатків — з другого. Капітал сам створює армію, яка повинна його завоювати. Робітничі ряди, залучені до спільної праці самим звичаєм сучасного виробництва, стануть зрештою до бою зі своїми панами: обездолювані стануть обезділеними.

Боротьба пролетаріату з буржуазією, боротьба праці з капіталом точиться вже тепер, перед нашими очима, всюди і в кожну мить. Найжвавіше точиться вона там, де розвинутий фабричний промисел найбільше підкреслює наслідки капіталістичного виробництва. Кінець боротьби наближається в міру того, як зменшується число тих, у чиїх руках зосереджується капітал, і збільшується число і дисципліна «робітничих батальйонів» — пролетаріату.

Остаточна перемога пролетаріату принаймні не потягне за собою панування нового суспільного класу, але швидше знищить всякі класові відмінності*. В той час як попередня суспільна боротьба була «рухами меншості в інтересах меншості», боротьба пролетаріату з буржуазією є рухом величезної більшості, розпочатим в інтересах тої більшості. Як тільки та більшість переможе, всі інші суспільні верстви мусять бути ліквідовані. Ось чим різниться рух пролетаріату від своїх попередників; у тім полягає його прогресивне значення.

II

Отак тоді наука, на підставі критики сучасного суспільного ладу, вказала робітникам мету і напрям їхньої боротьби і таким чином просвітила їх.

Але як всяка виробнича система веде за собою як неодмінний наслідок відповідну організацію політичну, економічну і культурну, так і нинішня капіталістична виробнича система зв'язана якнайтісніше з нинішнім укладом державним, релігійним, шкільним і т. д. Борючись з капіталістичною виробничою системою, мусять соціалісти боротися також з її неодмінними наслідками, які проявляються в різних сторонах життя народу.

Соціалізм прагне до ліквідації всякого панування над людьми, всякої влади людини над людиною.

Майбутній устрій, отже, буде базуватися на якнайширшім самоуправлінні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що грунтується на солідарності інтересів*. Французька революція, будучи природною реакцією на абсолютизм і феодалізм, які стримували солідарність людей шляхом гніту і неволі, оголосила відразу свободу особистості, поминувши солідарність. Та свобода допровадила нас до стану, в якому нині перебуваємо, в якому нарешті здобули певності, що справжня свобода без солідарності існувати не може. Девізом найвищої історичної еволюції буде: солідарність і свобода.

Стосовно того погляду на свободу, держава — в теперішньому значенні слова — залишитись не може. Держава, як узагалі всяке правління, що базується на гнобленні, не може мати місця в майбутньому суспільному ладі. Її місце всюди заступить адміністрація суспільних витворів, вибрана всіма членами общини, повіту і т. д.

Релігія, яка нині служить також подекуди засобом визиску і тому задоволена такою опікою держави і правлячих класів — приведена до властивого свого значення — стане приватною справою. Зрештою, з поступом освіти місце догматичної релігії всюди займе позитивна наука і мистецтво.

Натомість виховання повинно бути справою народною. Прагнути до цього будуть однаково всі: община, повіт, край. Аби запобігти створенню штучної нерівності між людьми і дати кожному можливість всебічного розвитку своїх природних сил на користь суспільства, виховання повинно бути поставлене так, щоб по можливості кожний залишався робітником одночасно фізичної і розумової праці. Нинішню однобічну систему виховання повинно замінити виховання всебічне (Instruction intégrale).

Супротивний всілякому утискові, соціалізм мусить засудити нинішнє обездолення жінок; він вимагає для них рівних прав з чоловіками, рівної можливості навчання і якнайширшого поля для конкуренції з точки зору розумової і взагалі будь-якої праці на користь суспільства. Нинішнє одруження як інституція державна і церковна в новому устрої поступиться місцем

вищій, шляхетнішій формі зв'язків між обома статями, а родина, звільнена від нинішнього економічного і релігійного гніту, розвинеться зрештою в таку ідеальну інституцію, за яку тепер так недоречно вважається.

III

В остаточній меті соціалізму не можна сумніватися: повернення рівноваги у виробництві не може наступити, доки поряд з суспільним виробництвом не буде суспільного розподілу, а тим більше доти, доки власність капіталу не втратить індивідуальної рисиі не зміниться в суспільну. Крім того, все інше є паліативом.

У цьому відношенні між розумними соціалістами різних земель панує така одностайність, що буржуазія слушно ціпеніє перед нею. Радість буржуазної преси, коли їй удається сконстатувати «роздвоєння» в лоні соціалістичної партії, походить з грубого незнання або ж є удаваною: в своїм страху самі себе обманюють, на зразок страуса!

Коли Лассаль своєю агітацією домагався виробничих спілок з допомогою держави, він дуже добре знав, що то буде тільки «малий палець», за який потім ухопиться всією рукою буржуазія; не визнав тільки за відповідне викласти одразу все — з поглядів агітаторських. Про те виразно свідчить посмертне видання його листів до Родберта* (Rodbertusa). Програму «Eisenachski»* прийняв за гасло: «вільна народна держава» (так звана Volksstaat). Неможливо, однак, припустити, щоб автори тої програми у здійсненні «Volksstaat'у» вбачали розв'язання суспільної проблеми: «Die freie Gesellschaft kann keinen «Staat» swischen sich und ihren Mitglidern brauchen oder dulden»,— говорить Енгельс («Вільне суспільство не потребує і не терпить жодної «держави» як посередника між ним і його членами»). Про те знали і в Ейзенаху, але з практичних міркувань вставили до програми мету ближчу,— маючи в запасі подальшу і остаточну. Між ними та Інтернаціоналом принципової різниці нема. Розвал Інтернаціоналу на дві фракції — централістів й анархістів (чи федералістів)— відбувся тільки через різницю поглядів щодо організації, а нинішня суперечка між більшістю німецьких соціал-демократів і фракцією Моста («Freiheit»), так само точиться не навколо принципів, а лише способу дії, і сама

по собі при незначній зміні умов може припинитися і при-пиниться.

І це також не має значення, як хто уявляє собі майбутній лад; адже він буде залежати від умов, часу (якого сьогодні не можна визначити) і місця, яке також не лишиться без впливу. Суперечки ж про те всерйоз у даний момент бути не може.

Інакше стоїть справа щодо ш л я х і в і з а с о б і в практичних дій. Вони не можуть бути одні й ті ж всюди і для всіх; тут неодмінно треба рахуватися з умовами місця і часу.

Тут не місце розглядати питання, чи вирішальна боротьба пролетаріату з буржуазією охопить одночасно весь світ, чи тільки Європу, чи зрештою буде розвиватися частково в окремих країнах. Певним є тільки, що в перший свій період боротьба праці з капіталом мусить точитися на грунті н а ц і о н а л ь н о м у: «Кожен пролетаріат мусить старатися наперед покінчити зі своєю власною буржуазією» (Енгельс).

Н а ц і о н а л ь н а с п р а в а відносно самої основи соціалізму є справою другорядною, але з погляду практичної дії при нинішньому стані національного питання (у н а с особливо) вимагає глибшого розгляду. Прагнучи до свободи і знищення усякого гніту, соціалісти не можуть бути байдужими щодо гніту національного. А там, де національне питання ще належним чином не розв'язане, як, наприклад, у Франції, в Німеччині і т. д., там вони мусять активно підтримувати відокремлення різних дрібних націй,— чи то із-за своєї автономічної і федеративної позиції взагалі, чи то внаслідок того, що лише пристосування до місцевих національних елементів дасть їм можливість впливати на той елемент і вести його з собою до спільності і збратання народів, чого жодним пригніченням досягнути не можна.

Та сказане, однак, аж ніяк не заперечує у соціалізму риси винятково м і ж н а р о д н о ї. Відносини економічні, які служать соціалізмові за підставу, в усіх цивілізованих країнах ті самі. Всюди, де існує капіталістичне виробництво, там є поле для соціалізму: всюди, де сформувалася буржуазія, там пролетаріат мусить ставати до боротьби. Ворог пролетаріату всюди один і той же — перемогти його можна тільки об'єднаними силами. Думка та знайшла вираження в заснуванні «Міжнародної спілки

робітників». Її логічність довів уже «Комуністичний маніфест» Маркса й Енгельса 1847 р., який закінчується закликом: «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!»

Отже, нинішній соціалізм є одночасно космополітичним і національним. Чим більшу територію вдається йому здобути одночасно, тим більшою буде його сила. А чим тісніше в кожній місцевості він буде рахуватися з конкретними умовами, тим певніше дійде до наміченої мети у тій, власне, місцевості[1].

У нашому краї, де на одній території живуть поряд люди і навіть общини різних національностей, не можна соціаліста одної нації вважати представником цілого району, а швидше належить прагнути до федеративного союзу, до якого входили б групи соціалістів усіх націй, єднаючись для спільної справи, але кожна у своїх межах зберігаючи цілковиту автономію і свободу дії.

Таку, власне, федерацію створюють соціалісти Східної Галичини. Організуючи пролетаріат польський, український і єврейський, які живуть у тім краї, ми прагнемо утворити сильну робітничу партію[2], яка б на території, зайнятій тим пролетаріатом, діяла в дусі загальних

---

[1] У цьому місці не зайве буде додати вступ з «Комуністичного маніфесту», який звучить так: «Пролетаріат, що змушений здобути собі політичну владу, піднятися до становища національного класу, сформуватися як нація сам, є ще національний, хоча й не у дусі буржуазії. Національні поділи і протиставлення в народів щораз більше стираються внаслідок самого розвитку буржуазії, свободи торгівлі, світового ринку і уніфікації промислового виробництва — разом з відповідними їй життєвими умовами. Прийняття влади пролетаріатом ще більше їх відсуне. Об'єднання зусиль, хоча б тільки цивілізованих країн, є одною з перших умов його звільнення. По мірі того, як буде припинятися визискування одної особи другою, припиниться також експлуатація одного народу іншим. Разом з різницею класів в середині нації впаде також неприязне ставлення одних народів по відношенню до інших».

[2] Нашим стосункам, можливо, більше відповідала б назва «народної» партії. Бо в той час, коли на Заході кадри майбутньої бойової армії пролетаріату готуються з фабричних робітників, у нас цю роль обіймає, здається, сільський люд,— хіба що промисловий розвиток мав би просуватися швидше, аніж ступінь відчуження хліборобського люду. Рух пролетаріату у нас буде, очевидно, передусім аграрним. Отож, першу назву ми обрали лише тому, щоб зазначити ідентичність нашого руху з рухом західноєвропейським; крім того, ще й тому, що ми б радили уникати назв і чисел не тільки неясних, але навіть уже скомпрометованих і дискредитованих внаслідок їхнього надуживання.

соціалістичних принципів, з урахуванням місцевих умов. Кожна національна група, яка входить до складу тієї федерації, буде мати повну автономію щодо своїх внутрішніх справ або свободу об'єднуватися зі спорідненими групами, які будь-де існували б. Так-от, тоді поляки-соціалісти, що входять до складу нашої федерації (і будуть діяти тоді спільно з українцями в Галичині), могли б також одночасно приєднатися як незалежна польська група до діяльності, наприклад, групи варшавської, краківської, женевської і т. д. Українці також, крім акції солідарності з поляками в Галичині, можуть самостійно приєднатися до українських груп — групи «громади» і т. д. В самому ж краї, там, де перебуває люд виключно польський, діяльністю займаються поляки, де виключно український — українці; у змішаних общинах пропаганда відбувається спільними силами.

Євреї у нас не втратили досі своїх окремих рис і становлять здебільшого особливу націю, з якою нам також слід рахуватися. Тому, поширюючи наші принципи, будемо звертатися до єврейського пролетаріату,— де в тім потреба,— навіть жаргоном, якого він вживає, хоча, можливо, жаргон той не має, зрозуміло, умов для правильного мовного розвитку.

IV

Нездорові економічні відносини, серед яких ми живемо, суспільна нерівність, що невпинно зростає, класовий антагонізм, який з кожним днем загострюється, повинні були б, зрештою, звернути нашу увагу на західний соціалістичний рух. Мусили б ми поставити собі з а п и т а н н я: ч и м а є с о ц і а л і з м у н а с у м о в и д л я і с н у в а н н я? Дослідивши оточуючі нас стосунки, ми прийшли до переконання, що соціалістична пропаганда у нас так само правомірна, як на Заході, і що нам вже нічо не може допомогти, крім р а д и к а л ь н о ї з м і н и с у с п і л ь н о г о л а д у, прискорення якої мусить забажати собі весь народ, як тільки спізнає своє нинішнє становище.

Тим же, хто настирливо твердить, ніби для соціалізму у нас нема відповідних умов, а на доказ вказує тільки на велетенський розвиток фабричного промислу в західних

країнах і на брак його у нас, відповімо разом з Марксом: «De te fabula narratur»[1].

«По суті, мова не йде про більший чи менший ступінь розвитку суспільного антагонізму, який виникає з законів, що управляють капіталістичним виробництвом. Йдеться про самі ті закони, про ті прагнення, що діють і сповняються з залізною необхідністю. Країна промислово більш розвинена виявляє менш розвиненій образ свого майбутнього.

Але в цілому,— якщо не брати до уваги капіталістичне виробництво, де воно у нас цілком сформувалося, наприклад, на справжніх фабриках,— стосунки набагато гірші, ніж в Англії, бо їм бракує противаги фабричних законів. Щодо всіх інших сфер, то ми потерпаємо,— так само, зрештою, весь західноєвропейський материк,— не тільки від розвитку капіталістичного виробництва, але й від браку його розвитку. Крім недугів нинішніх, гнітить нас цілий ряд спадкових вад, що виникають внаслідок підтримування стародавніх, пережитих економічних інституцій,— разом з прив'язаними до них, але суперечними духові часу суспільними і політичними відносинами. Терпимо не тільки від живих, але й від померлих: «Le mort saisit le vif»[2].

Так писав Маркс про Німеччину чотирнадцять років тому. Слово в слово те саме можна нині сказати про наші стосунки.

У той час як у Росії, наприклад, існує ще подекуди в хліборобських общинах взаємодіюче виробництво, у нас виробництво є вже цілком капіталістичне — як на Заході. Праця вже відірвана від капіталу і залежна від нього. Дрібний промисел, в якому той стосунок ще не так очевидний, перебуває в агонії, бо його гнітить великий капітал, представлений конкуруючим фабричним промислом,— хоча б він і перебував за кордоном. Засоби, вжиті з метою підтримати той застарілий промисел, нічого не дадуть, із-за природженої експансивної сили капіталу і прагнення великого капіталу до поглинання меншого. Для кустарного промислу нема іншого шляху, як тільки перекинутися на поле фабричного промислу і конкурувати з закордоном або — занепасти, залишивши вільне поле більшим капі-

---

[1] Про тебе мова мовиться *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Мертвий хапає живого *(франц.)*.— *Ред.*

талам, а самому влитися до лав пролетаріату. Іншої альтернативи немає.

Аграрне виробництво внаслідок приведення в рух земельної власності, завдяки широкому кредитуванню господарств, щораз більше стає подібним до західного типу. Більшість господарств,— як кожний сучасний капіталіст взагалі,— мусить виробляти товари для загального ринку і пристосовуватися до його умов. Традиційна система з кожним днем занепадає. Анархічна спекуляція аграрними плодами вимагає щораз нових жертв. Власність концентрується в руках великого капіталу. Господарство стає інтенсивним. Сільськогосподарські машини знаходять щораз ширше застосування, робітник щораз більше мусить бути визискуваним. Пролетаріат зростає.

Чи треба говорити про меншу власність? Але ж її незабаром вже не стане? Статистика грунтових аукціонів, недавно оголошена, наводить промовисті цифри, а невпинна «селянська еміграція» достатньо їх ілюструє. Всякого роду лихварство точить наше суспільство і щораз нові загони кидає в ряди пролетаріату. Голод серед сільського люду стає хронічним.

Домашній промисел,— де він існує,— є в кращому разі напівмірою. Який його стан, переконливо доводить меморіал графині Потоцької з Риманова в справі домашнього промислу, поданий нещодавно до Галіцького крайового виділу. Доля корчинських ткачів описана там докладно. Про ткачів в Комарні цікавий читач знайде відомості не менш утішні у колективному збірнику «Дзвін»* від року 1878. Кому ж і цього замало, того відсилаємо до Борислава.

Щораз численніші банки і залізниці,— хіба вони не є тими капіталістичними велетнями, що ссуть соки люду і невпинно збільшують «резервову армію» пролетаріату? То однаково, перебувають вони в руках приватних чи держави. Держава є нічим іншим, як великим капіталістом: «Die moderne Staatsgewalt ist nur ein Ausschuss, welcher die Geschäfte der Bourgeoisie verwaltet»[1]. Крім цієї інституції, всі інші є великими нівеляторами, які стирають провінційні і державні кордони і невпинно працюють над зрівнянням наших стосунків із закордонними. Вони-то й є справжніми космополітичними пропагандистами.

---

[1] Сучасна верховна влада є тільки комітетом, який керує справами буржуазії *(нім.).— Ред.*

Додаймо тепер до тих внутрішніх чинників ще благодіяння, які спадають на нас від уряду: податки, що зростають до нескінченності; надто високий мілітаризм; складна, але бездарна адміністрація; формалізм у суді; занедбання освіти й утиски в різних формах, що грунтуються на псевдоконституції і традиціях поліційної держави,— і одержимо образ злиднів, гідних пера Енгельсів!..

А що ж стосовно цього всього робить наша буржуазія? Відновлення цехів, охоронні справи, обмеження шкільної науки з метою стримати «надмірне продукування інтелігенції» і зрештою так званий «дешевий кредит», який ніде не є дешевим і ніде не служить на користь народові, а часто прямо на його згубу,— ото вся мудрість нашого провідного класу; ото панацея, якою хочуть полікувати суспільний організм! Закон проти лихварства є напівмірою — одною з найпомилковіших,— і нічого не вартий, доки існує упривілейоване банкове лихварство і — «порції».

Але ж,— повторюємо,— соціалізм м а є у нас ті самі умови існування, що на Заході, загострені, до того ж, відсутністю політичної свободи.

Отож, виходячи з тих факторів і спираючись на останні висновки наукових досліджень, підняли ми у нас питання про соціалізм і прагнемо до утворення робітничої партії, яка покладе собі за найближчу мету здобути якнайбільшу політичну владу; а як подальшу мету — зміни суспільного ладу на користь пролетаріату — усунення капіталізму.

Загальною є думка, що тієї мети не можна досягнути інакше, як тільки шляхом революції. Ми не виключаємо можливості мирного покращання. Можливість та залежить від самої буржуазії. Якщо вона вчасно зрозуміє ситуацію, постарається випередити частково вимоги пролетаріату, то перехід від нинішнього становища до нового буде мирним, а остаточна сутичка не такою раптовою.

Згідно з тим, про що ми досі говорили, з легкістю вдається окреслити наше ставлення до давніших партій, що існують у краю.

V

Польсько-українська робітнича партія не може мати нічого спільного з партією, яка прагне до відбудування Польщі епохи Ягеллонів — «від моря до моря». Ми не

хочемо панування однієї нації над іншою. Ми є прихильниками якнайширшої федерації і переконані, що кожний народ може розвиватися успішно тільки при умові окремого існування і цілковитої свободи. Одночасно з тим розвитком зникатимуть національні заздрощі, зростатиме солідарність вільних народів і загальнолюдське почуття. Людство в своєму природному розвитку виявляє сталу потребу до вироблення окремих національних індивідуальностей, а одночасно до зміцнення рис, спільних усім тим індивідуальностям. Чим більше виробляється тих індивідуальностей, тим більше в той же час усе людство почне відчувати свою єдність з природою: боротьба між людьми припиниться, а її місце займе боротьба з рештою природи — об'єднаними силами цілого людського роду.

З тих самих мотивів мусимо засуджувати діяльність тієї політичної фракції українців, яка прагне до злиття націй української з великоросійською*, намагаючись поступово згладжувати окремі національні риси українців і сіючи чвари між українцями і поляками. Та агітація піднята правлячими класами і служить виключно їхнім інтересам.

Українська національна партія, так звані «українофіли»*, виявляє тепер прагнення чисто буржуазні, яких ми підтримувати не можемо.

Поляки, крім соціалістів, не мають власне народної партії. Нечисленним прихильникам демократії серед польської буржуазії, незважаючи на кількаразові пориви, не вдалося організувати партії; ці демократи розпорошені по різних політичних групах, що мають в цілому недемократичне керівництво і з ними йдуть досі рука в руку в питаннях навіть кардинальної ваги.

Так зване «єврейське питання» для нас не існує. Боремося проти б у р ж у а з і ї єврейської не тому, що єврейська, а тому, що є буржуазією; єднаймося з п р о л е т а р і а т о м єврейським, бо його з нами єднає класовий інтерес. Не визнаємо антагонізмів расових і національних, а релігійні вірування вважаємо за справу приватну.

VI

Заперечуємо в цілому нинішню державну владу, як установлену буржуазією і яка боронить виключно її інтереси. Однак можемо і повинні користуватися держав-

ними інституціями, оскільки це може допомогти здійсненню нашої програми.

До тієї мети ведуть дві дороги: одна — покладатися на дію вроджених сил, що схильні до розпаду і будуть триматися засади: «чим гірше, тим краще», а отже, ігнорувати нинішній стан дійсності і чекати банкротств і занепаду, після яких приступлять до зведення нової будови; або також — що є майже те саме,— дією чисто негативною підтримувати той занепад, не закладаючи одночасно підвалин під майбутню будівлю. Є інший, більш позитивний спосіб, який полягає в тому, що користується існуючим нині інститутом і тяжіє до розширення влади пролетаріату з метою поетапного приготування нової суспільної організації. Обидві дороги є революційні, бо заперечують нинішній лад, у той час як так звані реформісти визнають цей лад в основі добрим, який потребує тільки часткового поліпшення. Реформісти воюють паліативами, а ми прагнемо вказати на справжню причину зла, що міститься в самому суспільному устрої; хочемо усунути не окремі наслідки, але джерело, звідки воно витікає. Другу зі вказаних вище доріг, тобто старання передусім про здобуття влади для пролетаріату, вважаємо тому за ефективнішу, що є вона п е в н і ш а: засуджуючи існуючий стан справ, ми приступаємо відразу до будування майбутньої споруди і можемо мати надію, що, доки впаде теперішня будова, грунт під майбутню вже буде приготований і фундамент закладений. Натомість, покладаючись цілком на дію руйнівних сил, не знаємо, чи після остаточного повалення нинішніх інституцій очікуваний нами порядок буде спроможним увійти до життя; події могли б захопити нас у хвилі, коли грунт ще не буде приготований і дорога для реакції відкрита.

VII

Заперечуючи сучасну державу, тим більше мусимо заперечувати нинішнє панування загарбницьких урядів над народами польським і українським і прагнення репрезентантів чужих народів до гегемонії над ними. Немає-бо народів вищих і нижчих: усі є рівними і мають рівне право на вільний розвиток.

Наше бажання — щоб польський і український народи здобули незалежне національне існування. Знаємо, що для успішного розвитку потрібні інституції національні і передусім національна мова, без якої виховання народу не може зробити бажаного поступу, разом зі втіленням нашого суспільного ідеалу та мета буде осягнута сама собою.

Але вже тепер з радістю привітаємо всі мовні свободи; прийняття до уваги національних особливостей і потреб в адміністрації і судочинстві, розширення общинного самоврядування, а також політичні форми, які б гарантували ті права. Прагнення в тому напрямку, звідки б вони не йшли, якщо по своїй суті не будуть супротивні нашій програмі, завжди будемо підтримувати в міру сил. Сили ж наші мусять бути згуртовані для боротьби з капіталізмом. Не можемо їх витрачати на здійснення відносно дрібних прагнень або тих, що не мають прямого зв'язку з головною нашою метою — користю. Головною умовою нашої діяльності є чітке окреслення і відмежування завдання, яке ми на себе взяли, а також визначення шляхів, якими маємо йти. Всяке збочення з один раз обраного шляху, оглядання назад і на бік може тільки відвернути нас від мети.

VIII

Показавши вище наш погляд на соціальне питання і остаточну мету наших прагнень, приступаємо до окреслення найближчих наших вимог, які разом утворюють програму безпосередньої нашої діяльності.

Маючи на увазі передусім здобуття політичної влади для народу, рахуймося з урядом, під яким тепер перебуваємо, тому що від нього можемо одержати ту владу. Бо першим кроком до здобуття політичної влади є, як відомо, участь у законодавчій діяльності, бо на перший план ставимо повсюдне право вибору і виборності до парламентських органів, як центральних, так і провінційних, і общинних, з якнайповнішим дотриманням виборчої свободи, насамперед прямих виборів і таємного голосування.

Від того ж уряду мусимо далі домагатися свободи спілкування і зборів, свободи мови і друку — якнайширшої, вільної від обмежень і застережень, розрахованих на шкоду народові. Усі ті свободи

становлять стільки ж засобів до боротьби в руках пролетаріату.

Домагання покращень в організації промислу, фабричних законів, особливо закону, що забезпечує здоров'я і життя робітників; обмеження кількості робочих годин; захист жінок і дітей від визискування; врегулювання питання про учнівство, промислове судочинство і т. д. і передусім запровадження вільних робітничих спілок. Все це повинно входити до переліку наших тимчасових вимог, бо ж завдяки одержанню тих поступок не тільки поліпшиться побут робітників,— наскільки це поки що можливо,— але також зміцниться сила пролетаріату в боротьбі з буржуазією, оскільки зменшиться конкуренція між самими робітниками.

Мілітаризм є найзапеклішим ворогом народу і свободи взагалі. Зборюймо ж ту систему на кожному кроці, домагаючись заміни його загальним озброєнням народу.

Що ж до освіти, будемо вимагати від уряду таких змін, які б нинішню систему народного виховання щораз більше зближували до ідеалу всебічного виховання, тобто одночасно загального і фабричного, яке єдине може бути корисним для загалу. Будемо домагатися відповідних реформ в улаштуванні народних шкіл і запровадження шкіл фахових, ремісничих і рільничих.

Нинішня система оподаткування кладе головну частину тягаря на пролетаріат через посередні податки. Будемо ж невпинно домагатися знищення посередніх податків і заміни їх прогресивним прибутковим податком. Так само будемо захищатися від усякого роду несправедливих податків, тобто таких, що обтяжують народ на користь імущих класів. До того ж наше старання буде сприяти рівнішому маєтковому поділу через реформу спадкового права і спадкового поділу. Будемо домагатися поступової ліквідації спадкового права шляхом зміни законів про беззаповідну спадщину в дусі сказаного і через обмеження свободи заповідання. Шляхом накладання великих податків на значніші спадки зменшиться акумуляція добра в приватних руках і буде передано його державі, за якою вже безпосередньо займе місце суспільство.

Під виглядом кооперації будемо підтримувати створення виробничих, чисто робітничих спілок, тобто вільних від усяких капіталістичних рис, і в даному разі будемо вимагати для них допомоги і зусиль держави. Такі

спілки вважаємо за підготовку до майбутнього правління, а саме за школу для робітників.

Зрештою, наше старання буде сприяти повному звільненню жінок внаслідок надання поступок в дусі рівноправності обох ста́тей.

Львів, у січні 1881 року

ІЗ НАУКОВИХ ПЕРЕКЛАДІВ

ПОЧАТОК І ТЕОРІЯ СОЦІАЛІЗМУ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА

І. ВИХІДНА ТОЧКА СОЦІАЛІЗМУ

Новіший соціалізм щодо свого змісту виріс передовсім з пізнання існуючого в новішій суспільності класового противенства між маючими а немаючими, наємними робітниками а капіталістами, а також з пізнання неладу (анархії), який панує тепер в продукції. Але в своїх початках проявляється він тим, що доводить дістоді-то до крайніх консеквенцій думки, висказані великими французькими мислителями 18 віку. Як кожда нова теорія, мусив і соціалізм наразі виходити від тих думок, які вже застав готові, хоть корінь його лежав зовсім не в них, а в матеріальних, економічних обставинах.

Великі мужі, котрі в Франції приготовували грунт для близької революції, виступали й самі як крайні революціонери. Вони не узнавали ніякого зверхнього авторитету, будь він який-будь. Релігія, погляд на природу, суспільний і державний лад — все підпадало під нещадну критику; все мусило усправедливити своє існування перед судом розуму, — а ні, то загинути. Мислячий розум — се була міра, котру прикладано до всього. Се був час, коли,— як каже Гегель,— увесь світ поставлено на голову, поперед усього в тім значінні, що людські голови, людські думки і найдені ними засади кладено як основи для всіх людських поступків, для всякого суспільного порядкування; а відтак і в тім ширшім значінні, що дійсність, незгідну з тими засадами, справді перевертано догори дном. Всі досі існуючі порядки суспільні й державні, всі давні погляди, яко нерозумні, викинено на смітник; світ-ді досі поводивсь тільки пересудами; все минуле заслугує тільки на жаль і погорду. Аж тепер свитав ясний день розуму; відтепер мусять-ді забобони, неправда, привілеї та притиск

уступити місця вічній правді, вічній справедливості, рівності, котрої домагається сама природа, і невідоймимим людським правам.

Тепер ми знаємо, що тото панування розуму — се було попросту зідеалізоване панування буржуазії; що вічна справедливість перемінилася в буржуазні суди; що рівність зійшла на буржуазну «рівність перед правом»; що одним з найважніших «людських прав» оголошено — буржуазну власність; і що «розумова держава», руссівська умова суспільна* осущилася і могла осущитися тільки як буржуазна, демократична республіка. Так само, як і всі їх попередники, не могли й великі мислителі 18 віку переступити ті границі, які поклали їм час і обставини, серед котрих вони жили.

Але побіч противенства між феодальною шляхтою а міщанством існувало й загальне противенство між визискуючими а визискуваними, між багатими неробами а немаючими робітниками. Се іменно дало змогу заступцям буржуазії виступати не як заступці одної окремої верстви, але як заступці цілого страждущого чоловіцтва. Що більше. Від самого свого початку буржуазія була невідлучна від свого противенства — пролетаріату. Капіталіст не може існувати без наємного робітника. В однакій мірі, як середньовікове цехове міщанство перемінювалось в новішу буржуазію, рівнобіжно перемінювались цехові челядники та нецехові наємники в пролетаріїв. А хоть взагалі міщанство присвоювало собі право заступати справи всіх тогочасних робучих верств в боротьбі зі шляхтою, то прецінь при кождім великім руху міщанськім проявлялися також самостійні зворушки тої верстви, що становила більш або менш виразний зародок нинішнього пролетаріату. Такі зворушки були: в часах німецької Реформації та війн мужицьких — напрямок Томаса Мюнцера*; під час великої англійської революції — левелери*; під час великої французької революції — Бабеф. Побіч тих революційних зворушок невиробленої ще верстви бачимо також відповідні заявлення; в 16 і 17 віках утопійні описи ідеальних порядків суспільних, в 18 уже прямі комуністичні теорії (Мореллі, Маблі). Для них не досить уже було рівності політичних прав; вони ждали рівності суспільного положення єдиниць. Вони домагалися не тільки знесення класових привілеїв, але загалом знесення всяких різниць. Жорстокий, немов спартанський, ко-

мунізм — се була перша форма, в якій проявилася нова наука. Відтак виступили три великі утопісти: Сен-Сімон, у котрого буржуазний напрямок ідей ще декуди поруч із пролетарським; Фур'є і Оуен, котрий в краю найбільш розвитої капіталістичної продукції і під вражінням її противенств розвивав систематично плани для усунення різниць класових прямо на підставі французького матеріалізму.

У всіх трьох спільно то, що вони н е в и с т у п а ю т ь як заступники витвореного вже історично пролетаріату. Подібно, як французькі мислителі-революціонери, хотять вони увільнити не одну яку-небудь верству, а ціле чоловіцтво. Як тамті, так і вони хотять завести панування розуму і вічної справедливості; але їх ідеали зовсім не такі, як тамтих. Світ, уладжений після думок тамтих мислителів, показавсь їм так само нерозумним і несправедливим, і вони викидають його на смітник порівно з феодалізмом та всіми давнішими порядками суспільними. Що тому за причина, питають вони, що правдиво розумного і справедливого ладу не було досі на світі? Причина попросту така, що такого ладу ніхто не пізнав досі належито. Не було якраз такого геніального одного чоловіка, котрий би пізнав правду і вказав її. Що тепер він найшовся, що іменно тепер пізнав правду — се не є діло неминуче і доконче випливаюче з самого історичного розвитку,— се попросту щасливий случай. Він міг би був так само народитись о 500 літ швидше і був би ощадив чоловіцтву 500 літ помилок, боїв та мук.

Такий погляд ціхує переважно всіх англійських і французьких і перших німецьких соціалістів разом з Вейтлінгом*. Соціалізм, по їх думці,— се вираз абсолютної правди, розуму й справедливості, і треба його тільки винайти, а він уже своєю власною силою здобуде світ. Позаяк абсолютна правда не залежить від часу, місця і людського історичного розвитку, то се все одно, де й коли й хто її відкриє. А при тім же тота абсолютна правда у кождого з тих утопістів інша, бо у кождого окремий склад мислі, обставини життя, ступінь образования і бистрота мислі витворили окрему «абсолютну» правду, розум і справедливість. З тої супереки абсолютних правд не було ніякого виходу, окрім їх взаємного стирання. З того не могло вийти ніщо інше, як тільки такий «пересічний соціалізм», де кождий з-поміж різнородних «абсолютних правд» вибирав собі

те, що йому б найліпше подобалося. І справді, такий соціалізм панує ще в головах великої часті соціалістичних робітників Англії і Франції*.

Но щоб соціалізм зробити н а у к о ю, треба було передовсім поставити його на твердім грунті дійсності, а не на видумках, хоть би й як хороших та геніальних.

Побіч і після французької філософії 18 віку повстала новіша німецька філософія і завершилася Гегелем. Найбільша її заслуга була та, що вона наново підняла діалектику яко найвищу форму мислення. Давні грецькі філософи були всі з роду і вдачі діалектиками, а найвсестороннiший з-поміж них, Арістотель, прослідив уже також найголовніші форми діалектичного мислення. Противно, новіша філософія, хоть також видала знатних діалектиків (як ось були Декарт* та Спіноза*), потонула особливо під вліянням англічан чимраз то більше в т[ак] зв[анім] метафізичнім способі мислення, від котрого не відступають французькі філософи 18 віку, принаймні в своїх чисто філософічних працях. Правда, поза обсягом властивої філософії уміли й вони творити взірцеві праці діалектичні — пригадаєм тільки Дідрового «Братанича Рамо»* і розвідку Руссо «Про початок нерівності між людьми»*. Розкажемо тут коротко, чим різниться одна із тих метод від другої.

Коли обіймемо думкою чи то природу, чи історію человіцтва, чи свою власну діяльність духову, то бачимо передовсім безконечний ряд зв'язків, сполучень і взаємин, серед котрих нічого не остається таким і таке, де і яким було, але все двигається, зміняється, повстає і гине. Сесь первісний, дитинний, але на ділі правдивий погляд стрічаємо ще в давній грецькій філософії, і перший Геракліт* висказав його ясно: все є, але разом і не є, бо в с е п л и н е (πάντα ῥεῖ), раз у раз перемінюється, повстає і гине. Але сесь погляд, хоть і зовсім правдиво схоплює загальну ціху всіх явищ, не вистачає, однако ж, до вияснення подрібностей, з котрих зложений той загал явищ; а доки сього нема, доти й цілий загальний образ для нас не ясний. Щоб пізнати ті подрібності, мусимо вирвати їх з природного або історичного зв'язку і розсліджувати кожду окремо, її істоту, її причини і наслідки. Се передовсім завдання наук природничих і історичних. Ті науки займали у греків класичної періоди дуже підрядне становище, і зовсім справедливо, бо тоді діло йшло поперед усього о громад-

ження матеріалу. Початки стислого слідження природи стрічаємо аж у греків александрійської періоди, а відтак пізніше у арабів. Але властиві науки природничі почались аж від другої половини 15 віку, і відтоді вони розвиваються чимраз швидше і ширше. Розложення природи на поєдинчі частки, поділ різних природних явищ та творів на певні класи, прослідження нутра органічних тіл і їх різнородної будови — се все були підвалини огромного поступу, який зробило знання природи в послідніх чотириста її літах. Але іменно всі ті окремішні висліди призвичаїли нас піймати явища і твори природи окремішно, без зв'язку з великим загалом явищ, значить — не в руху, а в застою, не як доконче змінні, а як сталі,— не як живі, а як мертві істоти. А відколи Локк* і Бекон* перенесли ті погляди з наук природничих до філософії, повстав в ній властивий дивогляд послідніх століть — метафізичне мислення.

Для метафізика всі предмети і їх образи в нашій думці, т. є. поняття,— се окремішні, сталі, нерухомі, раз навсігди дані предмети висліду, і висліджувати можна їх одно почерез друге і одно без другого. Метафізик думає самими крайніми антитезами; його бесіда — так, так,— ні, ні, — що більше, то не добре. Для нього кожда річ або є, або не є; так само не може одна річ разом бути тим чим є і не бути. Твердження і перечення виключаються навзаїм беззглядно; причина і наслідок стоять з собою в різкій суперечності. Сесь спосіб мислення видається нам, на перший погляд, зовсім справедливим, бо се ж спосіб мислення т[ак] званого здорового розуму. Але «здоровий розум», хоть і зовсім не злий товариш чоловіка серед чотирьох стін його хати, дізнає дивних приключок, скоро лиш пуститься в небезпечну вандрівку по широкім світі дослідів наукових. Метафізичний погляд, хоть відповідний, а навіть конечний в досить широкім обсягу знання, прецінь завсігди спотикає границю, поза котрою стає односторонніім, тісним і абстрактним і губиться в безконечних суперечностях, позаяк за поєдинчими предметами не довиджує їх зв'язку, за їх супочивком забуває про рух, за їх буттям — про повстання і щезання,— сказати попросту, — позаяк за деревами лісу не видить. Для щоденного вжитку знаємо, напр., і можемо сказати зовсім напевно, чи якийсь звір існує чи ні. Але при докладнішім досліді бачимо, що се не раз запутана штука, як се дуже добре знають правники, котрі надармо мучаться, щоб покласти певну границю, відколи умертвлення дитини

в нутрі матері треба вважати забійством. А так само неможлива річ означити хвилю смерті, бо фізіологія виказує, що смерть не є одноразовою, хвилевою подією, але дуже повільним процесом. Так само кожда органічна істота в кождій і тій самій хвилі є тото сама й не є тото сама, що в попередній: в кождій хвилі вона присвоює собі частки зверхньої матерії і в кождій хвилі виділює певні частки з себе; в кождій хвилі завмирають в ній одні комірки, а творяться, повстають нові; в довшім чи коротшім часі вся матерія її тіла зовсім обновлюється, заміщується новими частками матерії, так що кожда органічна істота завсігди є тота сама, а заразом і інша. Так само при ближчій розвазі бачимо, що всякі противенства, всяке твердження і перечення, хоть і противні одно одному, то прецінь нерозлучні одно від одного і помимо свого противенства проникаються взаємно. Так само причина й наслідок — се такі поняття, котрі можна правдиво прикласти тільки до поєдинчих случаїв. Але скоро тільки той поєдинчий случай почнемо вважати в його зв'язку з загалом явищ, то поняття причини й наслідку зливаються, розпливаються в круговороті безконечних взаємин, де причини й наслідки раз у раз міняють своє місце, так що одно й то саме явище тут і тепер є причиною, а там і тоді наслідком других.

Всі ті події, весь той спосіб понімання не підходить під отруб метафізичного мислення. Зато для діалектики, котра передовсім понімає предмети і їх відображіння в нашій голові в їх зв'язку, в їх ланцюговім зчепленні, в їх руху, в їх повставанні і щезанні,— для неї всі ті події становять якраз найміцніші підпори її власної методи. Природа є ствердженням діалектики, і мусимо признати новішим наукам природничим, що для того ствердження достатчили багатого матеріалу, а через те доказали, що в природі, в послідній інстанції, все йде діалектично, а не метафізично. Правда, поки що на пальцях ще можна порахувати природознавців, котрі вивчились думати діалектично, — з того противенства між добутками природничих вислідів а давнім метафізичним способом їх понімання вийшла безконечна сумішка, котра вчителів і учеників, писателів і читачів доводить до розпуки.

Наукове представлення цілого світа, його розвитку і розвитку чоловіцтва, а також зображення того розвитку в головах людських (т. є. розвитку людської мислі) можливе затим тільки способом діалектичним при ненастаннім

узгляднюванні взаємин повставання і гинення, вперед і взад поступаючих змін. І тоту іменно ціль поклала собі новіша німецька філософія. Кант зачав від того, що опрокинув сталий систем планетарний Ньютона* і вказав, що він не є вічний, як хотів Ньютон, але в часі повстав і в часі згине,— виказав, що сонце і всі планети повстали з первісної мглистої маси (мглавиці), котра, постепенно згущаючись, дійшла до оборотового руху. Притім висказав також і вивід, що, прийнявши такий початок, мусимо признати конечним також загин нашого планетарного систему. Сесь погляд о півстоліття пізніше вказав нам спектроскоп доочне, що справді в світових просторах находяться такі розжарені мглавиці і то в різних ступенях згущення і в більш або менш виразнім оборотовім руху.

Завершення і кінець тої новішої німецької філософії становить систем Гегеля. Гегель перший — і се його велика заслуга — представив увесь природний, історичний і духовий світ як процес, т. є. в вічнім руху, зміні, перетворі та розвитку, і стрібував виказати внутрішній зв'язок того руху і розвитку. З того становища історія чоловіцтва не виглядала вже як одурююча сумішка безмисних насильств, котрі перед судом дозрілого філософічного розуму всі враз — гидь і бридь і котрі найліпше забути якнайшвидше; противно, вона показалась іменно розвитком чоловіцтва, і завдання мислителя-історика стало відтак — слідити той розвиток ступінь за ступенем по всіх манівцях і виказувати його внутрішню законність посеред усіх мнимих случайностей.

Що Гегель не виповнив того завдання, се діло не важне. Його великою заслугою було те, що поставив се завдання. Се іменно таке завдання, котрого один чоловік ніколи й не зможе виповнити. Хоть Гегель — побіч Сен-Сімона — був найвсесторонніший мислитель свого часу, то прецінь мусив бути ограничений раз з конечності ограниченим свого власного знання, а по-друге, ограниченим обсягом та глибиною знання і поглядів свого часу. До сього причинилося ще третє. Гегель був ідеаліст, т. є. вважав думки людські не більш або менш абстрактними образами правдивих предметів і подій, але противно, дійсні предмети і їх розвиток уважав тільки втіленими образами «ідеї», котра-ді існувала десь ще перед повстанням світа. Через те Гегель усе поставив догори ногами і перевернув наруби весь дійсний світо-

вий зв'язок. А хоть деякі підрядні зв'язки Гегель прояснив справді трафно і геніально, то прецінь з наведених оде причин цілість мусила вийти латана, штучна, в многих подрібностях натягана і перекручена. Систем Гегеля — се був великий виродок, але також послідній свого роду. В нім була іменно лиш одна ще невлічима нутрова уломність: з одного боку, оснований був на погляді історичнім, після котрого вся людська історія — се тільки хід розвитку, котрий уже з самої своєї природи не стане на відкритті якої там будь «абсолютної» правди; а з другого боку, сам він видавав себе за вираз такої абсолютної правди. Всеобіймаючий, раз назавсігди в собі замкнений систем пізнання природи і історії противиться самим основним законам діалектичного мислення; однако вони не противяться, а противно, домагаються того, щоб систематичне пізнання цілого зверхнього світа з покоління в покоління змагалося і поступало наперед.

Переконання о цілковитій недоладності сього німецького ідеалізму мусило довести до матеріалізму, але розуміється, не до метафізичного, чисто механічного матеріалізму 18 віку. Новіший матеріалізм не опрокидає в дитинно-революційній гарячці одним махом усю давнішу історію. Противно, він видить в ній хід розвитку всього чоловіцтва і ставить собі завдання — вислідити закони того ходу. Між тим, коли французи 18 віку, а також і Гегель, уважали природу яко цілість завсігди однакову і крутячуся в тіснім крузі, з вічними,— як твердив Ньютон,—розумінню тілами небесними і з незмінними,— як учив Лінней*,— родами органічних істот,— опирається новіший матеріалізм на новіших поступах природничих наук, котрі виказують, що природа має також свою історію в часі, що тіла небесні порівно з родами звірів і ростин, що жиють на них при сприяючих обставинах, повстають і гинуть, і що круговорот — коли взагалі можна тут говорити про якийсь круговорот — обертається в безмірно ширших розмірах. На всякий спосіб се матеріалізм засадничо діалектичний і не потребує вже окремої, понад науками стоячої філософії. Скоро від кождої окремої уміетности можемо домагатися, щоб вона сама вияснила собі своє становище і зв'язок з загалом наук і з загалом явищ, то тоді всяка окрема наука про той загальний зв'язок стає непотрібною. Таким способом з цілої дотеперішньої філософії остається самостоячою тільки наука про форми і закони мислення, т. є. фор-

мальна логіка і діалектика. Все проче входить в позитивну науку природничу і історичну.

Але переворот погляду на природу міг доконуватися тільки рівномірно з поступом позитивного пізнавання природи. Між тим зайшли факти історичні, котрі швидше доконали рішучого перевороту в поглядах на історію. 1834 вибухло в Ліоні перше робітницьке повстання; 1838—1842 дійшов до найбільшої сили перший національний рух робітницький — рух чартистів в Англії. Класова боротьба між пролетаріатом а буржуазією заняла найвидніше місце в історії найбільше розвинених країв Європи і стала чимраз завзятіша порівно з зростом великого промислу і порівно з розвитком недавно здобутої політичної власті буржуазії. Самі факти чимраз досадніше завдавали брехню наукам буржуазної економії про єдність інтересів праці і капіталу, про загальну гармонію і загальний добробуток, випливаючий зі свобідної конкуренції. Всього того годі було заташлювати так само, як і французького та англійського соціалізму, котрий був їх теоретичним, хоть і дуже ще недокладним виразом. Але давнє ідеалістичне, ще не вгасле історійознавство не знало ніяких класових боїв о матеріальні інтереси, ба, не знало ніяких матеріальних інтересів! Про продукцію і прочі економічні обставини воно згадувало лиш мимоходом, як про маловажні матеріали «історії культурної». Нові факти спонукали до нового огляду цілої дотеперішньої історії, і тут-то показалося, що в с я дотеперішня історія була історією класових боїв, що ті воюючі з собою класи суспільні завсігди виростають з певних відносин продукційних і обмінових, одним словом, виростають з е к о н о м і ч н и х обставин свого часу; що затим кождочасовий економічний лад в суспільності становить реальну підставу, на котрій здвигається вся будова правних і політичних установ, і при помочі котрої треба остаточно пояснювати релігійні, філософічні і всякі прочі вірування людей в данім історичнім періоді. Тим прогнано ідеалізм з його послідньої криївки — з історійознавства, покладено підвалину матеріалістичному розумінню історії і найдено дорогу, по котрій можна було вияснити думки чоловіка з його життя та побуту, а не, як досі, життя і побут вияснювано з його думок.

Але з тим матеріалістичним поніманням історії незгідний був дотогочасовий соціалізм так само, як понімання природи у французьких матеріалістів незгідне було з діа-

лектикою і новішим природознавством. Досі соціалізм, правда, критикував існуючий капіталістичний спосіб продукування і його наслідки, але не міг їх прояснити,— значить, не міг дати собі з ними ради; міг тільки попросту опрокидати їх гуртом. А тут йшло іменно о то, щоб вказати, з одного боку, той капіталістичний спосіб продукування в його історичнім зв'язку, виказати, що він конечний для певної історичної пори, що, значить, і минутись мусить ураз із нею,— а з другого боку, щоб викрити його внутрішні закони, котрі все ще були незвісні, позаяк досі критика розбирала більше погані наслідки, ніж самий хід діла. Сесь переворот зробило відкриття надзвишки вартості. Виказано, що основою капіталістичної продукції і нерозлучного з нею визискування робітника є то, що капіталіст присвоює собі безплатно працю робітника. Виказано, що хоть би капіталіст і платив за робучу силу свого робітника повну вартість, яку вона на торзі має яко товар, то прецінь він добуває з неї більше вартості, ніж за ню заплатив. Виказано далі, що тота надзвишка остаточно становить джерело, з котрого випливає і в руках маючої верстви нагромаджується чимраз більша маса капіталу. Відтак став ясний не тільки хід капіталістичної продукції, але ясне стало й те, як витворюється сам капітал.

Оба ті великі відкриття: матеріалістичне поніманя історії і роз'яснення тайників капіталістичної продукції при помочі надзвишки вартості завдячуємо Марксові. Вони зробили соціалізм наукою, котру тепер передовсім треба обробити у всіх подрібностях і зв'язках*.

II. ПОЧАТОК ІСТОРІЇ СОЦІАЛІЗМУ

Ми бачили, як французькі філософи 18 віку, приготовники революції, узнавали розум єдиниці суддею всього, що існувало. Розумна держава, розумна суспільність мала бути уладжена; все, що противилося вічному розумові, мало без милосердя бути зруйноване. Разом з тим бачили ми, що той вічний розум на ділі не був нічим іншим, як тільки ідеалізованим розумом середнього міщанства, що саме тоді розвивалося в буржуазію. Коли ж французька революція перевела в діло тоту розумну суспільність і розумну державу, то показалося, що нові порядки, хоть і далеко розумніші від давніх, все ж таки не були абсолютно розумними. Розумна держава розлетілася швидко

на кусні. Суспільна умова Жана-Жака Руссо стала дійсним фактом в тероризмі, з котрого міщанство, стративши віру в свою власну політичну спосібність, схоронилося наперед під крила продайного директоріату, а відтак під дах наполеонівського деспотизму. Приобіцяний вічний супокій перемінився в безконечну війну завойовницьку. І «розумна суспільність» не видержала проби. Противенство між бідними а багатими замість щезнути і переминитися в загальний добробуток, противно, заострилося через усунення спиняючих його розвиток цехів і всяких привілеїв, а також лагодячих його церковних милостивих закладів. Розріст промислу на капіталістичній основі зробив бідність і нужду працюючих мас підвалиною життя суспільності. Число проступків рік-річно змагалося. Правда, феодальна погань, що давніше безкарно в білий день розпиралась на видоці у всіх, тепер поки що усунулась на бік; але зато міщанська погань, що досі підростала крийомо, тепер розрослася на добре. Торговля чимраз більше вироджувалась в ошуку. «Братерство», той оклик революціонерів, перемінилося в підходи та заздрість боротьби конкуренційної. Замість насильного притиску настала продайність; замість меча стали гроші головною пружиною суспільної власті. Право першої ночі перейшло від феодальних панів до буржуазних фабрикантів. Проституція змоглася в нечуваним досі розмірі. Навіть подружжя остало так, як було, правом признаною формою, урядовою прикривкою проституції і доповнювалось притім огромним числом чужоложств. Одним словом, в порівнянні до шумних обіцянок мислителів показалися суспільні й політичні встанови, здобуті «побідою розуму» , гіркими й мізерними недородками. Не ставало ще лиш людей, котрі б голосно висказали загальне розчарування, — а з початком століття й вони появилися. 1802 вийшли на світ Сен-Сімонові «Листи з Женеви»; 1808 вийшло перше діло Фур'є, хоть основа його теорії готова вже була 1799; а 1 січня 1800 Роберт Оуен став директором робітницької осади в Нью-Ланарку*.

Але в тім часі капіталістична продукція, а з нею й противенство між буржуазією а пролетаріатом були ще дуже нерозвиті. Великий промисел в Англії іно що почався, а в Франції зовсім був незвісний. Між тим аж великий промисел розвиває, з одного боку, боротьбу, котра робить неодолимо конечним переворот усього способу продукування,— боротьбу не тільки між верствами, ним самим витвореними,

але навіть між витвореними ним же силами продуктивними а способами обміни; а з другого боку, великий промисел іменно в тих огромних продуктивних силах витворює средства для втихомирення тої боротьби. Коли затим около р. 1800 боротьба тота, випливаюча з нового ладу суспільного, ще йно що починалася, то тим недостаточнішими мусили бути й средства для її втихомирення. Коли б немаючі маси Парижа під час тероризму були здужали на хвилю захопити власть в свої руки, то були б через те тільки доказали, що при тодішніх обставинах тота власть ніяким світом не могла б була вдержатися в їх руках. З тих немаючих мас іно що почав тоді виділюватись пролетаріат— насад нової верстви, зовсім ще не спосібний до політичного ділання. Він проявлявся як верства придавлена, змучена, неспосібна сама собі помагати і ждуча помочі збоку, згори.

З-під ваги сього історичного положення не могли виломитися й основателі соціалізму. Який був недозрілий розвиток капіталістичної продукції з одного, а робітницької верстви з другого боку, такі недозрілі мусили бути й їх теорії. Розв'язку суспільних питань, котра ще лежала укрита в нерозвитих економічних обставинах, вони мусили вимпонувати з голови. В суспільності видні були тільки недостатки; усунути їх було завдання мислячого розуму. Ішло затим о то — винайти новий, досконаліший суспільний лад і накинути його суспільності зверха, через пропаганду, а як можна, то через примір взірцевих трібунків. Ті нові суспільні системи згори вже мусили остатись утопіями; чим більше їх твірці опрацьовували їх аж до найменшої подрібності, тим більше вони переходили в чисту гру фантазії.

Ствердивши се, не будем довше задержуватись над тими творами, котрі зовсім уже належать до минувшості. Лишаємо се різним літературним перекупкам — серйозно перевертати ті потішні фантазії і виказувати вищість свого власного «тверезого розуму» понад такими «безумствами». Противно, нас радують зароди геніальних думок і світлих поглядів, які всюди проблискують крізь тоту фантастичну прикривку і котрих ті тіснолоби зовсім не бачать.

І так Сен-Сімон висказує вже в своїх «Листах з Женеви» думку, що «всі люди повинні працювати». В тій самій книжці він уже знає, що терористм — се було панування немаючих мас. «Глядіть,— говорить він до них,— що сталося

в Франції тоді, як ваші товариші там панували: вони спровадили голоднечу!» А понімати французьку революцію як класову боротьбу між шляхтою, міщанством а немаючими,— се в році 1802 було дуже геніальне відкриття. 1816 говорить він, що політика — се наука про продукцію, і висказує, що колись уся політика зійде на економію. Хоть переконання, що економічне положення є підставою політичних установ, в тих словах лежить ще лиш в зароді, то прецінь тут вже ясно висказана переміна політичної власті над людьми в заряд над предметами, т. є. висказана думка про знесення держави. Так само вище стає він понад своїми сучасниками, голосячи в р. 1814, зараз по заняттю сполученими військами Парижа, і ще й 1815, під час війни 100 днів, поєднання Франції з Англією, а відтак обох тих країв з Німеччиною яко єдиною порукою для належитого розвитку і супокою Європи. Говорити французам 1815 про поєднання з побідителями під Ватерлоо, на те певно треба було трохи більше смілості, ніж на виповідження язикової війни німецьким професорам.

Коли у Сен-Сімона бачимо геніальну ширину погляду і зароди майже всіх не строго економічних думок пізніших соціалістів, то у Фур'є стрічаємо чисто французьку — дотепну, а при тім глибоку і різку критику існуючого ладу суспільного. Фур'є бере за слово буржуазію, її передреволюційних гарячих пророків і її пореволюційних своєкорисних хвальків. Невмолимо розкриває він матеріальну і моральну мізероту буржуазного світу; він зводить її до ока з заманливими обіцянками просвітителів 18 в., з їх казками про суспільність, де панувати буде тільки розум, про всеущасливляючу освіту, про безграничну спосібність чоловіка до вдосконалювання, — а також з пустим краснобайством сучасних буржуазних ідеологів. Він виказує, як за найшумнішими фразами всюди криється найсумніша дійсність. Пекучими насмішками обсипає він тото безповоротне банкротство пустомельства. Фур'є не тільки критик. Його вічно весела вдача робить його сатириком, і то одним з найбільших сатириків усіх часів. Туманництво і спекуляцію, що розрослись по впадку революції, а також загальне крамарство тодішньої французької торгівлі представляє він по-майстерськи і забавно. Ще краща його критика полових відносин та положення жіноцтва серед буржуазної суспільності. Він перший висказав, що в кождій суспільності степінь жіночої емансипації є природною мірою загальної

емансипації. Але найвеличнішим стає перед нами Фур'є задля свого понімання суспільної історії. Всю дотеперішню історію ділить він на чотири ступені розвитку: дикість, варварство, патріархальність і цивілізація. Цивілізована суспільність — се теперішня т[ак] зв[ана] буржуазна. Відтак виказує, що «всяка погань, яка в варварстві робилася попросту, в цивілізованій суспільності робиться сложно, двозначно, хитро та крийомо», що «цивілізація крутиться в блуднім крузі», т. є. в суперечностях, котрі сама раз у раз наново плодить, а котрих не може позбутися, так що завсігди доходить якраз до противного тому, до чого хотіла дійти. Таким способом, напр., «в цивілізації бідність випливає іменно з надмірного багатства». Фур'є, як бачимо, владав діалектикою з таким самим майстерством, як і його сучасник Гегель. З такою ж діалектикою виказує він,— в пику всім балаканкам про спосібність людську до безграничного вдосконалення,— що кождий історичний ступінь містить в собі дві течії: одна пре вгору, наперед, а друга вділ. Сесь погляд прикладає він і до будущини всього чоловіцтва. Як Кант до наук природничих впровадив будущий загин землі, так Фур'є впровадив будущий загин чоловіцтва до історичної науки.

Між тим коли в Франції революція, мов буря, бушувала по краю, відбувався в Англії тихіший, хоть так само огромний переворот. Пара і нові робучі машини перемінили мануфактуру в новіший великий промисел і перевернули таким способом цілу основу буржуазної суспільності. Сонливо поступаючий розвиток за часів мануфактури перемінився в правдиво шалений розгін продукції. Чимраз швидше розділювалась суспільність на великих капіталістів і немаючих пролетаріїв, між котрими замість давнього міцного середнього стану тепер сяк-так ще глипіла хитка маса ремісників та дрібних торговців — найнесталіша верства людності. Нова продукція ще йно що була в початках свого розросту. Вона була ще нормальною, т. є. серед даних обставин єдино можливою продукцією. Але вже тоді вироджувала вона страшні суспільні недоладності. Безприютна голота тислася по великих містах в найнужденніших закамарках; всі стародавні зв'язки, звичаї, патріархальні та родинні святощі розпадалися; жінки та діти запрягались в надмірну роботу і то в застрашаючім розмірі; робуча верства, впихнена не раз в зовсім нові обставини,

масами підпадала наглому зопсуттю. І ось виступає новий реформатор, 29-літній фабрикант, чоловік величний дитинною простотою характеру, а при тім мов зроджений на те, щоб поводити людьми. Роберт Оуен перенявся наукою матеріалістів-просвітителів, що характер чоловіка — се добуток його вродженої організації з одного і обставин окружаючих чоловіка за життя, а особливо в молодості, з другого боку. В промисловій революції бачили прочі його товариші-фабриканти тільки сумішку та хаос і принялись сквапно ловити рибу в мутній воді та гроші загрібати. Але Оуен бачив в ній тільки спосібність для приложення своєї любої думки і рішивсь внести лад в тоту сумішку. Він робив уже деякі вдачні трібунки в Манчестері, де був керовником фабрики з 500 робітниками. Від 1800—1829 провадив він заряд великої бавовняної прядильні в Нью-Ланарку в Шотландії. Він був не лиш директором, але й одним із спільників предприємств і, ведучи діло в своїм напрямі, мав далеко вільніші руки, ніж уперед. Проба удалась знаменито, і слава Оуена розійшлась по цілій Європі. Людність, котра звільна наросла до 2500 душ і зразу складалася з найбільшої сумішки різнородних, по більшій часті значно попсутих елементів, перемінив він в цілковиту взірцеву осаду, в котрій ніхто й не чував ніколи про пиятику, поліцію, суд, процеси, жебрацтво та запомоги для вбогих. А способу на те уживав одного і дуже простого: обходився і держав людей по-людськи, а особливо дбав о старанне виховання молодого покоління. Він винайшов шкілки для дрібних дітей і тут перший раз ввів їх в уживання. Дітей, почавши від дволітніх, віддавано до такої шкілки, і там вони бавилися так добре, що годі їх було звабити назад додому. Між тим коли прочі фабриканти держали своїх робітників денно 13—14 годин при роботі, в Нью-Ланарку працьовано денно лиш 10 $^{1}/_{2}$ годин. Коли вибухла бавовняна криза і фабрика мусила 4 місяці стояти, то робітники, хоть і не мали роботи, діставали всі повну плату, як звичайно. А при тім заклад за ті літа став майже два рази тілько варт, як був з початку, і аж до послідньої хвилі приносив властивцям багатий зиск.

Але всього того не досить було для Оуена. Пробуток, до якого довів він своїх робітників, в його очах не був ще зовсім правдиво людським. «Вони були моїми невольниками». Зглядно корисні обставини, серед котрих він їх поставив, не могли ще ніяк довести їх до всестороннього і на-

лежитого розвитку характерів та розуму, а тим менше могли допустити до зовсім свобідного заявлення їх діяльності. «А прецінь працююча часть тої 2500-ної людності витворювала таку многоту правдивого багатства для суспільності, якої б перед п'ятдесятьма ще роками не здужало було витворити й 600 000 людей. Я питав себе: яка буде різниця між тими достатками, що зужиють ті 2500, а тими, що зуживати мусили тих 600 000? Відповідь була ясна. З тих достатків властивці фабрики беруть 5 % чиншу від закладового капіталу, а крім того, загорнули звиш 300 000 фунтів стерлінгів (3 000 000 р[инських]) чистого зиску. А то само, що про Нью-Ланарк, можна було ще в більшій мірі сказати про всі англійські фабрики. «Без тих нових достатків, витворених машинами, не могли б були перевестися огромні війни для обалення Наполеона і для піддержання аристократичних основ суспільних. А прецінь уся тота нова сила була ділом робучої верстви». До неї, проте, повинні належати й добутки. Нові, огромні сили продуктивні, що досі служили тільки для збагачення деяких єдиниць, а для висисання мас, становили для Оуена підставу до нового уладження суспільності і мали служити на то, щоб яко спільна власність усіх витворювати для всіх достатки.

В такий чисто діловий спосіб, так сказати, через купецький обрахунок, витворився комунізм Оуена. Завсігди і всюди він має на оці тільки практичні потреби. І так 1823 радив Оуен для усунення нужди в Ірландії — закладати там комуністичні осади і повирабляв цілковиті обрахунки, кілько би коштували їх закладини, кілько б треба річних видатків, а кілько вони приносили б зиску. І так в його остаточнім плані будущини всі подрібності технічні опрацьовані з таким знанням діла, що, раз принявши Оуенів спосіб суспільного порядку, против уладження частей і подрібностей ніякий знаток не зможе й слова закинути.

Поступ до комунізму становив зворот в житті Оуена. Доки він виступав тільки як добродій і чоловіколюбець, його обсипувано похвалами, славою, почестями й багатством. Він був найпопулярнішим чоловіком в цілій Європі. Його радо слухали не лиш купці та фабриканти, але й політики та князі. Але скоро виступив зі своїми комуністичними теоріями, пішло все навпаки. Три великі завади, по його думці, загороджували стежку суспільній реформі: приватна власність, релігія і теперішня форма подружжя.

Він знав, що його жде, коли виступив протих них; він знав, що т[ак] зв[ане] товариство відречеться від нього, що стратить своє суспільне становище. А прецінь се не спинило його; він виступив против завад без оглядки,— і чого ждав, те й сталося. Витручений з офіціального товариства, добитий мовчанкою газет, зубожений невдалими комуністичними трібунками в Америці, на котрі посвятив увесь свій маєток, він звернувся прямо до верстви робітницької і серед неї працював ще тридцять літ. Всі суспільні рухи, всі правдиві поступи, які в Англії відбулися на користь робітників, зв'язані з іменем Оуена. І так 1819 по п'ятилітній боротьбі пересадив він перше право, ограничуюче працю жінок і дітей по фабриках. Він провадив першу нараду, на котрій всі ремісницькі товариства (trades unions) з цілої Англії злучилися в один великий ремісницький зв'язок. Він впровадив як перехідні ступені до зовсім комуністичного впорядкування суспільності, з одного боку, спілки кооперативні (товариства спожиткові і витворчі), котрі відтак бодай доказали на ділі, що всяка суспільність легко може обійтись без купців і фабрикантів; з другого боку, робучі базари, де би робітники обмінювалися витворами своєї праці при помочі робучих квитків, в котрих единицею вартості служила година праці. Правда, заклади ті мусили впасти,— але вони випередили далеко пізніший банк обмінювий Прудона і різнилися від нього тим, що Оуен не вважав їх гуртовим лікарством на всі суспільні лиха, а тільки першими кроками, ведучими до далеко основнішого перетворення цілої суспільності*.

Ті три мужі — властиві твірці соціалістичної теорії — звуться звичайно утопістами, бо свої думки о суспільних перемінах будують чисто на розумі і фантазії, не шукаючи їх зв'язку з сучасним розвитком. Вони й не могли інакше, бо капіталістична продукція була тоді ще мало розвита. Вони мусили будову нової суспільності видумувати з своєї голови, бо в існуючій тоді суспільності не були ще нагромаджені ані вироблені матеріали для сеї будови. Вони стали на тім, що вказали нарис тої будови і покликувались до розуму, бо не могли покликатись до сучасної історії*. Але від того часу розвинув великий промисел суперечності капіталістичної продукції до таких розмірів, що майже руками можна намацати близький упадок тої продукції,— що нові сили продукційні можуть удержуватись і далі розвиватись тільки за введенням нового способу про-

дукування, відповідного теперішньому розвиткові,— що боротьба двох верств, сплоджених і чимраз в більшім противенстві відновлюваних дотеперішньою продукцією, зайнялася вже у всіх освічених краях і стає чимраз дужча, і що ми вже знаємо той історичний зв'язок, знаємо условини суспільної переміни, яка з нього конечно випливає, знаємо в кінці й головні нариси самої тої переміни*.

III. СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА СОЦІАЛІЗМУ

Всякий, хто як-небудь розумно думав про діла суспільно-економічні, знає, що основою цілого ладу суспільного є продукція, а далі обміна витворів тої продукції. В кождій суспільності, яку тільки стрічаємо в історії, поділ достатків, а разом з ним і суспільний поділ на верстви або стани йде після того, що й як витворюється і як обмінюється витворене. Тим-то послідніх причин усіх суспільних перемін і переворотів шукати треба не в головах людських, не в їх ліпшім поніманню вічної правди й справедливості, а тільки в перемінах способу продукування та обміни; шукати їх не в філософії, а в економії звісного часу. Коли люди зачинають пізнавати, що існуючі суспільні встанови нерозумні й несправедливі, що те, що вперед було розумне, тепер виходить глупе, а те, що вперед було принукою, тепер сталось мукою,— то се знаком тим, що злегка-стиха зайшли переміни в способах продукування і обміни і що суспільний порядок, прикроєний до давніших економічних обставин, з тими перемінами вже не може погодитися. Але се значить заразом, що в самих тих переміненых условинах продукційних мусять міститися — більш або менш розвиті — способи до усунення почутого лиха. Тому-то тих способів не можна з голови *видумати*; їх треба розумом *вислідити* в самих окружаючих матеріальних обставинах продукції.

Як же ж затим стоїть діло з новішим соціалізмом?

Існуючий лад суспільний — се признають всі, окрім хіба деяких німецьких ідеалістів,— витворила тепер пануюча верства, буржуазія. Властивий тій буржуазії спосіб продукування — за Марксом названий капіталістичним — незгідний був з місцевими і становими привілеями, а також з взаємним особистим приневоленням феодального ладу. Буржуазія зруйнувала феодальний лад і на його руїнах поставила свої порядки, державу свобідної конку-

ренції, свобідного переходу, рівноправності всіх маючих і як там ще звуться прочі буржуазні блаженства. Капіталістична продукція могла тепер свобідно розвиватися. Від часу, як пара і нові робучі машини перемінили давню мануфактуру в великий промисел, розвивалися ті під проводом буржуазії вироблені сили продукційні з нечуваним досі поспіхом і в невиданім досі розмірі. Але як мануфактура та під її вліянням далі розвите ремесло стали в противенство до феодальних пут і цехів, так само великий промисел, дійшовши до повного розвитку, стає в противенство до капіталістичної продукції. Нові сили продукційні перегнали вже своїм зростом буржуазний спосіб їх використовування. Тото противенство між продукційними силами а способом продукування не повстало тільки в людських головах так, як, напр., противенство між божою справедливістю а гріхом первородним; воно існує на ділі, об'єктивно, незалежно від волі та охоти навіть самих тих, котрі його сплодили. А новіший соціалізм — се не що інше, як тільки тото дійсне противенство, схоплене думкою,— його ідеальне зображення в думках передовсім тої верстви, котра прямо через нього терпить, т. є. верстви робітницької.

В чім же лежить те противенство?

Перед капіталістичною продукцією існувало загалом дрібне господарство. Робітник був приватним властивцем своїх средств продукційних. По селах газдували дрібні — свобідні або панщанні — мужики, а по містах ремісники. Средства продукційні: поле, прилади рільничі, верстати, прилади ремісничі,— були средствами продукційними поєдинчих людей. Вони були приладжені для вжитку єдиниці, т. є. конечно дрібні, незгідні, ограничені. Але іменно для того вони звичайно належали до самого робітника. Згромадити, розширити ті роздроблені та тісні средства продукційні,— перемінити їх в теперішні огромні підойми продукції,— се іменно було історичне завдання капіталістичної продукції і її двигательки — буржуазії. Як вона історично провела се діло через три ступені: простої кооперації, мануфактури і великого промислу,— представив докладно Маркс в четвертім розділі «Капіталу». Але буржуазія — як се також там показано — не могла тих дрібних средств продукційних перемінити в потужні сили продукційні, доки не вирвала їх з роздроблення і розсипки, не згромадила і не перемінила з єдиничних средств продукційних в суспільні, т. є. в такі средства продукційні,

котрих можна уживати тільки при помочі більшого числа людей, ділаючих спільно. На місце давнього коливорота, давніх кросен та ковальського молота настала тепер прядильня, механічний ткацький станок, парова гамарня; на місце окремих єдиничних верстатів настала фабрика, де вкупі і спільно працюють сотки й тисячі робітників. А як средства продукційні, так само й ціла продукція з ряду єдиничних праць перемінилася в ряд суспільних праць, а так само витвори з єдиничних перемінилися в суспільні*.

Той переворот в способі продукування відбувся в суспільності, основаній на поділі праці. Поділ праці в суспільності перемінює витвори поєдинчих витвірців в т о в а р и. Купівля і продаж тих товарів становить відтак суспільний зв'язок тих витвірців між собою. В тоту суспільність, зложену з таких поєдинчих витвірців (витворюючих товари, т.є. предмети на продаж), втисся новий спосіб витворювання. Революційної ціхи того нового способу не пізнав ніхто,— навіть противно, його підпирано і запроваджувано як спосіб піднесення і попори давньої продукції товарової. Нова продукція виросла прямо в зв'язку з давнішими способами витворювання і обміни товарів, т. є. в зв'язку з купецьким капіталом, з ремеслами, з наємною працею*. Нова продукція виступила зразу як нова форма продукції товарів,— значить, і форми присвоювання, властивій давнішій товаровій продукції, остались поки що важні й для неї. С у с п і л ь н і средства продукційні і витвори повертано й далі так, як коли б вони були средствами продукційними і витворами є д и н и ц ь. Їх присвоювали собі не ті, хто справді працював средствами продукційними і хто справді витворював витвори,— але присвоювали їх собі капіталісти. Средства продукційні й сама продукція стали на ділі — суспільними; а між [тим] вони підлягають такому присвоюванню, як коли б се були средства й витвори єдиничні, як коли б сам про себе працював, сам про себе збував і набував на торзі. Новий спосіб продукційний підлягає старому способові присвоювання, хоть сам же обалив його основу. В тій суперечності, котра новому способові продукційному надає капіталістичну ціху, лежить уже в зароді вся теперішня суспільна боротьба. Чим більше переваги набирав новий спосіб продукційний у всіх найважніших галузях продукції і у всіх економічно найрозвитіших краях, чим повніше він витискав давню єдиничну продукцію аж до незначних останків,— тим виразніше мусила показатися

також незгідність суспільного продукування з капіталістичним присвоюванням.

Перші капіталісти, як сказано, застали вже були форму наємної праці. Але тоді була наємна праця виїмком, побічним заняттям, средством підпомоги для дрібного властивця-робітника. Мужик, що часом ішов на наємну роботу, мав пару прутів свого поля і остаточно міг вижити з самого нього. Цеховий порядок по містах дбав також о те, щоб челядник з часом став самостійним майстром. Але все то змінилося, скоро средства продукційні стали суспільними і згромадились в руках капіталістів. Наємна праця, вперед виїмок і підмога, стала тепер правилом і основою всеї продукції; вперед побічне заняття стало тепер виключним заняттям робітника. Тимчасовий наємний робітник перемінився в віковічного. Настав цілковитий розділ між средствами продукційними, нагромадженими в руках капіталістів з одного, а витвірцями, не маючими нічого, крім власної робучої сили, з другого боку. Суперечність між суспільним продукуванням а капіталістичним присвоюванням проявляється в противенстві між пролетаріатом а буржуазією.

Ми бачили, що капіталістичний спосіб продукування втиснувся в суспільність, зложену з витвірців поєдинчих, витворюючих товари а зв'язаних суспільно обміною своїх витворів. Але всяка громада, що полягає на витворюванні товарів, має то до себе, що в ній витвірці стратили власть над своїми власними відносинами громадськими. Кождий витворює для себе своїми власними случайними средствами продукційними і для власної окремої потреби (обміни)*. В суспільній продукції панує нелад. Але продукція товарів, так як кожда інша форма продукційна, має свої властиві, неначе вроджені закони, а ті закони проявляються в ній помимо того неладу, ба, якраз задля того неладу. Вони проявляються в єдиній існуючій формі суспільного зв'язку, в обміні, і виказують свою силу супротив поєдинчих витвірців, як примусові закони конкуренції. Ті витвірці затим зразу й самі о них не знають і аж довгим досвідом мусять приходити до їх пізнання. Вони проявляються затим без волі витвірців і против їх волі, як сміло ділаючі природні закони сеї форми продукційної. Витвір запановує над витвірцем. В середньовіковій суспільності продукція поверталась переважно на власний ужиток*; витворювання товарів саме йно що починалось. Відси дрібна обміна, малі

торги, постійний спосіб продукування, місцеве відособлення від прочого світа, місцеве з'єдночення до середини: по селах марки, по містах цехи. Але скоро витворювання товарів змоглося, а особливо [нерозб.] почалося продукування капіталістичне, то тоді й укриті досі закони товарової продукції виявилися виразніше і сильніше. Давні тісні зв'язки розпалися, давні розграничення знесено, а витвірці перемінювалися чимраз більше в незалежних, окремішніх витвірців товарових. Нелад суспільної продукції виступив наверх і доходив чимраз більшого розміру. А головний знаряд, котрим капіталістичний спосіб витворювання вбільшував той нелад в суспільній продукції, був якраз чимось противним неладові—тим знарядом була чимраз більша організація продукції яко продукції суспільної в кождім поєдинчім заводі продукційнім. Сесь знаряд зробив кінець старій сумирній постійності. Де в якій галузі промисловій заведено тоту суспільну (фабричну) організацію праці, там побіч неї не могла вдержатись ніяка давніша метода працювання. Де заведено її в якім-небудь ремеслі, там вона опрокинула давнє ремесло. Робучі верстати стали полем битви*. Великі географічні відкриття і колонізація, яка настала по них, побільшила поле відбуту і перемінила ремесло в мануфактуру. Вибухла боротьба не тільки між місцевими поєдинчими витвірцями; з місцевої боротьби розмоглися національні і торгові війни 17 і 18 віків. А на останку великий промисел і повстання світового торгу рознесли боротьбу по цілім світі і зробили її безмірно завзятою. Між поєдинчими капіталістами, ба й між цілими галузями промислу і цілими краями йде боротьба о існування, в котрій той переважує, в кого обставини продукційні кориснiші чи то з природи, чи витворені штучно. Хто впаде в боротьбі, того усувають на бік без пощади. Се дарвінівська боротьба за існування, з природи перенесена з далеко більшим завзяттям до суспільності. На вершку свого розвитку стає чоловік на тім самім становищу, на якім стоять дикі звірі. Суперечність між суспільним продукуванням а капіталістичним присвоюванням проявляється в противенстві між організацією праці в поєдинчій фабриці а неладом продукції в цілій суспільності.

Такими двоякими суперечностями, вродженими їй від самого її початку, проявляється капіталістична продукція, обертається безвихідно в тім «хибнім колесі», котре вже відкрив у неї Фур'є. Але одного ще не міг за своїх часів

добачити Фур'є, а іменно того, що те колесо звільна стає чимраз тісніше і що властиво се лінія спіральна, котра мусить скінчитися, так як оборот планет, впадаючи до свого осередка. Двигаюча сила суспільного неладу в продукції перемінює чимраз більші маси народу в пролетаріїв; але ті самі маси пролетаріїв остаточно зроблять кінець неладові в продукції. Двигаюча сила суспільного неладу в продукції силує кождого промисловця-капіталіста, під карою загибелі, раз у раз вдосконалювати свої машини до безконечності. Між тим вдосконалення машин — се то само, що відбирання роботи людям. Коли вводження і множення машин значить — заступлення мільйонів рук робучих немногими робітниками, обслугуючими машини, то вдосконалювання машин значить — витискання чимраз більше й самих же тих машинових робітників. Доходить до того, що повстає більше робітників, шукаючих роботи, аніж капітал пересічно може зужиткувати, повстає правдива «промислова армія резервова», як я назвав її ще 1845 р.[1] Тота маса робітників дармує доти, доки промисел не почне працювати з надмірною натугою,— а коли за тою надмірною натугою прийде конечний крах,— тоді й армія резервова знов опинюється на бруку. При тім же вона ваготить мов камінь на цілій верстві робітницькій, бо становить огромну перепону в її боротьбі з капіталом о прибуток: вона служить немов регулятором, знижуючим в кождій хвилі робучу плату до такого низького рівня, який саме відповідний для капіталістичної потреби. Так то діється, що машини, кажучи словами Маркса, стають найпотужнішим оружжям капіталу против робітників, що средства робучі раз у раз вириваютъ робітникові хліб з рук, що, значить, власний витвір робітника перемінюється в знаряд для поневолення робітника. Так то діється, що заощада средств робучих згори вже є найстрашнішим марнотратством сил робучих, стає насиллям над нормальними підставами праці. Так то діється, що машини, найпотужніший спосіб для вкороченння робучого часу, стають нехибним способом для переміни цілого життя робітника і його родини в один-одностайний час робучий, служачий для вбільшення капіталу. Так то діється, що надмірна праця одних робітників іде в парі з безроботицею других і що великий промисел,

---

[1] В книжці: Lage der arbeitenden Klassen in England, стор. 109.

котрий по всім світі уганяє за новими зуживцями, дома держить маси власних робітників вічно впроголодь і таким способом сам собі запирає домашній ринок відбутовий. «Закон, котрий завсігди надзвишку людності чи там промислову армію резервову держить в рівновазі з об'ємом і силою нагромаджування капіталу,— приковує робітника до капіталу міцніше, ніж ланці Гефеста* прикували Прометея* до скали. Той закон намагає до того, що чим більше з одного боку нагромаджується капіталів, тим більше з другого боку нужди. Затим нагромадження багатства на однім полюсі веде з собою конечно нагромадження нужди, надмірної праці, невільництва, темноти, одичіння і морального пониження на противнім полюсі, т. є. на боці тої верстви, котрої власні витвори стають її найбільшим ворогом — капіталом» (Маркс, так само, стор. 671). А ждати від капіталістичної продукції іншого поділу достатків значило б то само, що жадати від електродів батареї електричної, щоб вони не розкладали воду, як довго находяться в сполученні з батареєю, і щоби на додайнім полюсі не вив'язувався кислорід, а на уємнім водорід.

Ми бачили, що новочасна машинерія, спосібна до безконечних вдосконалень, через нелад в суспільній продукції силує кождого промислового капіталіста раз у раз вдосконалювати свої машини, раз у раз побільшувати їх продукційну силу. Так само проста фактична можливість силує його раз у раз розширювати обсяг своєї продукції. Огромна сила експансивна великого промислу проявляється тепер тим, що змагає, незважаючи на ніякі стіснення, раз у раз до розширення обсягу продукції як щодо якості витворів, так і щодо їх кількості. А стіснення сього змагання становить зужиток, відбут, торги для витворів великого промислу. Але розширення торгів — екстенсивне і інтенсивне — залежить наразі від зовсім інших, далеко не так енергічно ділаючих законів. Розширення торгів не може вбільшуватись так швидко, як розширення продукції. Конфлікт стає конечним, а не можучи витворити нової розв'язки, як довго не обалить самої капіталістичної продукції, стає періодичним. Капіталістична продукція витворює новий «хибний безконечник». Від р. 1825, в котрім вибухла перша загальна криза, розвалюється і розпадається більше-менше щодесять літ увесь промисловий і торговий порядок, продукція і обміна всіх цивілізованих народів, а з ними враз і їх більш або

менш варварських прихвоснів. Зносини рвуться, торги завалені товарами, витвори лежать масами без відбуту, готовий гріш щезає, кредит пропадає, фабрики зупиняються, робучий люд мре без знадіб до життя іменно тому, що забагато тих знадіб натворив,— банкротство йде за банкротством, ліцитація за ліцитацією. Цілі роки триває застій,— масами розсипаються і тратяться витвори і витвірчі сили, аж поки накопичені маси товарів, стративши більше або менше на своїй вартості, вкінці не зістануть збуті, аж поки продукція і обміна звільна знов не наберуть ходу. Поволі хід той чимраз більше прискорюється, впадає в троп,— промисловий троп переходить в галоп, а той змагається знов аж до рознузданого чвалу промислової, торгової, кредитової і спекуляційної Steeple-chase, аж поки по карколомних скоках вкінці знов не гепне до рова — краху. І так раз за разом наново. Від 1825 бачили ми се вже 5 раз, а тепер бачимо се шостий раз (1877). А ціха тих криз така різка та виразна, що Фур'є про всі сказав, кажучи про першу, що се «банкрутство з надміру багатства».

В кризах насильно проривається наверх суперечність між товариською продукцією а капіталістичним присвоюванням. Обіг товарів в одній хвилі спиняється; средство обігове — гроші — стає перешкодою для обігу; всі закони витворювання і обігу товарів перевертаються догори дном. Економічне противенство дійшло до краю, довело до вибуху: спосіб продукування бунтується против способу обміни. Факт, що товариське впорядкування продукції в середині фабрики розвилося до тої точки, де вже не може погодитися з існуючим побіч нього і понад ним неладом суспільної продукції,— той факт дається почути й самому капіталістові через насильне концентрування капіталів, котрі під час кризи руйнують багато малих і великих капіталістів, громадячись в руках немногих багатирів. Увесь механізм капіталістичної продукції подається під напором сил продуктивних, ним же самим витворених. Вона не може всю тоту масу средств продукційних перемінити в капітал; средства продукційні лежать дурно, а так само мусить дурно стояти також резервова армія промислова. Средств продукційних, знадіб до життя, робітників, готових до праці,— одним словом, усіх складників продукції і загального багатства є аж надмірно досить. Але той надмір родить лихо і недостачу, бо іменно він спиняє переміну средств продук-

ційних і знадіб до життя в капітал. Немов опир, стоїть конечність капіталістичного привласнення тих средств та знадіб між ними а робітниками. Тільки вона не допускає зійтись предметовим складникам продукції з особовими: тільки вона не пускає средств робучих в діло, не дає робітникам працювати і жити. З одного боку, затим криза доказує, що капіталістичний спосіб продукування неспосібний вести далі заряд над своїми власними силами. А з другого боку, самі ті продукційні сили змагають чимраз потужніше до згладження суперечності, до свого висвободження від капіталістичної оболічки, до дійсного признання своєї властивості яко товариські сили продукційні.

Именно той натиск потужно наростаючих сил продукційних против їх капіталістичного присвоєння, той чимраз більший примус до признання їх товариської, суспільної природи силує самих капіталістів чимраз більше до того, що вони мусять обходитися з ними, як з товариськими силами продукційними. Як часи промислового розцвіту з його безгранично роздутим кредитом, так і самі кризи з банкротствами великих капіталістичних фірм пруть до такої форми стоваришення більших мас средств продукційних, яку бачимо в різнородних акційних товариствах. Деякі з тих средств продукційних та комунікаційних такі огромні, як, напр., залізниці, що згори вже не підходять під ніяку іншу форму капіталістичного використування. Ще ступінь далі в їх розвитку, а тоді й тота форма стає недостаточною; офіціальна представниця капіталістичної суспільності, держава, мусить сама взяти на себе їх ведення. Ся конечність переміни в державну власність виявляється найборше при великих закладах комунікаційних: почтах, телеграфах, залізницях.

Коли кризи виказали неспосібність буржуазії до дальшого заряджування новішими силами продукційними, то переміна великих закладів продукційних та комунікаційних в власність акційних товариств та держави показує нам, що буржуазія до того ж заряджування й непотрібна. Всі суспільні функції капіталіста виконують тепер платні наставники. Капіталістові не осталось тепер ніякої суспільної діяльності, крім хіба згортання баришів, відтинання купонів та гри на біржі, де капіталісти поміж собою відбирають один одному капітали. Як капіталістична продукція зразу витиснула робітників, так тепер витискає

капіталістів і робить з них лишних людей, хоть, розуміється, наразі не скидає їх в ряди промислової резервової армії.

Але ані переміна в акційні товариства, ані в власність державну не зносить ще капіталістичного присвоєння сил продукційних. При акційних товариствах се видне, як день. А сучасна держава — се вп'ять-таки не що інше, як лад, котрий завела в себе сама буржуазна суспільність, щоби вдержати в силі загальні зверхні условини капіталістичної продукції супротив натиску робітників з одного, а поєдинчих капіталістів з другого боку. Сучасна держава, будь вона в якій-будь формі, се в основі своїй — капіталістична машина, держава капіталістів, ідеальний соборний капіталіст. Чим більше сил продукційних вона збере в свої руки, тим більше стає вона дійсним соборним капіталістом, тим більше своїх підданих буде вона визискувати. А робітники все-таки остануться наймитами, пролетаріями. Стосунки капіталістичні не будуть знесені,— противно, вони будуть доведені до крайності. Але раз дійшовши до крайності, вони мусять перехитнутися. Державне присвоєння сил продукційних не становить ще розв'язки цілої боротьби, але воно криє в собі формальний спосіб, немов рукоять тої розв'язки.

Розв'язка може настати тільки тоді, коли суспільна ціха сучасних сил продукційних буде дійсно признана і коли відповідно до суспільної ціхи средств продукційних уладжений буде також весь спосіб продукування, присвоювання і обміни. А се може лиш тоді статися, коли вся суспільність одверто, без підходів возьме в своє посідання сили продукційні, котрими вже ніхто, крім неї, й не здужає рядити. Тоді самі витвірці в повній свідомості покладуть вагу на суспільну ціху средств продукційних і витворів, котрато ціха тепер звертається против самих витвірців, час від часу рунтає весь лад витворювання та обміни і проявляється тільки як сліпий, насильно ділаючий і руйнуючий закон природи. Іменно тота суспільна ціха средств продукційних і витворів, нині причина періодичного застою тих руїн, станеться тоді найпотужнішою підоймою продукції*. Бо намість суспільного безладу продукційного настане тоді в суспільності продукція розумно урегульована на підставі обрахунку потреб загалу і кождої єдиниці. Тоді замість капіталістичного присвоювання, при котрім витвір підбирає в неволю насамперед витвірця (робітника), а від-

так і властивця (капіталіста), настане таке присвоювання витворів, яке випливає вже з самої природи теперішніх средств продукційних: з одного боку прямо суспільне присвоювання яко средство для піддержування і розширювання продукції, а з другого боку прямо індивідуальне присвоювання для власного прожитку єдиниці.

Капіталістична продукція, переміняючи чимраз то більшу масу людності в пролетаріїв, сама витворює силу, котра під карою власної загибелі буде мусила зробити той переворот. А змагаючи чимраз більше до переміни огромних, стоваришених средств продукційних в державну власність, показує сама, якою дорогою прийде той переворот. Пролетаріат возьме в свої руки власть державну і перемінить средства продукційні насамперед в державну власність. Але через то само він перестане вже бути пролетаріатом. Через то само знесе він всі різниці станів. Через то само й держава перестане бути державою. Дотеперішня суспільність, зложена з різнородних, противних собі верств, потребувала держави, т. є. потребувала міцного зв'язку кождоразової визискуючої верстви для піддержання її зверхніх условин продукційних, т. є. именно для насильного вдержання визискуваної верстви в такім стані залежності і неволі, якого вимагали існуючі условини продукційні. Держава була офіціальною представницею цілої суспільності, була її зосередженням в одній видимій спілці людей, але вона була такою лиш тому, що була державою одної пануючої верстви, заступаючої в своїм часі всю суспільність*. Но коли вкінці держава стане дійсно представницею ц і л о ї суспільності, тоді саме стане непотрібною. Скоро не буде вона кого держати в залежності, скоро з пануванням одної верстви над другою і з конечною при теперішнім безладі продукційнім боротьбою за існування пропадуть усі випливаючі з неї противенства та проступки,— тоді ніщо вже буде придавлювати,— значить, не треба буде й окремої придавлюючої сили, держави. Перше діло, при котрім держава виступає справді як представниця цілої суспільності, т. є. забрання на свою власність всіх средств продукційних в імені суспільності,— є заразом її послідним ділом. Від тої хвилі настає замість панування над особами тільки заряд над предметами і ведення продукції*. Свобідна суспільність не потребує і не може мати якогось посередника — державу — між собою а своїми членами. Після сього треба судити фразу

про «свобідну державу народну» (freier Volksstaat), котра може мати хвилеве, агітаційне значіння, але не має остаточної наукової стійності.

Забрання всіх средств продукційних на власність суспільності мерещилось часто, від часу історичного проявлення капіталістичної продукції, чисто єдиницям чи й цілим сектам, більш або менш ясно, яко ідеал будущини. Але можливим, історично конечним могло воно статися аж тоді, коли готові були матеріальні условини для його переведення*. Знесення верств суспільних можливе доперва на такім ступені історичного розвитку, на котрім існування не тільки сеї або тої означеної пануючої верстви, але й усякої пануючої взагалі, всяких різниць класових було б анахронізмом. Воно вимагає конечно такого ступеня в розвитку продукції, на котрім присвоювання средств продукційних і витворів через одну окрему верству суспільну, а затим її політичне панування, інтелектуальне самовладство і духовне верховодство не тільки є лишнє, але навіть стає перепоною для економічного, політичного і інтелектуального розвитку. До того ступеня дійшла вже сучасна продукція. Політичне і інтелектуальне банкротство буржуазії вже й для неї самої не є тайною,— а її економічне банкротство повторюється регулярно щодесять літ. Під час кождої кризи упадає суспільність під тягарем своїх власних, для неї самої невжиточних сил продукційних і витворів і безпомочно глядить на таку безмисну суперечність, що витвірці не мають що консумувати, бо нема консументів. Розтяжна сила средств продукційних розриває пута, які накладає на них капіталістичний спосіб продукування. Їх увільнення з тих пут — то єдина підстава для безпереривного, чимраз швидше поступаючого розвитку сил продукційних, а тим самим і для практично неограниченого зросту самої продукції. Не досить того. Суспільне присвоєння средств продукційних не тільки усуває існуючі тепер штучні запори продукції, але усяку розтрату та всяке нищення сил продукційних і витворів, котре тепер невідлучне від продукції і під час криз доходить до крайньої крайності. Крім того, суспільне присвоєння, зносячи безглузде збиткове марнотратство пануючих тепер верств і їх політичних представників, позискає вп'ять для загалу велику масу средств продукційних і витвірців. Перший раз тут вкажеться і дійсно настане змога при помочі суспільної продукції запевнити всім членам суспільності

такий прожиток, котрий не тільки матеріально буде достаточний і день-денно буде вбільшуватись, але котрий забезпечить їм також вповні свобідний розвиток і вжиток їх тілесних і духовних спосібностей[1].

Разом з присвоєнням средств продукційних через суспільність перестає витворювання товарів, перестає затим панування витвору над витвірцем. Замість безладу в суспільній продукції настає розумна і свідомо обрахована організація. Боротьба за існування кінчиться. Аж тоді чоловік, так сказати, остаточно вибивається з-поміж звірів і з звірячих обставин життя вступає в правдиво людські. Обсяг усіх окружаючих чоловіка обставин життя, котрий досі панував над ним, стає тепер під панування і контролю людей, котрі тепер перший раз стають свідомими, правдивими панами природи, ставши панами свого суспільного впорядкування. Закони їх власного суспільного поступування, котрі досі стали супротив них як ворожі їм, всевладні закони природи, тепер дадуться людям з повним знанням повертати і опановувати. Власне суспільне впорядкування людей, котре досі тяжіло над ними, як щось зверху на них накинене природою й історією, стає відтак їх власним свобідним ділом. Предметові сили, котрі досі панували в історії, стають відтак під контролю самого чоловіка. Але відтоді будуть люди з повною самовіжею самі творити свою історію,— аж відтоді будуть введені в діло суспільні причини переважно і чимраз досконаліше так ділати, як люди сього схочуть. Се скок цілої людності з краю конечності до краю свободи.

---

[1] Стрібуємо кількома цифрами бодай в приближенні дати поняття о огромній розтяжній силі теперішніх средств продукційних, навіть і під капіталістичним притиском. Після найновіших обрахунків Джіффена виносила сума багатства Великобританії і Ірландії круглим числом

1814 р.	2 200	мільйонів	фунтів	стерлінгів	(22	мільярди	ринських)
1865 »	6 100	»	»	»	(61	»	»)
1875 »	8 500	»	»	»	(85	»	»)

Щодо знищення средств продукційних і витворів під час криз, то на 2 з'їзді німецьких промисловців в Берліні 21 лютого 1878 обраховано загальну суму т і л ь к и німецького з а л і з н о г о промислу в послідним краху на 455 мільйонів марок (127 500 000 р[инських]).

Зробити се світ освободжаюче діло — ось історичне завдання новішого пролетаріату. Вислідити його історичні условини, а тим самим і його природу і через те вказати придавленим нині, а покликаним до ділання робітникам спосіб і ціль того ділання — ось завдання теоретичного виразу робітницького руху, завдання сучасного соціалізму.

КОМЕНТАРІ

До сорок п'ятого тому творів І. Франка входять статті, дослідження, рецензії, присвячені проблемам філософії та соціології, написані І. Франком протягом 1877—1907 рр. Частину з них було надруковано в періодиці й окремими виданнями. Ці тексти подаються за останніми прижиттєвими виданнями. Решта текстів друкується вперше — за автографами. Переклад трьох розділів з «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса підготував і прокоментував Н. Я. Горбач. Праці, написані польською мовою, переклав на українську мову В. Д. Литвинов. Пояснення слів та покажчик імен і назв підготував І. Г. Герасим'як.

Праці друкуються в хронологічному порядку.

Творча спадщина І. Франка посідає визначне місце в історії філософської думки на Україні. В творчому здобутку мислителя є ряд праць, які безпосередньо стосуються актуальних питань філософії і соціології. Проте своєрідність філософської спадщини у І. Франка полягає, зокрема, в тому, що актуальні ідеї філософського й соціологічного характеру він розробляв також у художніх, літературно-критичних, публіцистичних творах. Тому повне уявлення про сутність філософських та соціологічних поглядів І. Франка дає лише знайомство з усією багатоманітною спадщиною революціонера-демократа.

Як мислитель і громадсько-політичний діяч І. Франко сформувався під впливом сучасних йому суспільно-економічних умов на Україні, зокрема в Східній Галичині, на основі глибокого вивчення кращих взірців української, російської і світової літератури і філософії. Його приваблювали прогресивні ідеї українського письменника-патріота Івана Вишенського, філософа-гуманіста Григорія Сковороди, він схилявся перед геніем Тараса Шевченка і славною плеядою російських революційних демократів XIX ст. Певний вплив на І. Франка мав М. Драгоманов.

Першорядне значення для правильного розуміння світогляду І. Франка має врахування ступеня і характеру впливу на його погляди марксизму і пролетарського руху. І. Франко грунтовно вивчав такі твори К. Маркса і Ф. Енгельса, як «Капітал», «Анти-Дюрінг», «Маніфест Комуністичної партії», переклав українською мовою 24-й розділ І тому «Капіталу» і написав до нього передмову, в якій у популярній формі виклав теорію додаткової вартості

Маркса, а також три розділи «Анти-Дюрінга» Енгельса, які вміщені у даному томі.

Вивчення І. Франком марксистської теорії так чи інакше позначилось на його світогляді. Однак, в силу відсталості суспільних відносин у Галичині, слабкого розвитку тут робітничого руху, І. Франко, сприйнявши ряд важливих положень марксистського вчення, в цілому залишився на позиціях революційно-демократичної ідеології.

Для соціологічних поглядів І. Франка характерне визнання залежності суспільної свідомості від економічних умов життя суспільства. Переворот духовний і літературний, писав він, наступає після перевороту економічного. Важливою рисою поглядів І. Франка є глибока віра в революцію як засіб знищення економічної нерівності і перебудови всього духовного життя суспільства на нових засадах.

Мислитель-гуманіст не хотів кровопролиття, мріяв про те, щоб досягти справедливості «не зброєю, не силою вогню, заліза і війни», а «правдою, трудом й наукою». Однак він розумів, що панівні класи мирно не поступляться своєю владою, тому й визнавав правомірність революції.

Визнаючи вирішальну роль народних мас в історії, І. Франко вважав, що революцію здійснить народ, насамперед найчисленніший клас капіталістичного суспільства — селянство. Хоч І. Франко приділяв багато уваги робітничому класу, правильно розумів економічні основи його відмінності від інших класів, однак він недооцінив роль пролетаріату як могильника капіталізму, як класу, під керівництвом якого народ зможе знищити капіталістичні відносини й прийти до соціалізму.

Розглядаючи суспільне життя як закономірний процес поступального розвитку, І. Франко був переконаний у перемозі соціалістичних відносин. Якщо спочатку його уявлення про майбутнє суспільство збігалися з утопічним соціалізмом М. Г. Чернишевського, то з часом, на грунті осмислення соціально-історичної практики кінця XIX — початку XX ст. і під впливом марксизму, в його поглядах все відчутніше виявляються елементи наукового соціалізму.

Виходячи із своєї загальної соціологічної концепції, І. Франко розглядав і національне питання. Піддаючи критиці українських буржуазних націоналістів, він закликав до інтернаціонального єднання трудящих проти спільного ворога — поміщиків і капіталістів.

Соціологічні погляди І. Франка загалом прогресивні. Проте відчувається певний вплив антропологізму в поясненні ним виникнення людського суспільства. Так, піддаючи критиці соціал-дарвінізм (праця «Мислі о еволюції в історії людськості»), І. Франко виявляє непослідовність, переносячи, наприклад, еволюційну теорію Дарвіна на галузь суспільних явищ і на теорію суспільства в цілому.

З матеріалістичних позицій розв'язуючи основне питання філософії, І. Франко обстоював вічність матерії як основи всіх духовних явищ, підкреслював органічний зв'язок нескінченної матерії з рухом, що породжує всю багатоманітність реального світу. Він розглядав живу природу як результат тривалого розвитку неорганічного світу, а свідомість як властивість високоорганізованої матерії — мозку.

На протилежність ідеалізму і вульгарному матеріалізму І. Франко розглядав пізнання як складний діалектичний процес відображення в свідомості людей незалежно від них існуючих матеріальних об'єктів. Джерелом наших знань, згідно з І. Франком, є чуттєвий досвід, чуттєві дані переробляються за допомогою свідомості, пам'яті, фантазії, волі. Наголошуючи на всесиллі людського розуму, він разом з тим вказував на залежність успіхів людського пізнання від конкретно-історичних умов суспільного і наукового розвитку.

З позицій матеріалізму український революціонер-демократ піддавав критиці різного роду ідеалістичні напрями і школи в минулому і сучасному, зокрема ідеалізм Сократа, Платона, Гегеля, Гартмана, Шопенгауера, Ніцше та ін.

І. Франко відстоював і пропагував діалектичний погляд на розвиток природи і суспільства. Особливо цікавили його проблеми причинно-наслідкових зв'язків, боротьби протилежностей тощо.

Філософські погляди І. Франка не завжди були послідовними. В ряді випадків він схилявся до раціоналістичного тлумачення джерел людського знання. Так, учений вважав, що «математика створює всі свої правила сама із себе». Певна обмеженість була і в його діалектиці. Наприклад, він заперечував стрибки в природі. Однак міцні вихідні матеріалістичні і діалектичні позиції І. Франка давали йому можливість ставати на правильну точку зору при розгляді багатьох складних питань сучасного йому природознавства, політичної економії, історії, естетики тощо. З матеріалістичних позицій І. Франко вів боротьбу проти агностицизму, містицизму, в релігійній вірі вбачав велику перешкоду для розвитку наукового пізнання.

І. Франко як мислитель революційно-демократичного напряму, що зазнав благотворного впливу марксизму, хоч і не став на рівень з ним, своєю діяльністю суттєво сприяв створенню грунту на Україні для сприйняття марксизму.

ЛУКІАН І ЙОГО ЕПОХА

Вперше в перекладі українською мовою надруковано у вид.: Іван Франко. Статті і матеріали, зб. 11. Львів, 1964, с. 217—232 (публікація і переклад Й. У. Кобіва). Автограф латинською мовою під назвою «De Luciano et eius aequali aetate disseruit Ioannes Franco, 1877» зберігається у Львівському обласному архіві у фондах Львівського університету (ф. 26, оп. 2, спр. № 507).

Розвідка є студентським рефератом, виконаним І. Франком 1877 р. під час навчання у Львівському університеті. Перша сторінка рукопису містить повну назву реферату: «Лукіан і його епоха, як він її описав у своїх творах, зокрема в «Розмовах богів», «Розмовах у царстві мертвих» і в «Морських розмовах» з використанням також інших творів. Написав Іван Франко».

Реферат було написано під керівництвом професора класичної філології Людвіка Цвіклінського, у якого Франко слухав курси «Старожитності грецькі», «Пояснення «Одіссеї» Гомера» та брав участь у грецькому семінарі.

Зміст реферату характеризує суспільно-політичні погляди, коло наукових інтересів молодого Франка. В зв'язку з аналізом творчості Лукіана Іван Франко викладає, зокрема, думки щодо

соціальної функції релігії, філософії в суспільстві, розуміння проблеми свободи тощо.

Подається за українським першодруком, звіреним з автографом.

Цитати з Лукіана, які І. Франко подав грецькою мовою, також друкуються в перекладі. Епіграму Лукіана, яку Франко обрав епіграфом до своєї праці, подаємо в перекладі Бориса Тена.

С. 7. Лукіан (бл. 120 — після 180) — давньогрецький письменник-сатирик часів занепаду античного світу. Виступав з гострою критикою античної філософії, риторики, історіографії, релігії.

Езоп (VI—V до н. е.) — напівлегендарний давньогрецький байкар. Згідно з переказами — фрігійський раб. Йому приписують авторство байок із сатиричним та морально-повчальним спрямуванням.

С.8. Галлія — давня назва країни, що охоплювала територію сучасних Франції, Швейцарії, Бельгії, Люксембургу та Північної Італії.

Массілія — місто на південно-східному узбережжі Галлії (нині Марсель — Франція).

Софісти — давньогрецькі філософи, вчителі мудрості і красномовства. Серед них були ідеологи рабовласницької демократії (Алкідам, Протагор) і аристократії (Горгій, Крітій, Каллікл). Для демократичного табору характерне в цілому матеріалістичне розуміння природи. Представники аристократичного табору розробляли принципи скептицизму (Горгій), що становили одне з джерел давньогрецького ідеалізму. Для софістів характерне переміщення центру ваги філософських інтересів від натурфілософії до проблем логічного і мовного аналізу понять, теорії пізнання, етики, політики.

Демонакс (нар. бл. 90 н. е.) — давньогрецький філософ, послідовник учення стоїків, друг Лукіана Самосатського.

С. 9. Гомер (кінець IX—VIII ст. до н. е.) — легендарний давньогрецький поет, автор епічних поем «Іліада» та «Одіссея». Зображувався у вигляді сліпого співця.

Есхіл (525—456 до н. е.) — давньогрецький драматург.

Софокл (496—406 до н. е.) — давньогрецький драматург.

Коммод Антоній Август (161—192) — римський імператор (180—192), син Марка Аврелія.

«Сократові розмови» — даньогрецький філософ Сократ (469—399 до н. е.) вважав, що шляхом до осягнення істини є бесіда, під час якої завдяки зіткненню протилежних думок співбесідники поступово здобувають істинне знання про сутність предмета. Мистецтво ведення такої бесіди Сократ називав діалектикою. Широке використання «сократівських розмов» як жанру філософського твору знаходимо в діалогах Платона.

С. 10. Фідій (пом. 431 до н. е.) — давньогрецький скульптор, живописець і архітектор.

С. 15. Міф про жертвоприношення Іфігенії в Авліді... — Іфігенія — героїня давньогрецької міфології. Її батько Агамемнон прогнівив богиню Артеміду і, щоб заспокоїти богиню, погодився принести їй у жертву Іфігенію. Коли жрець заніс ножа над дівчиною, Артеміда зжалилась і замінила Іфігенію козою. Цей сюжет використовували античні драматурги, зокрема Евріпід у трагедії «Іфігенія в Авліді».

С. 16. Елізій (Єлісейські поля) — у грецькій міфології частина підземного царства, рай, куди боги переселяли душі своїх улюбленців, даруючи їм безсмертя.

Тартар — підземне царство, пекло.

Летейська вода — вода міфічної річки Лети, що протікає в підземному царстві. Напившись її води, душі померлих забували про своє земне життя.

С. 17. Періфлегетонт (Флегетонт) — вогняна ріка в підземному царстві.

С. 18. Траян Марк Ульпій (53—117) — римський імператор (98—117). Вів загарбницькі війни, завдяки чому розширив територію Римської імперії, зміцнив централізацію державного управління.

Адріан Публій Елій (76—138) — римський імператор (117—138), за часів його правління значно зміцніла імператорська влада.

Антонін Пій — римський імператор (138—161). Римська історіографія зображала Антоніна Пія як ідеального правителя, але в часи його царювання вже назрівала криза, яка незабаром охопила всю імперію.

Марк Аврелій (121—180) — римський імператор (161—180), вів війни з парфянами, германськими племенами, сарматами. Був видатним філософом-моралістом, представником філософії стоїцизму. Свої філософські погляди виклав у книзі «До самого себе».

НАУКА І ЇЇ ВЗАЄМИНИ З ПРАЦЮЮЧИМИ КЛАСАМИ

Вперше надруковано польською мовою під назвою «Nauka i jej stanowisko wobec klas pracujących» в газ. «Praca», 1878, № 7, с. 25—26; № 8, с. 29—30; № 9, с. 33—34; № 11, с. 41—42; № 12, с. 45—46, без підпису.

Однією з передумов засвоєння соціалістичних ідей І. Франко вважав поширення освіти серед трудящих. Цій меті — ознайомленню робітників з досягненнями суспільних наук — присвячено статтю. В ній український революціонер-демократ піддає гострій критиці ідеалістичні філософські вчення, обгрунтовує роль народу як рушія історії, обстоює об'єктивний характер законів історії.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 24. «Праца» — двотижнева робітнича газета, орган друкарів, що видавалася у Львові в 1878—1892 рр. Протягом 1878—1881 рр. в ній активно співробітничав І. Франко, популяризуючи соціалістичні ідеї серед робітників.

С. 25. Александр Македонський (356—323 до н. е.) — цар Македонії, один з найвидатніших полководців і державних діячів стародавнього світу. Після підкорення всієї Греції від 334 р. до н. е. до кінця життя вів завойовницькі війни на Сході. Створив найбільшу в стародавньому світі імперію (від Дунаю до Інду) з столицею у Вавілоні.

Пунічні війни (264 — 146 до н. е., з перервами) — війни між Римом і Карфагеном за панування в Західному Середземномор'ї. Всього було три Пунічні війни. Остання (149 — 146 до н. е.)

велась в Африці і завершилася поразкою Карфагену. Місто було зруйновано, жителів його продано в рабство.

Ганнібал (бл. 248—183 до н. е.) — карфагенський полководець і політичний діяч.

Карл Великий (742—814) — король франків з 768 р.), імператор (з 800 р.).

С. 30. «Александрійські учені» — так звана александрійська школа античної філософії, яка охоплювала представників ідеалістичних філософських напрямів пізнього еллінізму (I ст. до н. е.— VI ст. н. е.). До її складу входили прибічники різних ідеалістичних вчень і напрямів, яких об'єднував зв'язок з містичною умоглядністю і філософською міфологією.

Платон (428 або 427—348 або 347 до н. е.) — давньогрецький філософ, основоположник об'єктивного ідеалізму. Основу філософії Платона становить вчення про ідеї як первинні сутності (буття), матерію (небуття), природні речі, про світову душу та матеріалістичні сутності. В теорії пізнання Платон дотримувався ідеалістичного раціоналізму. Раціональний елемент філософії Платона становлять його діалектика основних родів сущого (буття) та діалектика понять. У соціології Платон — ідеолог рабовласницької аристократії. Його вчення про «ідеальну державу» увічнювало поділ суспільства на три основні стани: філософів — правителів, воїнів— охоронців та виробників. Етика, теорія виховання, естетика Платона мали відверто ідеалістичний характер.

Арістотель (384—322 до н. е.) — давньогрецький філософ і вчений. Залишаючись в основному на позиціях ідеалізму, в ряді питань (особливо в теорії пізнання) відстоював принципи матеріалізму. Матеріалістичні тенденції Арістотеля відіграли важливу роль у розвитку прогресивних ідей. Ідеалістичні елементи вчення Арістотеля за середньовіччя були підхоплені церковниками, які перетворили його на мертву схоластику.

С. 31. Антісфен (бл. 435—370 до н. е.) — давньогрецький філософ, засновник школи кініків (циніків). В основі пізнання лежать, на його думку, одиничні чуттєві сприйняття, які заперечують можливість узагальнень. Ця позиція вела до агностицизму. Головну увагу Антісфен та його школа приділяли проблемам етики.

Кініки (циніки) — кінічна школа. Заснована в IV ст. до н. е. Антісфеном. Її представниками були також Діоген Сінопський, Кратес та ін. Кініки виступали з критикою об'єктивно-ідеалістичного вчення Сократа і Платона про об'єктивне існування загальних понять — ідей добра, справедливості, краси тощо і вважали, що реально існують тільки конкретні, сприймані чуттями речі. Особливу увагу приділяли проблемам етики. Етичні погляди кініків грунтувалися на ідеї самоізольованості людини від суспільного життя, відмови від підкорення будь-яким законам, суспільним нормам. Кініки мали значний вплив на розвиток етичних вчень Давньої Греції, зокрема на погляди античних стоїків.

Діоген Сінопський (бл. 404—323 до н. е.) — давньогрецький філософ, один з головних представників школи кініків. Заперечуючи вчення Платона про об'єктивне існування ідей як загальних понять, Діоген визнавав лише реальне існування конкретних речей, тобто одиничне. Проповідував аскетизм. Істинну доброчесність вбачав у досягненні незалежності людини від зовнішнього світу і всіх умовностей, у зведенні потреб до мінімуму.

Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх (1770—1831) — німецький філософ-ідеаліст, представник класичної німецької філософії, який розробив на ідеалістичній основі систему принципів діалектичного способу мислення. Метод Гегеля, його діалектика — це містифікована діалектика понять. Вона застосовувалась для розробки й обгрунтування системи ідеологічного світогляду, що докорінно позначилось на її змісті. Революційні демократи XIX ст., зокрема російські та українські (В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко та ін.), намагалися здійснити матеріалістичну переробку діалектичного методу Гегеля. К. Маркс і Ф. Енгельс розвинули «раціональне зерно» діалектики Гегеля і створили якісно нову, матеріалістичну діалектику.

...світ зовнішній є тільки відбиттям нашого «я»...— І. Франко характеризує тут погляди Гегеля як суб'єктивно-ідеалістичні. Насправді в розв'язанні основного питання філософії Гегель стояв на позиціях об'єктивного ідеалізму.

Шопенгауер Артур (1788—1860) — німецький філософ-ідеаліст. Розвивав погляди на волю як абсолютний початок, коріння всього сущого. Філософія Шопенгауера стала одним із джерел ірраціоналізму в сучасній буржуазній філософії.

Гартман Едуард (1842—1906) — німецький філософ, послідовник Шопенгауера, обстоював позиції ірраціоналізму. Згідно з Гартманом, в основі всього сущого лежить несвідоме духовне начало, яке утворюється як абсолютна єдність волі й уявлення. Як і Шопенгауер, розробляв етику песимізму.

[ПРО СОЛІДАРНІСТЬ]

Вперше надруковано польською мовою без назви в газ. «Praca», 1878, № 9, с. 34, під криптонімом: a-a-o. Авторство І. Франка доведено М. С. Возняком у статті «До співробітництва Івана Франка в робітничій газеті «Praca» в 1878—1880 роках», яка зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР, ф. Возняка, № 66, п. 18.

Стаття відбиває зростаючий інтерес І. Франка до становища робітничого класу, його погляди на роль трудящих класів у суспільному житті.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 42. «Ognisko» — журнал польської радикально настроєної студентської молоді. Видавався при Краківському університеті у 1889—1890 рр. Був закритий за поширення соціалістичних ідей.

[ЩО ТАКЕ СОЦІАЛІЗМ?]

Вперше надруковано 1878 р. польською мовою у вигляді окремої брошури без заголовку й без зазначення імені автора. Стаття написана в 1878 р. В своїй автобіографії І. Франко називає цю статтю «Катехізм економічного соціалізму». Вона мала на меті популярний виклад теорії соціалізму й містить матеріал для характеристики поглядів І. Франка на закономірності суспільного розвитку. Зміст статті переконливо свідчить про значний вплив марксизму на формування філософсько-соціологічних поглядів І. Франка.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 44. ...у такому разі ті предмети називаються товарами. Предмети виробничі є капіталом завжди...— І. Франко ототожнює товар з капіталом. Згідно з марксистським розумінням капітал як категорія характерний лише для певного історичного етапу розвитку товарних відносин. К. Маркс показав, що засоби виробництва самі по собі не є капітал. Вони перетворюються в капітал лише на певному ступені історичного розвитку, стаючи засобом експлуатації найманої робочої сили.

С. 45. ...їжа, одяг залишаються приватною власністю.— Термін «приватна власність» тут вживається в розумінні «особиста власність».

С. 49. Рікардо Давід (1772—1823) — англійський економіст, ідеолог промислової буржуазії. В його працях знайшла завершення англійська класична буржуазна політична економія. Аналізуючи закони економічного розвитку буржуазного суспільства, Рікардо вперше сформулював теорію трудової вартості, що мало велике значення для розвитку політичної економії. Капіталістичні виробничі відносини він вважав природними й вічними.

С. 51. ...замість нинішньої сліпої конкуренції—вільний договір общини з общиною, народу з народом.— Вважаючи суспільну власність економічним грунтом соціалістичного устрою, І. Франко розумів її передусім як спільну власність громад трудящих, а соціалістичне суспільство як федерацію вільних громад. Насправді плановий розвиток соціалістичного народного господарства здійснюється в масштабах не лише господарської одиниці, а й суспільства в цілому.

С. 52. ... перші християнські общини жили спочатку згідно з засадами, подібними до нинішнього соціалізму...— Утопічна ідеалізація громад як прообразу майбутнього соціалістичного устрою подекуди зумовлює й їх оцінку І. Франком. Насправді вони не мали нічого спільного з принципами соціалістичного суспільства.

...половина соціалістичного ладу, і то половина найважча, вже втілена в життя... Бракує тільки справедливого розподілу добра...— За капіталізму складаються лише матеріальні й духовні передумови соціалізму. Не можна ототожнювати суспільний характер продуктивних сил при капіталізмі із суспільною власністю на знаряддя й засоби виробництва при соціалізмі.

С. 53. ..щоб мати можливість поступово впроваджувати в життя той високий ідеал, який їм накреслює наука і природна необхідність...— І. Франко вважає, що, спираючись на капіталістичну державу, робітники, які захоплять більшість у парламенті, зможуть здійснити поступовий перехід до соціалізму. Тут у питанні про перехід від капіталізму до соціалізму він стояв на позиціях парламентаризму. Але було б помилкою ототожнювати погляди І. Франка з реформізмом, який він у цей час піддавав гострій критиці (див. «Програму галицьких соціалістів» та інші праці). Як відомо, марксизм не заперечує можливості в певних конкретно-історичних умовах мирного переходу від капіталізму до соціалізму, але виступає проти спроб абсолютизації цього шляху як єдино можливого. З часом Франко переконався в необхідності революційного

переходу до соціалізму («Чого хоче Галицька робітницька громада?» й ін.). Парламентські ілюзії не відіграли суттєвої ролі в світогляді революційного демократа в цілому.

С. 54. Шекспір Вільям (1564—1616) — англійський поет і драматург, автор багатьох комедій, історичних драм-хронік, трагедій.

Гете Йоганн-Вольфганг (1749—1832) — німецький поет і мислитель, один з основоположників нової німецької літератури.

Мілль. — Можливо, мається на увазі Мілль Джеймс (1773—1836), англійський буржуазний економіст, публіцист і філософ. Захищав теорію Д. Рікардо, хоча й вульгаризував її, твердячи, наприклад, що прибуток є винагородою за працю капіталіста. Заперечував неминучість загальних криз надвиробництва.

Лассаль Фердінанд (1825—1864) — діяч німецького робітничого руху, засновник однієї з опортуністичних течій у міжнародному робітничому русі, дрібнобуржуазний соціаліст і філософ-ідеаліст. Виступаючи проти економічної боротьби пролетаріату, Лассаль, згідно з оцінкою класиків марксизму-ленінізму, вносив у робітничий рух буржуазну ідеологію.

...залізному законові Лассаля.— «Залізний закон заробітної плати», сформульований Рікардо й запозичений у нього Лассалем, визначав залежність між розмірами заробітної плати й мінімумом витрат, необхідних для існування трудівника. Спираючись на цей закон, Лассаль засуджував економічні страйки, виступав проти боротьби робітників за підвищення заробітної плати. К. Маркс у «Капіталі» й ряді інших праць піддав критиці цю теорію.

С. 55. ...для нас, поляків...— Пропаганду соціалістичних ідей І. Франко пов'язує з широкою організаційною діяльністю серед львівських робітників, значна частина яких була польської національності. Звертаючись до поляків, він мав на увазі трудящих— представників різних національностей Східної Галичини.

СОЛІДАРНОСТІ!

Вперше надруковано польською мовою під назвою «Solidarności!» в газ. «Praca», 1879, № 1, с. 1.

У статті І. Франко висуває ідею, що єдиною умовою та підставою суспільного поступу є праця як суспільно корисна діяльність людей, спрямована на витворення засобів забезпечення матеріальних і духовних потреб. Ця ідея, яка є провідною в багатьох соціологічних працях І. Франка, досить суттєво визначає його розуміння законів історичного прогресу.

Подається за першодруком в українському перекладі.

РЕДАКЦІЯ «ПРАВДИ» В БОРОТЬБІ З ВІТРЯКАМИ

(ЗАМІТКИ НА ПРИМІТКИ ДО ШЕЛЛЯ В XII ВИП. «ПРАВДИ»)

Вперше надруковано як додаток до 13-го випуску видання «Дрібної бібліотеки»: Шелль Ганс. Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині. З нім. переклали І. М. і І. Ф., передрук з «Правди», Львів, 1879.

Переклад статті німецького катедер-соціаліста Ганса Шелля, здійснений І. Мандичевським та І. Франком, вперше було надруковано в журналі «Правда» (1879, № 6, 7, 10—12). Здійснюючи цей переклад, І. Франко мав на меті використати його для популяризації соціалістичних теорій, виклад яких містила стаття Г. Шелля. Редактор «Правди» В. Барвінський в 11-му номері журналу за 1879 р. надрукував свої примітки до праці Шелля, в яких, по суті, заперечувалися соціалістичні теорії, а рух соціалістів представлявся необгрунтованим. Це викликало гострий протест з боку І. Франка, що й було приводом для написання статті.

Подається за першодруком.

«Дрібна бібліотека» — видання перекладних творів художньої і наукової літератури, здійснюване І. Франком, М. Павликом, І. Белеєм (1878—1879). Головне спрямування «Дрібної бібліотеки» полягало в пропаганді ідей революційного просвітництва, матеріалістичного природознавства, зразків прогресивної художньої літератури. Вийшло 14 випусків.

Барвінський Володимир Григорович (1850—1883) — один з лідерів буржуазно-націоналістичного «народовства» в Галичині, публіцист, редактор журналу «Правда», засновник і редактор газети «Діло» (органи «народовців»).

С. 58. «Правда» — український літературно-науковий і політичний журнал. Виходив у Львові (з перервами) протягом 1867—1898 рр. В ранній період — ліберально-буржуазного напряму, з кінця 80-х років став трибуною українського буржуазного націоналізму.

Катедер-соціалізм — напрям у буржуазній політичній економії, виник у другій половині XIX ст. серед ліберальних німецьких професорів-економістів, які під гаслом соціалізму проповідували «теорію» мирного вростання капіталізму в соціалізм.

Шеффле Альберт-Ебергардт-Фрідріх (1834—1903) — німецький буржуазний соціолог і економіст, представник «катедер-соціалізму», автор книги «Устрій і життя суспільства».

С. 59. Хіна (Хіни) — польська назва Китаю.

Конт Огюст (1798—1857) — французький буржуазний філософ, один із засновників позитивізму і буржуазної соціології. Позитивізм Конта грунтується на запереченні філософсько-теоретичного пізнання об'єктивної дійсності, на розгляді пізнання як простого описування фактів. Конт робив спроби створити «позитивну» науку про суспільство — соціологію. Однак його теоретичні побудови звелись до відвертої апологетики буржуазного суспільства. Був противником революції і соціалізму, соціальний ідеал вбачав у гармонії класових інтересів капіталістів і робітників.

Спенсер Герберт (1820—1903) — англійський філософ-ідеаліст, соціолог, психолог, один із засновників позитивізму, представник «органічної теорії суспільства». Соціальна концепція Спенсера доводила природність і вічність капіталізму. Ідея закономірності поступального розвитку людської історії, що здійснюється, на думку Спенсера, згідно з природними законами, мабуть, і приваблювала І. Франка.

С. 60. ...зволить побачити на се доказу у Маркса, Бокля...— Обстоюючи по суті матеріалістичну ідею про те, що суспільні перевороти завжди відбивають зміни в економіч-

ному житті суспільства, І. Франко пов'язує її із ім'ям Бокля, який в розумінні історії стояв на ідеалістичних позиціях.

Б о к л ь Генрі-Томас (1821—1862) — англійський ліберально-буржуазний історик та соціолог-позитивіст, автор «Історії цивілізації в Англії». Історичний розвиток він пояснював впливом географічного середовища на психологію і виробничу діяльність народу.

М а к о л е й Томас-Бабінгтон (1800—1852) — англійський історик, публіцист і політичний діяч консервативного спрямування, автор п'ятитомної «Історії Англії від сходження на престол Якова II».

Т е н Іпполіт (1828—1893)— французький теоретик літератури й мистецтва, історик, філософ-позитивіст. Визнавав суспільну зумовленість мистецтва, хоча ігнорував його класовий зміст. В історичних дослідженнях представляв так звану культурно-історичну школу. Основними працями його є «Історія англійської літератури» (1863—1864), «Філософія мистецтва» (1865), шеститомне дослідження «Походження сучасної Франції» (1876—1894).

Л і к у р г (IX ст. до н. е.)— напівлегендарний законодавець Спарти (Давня Греція).

Г р а к х и (брати Гай і Тіберій) — народні трибуни (133 і 121 рр. до н. е.) у Давньому Римі, вбиті за спробу полегшити долю малоземельних селян шляхом реформи.

О у е н Роберт (1771—1858) — англійський соціаліст-утопіст. У створених ним так званих комуністичних колоніях намагався втілити на практиці свої ідеї про економічний лад без експлуатації, справедливі суспільні відносини. Але ці спроби зазнали невдачі. За філософськими поглядами Оуен — представник метафізичного матеріалізму. Йому належить визначне місце в історії суспільної думки як одному з попередників наукового комунізму.

С. 61 З і б е р Микола Іванович (1844—1888)— російський економіст, один з перших популяризаторів і захисників економічного вчення К. Маркса в Росії. Однак революційна суть марксизму для Зібера лишилася чужою, зокрема він не зрозумів революційної ролі пролетаріату.

А д ж е я к р а з т е с а м е к а ж е і Р і к а р д о, і М а р к с, і Л а с с а л ь з а н и м и.— В дійсності К. Маркс критикував Ф. Лассаля за те, що він «*не розумів*, що́ таке заробітна плата, і слідом за буржуазними економістами приймав видимість за суть справи» (М а р к с К., Е н г е л ь с Ф. Твори, т. 19, с. 25).

С. 63. ...п р о ч и т а т и с о б і у М а р к с а о ч е р к і с т о р и ч н и й п о в с т а н н я к а п і т а л і с т и ч н о ї п р о д у к ц і ї .— Мається на увазі 24-й розділ I тому «Капіталу» К. Маркса, переклад якого в цей час здійснив І. Франко. Він мав намір видати його окремою брошурою під назвою «Початок і розвиток капіталістичної продукції» в серії «Дрібна бібліотека» (див. лист І. Франка до М. Павлика від 10 лютого 1880 р.). Але цим планам не судилося здійснитись. У березні 1880 р. І. Франко був заарештований у зв'язку із судовим процесом косівських селян. Видання «Дрібної бібліотеки» припинилося. Вперше переклад розділу «Капіталу», здійснений І. Франком, надруковано в журналі «Культура», 1926, № 4—9 (див. т. 44, кн. 1 даного видання).

С. 65. С м і т Адам (1723—1790) — англійський економіст, представник класичної буржуазної політичної економії.

С. 68. ...розібрати Марксову теорію вартості. Однако ми надіємося зробити се з часом в «Дрібній бібліотеці».— Йдеться про передмову, написану І. Франком до перекладу 24-го розділу I тому «Капіталу» Маркса. Передмову цю вперше опубліковано в журналі «Культура», 1926, № 4—9.

КАТОЛИЦЬКИЙ ПАНСЛАВІЗМ

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 7, с. 136—138.

Приводом для написання статті була організація в 1881 р. Ватіканом у Римі всеслов'янського свята православних святих Кирила й Мефодія. На святі була й делегація з Галичини на чолі з митрополитом уніатської церкви. Австрійський уряд всіляко сприяв насадженню пропаганди католицизму серед населення Галичини й інших слов'янських народів, маючи на меті використати католицизм у боротьбі з Росією. Франко не обмежується викриттям політичного спрямування згаданого заходу католицької церкви. Ця подія використовується ним як підстава для широких узагальнень щодо католицької церкви як споконвічного ворога слов'янських народів.

Подається за першодруком.

«Світ» — щомісячний літературно-науковий і політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові в 1881—1882 рр. Фактичним редактором журналу був І. Франко.

С. 69. Орден «хрестоносців».— Мається на увазі католицький духовно-лицарський Тевтонський орден, створений наприкінці XII ст. у Палестині під час хрестових походів. На початку XIII ст. орден почав підкорення пруссів, яке завершилось наприкінці XIII ст. знищенням більшої частини населення Східної Пруссії. В XIV ст. рицарі ордену підкорили частину Литви й Польське помор'я. Об'єднані сили литовців, поляків, українців, росіян, чехів розгромили орден в Грюнвальдській битві (1410 р.), після чого він не відіграє суттєвої ролі у міжнародному житті.

Орден «мечових братів» (мечоносців) — духовно-лицарський орден німецьких феодалів у Прибалтиці. Заснований 1202 р. для завоювання Лівонії. В 1237 р. мечоносці злилися з Тевтонським орденом.

...довели до злощасної унії релігійної...— Мається на увазі так звана Брестська церковна унія 1596 р. — угода про об'єднання православної й католицької церкви на Україні й Білорусії. Уніатська церква служила меті остаточного поневолення народів України й Білорусії панською Польщею.

...великих та кривавих війн козацьких...— Унія і насильницьке покатоличення українського народу, жорстокі переслідування тих, хто чинив опір уніатству, були однією з причин селянських і козацьких повстань XVI—XVII ст. Справжньою і найглибшою причиною було соціальне й національне гноблення, яке український народ зазнавав від феодалів — польських й українських, світських і духовних.

...с п а л е н н я Г у с а...— 1415 р. за рішенням церковного собору в Констанці було спалено чеського діяча Реформації, професора й ректора Празького університету Яна Гуса (1371—1415).

...П р о Б і л у Г о р у...— Під час Тридцятилітньої війни (1618—1648) відбулась битва на узгір'ї Біла Гора під Прагою 1620 р. між чеськими військами (Протестантська унія) й імперсько-баварською армією (Католицька ліга). Після поразки в цій битві Чехія втратила національну незалежність.

З г а д а й м о й т е, щ о щ е в п о с л і д н і м п о в с т а н н і т и х с л о в ' я н д о в і й н и з а с в о ю с в о б о д у...— Мається на увазі повстання в Боснії, Герцеговіні й Болгарії в 1875—1876 рр. проти турецького поневолення. Ці повстання зазнали поразки. Але в результаті російсько-турецької війни 1877—1878 рр. більша частина Балканської території була звільнена від османського ярма і створились об'єктивні умови для завоювання незалежності рядом балканських держав (Румунії, Болгарії, Сербії).

С. 70. О л е к с а н д р V I — папа римський Олександр VI Борджа (1492—1503), відомий жахливими злочинами.

Р е ф о р м а ц і я Л ю т е р а, К а л ь в і н а т а Г е н р і х а V I I I А н г л і й с ь к о г о...— Йдеться про широкий суспільний рух проти католицької церкви, який охопив в XVI ст. багато країн Європи. Цей рух у цілому мав антифеодальний характер. Визначними діячами Реформації були Мартін Лютер (1483—1550), Жан Кальвін (1509—1564), Генріх VIII Англійський (1491—1547).

Б р у н о Джордано-Філіппо (1548—1600) — італійський філософ-матеріаліст, поет. Боровся проти католицизму, схоластики й релігійного мракобісся. Спираючись на геліоцентричну систему М. Коперника, доповнюючи її рядом нових положень, Бруно доводив, що всесвіт не обмежується сонячною системою, що існує нескінченна кількість світів.

К а м п а н е л л а Томмазо (1568—1639) — італійський мислитель, представник утопічного соціалізму.

Г а л і л е й Галілео (1564—1642) — італійський фізик, механік і астроном, один із засновників природознавства. Основа світогляду Галілея — визнання об'єктивного існування світу.

Н а у к и ф р а н ц у з ь к и х «п р о с в і т и т е л і в т а е н ц и к л о п е д и с т і в» (в з н а ч н і й ч а с т і в і д г о м і н н а у к а н г л і й с ь к и х н а т у р а л і с т і в т а с к е п т и к і в: Л о к к а і Ю м а), а о с о б л и в о В о л ь т е р а і Р у с с о...— Говорячи про французьких матеріалістів XVIII ст. (Дідро, Ламетрі, Гельвецій, Гольбах), Франко правильно відзначає велику роль атеїзму французьких матеріалістів. Потребує уточнення оцінка філософії Локка і Юма як реалістів. Сенсуалізму Локка (1632—1704) властивий матеріалістичний характер. Юм (1711—1776) інтерпретував локківський сенсуалізм з позицій суб'єктивного ідеалізму, створивши вчення, яке обгрунтовувало агностицизм і скептицизм. На відміну від Юма французькі матеріалісти розвивали далі матеріалістичний струмінь сенсуалізму, що бере початок від Локка. Сказане не дає підстав вважати філософію Юма ідейним джерелом поглядів французьких матеріалістів. Разом з тим треба відзначити, що була й точка, яка зближувала французь-

ких матеріалістів з філософією Юма,— це атеїзм, який, хоча з різних філософських позицій, був їм притаманний.

Вольтер (1694—1778) — французький письменник, філософ, історик. Поряд з ідеалом просвіченої монархії висував ідеал республіки як найбільш розумної форми державного устрою. За філософськими поглядами Вольтер — деїст.

Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький просвітитель, філософ, педагог, письменник. Один з учасників «Енциклопедії». Обстоював теорію договірного походження держави. У філософії Руссо був прихильником деїзму.

Велика Французька революція — буржуазно-демократична революція 1789—1794 рр. у Франції, яка завдала вирішального удару по феодально-абсолютистському ладу.

С. 71. Булли папські — укази й послання пап римських.

Конкордати — угоди, що укладались між папою римським як головою католицької церкви й урядами окремих держав про становище й привілегії католицької церкви в країні та про взаємини цієї держави з папами.

Анафема — прокляття, відлучення від християнської церкви.

Наполеон III, Луї Наполеон Бонапарт (1808—1873) — французький імператор (1852—1870). Правління Наполеона III позначилося зростанням ролі великої буржуазії та агресивною зовнішньою політикою. Уряд Наполеона III повалила революція 1870 р.

Гарібальді Джузеппе (1807 — 1882) — народний герой Італії, генерал, один з вождів революційно-демократичного крила в національно-визвольному русі за об'єднання Італії.

...празника Кирила і Мефодія в Римі...— Йдеться про всеслов'янське свято на честь перших просвітителів слов'ян Кирила й Мефодія, влаштоване 1881 р. Ватіканом у Римі.

С. 72. Штросмайєр Йосип Юрай (1815—1905) — хорватський політичний і культурний діяч. У 1860—1872 рр. був одним з лідерів народників—партії націоналістичної буржуазії, що домагалася широкої автономії Хорватії в складі Габсбурзької імперії. Сприяв розвиткові культурних зв'язків Хорватії з Росією.

С. 74. Лев XIII (Вінчендо Джоакіно Печчі; 1810—1903) — папа римський (з 1878 р.). Прагнув пристосувати діяльність католицької церкви до умов буржуазного суспільства.

С.75. Сембратович Йосип (1821—1900) — галицький митрополит греко-католицької церкви протягом 1870—1882 рр., професор богослов'я у Львівському університеті.

МИСЛІ О ЕВОЛЮЦІЇ В ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОСТІ

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 3, с.53—55; № 4, с. 71—75; № 6, с. 107—109; № 7, с. 128—129; № 8—9, с. 151—154; № 10, с. 176—179; № 11—12, с. 203—206; 1882, № 14 (2), с. 247—248.

Заперечуючи об'єктивістський погляд на історичну науку як на «безсторонній» виклад емпіричних фактів, І. Франко обстоює прин-

цип партійності історичної науки, тісного зв'язку між класовими позиціями історика та характером викладу й оцінки ним історичного матеріалу.

Головне завдання, яке ставив учений, полягало в обгрунтуванні погляду на історичний розвиток людства, що прямує до соціалізму. Природничо-науковим грунтом для такого погляду Франко вважав еволюційну теорію Дарвіна. Він уважно стежив за літературою, присвяченою дарвінівському вченню. Зокрема певний вплив на нього справила стаття С. Подолинського «Дарвінізм і громадівство», яка друкувалася французькою, сербською, німецькою мовами, а в січні 1881 р. була надрукована у першому номері «Громади» українською мовою.

І. Франко піддає критиці соціал-дарвіністські концепції, які переносили біологічні закони на явища суспільного життя. Вважаючи, що ідея Дарвіна про розвиток, який відбувається в природі, може бути поширена на людське суспільство, він, однак, переконаний, що стимули цього розвитку не однакові в живій природі й суспільстві. Якщо в першому випадку йдеться про біологічну боротьбу за існування, то в другому — про класову.

І. Франко вживає термінологію, запозичену з еволюційної теорії Дарвіна для характеристики процесів, що відбуваються в суспільному житті. Але при цьому слід мати на увазі, що ці терміни вживаються Франком не в прямому, а в переносному значенні.

У статті розглядається ряд актуальних філософсько-соціологічних проблем, зокрема питання про роль народу як рушія історії, про історичний прогрес людства, про соціальне коріння і функції релігії тощо. Франко піддає гострій критиці ідеалістичні теорії дегенераційного спрямування історичного розвитку, доводить неприпустимість ототожнення теорій сучасного соціалізму з «первісним комунізмом». Стаття яскраво характеризує революційно-демократичну сутність поглядів І. Франка, який зазнав на собі значного впливу марксизму.

Подається за першодруком.

С. 76. Момзен Теодор (1817—1903) — німецький історик античності. В багатотомній «Римській історії» розвивав ідею «демократичної монархії», втіленням якої вважав диктатуру Юлія Цезаря.

Зібель Генріх фон (1817—1895) — німецький історик і політичний діяч, представник націонал-ліберального табору в німецькій історіографії, автор десятитомної «Історії революційної епохи 1789—1795».

Гервінус Георг-Готфрід (1805—1871) — німецький історик, літературознавець і політичний діяч. У восьмитомній «Історії дев'ятнадцятого століття від часу Віденського конгресу» (1855—1866) аналізує історичний розвиток у першій половині XIX ст., вважаючи, що йому притаманний рух до встановлення конституційного ладу.

С. 78. Нестор (р. н. невід.— після 1113)— давньоруський письменник і літописець, імовірний автор й упорядник «Повісті временних літ».

С. 79. Маркса («Розвиток капіталістичної продукції»).— Йдеться про І том «Капіталу» К. Маркса. 24-й розділ «Капіталу» в перекладі Франка мав заголовок «Початок і розвиток капіталістичної продукції».

Л е б б о к Джон-Мор-Евбері (1834—1913) — англійський природознавець, археолог та політичний діяч. Автор праць «Початок цивілізації й первісний стан дикунів» (1870), «Передісторичні часи».

Т е й л о р Едуард-Бернетт (1832—1917) — англійський історик культури, один із засновників «антропологізму» як напряму, що прагне до створення універсальної науки про розвиток, намагався поширити біологічні закони на явища суспільного життя. Йому належить ряд цінних розвідок з історії матеріальної культури, первісної релігії, історії шлюбу та сім'ї.

М а к - Л е н н а н Джон-Фергюсон (1827—1881) — шотландський етнограф, історик первісного суспільства, один із засновників еволюціоністського напряму в етнографії.

Л е к к і Вільям-Едвард-Гартпол (1838—1903) — англійський історик і громадський діяч, автор книги «Історія виникнення і впливу раціоналізму в Європі» (1865), основна теза якої — зникнення релігійних забобонів у міру росту знань. Леккі на основі вивчення різних релігій прийшов до висновку про моральний прогрес людства.

С. 80. ...с л а в н е О в і д і є в е «Aurea prima sata est aetas».— І. Франко цитує «Метаморфози» — твір римського поета Публія Овідія Назона (43 до н. е.— 17 н. е.).

...В о л ь т е р, ч и т а ю ч и «C o n t r a c t s o c i a l e» Ж а н а - Ж а к а Р у с с о...— Йдеться про лист, надісланий Вольтером Руссо у відповідь на книгу «Суспільний договір» (1762), в якій Руссо ідеалізував «природний стан» людства.

С. 81. М е с т е р Жозеф де (1753—1821) — реакційний французький політичний діяч і філософ. Заперечуючи ідею Руссо про «доброго дикуна», вважав, що людина від природи зла, жорстока й ніяке виховання не може її покращити. Тому, на думку Местера, необхідна релігія — особливий рід «духовного щеплення», який паралізує волю людей.

С. 82. Д а р в і н Чарлз-Роберт (1809—1882) — англійський природодослідник, основоположник матеріалістичного вчення про історичний розвиток органічного світу.

Г е к с л і Томас-Генрі (1825—1895) — англійський природознавець, соратник Ч. Дарвіна й популяризатор його вчення. В працях з ембріології і порівняльної анатомії обгрунтував морфологічну близькість людини до вищих мавп.

С. 83. С е й п і з н а л и... С п е н с е р, М а р к с, Т е й л о р і д р.— Насправді матеріалістичне розуміння історії, обгрунтоване К. Марксом, докорінно відрізняється від ідеалістичних за своєю сутністю спроб біологізувати розуміння історії, до яких вдавались Г. Спенсер і Е. Тейлор.

М а р к с б у в о д и н з п е р ш и х с о ц і о л о г і в...— У дійсності К. Маркс і Ф. Енгельс рішуче заперечували спроби поширення принципу боротьби за існування на пояснення історії людського суспільства. При цьому треба зважити, що Франко тут досить умовно вживає термін «боротьба за існування», розуміючи його як «кожночасові обставини економічні народу».

С. 85. Д і - П р е л ь — Прель Карл (друга половина XIX ст.), німецький філософ-спіритуаліст і окультист.

С. 90. К а т р ф а ж д е Б р е о Жан-Луї-Арман (1810—1892)— французький зоолог, антрополог, виступав проти еволюційної теорії розвитку органічного світу.

С. 92. Раса неандертальська — вид первісної людини, що жила в епоху раннього й середнього палеоліту. Череп цього виду людини був знайдений у 1856 р. в Німеччині в долині Неандерталь.

Раса фурфос — вид стародавньої людини. Залишки черепа людини цього виду були знайдені в бельгійському місті Фурфос, що міститься в провінції Намюр біля Гренеля. Часто цей вид людини називають гренельською людиною.

С. 93. Персія — давня назва Ірану.

Нинішні найнижчі раси...— Маються на увазі раси, що стоять на низькому рівні соціально-економічного й духовного розвитку.

С. 99. ...се спілка продуктивна, яку стрічаємо у пчіл, мурашок, а також у людей.— В принципі неправомірно ототожнювати форми організації, характерні для життєдіяльності певних представників тваринного світу, з організацією, що утворюється в процесі суспільного виробництва. В основі останньої лежить праця як цілеспрямована діяльність людей, що має своїм змістом перетворення, засвоєння природних і соціальних сил для задоволення історично зумовлених потреб людини.

С. 100. Мюллер Герман (1829—1883) — німецький природодослідник.

С. 101. «Kosmos» — журнал німецьких дарвіністів, видавався у Лейпцігу — Штутгарті протягом 1877—1886 рр. (вийшло 19 номерів).

С. 103. Кант Іммануїл (1724—1804) — німецький філософ-ідеаліст, зачинатель класичної німецької філософії. Вихідним у філософській системі Канта є агностицизм і апріоризм. Матеріалістична критика філософії Канта почалася ще в кінці XVIII —на початку XIX ст. На Україні з критикою ідеалізму й агностицизму Канта виступали Т. Ф. Осиповський, Є. М. Філомафітський, П. П. Гулак-Артемовський. Остаточно ідеалізм й агностицизм Канта спростовано у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

С. 106. ...відкрили разом і незалежно від себе Дарвін і Уоллес.— Англійський натураліст Уоллес Альфред-Рассел (1823—1913) на підставі досліджень флори і фауни Малайського архіпелагу незалежно від Ч. Дарвіна сформулював основи теорії природного добору. Хоча працю Уоллеса було опубліковано одночасно з твором Ч. Дарвіна «Походження видів», але ідею природного добору Ч. Дарвін висунув значно раніше. Уоллес визнавав пріоритет Дарвіна в створенні цієї теорії.

С. 108. Екзогамія — за первіснообщинного ладу звичай, який забороняв шлюби поміж членами однієї родової групи, фратрії.

С. 116. Філіпп II Македонський (бл. 382—336 до н. е.) — цар давньої Македонії (359—336 до н. е.), батько Александра Македонського.

Сатрапія — область або провінція у Давній Персії, Мідії та в елліністичних монархіях.

С. 117. ...великі рухи римських пролетаріїв під проводом Гракхів...— Термін «пролетарії» І. Фран-

ко вживав тут у самому широкому розумінні — як синонім пригнічених трудящих взагалі. В дійсності рух, який очолювали Гракхи (II ст. до н. е.), відбивав інтереси римської демократії, селянства.

С. 118. Автократична власть — форма правління, що являє собою необмежене й безконтрольне повновладдя однієї особи в державі.

ЧИ ВЕРТАТИСЬ НАМ НАЗАД ДО НАРОДУ?

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 6, с. 115—118.

І. Франко піддає гострій критиці надруковані в журналі «Слово» статті одного з діячів партії «москвофілів» І. Наумовича «Просвещение нашего народа» і «Назад к народу». В цих статтях І. Наумович виступає як апологет релігійного мракобісся, ворог передової науки і суспільного прогресу. Критикуючи І. Наумовича, І. Франко проводить ідею революційної перебудови суспільного життя.

Подається за першодруком.

«Слово» — громадсько-політична і літературна газета, орган «москвофілів», виходила у Львові в 1861—1887 рр.

Наумович Іван Григорович (1826—1891) — український письменник, громадський і освітній діяч «москвофільського» напряму. Видавав журнал буржуазно-клерикального характеру «Наука» (1871—1885). Проти ідейних концепцій Наумовича гостро виступав І. Франко та інші прогресивні діячі української культури.

С. 141. «Молот» — літературно-громадський збірник революційного напряму. Виданий у 1878 р. у Львові М. Павликом та І. Франком як продовження забороненого журналу «Громадський друг». Був конфіскований.

«Тверді» — тобто «москвофіли», представники реакційної монархічно-клерикальної суспільної течії в Галичині, яка сформувалась як суспільний рух на початку 60-х років XIX ст. Ця течія ідейно зросла на російському панславізмі. Ідеологи «москвофільства» (Д. Зубрицький, Б. Дідицький, І. Наумович, О. Марков, О. Мончаловський), відбиваючи інтереси поміщицько-клерикальних сил, орієнтувались на російський царизм, вбачаючи в ньому силу, що стримає розвиток революційного руху в Європі.

«Народовці» — суспільна течія, що виникла в Галичині в 60-х роках і відбивала інтереси буржуазії та духівництва. З кінця 70-х років ця течія перетворилася в буржуазно-націоналістичну. Ідеологи «народознавства» (Володимир та Олександр Барвінські, С. Качала, Ю. Романчук, О. Партицький та ін.) активно боролися проти поширення соціалістичних ідей в Галичині. Вони протистояли революційно-демократичній течії, яку представляли І. Франко, М. Павлик, С. Подолинський, О. Терлецький.

С. 149. Общество имени Мих. Качковского — культурницька «москвофільська» організація, заснована в 1874 р. в м. Коломиї (в 1876 р. перейшла до Львова). Існувала на кошти судового радника у м. Самборі Михайла Качковського (1802—1872), який залишив по собі чималий капітал, що став власністю Народного дому у Львові.

ЧОГО ХОЧЕ ГАЛИЦЬКА РОБІТНИЦЬКА ГРОМАДА?

Вперше надруковано в журн. «Культура», 1924, № 2, с. 93 — 104. Окремі місця статті конфіскувала польська цензура.

Автограф зберігається в Інституті літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка (ф. 3, № 1617 , арк. 42—48). Ця стаття безпосередньо примикає до попередньої. І. Франко мав задум видати її окремою брошурою для масового робітничого читача зручним кишеньковим форматом.

Стаття написана в грудні 1881 р. Вона містить матеріал для характеристики соціалістичних поглядів І. Франка в цей час. У ній Франко формулює ряд ідей, що характеризують найбільш прогресивні риси його світогляду, зокрема ідею союзу робітників і селян, інтернаціонального єднання трудящих, думку про те, що звільнення робітників є справою самих робітників, яка не виключає боротьби за повалення існуючого ладу.

Подається за автографом.

«К у л ь т у р а» — громадсько-політичний журнал. Видавався у Львові. З листопада 1924 р. до червня 1927 р. журнал був неофіційним органом КПЗУ. У 1927 р. (починаючи з 43-го номера) журнал потрапив до рук націонал-ухильницької групи в КПЗУ. Видання «Культури» припинилося у вересні 1934 р.

С. 151. «М е ж и н а р о д н а с п і л к а р о б і т н и к і в».— Мається на увазі І Комуністичний Інтернаціонал, який був заснований у 1864 р. з ініціативи К. Маркса та Ф. Енгельса. І Інтернаціонал формально було розпущено в 1876 р.

С. 152. ...п а н и, н а л я к а н і м а з у р с ь к о ю р і з а н и н о ю 1 8 4 6 р.— Мова йде про антифеодальні виступи польських та українських селян в Західній Галичині, що вибухнули одночасно з національно-визвольним повстанням проти австрійського панування. Ліберально-буржуазна шляхта—керівник цього повстання — не домагалася ліквідації кріпацтва. Тоді повсталі селяни виступили проти неї самої: роззброювали шляхетські повстанські загони, громили поміщицькі маєтки, вбивали поміщиків. Повстання було придушене австрійським урядом у квітні 1846 р.

...ц і с а р, н а л я к а н и й б у н т о м в і д е н с ь к и х с т у д е н т і в...— Йдеться про повстання, що почалося 13 березня 1848 р. у Відні. Разом з робітниками й ремісниками в ньому активну участь брало студентство. Наляканий цим виступом австрійський імператор Фердінанд I змушений був дати відставку урядові Меттерніха, а незабаром (у квітні) оголосити проект конституції.

А к о л и в р е ш т і п о н е щ а с л и в і й п р у с с ь к і й в і й н і н а р о д а м А в с т р і ї з н о в д а р о в а н о б і л ь ш у с в о б о д у, к о н с т и т у ц і ю...— Поразка Австрії у війні 1866 р. з Пруссією поглибила внутрішню кризу імперії. В 1867 р. було утворено федеративну Австро-Угорську монархію, а в грудні цього ж року видано конституцію, що робила певні поступки буржуазному лібералізмові: проголошувався принцип недоторканості особи, незалежності суду від виконавчої влади тощо.

С. 154. ..щ о Х р и с т о с б у в н е б о г, а т а к и й ж е ч о л о в і к, я к д р у г і ...— І. Франко поділяє поширену в просвітительській літературі XIX ст. думку про те, що Ісус Христос— реальна історична особа,

С. 156. ...Платон у своїй книзі «Про державу» говорив, що найліпше для людей життя в спільності і дружності.— Насправді утопічна держава Платона не має нічого спільного з теоріями соціалізму. Вона являє собою, за висловом К. Маркса, «афінську ідеалізацію єгипетського класового ладу» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 35). Платонівська «ідеальна держава» по суті грунтується на експлуатації трудящих вищими класами — споживачами продуктів виробництва. Спроби провести паралель між платонівською утопією і теорією комунізму досить поширені в буржуазній історико-філософській літературі. Вони не лише не наукові, а й глибоко реакційні. В своїй основі сучасні інтерпретації мають на меті показати, що комунізм — це не вчення, яке відбиває сучасну найпрогресивнішу форму розвитку суспільства, а вчення стародавнє, до того ж спростоване життям ще в античності.

...перша християнська громада зносила свої маєтки докупи...— Насправді споживчий «комунізм» перших християнських громад не можна розглядати як передісторію соціалізму.

Англійський канцлер Томас Мор в своїй книзі «Утопія»...— Мор Томас (1478—1535) — англійський мислитель-гуманіст, політичний діяч, один із засновників утопічного соціалізму. В головному творі — «Утопія» передбачив деякі риси майбутнього комуністичного суспільства. Ідеї Мора справили значний вплив на розвиток соціалістичних учень пізнішого часу.

Морелллі — французький просвітитель, представник утопічного комунізму XVIII ст. У творі «Кодекс природи, чи істотний дух її законів» (1755) закликав до знищення приватної власності й побудови комуністичного суспільства як такого, що відповідає природним властивостям людини.

Мабліі Габріель-Бонно (1709—1785) —французький просвітитель, представник утопічного комунізму. У творі «Про права і обов'язки громадянина» (1748) піддав критиці суспільство, що грунтується на приватній власності, протиставляючи йому ідеальний комуністичний лад, який, згідно з його поглядами, існував у минулому.

Бабеф Гракх (справжнє прізвище та ім'я Ноель Франсуа; 1760—1797) — французький революціонер, комуніст-утопіст. Його погляди відбивали інтереси пролетаріату, який зароджувався. У 1796 р. він очолив антиурядову «змову рівних», після розкриття її був страчений.

Сен-Сімон Клод-Анрі де Рувруа (1760—1825) — французький мислитель, соціаліст-утопіст. У праці «Нове християнство» (1825) проголошував звільнення робітничого класу кінцевою метою своїх прагнень. Розглядаючи історію людства як закономірний процес, він обгрунтував неминучість заміни капіталізму соціалізмом. Проте шлях до цього суспільства він вбачав лише у мирній пропаганді ідей, в поширенні просвіти.

Фур'є Франсуа-Марі-Шарль (1772—1837) — французький соціаліст-утопіст. Піддавав критиці буржуазний лад і мріяв про майбутнє суспільство «гармонії», де людина одержить змогу всебічно розвиватись. Осередком майбутнього суспільства, згідно з Фур'є, має бути фаланга, що поєднує промислове і сільськогосподарське виробництво. Фур'є передбачив багато рис майбутнього

комуністичного суспільства, але, лишаючись утопістом, вважав, що шлях до комунізму лежить через перевиховання людей, створення фаланг на кошти філантропів.

С.157. А коли через нерозум англійських купців... оселя тота упала...— Здійснення планів Оуена щодо соціалістичних комун було неможливе в умовах капіталізму. В. І. Ленін у статті «Про кооперацію», говорячи про членів комуни, створеної Оуеном, відзначив: «В чому полягає фантастичність планів старих кооператорів, починаючи з Роберта Оуена? В тому, що вони мріяли про мирне перетворення соціалізмом сучасного суспільства без врахування такого основного питання, як питання про класову боротьбу, про завоювання політичної влади робітничим класом, про повалення панування класу експлуататорів» (Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 45, с. 357).

Базар Сент-Аман (1791—1832) — один з послідовників учення соціаліста-утопіста Сен-Сімона, керівник школи сен-сімоністів.

Блан Луї (1811—1882) — французький публіцист, історик і політичний діяч. Вважав за можливе перетворення мирним шляхом капіталістичного суспільства в соціалістичне, яке грунтується на «ідеї братерства». Під час революції 1848 р. був членом тимчасового уряду, проводив соціал-реформістську політику. Не зрозумівши Паризької комуни, примкнув до її ворогів.

Прудон П'єр-Жозеф (1809—1865) — французький дрібнобуржуазний соціолог і публіцист, один з ідеологів анархізму. У філософії Прудон — ідеаліст, еклектик. Вульгаризував гегелівську діалектику, перетворивши її на вчення про механічне поєднання «добрих» і «поганих» сторін у кожному явищі. Історію суспільства розглядав як боротьбу ідей. Будучи ідеологом дрібної буржуазії, виступав проти великої капіталістичної власності. Відстоював реакційно-утопічну ідею організації за капіталізму «справедливого обміну» між окремими товаровиробниками.

Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876) — російський дрібнобуржуазний революціонер, ідеолог анархізму. В 1840 р. виїхав за кордон. Брав участь у повстанні в Празі (1848), був одним з керівників повстання у Дрездені (1849). В 1864 р. вступив до I Інтернаціоналу. В 1872 р. був виключений з нього за розкольницьку діяльність. Метою розвитку суспільства вважав абсолютну свободу індивідуума, яка нібито досягнеться шляхом негайного знищення державності й створення анархічного устрою «вільних асоціацій». Виступав проти марксистського вчення про гегемонію пролетаріату в революції, про диктатуру пролетаріату. У філософських поглядах близький до позитивізму О. Конта. В Росії ідеї Бакуніна зробили вплив на народництво 60—70-х років, а також на російський анархізм початку XX ст.

С. 158. А ж тепер зачуваємо, що вона знов відновлюється і зміцнюється.— I Інтернаціонал припинив своє існування в 1876 р. II Інтернаціонал було створено на Паризькому конгресі в 1889 р. Але наприкінці 70-х — на початку 80-х років зростає прагнення до зміцнення інтернаціональних пролетарських зв'язків. Грунтом його було зміцнення робітничих партій, соціалістичних груп і організацій, зростання масового страйкового руху. Починаючи з 1877 р. періодично збираються міжнародні робітничі конгреси і конференції. У 1877 р. такий конгрес відбув-

ся в Генті (Бельгія), в 1881 р. — в Хурі (Швейцарія). Це й мав на увазі І. Франко, пишучи про відновлення і зміцнення «Межинародної спілки робітників».

Громада така була би уже уладилась і упорядкувалась...— В 1881 р. до Львова з Варшави прибув Домбровський Адам (1857—1914) — польський діяч робітничого руху, друкар, співорганізатор товариства соціалістів «Рівність». Він створив таємний робітничий революційний гурток, що мав на меті підготувати з'їзд робітників. Проте намісництво не дало дозволу, і з'їзд не відбувся. Франко неодноразово зустрічався у Львові з Домбровським.

С. 159. Щоби вся земля з лісами і пасовиськами...— Тут і далі досить яскраво виявляються погляди І. Франка на структуру соціалістичного суспільства, яке він уявляв у вигляді федерації вільних і незалежних господарських громад.

С. 161. Щоби діла, котрі тепер держать в руках держави та багатирі, передані були громадам і вольним спілкам громад.— Буржуазній державі І. Франко протиставляє самоврядування народу, об'єднаного у виробничі громади при соціалізмі. Згідно з марксистським вченням змістом державної влади при соціалізмі є диктатура пролетаріату.

С. 164. ...і се, здається нам, повинно бути натепер головне завдання нашої робітницької громади.— Ототожнюючи політичну боротьбу робітників з їх боротьбою за участь у парламенті, І. Франко протиставляв її економічній боротьбі.

ВІЙНИ І ВІЙСЬКО В НАШИХ ЧАСАХ

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 16-17 (4-5), с. 290—296. Публікація закінчувалася приміткою: «Д[алі] б[уде]». Проте продовження статті надруковано не було. Уривок цієї ненадрукованої частини зберігся в архіві І. Франка (ф. 3, № 548) серед матеріалів І. Белея — редактора журналу «Світ». Автограф пошкоджений, втрачено сторінки. В архіві Франка є ряд матеріалів до цієї праці — план (№ 211), ще один план (№ 191), статистичні виписки (№ 191) та виписки з книги Оскара Мельдта (№ 190). Частину цього уривка опублікував О.Дей в журн. «Жовтень», 1958, № 2, с. 121—122.

У статті І. Франко, критикуючи погляди на причини війни французького буржуазного економіста П. Леруа-Больє, який вважав, що війни походять через брак самосвідомості народів, доводить, що дійсні причини війн криються в соціально-економічних умовах розвитку суспільства. Аналізуючи війни, І. Франко акцентує увагу на класовому характері їх, закликає до робітничої соціалістичної революції. Ці та інші ідеї, які містяться в статті, засвідчують наближення І. Франка до матеріалістичного розуміння історії.

Подається за першодруком, остання частина — за автографом (ф. 3, № 548).

С. 165. Пруссии.— Мова йде про Пруссію — німецьку військово-колонізаторську державу, оплот реакції і мілітаризму

в Німеччині. Була створена в XII ст. в процесі німецької феодальної агресії проти слов'янських і балтійських племен, зокрема внаслідок винищення пруссів. Звідси назва держави — Пруссія.

С. 166. «Грудневі дні» 1851 р. в Франції...— Внаслідок державного перевороту 2 грудня 1851 р. у Франції встановився режим військово-буржуазної диктатури Луї Наполеона Бонапарта (Наполеона III).

Війни гарібальдіянські в Італії...— Йдеться про національно-визвольні війни, які вів італійський народ на чолі з Джузеппе Гарібальді проти австрійських монархів за об'єднання Італії в середині XIX ст.

Повстання далматське 1856...— Мова йде, очевидно, про повстання далматинців проти Австрії 1869 р.

Війна Тьєра з комуною Паризькою 1872 р.— Тьєр Адольф (1797—1877) — французький державний діяч та історик. Після проголошення Паризької комуни 1871 р. (в тексті помилково вказана дата — 1872) керував боротьбою проти Комуни. Виявив виняткову жорстокість, здобувши ганебну славу ката комунарів.

...повстання польське 1864—65.— Роки вказані помилково. Мова йде про польське повстання 1863—1864 рр., яке було найбільш масовим і демократичним етапом польського національно-визвольного руху XIX ст.

Леруа-Больє П'єр-Поль (1843—1916) — французький буржуазний економіст.

С. 172. Зв'язок шмалькальдський (1531 р.)— Шмалькальдський союз, політичне об'єднання німецьких протестантів, що виникло у відповідь на відмову імператора Карла V і католиків визнати аусбурзьке сповідання. Союз був укладений 27 лютого 1531 р.

С. 175. Йосиф II (1741—1790) — співправитель своєї матері імператриці Марії-Терези (1765—1780), імператор «Священної Римської імперії» (з 1780 р.). Прихильник так званого освіченого абсолютизму. Видав накази про звільнення селян та «врегулювання» їх податків. Це відповідало інтересам частини дворян, яким було вигідніше експлуатувати обезземеленого селянина. В національному питанні проводив політику насильницької германізації.

Медіолан — латинська назва сучасного італійського міста Мілана.

С. 176. Шарнхорст Герхард-Йоганн-Давид (1755—1813)— прусський генерал. Був начальником генерального штабу, військовим міністром Пруссії.

Торк (1759—1830) — прусський генерал, брав участь у війні Наполеона I проти Росії 1812 р., уклав угоду з російським командуванням про припинення військових дій.

Дібич Іван Іванович (1785—1831) — російський генерал, учасник війни 1812 р., з 1829 р.— головнокомандуючий російською армією.

Віденський конгрес (1814—1815) — конгрес, який завершив війну коаліції європейських держав проти наполеонівської Франції.

С. 177. «Святий союз» — «Священний союз», утворений на Віденському конгресі у 1815 р. між Австрією, Пруссією і Росією. Діяльність «Союзу» спрямовувалася на захист феодально-аб-

солютистських режимів у Європі, на придушення революційного руху й мала реакційний характер.

Рух чартистів в Англії — політично оформлений рух англійських робітників у 30—40-х роках XIX ст. Політичні вимоги чартистів були викладені у так званій «Народній хартії». Звідси і назва руху.

С. 178. «Північно-німецький зв'язок» — «Північно-німецький союз», союзна держава, що об'єднала ряд німецьких держав під зверхністю Пруссії. «Союз» було створено у 1867 р. після поразки Австрії в австро-прусській війні 1866 р.

С. 179. Чехи.— Йдеться про назву держави.

С. 181. Армстронг Вільям (1810—1899) — англійський інженер, винахідник берегових гармат.

С. 182. Що буде далі — побачимо.— На цьому текст статті, надрукованої в журналі «Світ», закінчується. Далі подається уривок автографа, що зберігається в ІЛ.

КІЛЬКА СЛІВ О ТІМ, ЯК УПОРЯДКУВАТИ І ПРОВАДИТИ НАШІ ЛЮДОВІ ВИДАВНИЦТВА

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 16 - 17 (4-5), с. 303—308. Резюме цієї статті польською мовою І. Франко опублікував у журн. «Ziarno», 1883, № 5, с. 49—50; № 6, с. 61—62. (Підпис J. F.)

У статті І. Франко, критикуючи сучасний йому стан просвітницької діяльності серед трудящих у Галичині, подає свою програму просвіти народу. Він порушує також ряд актуальних філософських проблем — обгрунтовує матеріалістичний і діалектичний погляд на об'єктивну дійсність, розглядає проблему несумісності науки й релігії, зв'язку науки з матеріалістичним світорозумінням, питання про інтелігенцію як частину народу тощо.

Подається за першодруком.

С. 188. «...як каже Гете: «сли хоче пізнать... духовая хибує».— І. Франко цитує монолог Мефістофеля з першої частини трагедії Й.-В. Гете «Фауст», переклад якої він здійснив у цей час й опублікував у 1882 р. заходом редакції журналу «Світ» (див. т. 13 даного видання).

С.191. Буде тому десять літ, як д. М. Драгоманов в «Правді» перший висказав у нас...— Мається на увазі стаття М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», яка за підписом «Українець» була надрукована в журналі «Правда» в 1873 р., в тому ж році вийшла окремим виданням у Львові.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ, громадський діяч буржуазно-демократичного, потім — ліберально-буржуазного напряму. Суспільно-політична позиція Драгоманова зазнавала критики з боку соціал-демократів, українських революційних демократів, зокрема І. Франка. Різко критикував Драгоманова за «національне міщанство» В. І. Ленін.

«Просвіта»— культурно-освітня громадська організація, заснована в 1868 р. у Львові. Згодом організації «Просвіти» були створені в Східній Україні й серед українців-емігрантів у Канаді,

«Просвіти» займались виданням популярних книжок, підручників, календарів, організовували читальні, курси, театральні вистави тощо. Спочатку діяльність «Просвіти» мала ліберально-буржуазний, культурницький напрям, але з кінця XIX ст. до більшості її осередків проникли буржуазно-націоналістичні елементи.

С. 192. «Macierz polska» — культурницьке товариство, утворене у Львові в 1882 р., діяльність його мала буржуазно-націоналістичний характер.

С. 196. ...цікавій книзі Дарвіна про «Пнучі ростини».— Мається на увазі книга Ч. Дарвіна «Рухи й повадки повзучих рослин» (1875). В ній на прикладі повзучих рослин Ч. Дарвін ще раз проілюстрував теорію природного відбору.

...праці Дарвіна про запліднення зазулинців...— І. Франко має на увазі працю Ч. Дарвіна «Запилення рослин» (1877) і деякі інші, в яких учений, дослідивши явища взаємного пристосування між квітами і комахами, довів факти існування складних пристосувань квітів до перехресного запилення.

...праця Дарвіна «Про комахоїдні ростини».— Мається на увазі книга Ч. Дарвіна «Комахоїдні рослини» (1875). В ній учений вперше дав пояснення пристосувань, завдяки яким рослини споживають комах.

С. 200. ...тільки господарська, ремісна, промислова асоціація може спасти наш народ від економічної руїни...—Тут виявляються певні утопічні ілюзії І. Франка. Він вважав, що шляхом організації господарських асоціацій можна припинити процес пролетаризації селянства, який неминуче відбувається в умовах капіталістичної суспільно-економічної формації.

Бісмарк пішов у «соціалісти»...— Бісмарк Отто фон-Шенгаузен (1815—1897) — німецький державний діяч, дипломат, князь. Провів об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії. Намагався шляхом репресій і проведення демагогічної програми соціального законодавства перешкодити зростанню робітничого руху. Був одним із організаторів збройної інтервенції проти Паризької комуни 1871 р. У 1878—1890 рр. Бісмарк здійснив демагогічну програму соціального законодавства (обов'язкове страхування для певних груп робітників тощо). Насправді ця програма, як і «Надзвичайний закон проти соціалістів», мала на меті перешкодити розвиткові революційного робітничого руху в Німеччині.

А. Хмельовський.— Можливо, йдеться про Хмельовського Адама (1845—1916) — польського художника, юриста, учасника січневого повстання 1861 р. Якщо припустити, що в тексті допущена помилка в написанні ініціала, то згаданою І. Франком особою міг, вірогідніше, бути Хмельовський Петро (1848—1904)— польський літературознавець, історик літератури, один з теоретиків польського позитивізму.

«Gazeta narodowa»— польська щоденна газета. Спочатку мала ліберально-демократичний напрям, згодом перейшла на консервативні позиції. Виходила у Львові в 1862—1915 рр.

С. 201. Нагірний Василь (1847—1921) — галицький ліберально-буржуазний діяч, один з організаторів торговельно-економічних товариств «Народна торгівля», «Зоря», «Ремісничa бурса», «Сокіл».

«Б а т ь к і в щ и н а»— газета ліберально-буржуазного напряму, що видавалась «народовцями» у Львові в 1879—1896 рр. І. Франко дещо переоцінює значення цієї газети.

С. 202. «Р у с ь к а р а д а» — українське політичне товариство на Буковині, засноване 1870 р. «москвофільською» клерикально-монархічною інтелігенцією. Існувало до 1918 р.

НАШ ПОГЛЯД НА ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ

Вперше надруковано в газ. «Діло, 1883, № 36, с. 1—2; № 37, с. 2; № 38, с. 1—2; № 39, с. 1—2. Стаття не закінчена. 160 рядків III розділу статті були конфісковані австрійською прокуратурою. Конфісковані рядки надруковані у статті Возняка «Іван Франко в 1883—1884 рр. про польське питання» (Наукові записки (Інститут суспільних наук АН УРСР), т. 3. Дослідження з мови та літератури. К., 1954, с. 7—9).

Під час виборів до австрійського рейхстагу представники польської шляхти виступали з шовіністичною програмою «Великої Польщі від моря до моря». Стаття Франка є відповіддю на цю програму, містить матеріал для характеристики поглядів І. Франка з національного питання.

Подається за першодруком з відновленням конфіскованих рядків за публікацією М. Возняка.

С. 204. «С z a s»— польська консервативна газета, виходила у Кракові протягом 1848—1934 рр., потім у Варшаві в 1935—1939 рр.

«D z i e n n i k P o z n a ń s k i»— прогресивне польське видання.

С. 205. ...і с т о р і ю п о л ь с ь к и х п о в с т а н ь з н а ш о г о в і к у: в р. 1831, 1846, 1848 і 1863. — Мова йде: 1) про національно-визвольне повстання 1830—1831 рр., так звану «консервативну революцію» (див. М а р к с К., Е н г е л ь с Ф. Твори, т. 4, с. 492), яка була спрямована проти гніту російського царизму, охопила Королівство Польське і поширилась на територію Литви, Білорусії і Правобережної України; 2) Про галицьке селянське і краківське повстання 1846 р.; 3) про познанське і краківське визвольне повстання 1848 р.; 4) про національно-визвольне повстання 1863—1864 рр., що охопило Королівство Польське, Литву і частково Білорусію та Правобережну Україну і було спрямоване проти соціального і національного гноблення російського царизму. Визрівало в обстановці поразки Росії у Кримській війні 1853—1856 рр. і загострення в зв'язку з цим кризи феодально-кріпосницької системи.

С. 207. Б о л е с л а в Хоробрий (967—1025) — польський князь (992—1025) і король (1025). У боротьбі зі «Священною Римською імперією» відстояв незалежність Польщі й об'єднав польські землі.

Б о л е с л а в і в п о х і д н а Р у с ь б у в н е щ а с л и в и й...— Мається на увазі поразка Болеслава під час походу на Київ (1018) з метою посадити на престол свого ставленика князя Святополка (бл. 980—1019). Святополк убив своїх братів Бориса і Гліба і захопив великокняжу владу. Був розбитий Ярославом Мудрим і загинув під час втечі до Польщі.

С. 208. Одра і Лаба — сучасні Одер, Ельба.

«Медведі» і «льви» — емблеми німецьких загонів «хрестоносців».

...коли Русь Галицька перейшла під Польщу, коли і Литва та Україна з'єдинилась з Польщею.— Галицька Русь була захоплена Польщею 1349 р. і по договору з Литвою (1352) ввійшла до її складу.

Ягайлони, Ягеллони— династія польських королів (1386—1572) і великих князів литовських (1377—1572).

С. 209. Царгород— староруська назва Константинополя (тепер Стамбул).

...робила «заїзди»...— І. Франко має на увазі міжусобну боротьбу, що велась між польськими шляхтичами. Досить часто непорозуміння, що виникали між шляхтичами, розв'язувалися шляхом воєнних сутичок, які послаблювали Польську державу.

Баторій Стефан (1533—1586) — польський король (з 1576 р.), учасник Лівонської війни (1579—1582). За Баторія посилилось гноблення українського народу.

Наливайко Северин (р. н. невід.— 1597) — керівник селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. на Україні. Страчений у Варшаві.

Іван Підкова (р. н. невід.— 1578) — один з керівників боротьби молдавського й українського народів проти султанської Туреччини.

Битва під Хотином.— У 1621 р. з допомогою українського козацького війська Річ Посполита здобула під Хотином перемогу над турецьким військом, після чого було укладено Хотинський мир 1621 р.

Осман II (1605—1622) — турецький султан (1618—1622). За його правління Туреччина у 1620—1621 рр. вела війну проти Польщі, в якій брали участь у складі польського війська загони українських козаків.

Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний; р. н. невід.— 1622) — гетьман українського реєстрового козацтва. Під його командуванням козаки здійснили успішні походи проти султанської Туреччини і Кримського ханства. В Хотинській війні 1620—1621 рр. Сагайдачний очолив 40-тисячне козацьке військо, яке разом з польською армією завдало поразки турецько-татарському війську. Піклувався про розвиток української культури, вступив з усім Запорізьким Військом до Київського братства.

С. 201. ...коли турки забрали їй (Польщі) найкращі часті східної окраїни — Поділля з Каменцем аж по Збруч.— Йдеться про наслідки польсько-турецької війни 1672 р., коли Поділля було окуповане турками.

Собеський Ян (1629—1696) — польський полководець, король Польщі під ім'ям Яна III (1674—1696). Очолюване Собеським польське військо, до складу якого входили українські козацькі загони, розгромило 1683 р. під Віднем турецьку армію і врятувало Австрію від турецького поневолення.

С. 212. Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913)— український історик, філолог та етнограф ліберально-буржуазного напряму.

Мешко I (бл. 922—992) — перший польський князь з династії П'ястів. За Мешка I 966 р. було прийнято християнство (у формі католицизму).

...факти народного бунту по смерті Болеслава Кривоустого.— І. Франко має на увазі рух селян та городян, що почався в Польщі після смерті польського князя Болеслава III Кривоустого (1086—1138), який домігся об'єднання під своєю владою всієї Польщі і припинення феодальних чварів.

С. 213. ...й збагнути не можна.— На цьому обривається III розділ статті в газеті «Діло», оскільки наступна частина розділу була конфіскована цензурою.

С. 215. Конгресівка.— Маються на увазі польські землі, Царство Польське, що входили до складу царської Росії згідно з рішенням Віденського конгресу 1815 р. і мали певну автономію.

Красінський Зигмунд (1812—1859) — польський поет-романтик.

Недавно опублікована конскрипція Варшави...— тобто система військової повинності, яка дозволяла відкуп від призову.

С. 220. «Діло»— газета ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-націоналістичного напряму. Виходила у Львові в 1880—1939 рр.

ВОСКРЕСЕНІЄ ЧИ ПОГРЕБЕНІЄ?

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1884, № 16, 9(21) II, с. 1; № 17, 11(23)II, с. 1—2; № 18, 14 (26) II, с. 1—2; № 20, 18.II (1.III), с. 1—2; № 21, 21.II (4.III), с. 1—2.

У статті викривається реакційна роль католицької церкви щодо слов'янських народів, зокрема діяльність «змартвихвстанців» («воскреслих з мертвих»), польського католицького чернечого ордену, заснованого 1842 р. націоналістично настроєною частиною учасників польського визвольного повстання 1830—1831 рр., які емігрували до Франції. В 70—80-х роках XIX ст. при підтримці Ватікану, австрійського уряду і польської шляхти «змартвихвстанці» розгорнули активну діяльність у слов'янських країнах з метою покатоличення українців та інших слов'янських народів.

Подається за першодруком.

С. 221. Ультрамонтанський католицизм — украй реакційний напрям у католицизмі, що підтримував втручання папства не лише в релігійні, а й світські справи будь-якої країни. Перші виступи ультрамонтан мали місце на Констанцському вселенському соборі (1414—1418). З XVI ст. найзапеклішими ультрамонтанами були єзуїти. Після поразки революції 1848 р. вони користувались широкою підтримкою реакційних аристократичних кіл Європи.

«Syllabus» покійного папи Пія IX...— Пій IX на папському престолі був з 1846 по 1878 р. Він — останній світський государ Папської області. В 1864 р. видав енцикліку «Quanta cura» з додатком «Syllabus», де містився перелік 80 «заблуджень» нового часу, серед них раціоналізм, пантеїзм, атеїзм, соціалізм, комунізм. Пройнятий духом войовничого заперечення досягнень науки, культури, ненавистю до суспільних перетворень

та революційних рухів «Syllabus» став програмою боротьби папства з демократичними силами.

...енцикліки папи Леона XIII, рекомендуючи поворот до філософії св. Томиз Аквіна.— Мається на увазі булла папи римського Льва XIII «Aeterni patris», проголошена в 1879 р., згідно з якою єдино істинною філософією католицизму визнавалася філософія середньовічного схоласта Фоми Аквінського (1225—1274).

С. 222. Катон Марк Порцій (Катон Старший; 234—149 до н. е.) — державний діяч і письменник Стародавнього Риму. Захисник привілеїв аристократії. Прихильник знищення Карфагена.

Лассер Йосиф (1815—1879) — австрійський політичний діяч, член центристської партії. Протягом 1871—1878 рр. був міністром внутрішніх справ.

Ауерсперг Адольф (1821—1885)— голова австрійського уряду у 1871—1879 рр., належав до ліберально-конституційної партії, що відбивала інтереси буржуазії. Очолюваний ним уряд жорстоко придушував національно-визвольний та робітничий рух у країні.

Таафе Едуард (1833—1895) — австрійський політичний діяч, належав до консервативної партії, що спиралась на феодально-дворянські верстви. Очолював австрійський уряд з 1879 по 1893 р. За часи його правління в Австрії зміцнився абсолютистський лад. Це досягалось, зокрема, політикою загравання з робітниками, представниками феодально-клерикальних сил польського та чеського народів.

С. 223. ...віддання добромильського монастиря єзуїтам, реформа василіан...—Орден василіанів був заснований за статутом богослова Василія Кесарійського у IV ст. Уніатський орден василіанів почав діяти на території України після Брестської церковної унії 1596 р. і став одним з головних знарядь насадження тут католицизму й унії, про що свідчить і «віддання добромильського (м. Добромиль, Львівської обл.) монастиря єзуїтам».

Калінка Валеріан (1826—1886) — польський реакційний історик, публіцист, один із засновників краківської історичної школи.

С. 226. Кайсевич Геронім (1822—1873) — учасник польського визвольного повстання 1830—1831 рр., пізніше — один з організаторів католицького чернечого ордену «змартвихвстанців».

Кунцевич Іосафат (1580—1623) — польський архієпископ, учень єзуїтів; провадив жорстоку політику національно-релігійного пригноблення білоруського народу. Намагаючись насадити уніатську церкву, піддавав репресіям усіх, хто не бажав приймати уніатство. Під час народного повстання у Вітебську його було вбито.

С. 227. Конисський Георгій (1717—1795) — український письменник, церковний і культурний діяч, виступав проти Ватікану й унії. Йому приписувалось авторство «Історії Русів».

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788—1850) — український і російський дворянський історик та археограф. Підготував ряд збірок документальних матеріалів, які містять цінні джерела з історії Росії й України XV—XVIII ст.

С. 229. Іосифінізм — рух та ідеологія, пов'язані з ім'ям Іосафата Кунцевича.

Качала Степан (1815—1888) — український буржуазний історик та публіцист, один з діячів «народовського» табору.

С. 231. ... маленькі пробки тої протекції бачили ми вже досі в нашім 20-літнім економічнім житті...— Згідно з конституцією 1867 р. в Австрії закріплювалось панування німецьких та мадярських експлуататорських класів, політичне панування в Галичині здійснювалось польськими поміщиками.

Янський Богдан (1800—1840) — польський емігрантський діяч у Франції, один із засновників католицького чернечого ордену «змартвихвстанців».

Семененко Петро (1814—1886) — учасник польського визвольного повстання 1830—1831рр. Емігрувавши до Франції, разом з групою польських емігрантів організував чернечий орден «змартвихвстанців».

С. 232. Залеський Юзеф Богдан (1802—1886) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі, учасник польського визвольного повстання 1830—1831 рр.

Вітвіцький Стефан (1802—1847) — польський письменник і публіцист. Використовував український фольклор.

Терлецький Володимир Андрійович (1807—1888) — уніатський церковний діяч, засновник проватіканського «Східного товариства для справ Сходу й східної церкви». Учасник польського визвольного повстання 1830—1831 рр.

Губе — професор варшавський.— Йдеться про Губе Ромуальда (1803—1890), історика польського права, професора Варшавського (1829—1840) та Петербурзького (1840—1848) університетів.

«Demokrata Polski» — орган Товариства польських демократів, видавався у Франції (1837—1849) та в Лондоні (1851—1863). На його сторінках друкував статті О. І. Герцен, в яких розвивав концепцію російсько-польського союзу в боротьбі з царатом.

С. 233. Урбан VIII (Маффео Барберіні; 1568—1644) — папа римський у 1623—1644 рр. Спочатку підтримував наукову діяльність Галілея, але після публікації «Діалогу про дві найголовніші системи світу» (1632) наказав віддати його до рук інквізиції.

КОМУ ЗА СЕ СОРОМ?

(ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ «ПРАВДИ»)

Вперше надруковано українською мовою в журн. «Ognisko», 1889, № 1, с. 6—7, за підписом «Один з молодежі».

Стаття являє собою відповідь на виступ О. Кониського в народовській «Правді» із закликом до української молоді «лишити забавку в космополітизм та гру в теорії», замкнутись у межах національного й дотримуватись настанови «перше жити, а потім філософувати». Стаття характеризує погляди І. Франка на сутність патріотизму, співвідношення національного та інтернаціонального, теорії й практики.

Подається за першодруком.

КСЬОНДЗ ЮГАН
ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЮ

Вперше надруковано польською мовою під назвою «Кс. Jougan o cywilizacju» в газ. «Kurjer Lwowski», 1892, № 355, 21.XII, с. 1; № 356, 22.XII, с. 3.

Подається за першодруком в українському перекладі.

«Kurjer Lwowski» — щоденна польська ліберально-буржуазна газета. Виходила у Львові з 1883 по 1935 р.

С. 250. Дрепер Джон-Вільям (1811—1882) — філософ, народився в Англії, більшу частину життя провів у США. Розвивав ідеї позитивізму.

Ліпперт Юліус (1839—1909) — німецький історик та етнограф-еволюціоніст. Походження релігії виводив в віри в душу, пов'язану з емоційним світом первісної людини.

Морган Льюїс-Генрі (1818—1881) — американський історик, етнограф і археолог, дослідник історії первісного суспільства. Дослідження Моргана одержали високу оцінку К. Маркса й Ф. Енгельса.

Мюллер Фрідріх-Макс (1823—1900) — англійський антрополог, представник натуралістичної (міфологічної) теорії походження релігії, один із засновників методу порівняльного дослідження релігії.

Берін-Голд Сабін (1834—1924)— англійський письменник. Займався вивченням фольклору.

Вундт Вільгельм-Макс (1832—1920) — німецький психолог, філософ-ідеаліст, фізіолог та мовознавець. Один із засновників експериментальної психології.

Нельдеке Теодор (1836—1930) — німецький сходознавець, філолог та історик, почесний член АН СРСР (з 1927 р.).

Вельгаузен Юліус (1844—1918) — німецький буржуазний історик, дослідник давньої історії євреїв і середньовічної історії арабів.

Рейсс Едуард (1804—1891) — німецький теолог.

Ормузд — грецьке найменування Ахурамазди (перс. премудрий владика), верховного бога в релігії зороастризму та маздеїзму. Він проголошувався добрим началом, яке веде постійну боротьбу зі злим богом Аріманом (грецька назва Анхра-Майнью).

С. 252. Гедоніки — прихильники гедонізму — етичного вчення, яке оголошує сьогоденну насолоду й чуттєві втіхи найвищим благом і метою життя.

Епікурейці — античні й новоєвропейські прихильники філософсько-етичного вчення Епікура, за яким вищим благом життя є щастя людини, для досягнення чого слід звільнитися від релігійних вірувань. Історичне значення епікуреїзму — у відродженні матеріалістичної та атеїстичної лінії в філософії, розробленні ряду питань етики, боротьбі проти ідеалізму. Пізніше епікуреїзм часто сприймався у вульгаризованому вигляді як прагнення до чуттєвої насолоди.

Стоїки — представники одного в провідних напрямів елліністичної і римської філософії, що виник у IV ст. до н. е. Стоїки прагнули обгрунтувати внутрішню незалежність людської особистості в світі. Головну увагу приділяли проблемам етики, обстою-

вали так зване алегоричне розуміння міфів, вважаючи міфологічні образи символами реальних явищ.

...етичні принципи Епіктета і Марка Аврелія...— Йдеться про етичні погляди римських філософів-стоїків Епіктета (бл. 50 — бл. 138) та Марка Аврелія (121—180). Щастя вони вбачали в свідомому підкоренні божественному закону, поскільки людина — частина природи, а розум людини ріднить її з богом і підкоряється богові. Слідування розумній необхідності, на їхній погляд, є дійсною свободою, в якій людина досягає щастя. Фаталізм, песимізм, аскетизм, смиріння, властиві їх вченню, відбивали кризу, що починалась в Римській імперії, і разом з тим кризу поганства. Багато ідей стоїків були сприйняті християнством.

Неоплатоніки — прибічники реакційної ідеалістичної античної філософії в III—VI ст., які спиралися на ідеї Платона, додаючи до них певні елементи вчення Арістотеля. Вчення неоплатоніків своєрідно використовувалось християнськими філософами в середні віки.

Альбігойці — прихильники бюргерської єресі, що поширювалась у Південній Франції, Італії, Німеччині у XII—XIII ст. Внаслідок організованих папою римським так званих альбігойських війн, альбігойці були повністю винищені.

Вальденси — прихильники релігійної єресі, що виникла в XII ст. серед плебейських мас Ліона, згодом поширилась серед селян Франції, Італії, Німеччини й Чехії. Була виразом протесту селянства проти феодального гноблення і католицької церкви.

С. 253. Мориски — мавританське населення Іспанії, примусово навернене в християнство в кінці XV — на початку XVI ст. Незважаючи на перехід у християнство, мориски продовжували зазнавати утисків з боку католицької церкви. В 1609—1610 рр. був виданий указ про вигнання їх з Іспанії.

Гугеноти — французькі протестанти-кальвіністи XVI—XVIII ст., що боролися з абсолютистською владою та католицькою церквою. Боротьба католиків з гугенотами призвела до тривалих і кривавих громадянських війн у Франції.

Варфоломіївська ніч — масове винищення гугенотів католиками в Парижі в ніч на 24 серпня 1572 р. (свято святого Варфоломія). Протягом трьох днів було винищено біля 30 тисяч чоловік.

НАЙНОВІШІ НАПРЯМКИ В НАРОДОЗНАВСТВІ

(ЛЕКЦІЯ ВИГОЛОШЕНА НА ПЕРШОМУ ЩОМІСЯЧНОМУ ЗІБРАННІ НАРОДОЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА 28 ЛЮТОГО [НИНІШНЬОГО РОКУ])

Вперше надруковано польською мовою під назвою «Najnowsze prądy w ludoznawstwie. Odczyt mianej na pierwszem zgromadzeniu miesięcznym Towarzystwa ludoznawczego dnia 28 lutego b. r.» в журн. «Lud», 1895, N 1, с. 4—16.

Подається за першодруком в українському перекладі.

«L u d» — польський етнографічний журнал, орган польського народознавчого товариства. Заснований 1895 р. у Львові. Спочатку був квартальником, а з 1912 р. — щорічником.

С. 256. Пржевальський Микола Михайлович (1839—1888) — російський мандрівник і географ, дослідник Центральної Азії.

Миклухо-Маклай Микола Миколайович (1846—1888) — російський природознавець і мандрівник.

Швейнфурт Георг-Август (1836—1925) — німецький дослідник Африки, спеціалізувався переважно в галузі природничих наук (зокрема ботаніки).

С. 259. Евгемер (II половина IV — початок III ст. до н. е.) — давньогрецький письменник і філософ. Вперше послідовно застосував раціоналістичний метод тлумачення міфів, який пізніше одержав назву «евгемеристики». За своїми філософськими поглядами належав до школи кіренаїків.

Анаксагор (бл. 500—428 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст. Вважав, що світ існує вічно й розвивається за властивими йому законами. Багатоманітність світу зумовлена різними сполученнями дрібних первинних часток («гомеомерій»), які з'єднуються й розмножуються під впливом духовної сили «нусу», що складається з найтонших речовин. Свої погляди Анаксагор протиставляв релігійному світоглядові.

Міфологічна школа братів Грімм — школа німецьких філологів-германістів, братів Якоба (1785—1863) та Вільгельма (1786—1859) Грімм, які розглядали міф як вияв духовної субстанції народу, створили вчення про так звану «художню міфологію».

Символісти школи Крейцера... — Мається на увазі ідея універсальної символіки загальнолюдської мудрості народів. Цей погляд, що грунтувався на романтичній інтерпретації міфології, розвивав, зокрема, німецький учений Георг-Фрідріх Крейцер (1771—1858).

С. 260. Маннгардт Вільгельм (1831—1880) — німецький дослідник народної міфології. Спочатку поділяв позиції «міфологічної» школи братів Грімм, потім піддав критиці однобічність їхньої теорії.

Афанасьєв Олександр Миколайович (1826—1871) — російський фольклорист. Багаторічні дослідження Афанасьєва в галузі слов'янської міфології лягли в основу його тритомної праці «Поэтические взгляды славян на природу» (1866—1869).

Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — російський філолог, академік Петербурзької АН (з 1860 р.). Один з представників культурно-історичної школи. Написав рецензію на «Збірник українських пісень» М. Максимовича.

Фейєрбах Людвіг (1804—1872) — німецький філософ-матеріаліст, один з попередників марксизму. Спочатку прилучився до молодогегельянства, був одним з його чільних представників. У 1839 р. став на позиції матеріалізму. В своїх працях піддавав критиці ідеалізм, показував його зв'язок з релігією. Матеріалізм Фейєрбаха був метафізичним, споглядальним. У розумінні історії він стояв на ідеалістичних позиціях. Був прихильником буржуазно-демократичної республіки.

С. 261. Матеріалістична історіографія устами Бокля... — Насправді Бокль не був представником «матеріалістичної історіографії».

С. 262. Це дало початок новій теорії, новій народознавчій школі, так званій міграа-

ційній...— Мається на увазі теорія запозичення західних міфів зі Сходу, яку висунули вчені ряду країн (Т. Бенфей, В. Гладстон, О. Группе, Берар та ін.). В другій половині XIX ст. прихильники цієї теорії дослідили ряд нових фактів, але не зуміли розв'язати проблеми походження міфів, відсунувши його лише до більш далеких історичних епох.

С. 263. Дунлоп Джон-Бойд (1840—1921) — англійський винахідник.

Лібрехт Фелікс (1812—1890) — німецький історик, фольклорист і етнограф, досліджував перекази та легенди європейських народів.

Бенфей Теодор (1809—1881) — німецький філолог, дослідник у галузі класичного та порівняльного мовознавства й індійської міфології; автор «теорії запозичення». Він вважав індійську літературу єдиним джерелом міфологічних сюжетів усього світу.

С. 265. Бахофен Йоганн-Якоб (1815—1887) — швейцарський історик права. Своєю працею «Материнське право» (1861) заклав початок розробки теорії сім'ї.

С. 266 ...з'явилася так звана антропологічна школа, найвидатнішими представниками якої, крім названих уже вчених, є Леббок, Тейлор і Спенсер.— Йдеться про досить поширену антропологічну школу, яка розглядала міф як результат перенесення властивостей суб'єкта на природу.

РАДИКАЛИ І РЕЛІГІЯ

Вперше надруковано у газ. «Громадський голос», 1898, № 21, 15.X, с. 159—160. Того ж року надруковано як частини II і III окремої брошури «Радикальна тактика» накладом «Громадського голосу», Львів, 1898 (Хлопська бібліотека, XV).

Стаття являє собою виклад позицій щодо релігії Руcько-української радикальної партії, одним із організаторів і керівників якої був І. Франко.

Подається за окремим виданням.

Хлопська бібліотека — серія популярних видань для селян, яку видавав І. Франко з 1896 р. накладом газети «Громадський голос».

С. 268. Радикали —Руcько-українська радикальна партія, прогресивна селянська партія, створена 1890 р. у Східній Галичині з ініціативи І. Франка та М. Павлика. Мала свої друковані органи — журнали «Народ», «Хлібороб» та газету «Громадський голос». У перші роки після заснування радикальна партія очолила ряд селянських виступів, обстоювала єдність дій трудящих різних національностей, боролась проти українського буржуазного націоналізму. Згодом у ній визначились два протилежні крила — ліве, прогресивне, на чолі з І. Франком та М. Павликом, і праве, очолюване С. Даниловичем, яке стояло на ліберально-буржуазних позиціях. У 1898 р. І. Франко порвав з радикальною партією. На початку XX ст., після остаточного розколу, Руcько-українська радикальна партія переродилась у буржуазно-націоналістичну.

С. 271. ...найзавзятіший раціоналіст перед 100 літами, Вольтер, таки будував церкву

б о г у.— Дотримуючись матеріалістичного пояснення природи в цілому, Вольтер не відмовлявся від ідеї бога як першопричини, що надала матерії рух і властивість відчувати й мислити.

А. ФАРЕСОВ. НАРОДНИКИ И МАРКСИСТЫ С.-ПЕТЕРБУРГ, 1899

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1899, т. 6, кн. 6, с. 186—188.

Не маючи можливості детально слідкувати за тодішньою російською публіцистикою через заборону її в Австрії, І. Франко не міг розібратися в характері ідейного розмежування і боротьби політичних течій в Росії. Це відбилося на змісті рецензії.

І. Франко виступає в рецензії поборником національного і соціального звільнення трудящих, ворогом капіталізму й теорії «економічного матеріалізму», який проповідували «легальні марксисти». Ця рецензія характеризує революційно-демократичні позиції І. Франка.

Помилки, яких тут припустився І. Франко в оцінці марксизму та народництва в Росії, піддав критиці П. Грабовський (див. його лист до Б. Грінченка від 2 січня 1900 р.— Г р а б о в с ь к и й П. Твори в 2-х т. К., 1964, т. 2, с. 334—335).

Подається за першодруком.

«Л і т е р а т у р н о - н а у к о в и й в і с н и к» — щомісячний журнал, заснований 1898 р. Науковим товариством імені Шевченка. У період, коли до його редакції входив І. Я. Франко (1898—1906), журнал мав демократичне спрямування.

С. 272. Ф а р е с о в Анатолій Іванович (1852 — ?) — російський белетрист-народник і публіцист.

...п е р е щ е п л е н и й н а р о с і й с ь к и й г р у н т п р а ц я м и П л е х а н о в а, С т р у в е, Т у г а н - Б а р а н о в с ь к о г о і і н...— І. Франко помилково ототожнює Г. В. Плеханова з представниками «легального марксизму» П. Г. Струве та М. І. Туган-Барановським.

П л е х а н о в Георгій Валентинович (1856—1918) — діяч російського і міжнародного соціалістичного руху, теоретик і пропагандист марксизму, один із засновників РСДРП.

С т р у в е Петро Бернгардович (1870—1944) — російський буржуазний економіст і публіцист, один із лідерів партії кадетів. У 90-х роках — найвизначніший представник «легального марксизму», виступав з «доповненнями» і «критикою» економічного і філософського вчення К. Маркса, намагався пристосувати марксизм і робітничий рух до інтересів буржуазії, співробітник і редактор журналів «Новое слово», «Начало» і «Жизнь». Струве був одним з теоретиків і організаторів ліберально-монархічного «Союзу визволення» (1903—1905). Після утворення в 1905 р. партії кадетів — член її ЦК. Після Жовтневої соціалістичної революції — запеклий ворог Радянської влади, член контрреволюційного уряду Врангеля, білоемігрант.

Т у г а н - Б а р а н о в с ь к и й Михайло Іванович (1865—1919) — російський буржуазний економіст, у 90-х роках — один з лідерів «легального марксизму». В період революції 1905—

1907 рр. — член партії кадетів. Після Жовтневої соціалістичної революції — активний діяч контрреволюції на Україні, міністр фінансів Центральної ради.

...він здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії...— Кінець XIX ст. характеризується кризою соціал-демократичних партій у західноєвропейських країнах, які стали на шлях ревізії марксизму, зраджуючи інтереси робітничого класу. Центр революційного руху перемістився в Росію, що стала батьківщиною пролетарської партії нового типу, створеної В. І. Леніним, який розвинув творчо марксизм стосовно нових історичних умов. Це й було причиною широкого розповсюдження марксизму в Росії.

«Новое слово» — науково-літературний і політичний журнал, який видавався в Петербурзі з 1894 р. ліберальними народниками, а з весни 1897 р. — «легальними марксистами». В грудні 1897 р. журнал був закритий царським урядом.

«Научное обозрение» — щомісячний журнал, що виходив у Петербурзі в 1894—1903 рр.

«Начало» — щомісячний журнал, що виходив у Петербурзі в першій половині 1899 р. В червні 1899 р. журнал був закритий царським урядом.

С. 273. Левитський Микола Васильович (1859—1936) — український ліберальний народник, економіст, співробітничав у газеті «Русские ведомости», був секретарем земської управи, займався адвокатурою. У 90-х роках Левитський організував ряд хліборобських артілей у Херсонській губернії, вважаючи їх одним із засобів для відвернення капіталізму. Насправді ці артілі сприяли тільки диференціації селянства і швидко розпалися. Критиці діяльності Левитського була присвячена стаття В. І. Леніна «З приводу однієї газетної замітки» (див. Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 2, с. 406—412).

«Вольно-экономическое общество» — найстаріше в Росії економічне товариство (1765—1919), засноване для сприяння розвитку дворянського господарства. Об'єднувало визначних російських економістів й агрономів (А. Т. Болотов, П. І. Ричков та ін.). Після 1861 р. стало одним з центрів економічної думки ліберальних поміщиків та буржуазії, сприяло розвиткові капіталізму в Росії.

С. 274. Єлисаветград — тепер Кіровоград.

С. 275. ...в гарній статті Слуцького в «Житі і слові» 1896 р. ...— Йдеться про статтю В. Слуцького «Хліборобські артілі (спілки) на Україні», надруковану в журн. «Житє і слово», 1896, т. 5, с. 353—361.

ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1900, т. 12, кн. 10, с. 1—9.

Викриваючи догматичний характер дискусії між газетою «Діло» і журналом «Молода Україна» з одного боку і чернівецькою газетою «Буковина» з другого, І. Франко обгрунтовує свій погляд на національний розвиток та шляхи розв'язання національного питання. Хоча статті бракує політичної і теоретичної послідовності у вирі-

шенні деяких проблем, порушених в ній автором, вона передусім демонструє розуміння Франком того, що при капіталізмі неможливе розв'язання питання про національну незалежність українського народу. Він рішуче відкидає поширювану буржуазними націоналістами теорію «класового миру» в середині нації, доводить необхідність розв'язання національного питання лише на грунті класової боротьби.

Подається за першодруком.

С. 276. ...на руїнах давньої Ніниви...— Мова йде про Ніневію, давнє місто на лівому березі р. Тігру, яке існувало з 5-го тисячоліття до н. е. З кінця VIII ст. до н. е. стало столицею Ассирії. 612 р. до н. е. було зруйноване мідійцями та вавілонянами.

Грецькі філософи-елеати — представники давньогрецької ідеалістичної філософської школи VI—V ст. до н. е., що виникла в м. Елеї (Італія). Відіграли позитивну роль у дальшому розвитку діалектики; вони поставили питання про суперечливість руху та про спосіб вираження її в логіці понять.

Тьєр.— Йдеться про Тьєррі Огюстена (1795—1856), французького буржуазного історика, автора «Історії походження і успіхів третього стану».

С. 277. Дюбуа-Реймон Еміль (1818—1896) — німецький фізіолог, відомий дослідженнями в галузі електрофізіології. В творі «Границі пізнання природи» доводив обмеженість можливостей людського пізнання.

С. 278. «Молода Україна» — український студентський журнал, що видавався у Львові протягом 1900—1902 рр. Журнал інформував про тяжке становище школи у Галичині, виступав за право викладати українською мовою у Львівському університеті.

С. 279. «Буковина» — українська громадсько-культурна і літературна газета, що видавалась у Чернівцях та Відні у 1885—1910 рр.; з початку XX ст. стала виразником реакційної австрофільської політики. На її сторінках друкувались твори українських і російських письменників. Редагували її Ю. Федькович, О. Маковей та ін.

С. 281. Егоїстично матеріалістичний погляд — тут: економічні інтереси панівних класів експлуататорського суспільства.

С. 282. Ідеалістичні рухи — тут: рухи, які обмежуються вимогами в сфері духовної культури, не торкаючись безпосередньо економічних та політичних питань.

Пам'ятний указ 1876 р.— Емський акт 1876 р., розпорядження царського уряду, підписане Олександром II, про заборону ввозити на Україну з-за кордону українські книжки, друкувати українські переклади з інших мов, влаштовувати театральні вистави українською мовою.

Навроцький Володимир Михайлович (1847—1882) — український громадський діяч, етнограф, публіцист, літературний критик демократичного напряму, економіст. У працях розкривав тяжке економічне становище селян Галичини, реакційну суть політики земельної аристократії та Австро-Угорської монархії.

С. 283. «Вільна спілка» — праця М. Драгоманова, написана у 1884 р. Твір містив проект федеральної конституції май-

бутнього державного устрою, який уявлявся у вигляді вільних соціалістичних «громад». Програма мала в цілому ліберально-буржуазний характер.

...односторонній марксівський економічний матеріалізм...— В дійсності вчення К. Маркса не має нічого спільного з так званим «економічним матеріалізмом».

С. 284. Неруда Ян (1834—1891) — чеський письменник. Один з організаторів національно-визвольного руху 60-х років у Чехії. Автор збірок «Книга віршів» (1867), «Космічні пісні» (1878) та ін. Писав також літературно-критичні статті, фейлетони.

Чемберлен Джозеф (1836—1914) — англійський державний діяч, один з ідеологів британського імперіалізму. З 1895 по 1903 р. був міністром колоній британського уряду.

НА СКЛОНІ ВІКУ

РОЗМОВА ВНОЧІ ПЕРЕД НОВИМ РОКОМ 1901

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1900, т. 12, кн. 12, с. 136—199.

Подається за першодруком.

С. 287. Ротшільди — численна династія фінансових магнатів, банки яких були в Лондоні, Відні, Парижі та інших містах Європи.

Вандербільти — династія американських капіталістів. Один з найбільших капіталістів того часу Вандербільт Корнелій (1794—1877).

Мольтке Гельмут (1800—1891) — прусський генерал-фельдмаршал, граф. Разом з О. Бісмарком підготував і здійснив загарбницькі війни проти Данії, Австрії та Франції.

Талейран (1754—1838) — французький політичний діяч, дипломат. Безпринципний політик і кар'єрист.

Гладстон Вільям-Юарт (1809—1898) — англійський державний діяч, лідер ліберальної партії, прем'єр-міністр Великобританії. Провадив політику колоніальної експансії в Азії та Африці.

С. 288. ...доконується ступінь за ступенем: 1800, 1848, 1861.— Очевидно, мова йде: 1) про нищівну поразку Австрії при Маренго, де 14 червня 1800 р. відбулася битва між французькою армією Наполеона Бонапарта й австрійською армією генерал-фельдмаршала М. Меласа; 2) про буржуазно-демократичну революцію 1848 р. в Австрійській імперії; 3) про введення 1861 р. так званого Жовтневого диплому — законодавчих актів, спрямованих на посилення дворянства.

Бебель Август (1840—1913) — діяч німецького і міжнародного робітничого руху, один із засновників і керівників німецької соціал-демократичної партії і II Інтернаціоналу. Боровся проти ревізіонізму й опортунізму в соціал-демократичній партії.

Лібкнехт Вільгельм (1826—1900) — діяч німецького і міжнародного робітничого революційного руху. Був соратником К. Маркса і Ф. Енгельса. В. Лібкнехт — один із організаторів секції I Інтернаціоналу в Німеччині. Разом з А. Бебелем заснував 1869 р. соціал-демократичну робітничу партію. Один із засновників і лідерів II Інтернаціоналу.

Фольмар Георг-Генріх (1850—1922) — діяч німецької соціал-демократичної партії. З 90-х років XIX ст. один із лідерів правого, опортуністичного крила цієї партії. Погляди Г. Фольмара критикували Ф. Енгельс і В. І. Ленін.

Дефюіссо Альфред (1843—1901) — діяч бельгійського робітничого руху, один із засновників Бельгійської соціалістичної партії.

Джордж Генрі (1839—1897) — американський економіст та публіцист, автор реформістської теорії, що викладалась в його книзі «Нужда і поступ». Джордж вважав, що джерелом суспільного зла є привласнення ренти власником землі. Порятунок суспільства він вбачав у передачі ренти державі шляхом націоналізації землі чи конфіскації ренти. І. Франко піддав критиці цю теорію в статті «Удержавнення землі» (1888).

Борнс — Бернс Джон (1858—1943), англійський політичний діяч. У 80-ті роки брав участь в ряді робітничих страйків. З 90-х років виступав за насадження в робітничому русі ідей буржуазного лібералізму.

Гіндмен Томас-Кермікел (1825—1868) — один з керівних діячів у армії американських конфедератів у часи Громадянської війни 1861—1865 рр.

Адлер Віктор (1852—1918) — один із лідерів австрійських соціал-демократів. На початку імперіалістичної війни 1914—1918 рр. дотримувався поглядів, близьких до позицій німецьких соціал-шовіністів.

С. 290. Лессінг Готгольд-Ефраїм (1729—1781) — німецький письменник, філософ, критик, діяч німецького Просвітительства. В своїх філософських творах виступав з критикою теології, в працях з естетики обгрунтував теорію просвітительського реалізму.

Щапов Афанасій Прокопович (1831—1876) — російський історик і публіцист.

Михайловський Микола Костянтинович (1842—1904)— російський соціолог, публіцист і літературний критик, ідеолог ліберального народництва.

Джаншієв Григорій Аветович (1851—1900) — російський публіцист та історик, один з видавців-редакторів ліберальної газети «Русские ведомости». В ряді статей виступав на захист буржуазних перетворень 60—70-х років.

С. 291. Як Пізаро входив у столицю Монтезуми...— Мова йде про іспанського конкістадора Пісарро Франсіско (бл. 1471—1541), який підкорив племена інків (територія нинішнього Перу).

С. 292. Конкістадори (ісп. conquistador — завойовник) — іспанські авантюристи, що після відкриття Америки в кінці XV ст. завоювали там ряд територій.

Гумбольдт Александр-Фрідріх-Вільгельм (1769—1859)— німецький природодослідник, географ, мандрівник; учений-енциклопедист. Розвинув порівняльний метод у географії, дослідив широтну і вертикальну зональність географічних явищ.

Нібур Бартольд-Георг (1776—1831) — німецький історик античності, засновник науково-критичного методу вивчення історії.

Гротефенд Георг-Фрідріх (1775 — 1853) — німецький філолог. Заклав основи дешифрування клинопису. Пер-

ший 1862 р. прочитав напис, зроблений давньоперським клинописом.

Стефенсон Джордж (1781—1848) — англійський винахідник. У 1814 р. сконструював паровоз, удосконалені моделі якого згодом вперше знайшли практичне застосування.

Нобель Альфред (1833—1896) — шведський інженер і підприємець. 1867 р. запатентував спосіб виготовлення динаміту, заснував Нобелівські премії.

Едісон Томас-Алва (1847—1931) — американський винахідник і підприємець. Більшість винаходів Едісона пов'язана з застосуванням електроенергії для практичних потреб. Зокрема Едісон удосконалив лампу розжарення, винайшов електричний лічильник, збудував першу в світі теплову електростанцію. Йому належить також багато винаходів у галузі телефонії, в кінотехніці тощо.

Рентген Вільгельм-Конрад (1845—1923) — німецький фізик, який у 1895 р. відкрив особливого роду випромінювання (рентгенівські промені).

С. 293. Шеллі Персі-Біші (1792—1822)—англійський поет. Представник революційного романтизму. Внаслідок переслідування за атеїстичні і революційні погляди назавжди залишив Англію і поселився в Італії. Проповідував загальну рівність, виражав ідеї утопічного соціалізму.

Байрон Джордж-Ноел-Гордон (1788—1824) — англійський поет. Учасник національно-визвольного руху в Італії та Греції. Оспівав національно-визвольний рух на південному сході Європи. В творчості Байрона помітні суперечності світогляду — протест проти соціальної дійсності і мотиви песимізму.

Борнс — Бернс Роберт (1759—1796) — шотландський поет. У поезіях показував життя шотландських селян, виступав проти соціального й національного гніту, висміював церковників.

Мур Томас (1779—1852) — англійський поет-романтик. Учасник ірландського національно-визвольного руху, ідеями якого пронизано багато творів Мура.

Діккенс Чарлз (1812—1870) — англійський письменник-реаліст. У цілому творчість Діккенса глибоко реалістична й демократична, про що писав К. Маркс.

Гюго Віктор-Марі (1802—1885) — французький письменник. Критикуючи капіталістичне суспільство, разом з тим проповідував моральне вдосконалення, загальне примирення класів; у своїх творах виступав проти деспотизму, тиранії, мілітаризму, висловлював віру в перемогу прогресу.

Ленау Ніколаус (1802—1850) — австрійський поет-романтик. Його твори сповнені співчуття до знедолених, до національно-визвольних рухів народів.

Міцкевич Адам Бергард (1798—1855) — польський поет і діяч національно-визвольного руху.

Словацький Юліуш (1809—1849) — польський поет-демократ. Брав участь у польському повстанні 1830—1831 рр. Творчість Словацького пов'язана з Україною.

Гавлічек-Боровський Карел (1821—1856) — чеський письменник. Під час революції 1848 р.— діяч ліберальної партії.

С. 294. ...не були більш або менш свідомим дуренням народу? — Неправомірно ототожнювати науковий комунізм з утопічними дрібнобуржуазними концепціями XIX ст. Цілком слушна оцінка утопічних теорій Прудона, Луї Блана, Лассаля помилково адресується й Марксові.

С. 295. Нювенгуіс — Ньювенгейс Фердінанд-Домела (1846—1919), лідер голландських соціал-демократів, який наприкінці XIX ст. виступав з напіванархістських позицій.

Бернштейн Едуард (1850—1932) — лідер правого крила німецької соціал-демократії і II Інтернаціоналу. Виступав проти революційної боротьби робітничого класу, диктатури пролетаріату, пропагував класове співробітництво пролетаріату і буржуазії. Соціальною базою бернштейніанства була робітнича аристократія. Підтримував загарбницьку політику німецького імперіалізму. Погляди Бернштейна викривав В. І. Ленін.

Буланжизм — шовіністичний рух у Франції, очолений генералом Ж.-Е. Буланже. Виник у кінці 80-х років XIX ст. в умовах політичної та економічної кризи Третьої республіки.

Родс Сесіль-Джон (1853—1902) — англійський колоніальний діяч, натхненник й ініціатор англо-бурської війни 1899—1902 рр.

С. 296. Ніцше Фрідріх (1844—1900)— німецький реакційний філософ-ідеаліст. Ніцше оголосив об'єктивний світ і його закономірності ілюзією, на місце розуму поставив волю, інстинкт та інтуїцію. Критерієм істинності знань вважав практичну вигоду «обраної касти». Історія суспільства зображувалася ним як боротьба двох рас—раси сильних і раси слабих. Експлуатацію вважав природною, органічною функцією «раси панів», «надлюдей», які в своїх діях вільні від будь-якої моралі. Народні маси, за Ніцше, — «стадо», «раби», що повинні підкорятися панівним класам. Ніцшеанство було одним з ідейних джерел фашизму.

С. 297. Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — український літературознавець буржуазно-націоналістичного напряму. Був головою товариства «Просвіта» у Львові (1877—1894). Автор шеститомної «Історії літератури руської» (1887—1894). І. Франко та М. Драгоманов гостро критикували Огоновського за тенденційне висвітлення історії української літератури, зокрема творчості Т. Шевченка.

ЩО ТАКЕ ПОСТУП?

Вперше надруковано в тижневику «Поступ», 1903, ч. 2—26. У цьому ж році стаття вийшла в Коломиї окремою брошурою.

Стаття свідчить про матеріалістичні тенденції в світогляді І. Франка, значну близькість його до марксизму в розв'язанні ряду питань. Франко зазначає, що робітничий клас є «чинником цивілізації і то найважливішим», закликає до боротьби за соціалізм як єдино справедливий суспільний лад. Разом з тим Франко лишився в цілому на позиціях революційно-демократичного світогляду.

Подається за окремим виданням.

«П о с т у п» — науково-популярний тижневик ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Коломиї в 1903 — 1905 рр. У деяких матеріалах «Поступу» відчутні націоналістичні тенденції.

С. 301. ...м и п о д а є м о т у т д е к і л ь к а м а л ю н к і в...— У тижневику «Поступ» було надруковано зображення «Сокири й ножиків, лупаних з кременя». В окремому виданні цих малюнків немає.

С. 304. Д і д у ш и ц ь к и й — Дзедушицький Влодзімеж (1825—1899), польський зоолог, етнограф й археолог. Зібрав багаті зоологічні, етнографічні й археологічні колекції, зокрема по Галичині; заснував у Львові природничо-етнографічний музей.

С. 305. Ф е н і ц і я — Фінікія, стародавня рабовласницька країна на східному узбережжі Середземного моря (теперішня територія Лівану та Сірії). Тут було створено алфавітне письмо (фінікійське письмо).

Р у с ь ... в і д д а в а л а с в о ю к н я з і в н у з а ф р а н ц у з ь к о г о к о р о л я.— Йдеться про Анну Ярославну (між 1024 і 1032 — бл. 1075), дочку Ярослава Мудрого, королеву Франції з 1049 р.

С. 306. А м е н о ф і с I V (Аменхотен IV) — єгипетський фараон (1424—1388 до н. е.). Виступав як релігійно-політичний реформатор. Змінивши культ багатьох богів на одного — Атона, прийняв ім'я Ехнатон («корисний Атону»).

С. 311. К а р ф а г е н — давнє рабовласницьке місто-держава в Північній Африці, на березі Туніської затоки. Засноване фінікійцями в кінці IX ст. до н. е. Від III ст. до н. е. провадив боротьбу проти Риму. 146 р. до н. е. був зруйнований римлянами.

М а р с и л і я — сучасний Марсель.

С. 312. П а в л о — один з апостолів раннього християнства. Йому приписано 14 послань, що ввійшли до так званого Нового завіту.

С. 314. К о ж д и й н а р о д, к о ж д а г р о м а д а м у с и т ь п о з н а й о м и т и с я з н и м, а х т о н е х о ч е ч и н е м о ж е п р и с в о ї т и с о б і д о б р и х й о г о б о к і в, т о й ш в и д к о з а з н а є н а с о б і з л и х...— Тут і нижче І. Франко відзначає згубний вплив, який справляла на відсталі народи колоніальна політика імперіалістичних держав.

І о т с е п е р е д р о к о м м и б у л и с в і д к а м и, я к т і м а л і р о з б і й н и к и з р о б и л и с я ж е р т в о ю... А н г л і ї.— І. Франко має на увазі англо-бурську війну (1899—1902), в результаті якої бурські республіки Трансваль і Оранжева були включені до складу Британської імперії. В 1910 р. вони ввійшли до складу нового британського домініону — Південно-Африканського Союзу.

С. 325. П е р в і с н е х р и с т и я н с т в о... б у л о ч и н н и к о м п о с т у п о в и м.— Справедливо відзначаючи окремі позитивні риси, що характеризують первісне християнство, І. Франко в цілому переоцінює його роль як фактора, що спонукав до прогресивного розвитку людського суспільства.

С. 328. Д а р в і н і с т и.— Йдеться про соціал-дарвіністів, реакційний напрям у буржуазній соціології, що грунтується на застосуванні біологічних законів, відкритих Ч. Дарвіном, для по-

яснення суспільних явищ. Соціальний дарвінізм виник у другій половині XIX ст.

Геккель Ернст (1834—1919) — німецький природодослідник, популяризатор учення Ч. Дарвіна. Його суспільно-політичні й філософські погляди суперечливі. Критикуючи ідеалізм і релігію, він разом з тим поділяв реакційні погляди, зокрема намагався обгрунтувати соціальний дарвінізм, створити союз релігії і науки.

С. 330. Реклю Жан-Жак-Елізе (1830—1905) — французький географ і соціолог, мандрівник, учасник Паризької комуни 1871 р. Автор твору «Земля і люди», де вперше подано детальний опис усіх країн світу.

Кропоткін Петро Олексійович (1842—1921) — один з ідеологів анархізму, мандрівник і географ. Здійснив ряд експедицій у Східний Сибір. Брав участь у народницькому русі.

С. 334. Конституція 3 мая...— Мається на увазі конституція, прийнята польським сеймом 3 травня 1791 р., але не введена в дію. Ця конституція передбачала заходи, що послаблювали позиції магнатів і спрямовувались на обмеження феодальної анархії. Незважаючи на поміркований характер конституції, вона викликала опір зовнішньої і внутрішньої реакції. Це зрештою призвело до другого поділу Польщі 1793 р.

Шлеськ — Сілезія, великий ткацький центр. Тепер у складі Чехословаччини (а саме Чеської Соціалістичної Республіки).

...косимостирийськими косами...—тобто штирійськими косами, похідне від Штирії, місцевості в Австрії.

С. 336. Морус.— Йдеться про Томаса Мора, англійського гуманіста, державного діяча і письменника, автора «Утопії».

Кабе Етьєн (1788—1856) — французький соціаліст-утопіст. Поряд з комуністичними ідеями висловлював і дрібнобуржуазні погляди. Відстоював мирний шлях соціалістичних перетворень.

С. 337. Одну таку пробу робили в Парижі коло р. 1840 ученики Сен-Сімона Базар і Анфантен.— І. Франко має на увазі трудову комуну, яку організували в Менільмонтані (біля Парижа) в 1831 р. Бартелемі-Проспер Анфантен (1796—1864) та Сент-Аман Базар (1791—1832) — керівники школи сен-сімоністів. Поступово ця школа, розвиваючи релігійні тенденції, притаманні вченню Сен-Сімона, перетворилась в релігійну громаду. Анфантен та Базар стали її «верховними отцями». Наприкінці 1831 р. після розколу між сен-сімоністами, зокрема Афантеном та Базаром, з питань релігії, шлюбу і сім'ї Анфантен організував трудову комуну з метою наочно пропагувати ідею вільної праці і вільного кохання. Це призвело до судового переслідування в серпні 1832 р., після чого комуна припинила своє існування.

С. 341. ...що будять поважні сумніви.— Марксизм не вважає державу вічною. Диктатура пролетаріату, що реалізується в різних формах соціалістичної державності, є останнім історичним типом держави, яка повинна зникнути з повною перемогою комунізму.

С. 344. В Америці перший голосно підніс такий оклик сенатор Монро...— І. Франко має на увазі так звану «доктрину Монро» — декларацію принципів зовнішньої політики США, яка ввійшла в послання президента Дж. Монро конгресу 2 грудня 1823 р. Сенс її висловлювався формулою «Аме-

рика для американців», що на практиці означала: «Америка для США». Імперіалістичні кола США використовують доктрину Монро для обгрунтування інтервенції і втручання до внутрішніх справ усіх інших американських країн.

Рузвельт Теодор (1858—1919) — президент США у 1901—1909 рр.

С. 346. На стор. 100...— У даному виданні ця сторінка відповідає с. 330.

ПОДУВИ ВЕСНИ В РОСІЇ

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1904, т. 28, кн. 12, с. 141—168.

Статтю присвячено критиці російського царату й антинародної політики лібералів. Оцінка лібералізму, яку дає в ній І. Франко, збігається з ленінською оцінкою, даною в статті «Земська кампанія і план «Іскри», що була надрукована в жовтні 1904 р. в Женеві. Зважаючи на те, що В. Бонч-Бруєвич у цей час систематично пересилав І. Франкові всі закордонні видання російської соціал-демократії, деякі радянські дослідники припускають, що Франко взяв за основу ленінський аналіз політичної ситуації в Росії (див. Брагінець А. Філософські і суспільно-політичні погляди І. Франка. Львів, 1956, с. 106).

Подається за першодруком.

С. 349. Традиція північноросійських республік та земських соборів давно була заглушена...— Вищим органом влади в Новгородській і Псковській феодальних республіках було віче. Важливу роль у політичному житті Росії XVI—XVII ст. відігравали земські собори. Із зміцненням абсолютизму діяльність віче і земських соборів завмерла.

...«вольницы» Разіна та Пугача.— Мова йде про селянську війну під проводом Степана Разіна у 1670—1671 рр. та Омеляна Пугачова у 1773—1775 рр.

С. 350. ...себули розпучливі, кровавіі війни пригноблених Росією націй — поляків у 1831 р. та кавказьких гірняків.— Йдеться про польське повстання 1831 р. та рух гірських народів Північного Кавказу в 30—50-х роках XIX ст., який мав антифеодальний характер і був спрямований проти колоніальної політики царського уряду.

Жорж Санд (Дюдеван Аврора; 1804—1876) — французька письменниця. Авторка численних романів, в яких порушувала жіноче питання. В деяких романах викривала соціальні вади капіталістичного суспільства. В період революції 1848 р. брала активну участь у громадському житті.

Кружок Станкевича — московський літературно-філософський гурток, який очолював Станкевич Микола Володимирович (1813—1840). До гуртка входили В. Бєлінський, М. Бакунін, В. Боткін, К. Аксаков та ін. Станкевич — російський літератор, просвітитель, філософ-ідеаліст. Заперечував офіційну ідеологію, засуджував кріпацтво, проповідував просвітительські ідеї, гуманістично-етичні ідеали. Філософські погляди Станкевича є різновидністю об'єктивного ідеалізму.

С. 351. Катков Михайло Никифорович (1818—1887) — російський реакційний публіцист і журналіст. З 1856 р. видавав журнал «Русский вестник», який до 1861 р. мав помірковано-ліберальне, згодом реакційне спрямування.

С. 353...ляпнув своїх історичні «бессмысленные мечтания...» — При вступі на престол Миколи II (1894 р.) деякі земства звернулись до нового царя з адресою, в якій висловлювалась надія на те, що «з височини престолу буде почутий голос нужди народної». Микола II публічно назвав бажання земців брати участь у державних справах «бессмысленными мечтаниями».

Гаагська мирова конференція — мирна конференція в Гаазі (1899 р.), на якій було прийнято конвенцію, що встановлювала закони й звичаї війни, права й обов'язки нейтральних країн, порядок мирного розв'язання міжнародних суперечок тощо.

М'алюта Скуратов (Бельський Григорій Лук'янович; р. н. невід.— 1572) — діяч оприччини, думний дворянин. Був найближчим помічником царя Івана IV в боротьбі проти боярської опозиції.

С. 354. Самодержавіє, православіє і народність — принципи теорії так званої «офіційної народності», що служила ідеологічним грунтом політики, яку провадив царський уряд. Проголошена в 1832 р. міністром народної освіти Уваровим, вона потім була розвинута російськими письменниками і істориками, ідеологами слов'янофільства С. Шевирьовим і М. Погодіним.

Ліфляндія — німецька назва Лівонії, що поширилася з другої половини XVI ст. Тоді Лівонія включала територію Північної Латвії і Південної Естонії і входила до Речі Посполитої. В 1629 р. ця територія ввійшла до Швеції як окрема провінція. За Ніштадським мирним договором 1721 р. Лівонія включена до складу Росії.

С. 355. Забійство Бобрикова, Плеве, астраханського губернатора...— І. Франко має на увазі серію терористичних актів, які здійснили есери-терористи в 1904 р.— Є. Шаумян убив фінляндського генерал-губернатора Бобрикова, Сазонов — міністра внутрішніх справ Плеве тощо.

С. 356. Келлер Федір (1850 — ?) — російський генерал, директор пажеського корпусу.

С. 357. Писемський Олексій Феофілактович (1821—1881) — російський письменник. Його кращі реалістичні твори мають антикріпосницький характер.

Григорович Дмитро Васильович (1822—1900) — російський письменник, писав твори антикріпосницького характеру.

Успенський Гліб Іванович (1843—1902) — російський письменник, революційний демократ. Кращі твори сповнені співчуттям до визвольної боротьби народів, пройняті демократичними, революційно-народницькими ідеями.

Гаршин Всеволод Михайлович (1855—1888) — російський письменник. Майстер соціально-психологічного оповідання.

Короленко Володимир Галактіонович (1853—1921) — російський письменник. Його твори пройняті гуманістичними і демократичними ідеями, розкривають духовну красу народу. У творах

на українську тематику майстерно змальовано український побут, природу, використано українські пісні, казки. Писав про братерство російської та української культур.

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський історик літератури, фольклорист. Представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Праці Пипіна з історії української літератури та етнографії високо цінував І. Франко.

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український буржуазний історик, письменник, публіцист. Був членом Кирило-Мефодіївського товариства, де належав до ліберально-буржуазного крила. Виявив і опублікував ряд цінних історичних документів XVII ст. З поміркованих ліберально-буржуазних позицій критикував феодально-кріпосницьку дійсність.

Веселовський Олександр Миколайович (1838—1906) — російський історик літератури, представник порівняльно-історичного методу в літературознавстві. Його перу належать фундаментальні дослідження творчості Дж. Боккаччо, В. Жуковського, праці з історичної поетики, розвідки, присвячені російським билинам тощо.

Мечников Ілля Ілліч (1845—1916) — вітчизняний біолог, один з основоположників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Відкрив явище фагоцитозу, за що йому було присвоєно Нобелівську премію (1908). Разом з М. Ф. Гамалією заснував у Одесі першу в Росії бактеріологічну станцію.

Ковалевський Володимир Онуфрійович (1842—1883) — російський природознавець, основоположник еволюційної палеонтології. Обгрунтував учення про пристосовну і непристосовну еволюцію.

Менделєєв Дмитро Іванович (1834—1907) — російський учений. Відіграв видатну роль у розвитку хімії та інших галузей природознавства, відкрив один з фундаментальних законів природи, названий періодичним законом Д. І. Менделєєва. В своїх працях глибоко відбив діалектику природи, розкрив закономірний зв'язок між хімічними елементами. Боровся проти ідеалізму в природознавстві, критикував агностицизм, доводив, що всяке знання є відображенням об'єктивної дійсності.

Сєченов Іван Михайлович (1829—1905) — російський природознавець, мислитель-матеріаліст, засновник російської фізіологічної школи, основоположник науково-природничого напряму в психології. Вперше в історії науки ствердив, що всі акти свідомого і несвідомого життя за своїм походженням є рефлексами. Дав глибокий аналіз основних психічних процесів як проявів рефлекторної діяльності мозку.

С. 358. Коли американець Кеннан почав об'їздити Росію... — Йдеться про книгу американського мандрівника і журналіста Д. Кеннана «Сибір й заслання» (1891), створену на матеріалі власних спостережень під час подорожі по місцях заслання в Сибіру в 1870—1871 та 1885—1886 рр.

С. 360. «Суворинська» весна — Суворін Олексій Сергійович (1834—1912) — російський буржуазний журналіст. У 50-х роках стояв на ліберальних позиціях, згодом виступав як реакціонер і чорносотенець. З 1876 р. — власник і видавець реакційної газети «Новое время».

Немезіда — у давньогрецькій міфології богиня відплати, дочка Нюкти — богині ночі.

Святополк-Мирський Петро Данилович (1857—1914) — князь, з 1904 р. міністр внутрішніх справ. Його політика загравання з буржуазією зазнала поразки, і в 1905 р. він пішов у відставку.

С. 361. «Die Zeit» — громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Відні у 1894—1904 рр.

Авгієва стайня — у давньогрецькій міфології стайня царя Еліди Авгія, яку не чистили 30 років. Геракл вичистив її за один день. Переносно «Авгієві стайні» — дуже забруднене місце або вкрай занедбані справи.

Геракл — у давньогрецькій міфології син Зевса, один з найпопулярніших героїв. Здійснив 12 подвигів. У мистецтві зображувався сильним, могутнім, відважним. Переносно Геракл — силач.

С. 362. «Русские ведомости» — газета, що видавалася в Москві в 1863—1918 рр.; відбивала інтереси ліберальних поміщиків і буржуазії. З 1905 р. стала органом правих кадетів.

Мещерський Володимир Петрович, князь (1839—1914)— російський письменник, публіцист реакційного спрямування.

«Гражданин» — газета, що видавалась у Петербурзі у 1872—1914 рр., відбивала інтереси російського реакційного дворянства.

С. 364. Сипягін Дмитро Сергійович (1853—1902) — міністр внутрішніх справ у Росії з 1899 р., вживав жорстоких каральних заходів проти робітничого, селянського, студентського і національно-визвольного руху.

«Новое время» — російська щоденна політична і літературна газета, що виходила у Петербурзі в 1868—1917 рр. З кінця 70-х років набула реакційного спрямування.

С. 365. Недаром твій чільний письменник поклав «в основу угла»...євангельську доктрину «несупротивлення злу».— Мова йде про теорію «непротивлення злу насильством» Л. М. Толстого, який вважав євангельські заповіти найдосконалішим виразом моральних норм, обов'язкових у будь-якому суспільстві. Це етично-релігійне вчення Толстого відбивало протиріччя психології російського пореформеного селянства.

С. 366. ...ніж се було в ері Вітте та преславних «комітетів для нужд сельскохозяйственного промислу», на які потім наложив свою медвежу лапу небіжчик Плеве.— Йдеться про діяльність створених з ініціативи міністра фінансів С. Ю. Вітте, при підтримці Д. С. Сипягіна, комітетів для потреб сільськогосподарського промислу у 1902 р. Ці комітети, по суті, являли центр легальної опозиції ліберальної буржуазії царському уряду. Проти їх діяльності виступив Плеве. Розходження між Плеве і Вітте призвели до відставки останнього в 1903 р. Незабаром припинили свою діяльність комітети та їх загальноросійський центр «Особлива нарада про потреби сільськогосподарської промисловості».

Юр'євські бурші при університеті.— Йдеться, очевидно, про студентські корпорації, які почали виникати 1808 р. під назвою «Куронія», «Естонія», «Лівонія», «Ризьке братство». 1820 р. вони були заборонені.

С. 367. Стасюлевич Михайло Матвійович (1826—1911)— російський ліберальний публіцист, засновник та редактор журналу «Вестник Европы».

Арсеньєв Костянтин Костянтинович (1837—1919) — російський ліберальний публіцист, критик та історик літератури. Один з ініціаторів створення «партії демократичних реформ» (1906).

С. 368. Стахович А. А.— Можливо, відомий російський кіннозаводчик.

С. 369. «Нижегородский листок» — щоденна громадсько-літературна, політична і біржева газета, що видавалася в Нижньому Новгороді з 1893 р.

СОЦІАЛЬНА АКЦІЯ, СОЦІАЛЬНЕ ПИТАННЯ І СОЦІАЛІЗМ

УВАГИ НАД ПАСТИРСЬКИМ ПОСЛАНІЄМ МИТР [ОПОЛИТА] А. ШЕПТИЦЬКОГО «О КВЕСТІЇ СОЦІАЛЬНІЙ»

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1904, т. 28, кн. 10, с. 1—23.

Приводом до написання статті було звернення митрополита уніатської церкви А. Шептицького 1904 р. з пастирським посланієм до «всечесного духовенства єпархій о квестії соціальній». Настановляючи попів «не цілуватися на оба лиця з кожним селянином», «не показувати погорду до тих, кого доля нагородила більшими маєтками, тобто багачів», «не розпалювати соціальної ненависті», митрополит закликав виховувати у трудящих «послух до законів влади». І. Франко викриває облудний зміст проповіді А. Шептицького. Це дає йому підставу ще раз розглянути питання про соціальну функцію релігії, обгрунтувати свої погляди з ряду актуальних проблем етики, соціології.

Подається за першодруком.

С. 377. Шептицький Андрій (1865—1944) — глава греко-католицької (уніатської) церкви (з 1900 р.), один з ідейних натхненників українського буржуазного націоналізму.

«Галицько-руська бібліографія» Ів. Левицького — двотомна праця українського бібліографа Левицького Івана Омеляновича (1850—1913), видана у 1888—1895 рр.

С. 378. Литвинович Спиридон (1810—1869) — уніатський церковний діяч. Був ректором духовної семінарії у Львові, з 1857 р. — єпископом, а з 1863 р. — львівським митрополитом.

Обох Сембратовичів — тобто братів Йосипа (1821—1900) та Сильвестра (1836—1898) Сембратовичів, діячів уніатської церкви. Обидва в різні часи були митрополитами уніатської церкви у Львові.

С. 384. Кнігге Адольф (1752—1796) — німецький письменник, автор відомої у свій час книжки «Про відносини між людьми», яку називали «зведенням законів практичної життєвої мудрості», а також ряду прозових і драматичних творів.

С. 388. Симонія — практика продажу й купівлі церковних посад у католицьких та інших церквах. Особливо була поширена в добу середньовіччя в Західній Європі.

С. 391. Климент Александрійський (р. н. невід.— бл. 215) — християнський богослов, філософ, один з «отців церкви». Прагнучи примирити віру й знання, Климент намагався обгрунтувати християнство з позицій неоплатонізму. Спираючись на ідеалістичну філософію Платона, виступав проти матеріалізму Епікура.

Августин «Блаженний», Аврелій (354—430)— християнський теолог, один з «отців церкви». Його погляди стали одним з основних джерел ранньої схоластики. В своїх філософських поглядах спирався на ідеї неоплатонізму.

С. 394. Рамзес II (Рамсес II) — фараон XIX династії в Стародавньому Єгипті (1317—1251 до н.е.). За часів його правління Єгипет досяг значної могутності.

Осіріс — у стародавній єгипетській релігії бог рослинності, Місяця й нільських вод, цар потойбічного світу й суддя душ померлих. Згідно з міфом Осіріс помирав щоосені й відроджувався з мертвих щовесни.

С.396. Мальтус Томас-Роберт (1766—1834)— англійський реакційний економіст. Священик англіканської церкви. Засновник мальтузіанства— реакційної теорії народонаселення.

...а інші й зовсім соціалісти (Маркс, Консідеран)...— Ставити Консідерана поруч з Марксом неправомірно, оскільки економічна теорія Консідерана утопічна, а Марксова є однією з найсуттєвіших складових частин наукового світогляду марксизму.

Консідеран Віктор (1808—1893) — французький соціаліст-утопіст, послідовник Шарля Фур'є.

С. 397. Белемі.— Мова йде, мабуть, про Белламі Едуарда (1850—1898) — американського письменника, який опошлив ідеї соціалізму в утопічній повісті «У 2000 році» (1888).

Уеллс Герберт-Джордж (1866—1946) — англійський письменник. Родоначальник науково-фантастичної літератури XXст., майстер критичного реалізму, який вніс значний вклад у загальнолітературний процес. Автор книги «Росія в імлі». Зустрічався з В. І. Леніним.

Егіді Христофор-Моріц (1847—1898) — німецький письменник і політичний діяч.

Флюршейм Михайло (1844 — ?) — німецький публіцист, послідовник Джорджа.

С. 398. ...що з природи своєї має індивідуальний характер.— Говорячи про два типи приватної власності, І. Франко по суті має на увазі власність приватну та особисту.

С. 399. Папа Лев XIII в своїй енцикліці «Rerum novarum...» — Лев XIII, папа римський від 1878 р., в енцикліці «Нових діянь» (Rerum novarum, 1891) сформулював соціальну доктрину католицької церкви.

ОДВЕРТИЙ ЛИСТ ДО ГАЛ[ИЦЬКОЇ] УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДЕЖІ

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1905, т. 30, кн. 4, с. 11—19.

Стаття є зверненням до прогресивної галицької молоді під впливом революції 1905 р. в Росії, яку І. Франко радо вітав, вважаючи подією міжнародного значення. Особливо велику роль, сподівався він, ця революція повинна відіграти у визвольній боротьбі українського народу. Стаття містить виклад поглядів І. Франка на роль революції в соціальному розвиткові суспільства, роль народу в історії, погляди з національного питання.

Подається за першодруком.

С. 402. Рескрипт царя до міністра Булигіна.— Мається на увазі проголошене царським урядом 6 серпня 1905 р. рішення про утворення Державної думи. Цим заходом царський уряд, наляканий революційним рухом, що почався в Росії, намагався відвернути трудящих від революції. Виборчий закон, згідно з цим рескриптом, було підготовлено міністром внутрішніх справ Булигіним.

Ось хто надасть фізіономію новому режимові Росії — капітал і інтеліґенція.— Зважаючи на буржуазно-демократичний характер революції 1905 р. в Росії, І. Франко припускав, що вона може мати наслідком встановлення буржуазно-демократичного устрою в країні. Як відомо, В. І. Ленін, аналізуючи своєрідність революції в Росії, довів можливість переростання її в соціалістичну революцію.

С. 403. Національний автократизм — форма правління, при якій у багатонаціональній державі влада зосереджена в руках одної нації.

С. 407. Ганнібалова присяга — присяга бути непримиренним ворогом Риму, прийнята карфагенським полководцем Ганнібалом у дитинстві.

С. 408. «Ташкентці» — І. Франко має на увазі блискучу сатиру М. Є. Салтикова-Щедріна «Господа ташкентцы» (1869—1872).

Українсько-руська національна спілка.— Мається на увазі «Українсько-руська видавнича спілка», громадська видавнича організація, що видавала й популяризувала кращі твори світової літератури, поширювала передові суспільні і наукові погляди. Заснована 1898 р. у Львові. Існувала до 1917 р.

«ІДЕЇ» Й «ІДЕАЛИ» ГАЛИЦЬКОЇ МОСКВОФІЛЬСЬКОЇ МОЛОДЕЖІ

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1905, т. 30, кн. 5, с. 101—112, під назвою «Щирість тону і щирість переконань». У цьому ж році видано у Львові окремою брошурою під назвою «Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодежі».

Стаття спрямована проти «москвофілів», які, як доводить

І. Франко, не мають нічого спільного з російським народом і російською культурою. Стаття характеризує погляди І. Франка з національного питання.

Подається за окремим виданням.

С. 410. Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму, соратник І. Я. Франка, пропагандист соціалістичних ідей.

Копач Іван Семенович (1870—1952) — педагог і критик ліберально-буржуазного напряму.

...москвофільське студентське общество «Друг» у Львові.— Йдеться про «Академический кружок» — студентське товариство, засноване 1870 р. у Львові, яке мало спочатку «москвофільський», потім демократичний напрям. У 1874—1877 рр. видавало журнал «Друг», окремі брошури.

Глушкевич Маріан (1878 — ?) — голова товариства львівських студентів «Друг», адвокат, «москвофіл», писав вірші російською та українською мовами.

С. 411. ...під час сецесії руської академічної молодежі з Львівського університету...—В 1901 р. австрійський уряд заборонив викладання українською мовою в Львівському університеті. Українська студентська молодь в знак протесту залишила стіни університету.

С. 414. «Галичанин» — львівська щоденна суспільно-політична газета, орган галицького «москвофільства», видавалась у 1893—1914 рр.

Драгоманов у своїх листах до ред[акції] «Друга»...— Маються на увазі три листи М. Драгоманова, надруковані в журналі «Друг» в 1875 і 1876 рр. Ці листи, в яких М. Драгоманов прагнув визначити місце і роль української літератури та її відношення до загальноросійського літературного процесу, критичним вістрям були спрямовані проти позицій «москвофілів» у питанні мови й літератури. Безпосереднім приводом для виступу Драгоманова була публікація в «Друзі» статті «Новое направление в украинской литературе» за підписом «Галичанин» (Гнат Онишкевич?). Критиці цієї статті присвячений перший лист Драгоманова. Листи Драгоманова спричинилися до широкої дискусії серед демократично настроєної молоді, яка розгорнулась на сторінках журналу «Друг». Дискусія не обмежувалась питаннями мовної орієнтації, а й ставила питання про завдання інтелігенції, літератури, науки, журналістики тощо.

«Друг» — журнал, що видавався у Львові в 1874—1877 рр. Заснований як студентський «москвофільський» орган, журнал згодом перетворився в перше періодичне революційно-демократичне видання. Велика заслуга в цьому належала М. Павликові та І. Франкові.

С. 415. Мончаловський Осип (1858—1906)— журналіст, діяч «москвофільського» спрямування.

Дудикевич Володимир — адвокат, один з лідерів «москвофілів».

С. 416. Угрюм-Бурчеєв — персонаж твору М. Є. Салтикова-Щедріна «История одного города», що символізує бюрократично-поліцейський режим російського царизму.

С. 417. Л. Толстой... не терпів ніяких переслідувань.— І. Франко, мабуть, не знав про відлучення Л. Толстого від церкви, встановлення за ним поліцейського нагляду, неодноразові обшуки, які влаштовувала поліція у нього.

Кружок Петрашевського— таємний гурток дворянської і різночинної молоді, що об'єдналася в 1845—1849 рр. в Петербурзі навколо Петрашевського (Буташевича-Петрашевського) Михайла Васильовича (1821—1866). З метою пропаганди демократичних і соціалістичних ідей петрашевці видавали «Кишеньковий словник іншомовних слів, що ввійшли до складу російської мови», написали революційні відозви до селян і солдатів. 1849 р. петрашевці були заарештовані, 21 чоловік заслані на каторгу та в арештантські роти.

Духобори — російська християнська секта, що виникла в другій половині XIII ст. Духобори заперечували обрядність і догмати православної церкви.

С. 418. ...Глушкевич видає... за «ідею руського народа». — І. Франко відзначає необхідність розрізняти оцінку творчості й діяльності Рилєєва, Пушкіна, Лермонтова, Герцена, Чернишевського, Достоєвського та Л. Толстого.

Рилєєв... українофільствував.— І. Франко має на увазі поеми «Войнаровський», «Наливайко», в яких Рилєєв висловлює глибокі симпатії до українського народу.

Чи від соціалізму та критицизму Чернишевського...— І. Франко має на увазі, зокрема, статтю М. Г. Чернишевського «Национальная бестактность» (1861), в якій російський революційний демократ піддає гострій критиці галицьке «москвофільство», викриває його поміщицько-клерикальну, шовіністичну суть.

С. 420. Карєєв Микола Іванович (1850—1931)— російський історик, автор досліджень з історії Франції, семитомної «Истории Западной Европы в новое время».

Шахматов Олексій Олександрович (1864—1920) — російський лінгвіст, дослідник історії російської мови, сучасної російської мови, порівняльно-історичної граматики слов'янських мов. Вивчав мову давньоруських грамот, розшукав і надрукував багато літописів.

Фортунатов Пилип Федорович (1848—1914) — російський лінгвіст, автор досліджень у галузі порівняльного мовознавства.

С. 421. Победоносцев Костянтин Петрович (1827—1907) — державний діяч царської Росії. Натхненник реакційних «контрреформ» 80-х років XIX ст. Провідник політики великодержавного шовінізму і національного гноблення.

Саблер Володимир Карлович (1847 — ?) — російський юрист.

Рукавишников Микола Васильович (1846—1875) — російський суспільний діяч.

Череп-Спиридович Артур Іванович — російський реакційний політичний діяч.

Вергун Дмитро Миколайович (1871—1951) — український реакційний поет і публіцист, видавець «москвофільського» журналу «Славянский век», що виходив у Відні протягом 1900—1904 рр.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. ДРАГОМАНОВА

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1906, т. 35, кн. 8, с. 226—240.

Стаття створена на основі реферату, який був проголошений І. Франком перед студентською молоддю у Львові 15 липня 1906 р. Даючи загалом позитивну оцінку діяльності М. Драгоманова, І. Франко разом з тим піддає критиці обмеженість його поглядів з багатьох соціальних питань. Зокрема привертає увагу критика М. Драгоманова як прихильника еволюційного погляду на розвиток історії людства, критичний аналіз утопічної теорії громадівства. І. Франко обгрунтовує принципи конкретно-історичного підходу до оцінки діяльності історичної особи. Окремі місця статті виявляють непослідовність поглядів І. Франка в розумінні суспільних явищ.

Подається за першодруком.

С. 424. Найменше було українського націоналізму.— Тут І. Франко вживає цей термін у значенні національної самосвідомості.

С. 425. Западництво (західництво) — ліберальний напрям суспільної думки 40—50-х років XIX ст. в Росії. Західники відстоювали необхідність і неминучість для Росії західноєвропейського шляху розвитку. Назву дістали в ході полеміки із слов'янофілами на рубежі 30—40-х років XIX ст. про шляхи розвитку Росії. Політичним ідеалом більшості західників були конституційні держави Західної Європи. Західники негативно ставилися до кріпосного права, але рішуче виступали і проти революційних перетворень у суспільстві, проти соціалістичних ідей. В період революційної ситуації 1859—1861 рр. західники приєдналися до ліберально-кріпосницького табору.

Слов'янофільство — напрям російської суспільно-політичної думки 40—50-х років XIX ст. Слов'янофіли історичний розвиток Росії, слов'янських народів протиставляли історії народів Заходу. Назву дістали в ході полеміки проти західників у питанні про шляхи історичного розвитку Росії. Ідеологія слов'янофілів за своєю класовою суттю була буржуазно-поміщицькою, а за політичною спрямованістю — ліберально-консервативною. Незважаючи на наукову хибність історичної концепції слов'янофілів, їм належить значна роль у розробці питань з історії селянства, слов'ян, слов'янознавства. У післяреформений період, в умовах капіталістичного розвитку Росії, слов'янофільство як окремий напрям суспільної думки перестало існувати.

...скептика Чаадаєва.— Філософські, суспільно - політичні погляди Чаадаєва Петра Яковича (1794—1856) не можна характеризувати як скептичні. Але при цьому треба зважати, що в XIX ст. було опубліковано лише перший з восьми «філософічних листів» Чаадаєва. Окремі уривки з цього листа, взяті поза концепцією «Філософічних листів» у цілому, призвели до оцінки Чаадаєва як песиміста (у Франка — скептика), яку давали йому О. І. Герцен, І. Я. Франко, В. Г. Плеханов.

С. 429. ...його найкраща публіцистична праця «Историческая Польша и великорусская демократия...» — Праця вперше надрукована в же-

невській газеті «Вольное слово» (1881, № 3—20). Тут І. Франко дав невиправдано високу оцінку праці, в якій Драгоманов виявив націоналістичну обмеженість в оцінці польського повстання 1863 р., за що В. І. Ленін характеризував Драгоманова як «українського міщанина».

С. 431. ...бачить лише ділання несвідомих, матеріальних сил...— Акцентуючи на цьому моменті, І. Франко висловлює критичне ставлення до вульгарного матеріалізму. Як відомо, історичний матеріалізм не ігнорує активної ролі ідеологічної надбудови, яка справляє значний вплив на економічний базис суспільства.

С. 432. «Освобождение» — російський журнал, орган ліберально-буржуазної опозиції. Видавався в 1902—1905 рр. в Штутгарті, потім у Парижі під редакцією П. Б. Струве.

Б. Кістяківський.— Мається на увазі Кістяківський Богдан Олександрович (1868—1920), редактор «Политических сочинений» М. П. Драгоманова (М., 1908). В передмові до першого тому не зумів дати належної оцінки життя і літературної діяльності Драгоманова.

С. 433. Конституційні демократи (кадети) — головна партія імперіалістичної буржуазії в Росії, створена 1905р. Програма кадетів: встановлення в Росії конституційної монархії.

С. 434... говорити про лібералізм того руху нема ніякої підстави.— У цій оцінці знайшли відбиток дрібнобуржуазні за своєю суттю ілюзії, які у цей час частково поділяв І. Франко.

«Нова громада» — літературно-мистецький журнал ліберально-буржуазного напряму, що виходив у Києві 1906 р.

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — український громадсько-політичний діяч, літератор буржуазно-націоналістичного напряму. В 1917—1919 рр. — один з ватажків контрреволюційної Центральної ради і Директорії. 1926 р. очолив націоналістичну «Спілку визволення України».

С. 435. «Громада».— 1876 р. М. Драгоманов видав у Женеві збірку «Громада», а потім у співробітництві з С. Подолинським і М. Павликом — журнал під тією ж назвою. У «Передньому слові» до «Громади» М. Драгоманов висловлював утопічно-народницькі й націоналістичні твердження.

СВОБОДА І АВТОНОМІЯ

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1907, т. 37, кн. 2, с. 285—292.

Стаття викриває колонізаторську політику царського уряду. Висуваючи демократичну програму національної автономії, І. Франко показав, що вона можлива лише на грунті економічних та соціально-політичних перетворень. З цієї позиції він викриває сутність гасла національно-культурної автономії, яке висували в Державній думі українські буржуазні націоналісти, кадети та октябристи. Стаття містить матеріал для оцінки поглядів І. Франка з національного питання.

Подається за першодруком.

С. 439. Меншиков Михайло Йосипович (1859—1918) — реакційний російський журналіст, співробітник «Нового времени».

С. 441. ...проте й самі вивозять із неї мільони...— Звичайно І. Франко був далекий від ідеалізації становища робітників-емігрантів в Америці, яке він реалістично змалював в ряді своїх творів, зокрема в поезії «Лист із Бразілії».

ПРОГРАМА ГАЛИЦЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ

Вперше надруковано польською мовою під назвою «Program socialistów galicyjskich» в Женеві 1881 р. В листопаді 1881 р. накладом «Przedświtu» було видано більш популярний текст програми під назвою «Program galicyjskiej partii robotniczej», затверджений редакційним комітетом львівської газети «Praca». «Програма галицьких соціалістів» була складена в 1880 р. Іваном Франком і польськими громадсько-політичними діячами— поетом Болеславом Червенським та Людвіком Інлендером. Незважаючи на певні елементи лассальянства, які властиві програмі, вона відіграла позитивну роль у популяризації соціалістичних ідей в Галичині. Програма містить матеріал, що свідчить про знайомство І. Франка з теорією марксизму, а також характеризує його погляди з актуальних проблем суспільного розвитку.

Подається за першодруком в українському перекладі.

Інлендер Людвік (1849—1900) — польський громадсько-політичний діяч у Галичині. В кінці 70-х років XIX ст. вів пропаганду соціалістичних ідей у робітничих самоосвітніх гуртках Львова. Брав участь у виданні польської газети «Praca», у складанні «Програми галицьких соціалістів».

С. 449. Мутуалісти— прихильники одного з видів симбіозу (співжиття організмів), при якому кожен з організмів приносить іншому користь.

Егалітарії— представники різновидності утопічного соціалізму, що проповідує зрівняльний розподіл засобів виробництва між дрібними приватними власниками й організацію виробництва на основі індивідуального господарства.

«Декларація прав людини» від року 1789— політичний маніфест французької буржуазії, прийнятий Установчими зборами 26 серпня 1789 р. на початку Великої Французької буржуазної революції. Проголошуючи формальну рівність прав людини, право її на свободу й опір гнобленню, декларація в той же час оголошувала приватну власність «недоторканою й священною».

С. 451. ...швидше знищить всякі класові відмінності.— Правильно визначаючи кінцеву мету боротьби пролетаріату — побудову безкласового, комуністичного суспільства, програма разом з тим не ставила питання про боротьбу за диктатуру пролетаріату. На думку авторів програми, можливий безпосередній перехід від капіталізму до безкласового комуністичного суспільства.

С. 452... вільною федерацією, що грунтується на солідарності інтересів.— Тут виявляються властиві авторам програми уявлення про структуру соціалістичного суспільства у вигляді федерації вільних господарських общин.

С. 453. Родберт — можливо, Родбертус-Ягецов Карл-Йоганн (1805—1875), німецький економіст, один з основоположни-

ків концепції «державного соціалізму», виразник інтересів буржуазного прусського дворянства. Його погляди мали помітний вплив на розвиток буржуазних і дрібнобуржуазних концепцій соціалізму.

Програма «Eisenachski».— Мається на увазі програма, прийнята у 1869 р. на з'їзді в м. Ейзенаху, де відбулось остаточне оформлення соціал-демократичної партії Німеччини, очолюваної А. Бебелем та В. Лібкнехтом.

С. 458. «Дзвін» — український літературно-політичний збірник (1878), продовження першого українського революційно-демократичного журналу «Громадський друг», що видавався у Львові 1878 р. М. Павликом та І. Франком.

С. 460. З тих самих мотивів мусимо засуджувати діяльність тієї політичної фракції українців, яка прагне до злиття нації української з великоросійською... — Йдеться про «москвофілів».

«Українофили».— Йдеться про «народовців».

ПОЧАТОК І ТЕОРІЯ СОЦІАЛІЗМУ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА

Вперше надруковано в журн. «Культура», 1926, № 4-9, с. 91—118, з нагоди 70-річчя з дня народження українського революціонера-демократа І. Франка. Публікуючи переклад, М. С. Возняк вмістив такий коментар:

«В 1877 р. в лейпцігському «Vorwärts'і», а в 1878 р. першим книжковим виданням у Лейпцігу вийшли критичні статті Фрідріха Енгельса «Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft», себто низка статей з науковою й дотепною критикою буцімто нових теорій Дюрінга про науку взагалі й соціалізм зокрема. Книжкове видання Енгельсових статей мало великий успіх у німецьких робітників. Нічого дивного, що на славетний твір Енгельса звернув увагу також Франко, глибоко тоді зацікавлений науковим соціалізмом. І ось із твору Енгельса він зробив свій витяг, перекладаючи на українську мову звідти найхарактерніші глави теоретичної частини. Свому витягові задумав Франко зразу дати назву «Суспільно-економічна основа соціалізму Фрідріха Енгельса», пізніше перекреслив «Суспільно-економічна основа» й наслідком поправки вийшов такий наголовок: «Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса». Писаний драгоманівкою переклад Франка обіймає 11 листів folio та зберігся в його архіві в бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в томі ч. 78. Переклад походить із 1878 або 1879 р. та призначувався до видання в «Дрібній бібліотеці». В своєму листі з 10 лютого 1880 р. до Михайла Павлика в низці речей, призначених для згаданої «Бібліотеки», наведений і Енгельсів «Початок і основа соціалізму». Франків витяг і переклад крім особливої цікавості для характеристики Франка замітний і з того боку, що в 1880 р. сам Енгельс надрукував у паризькій «Revue Socialiste» витягнену зі своїх статей окрему цілість, зложену з трьох статей, на тему «Розвиток соціалізму від утопії до науки». Остання річ появилася в польському перекладі в Женеві 1882 р. Франків переклад, найстарший із українських, випереджує заразом і польський, але, на жаль, не вийшов у своєму часі друком».

З метою популяризації марксистського вчення на Україні І. Франко переклав найбільш характерні розділи праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг»: перший розділ «Вступу», який у Енгельса має назву «Загальні уваги», І. Франко назвав: «Вихідна точка соціалізму»; перший розділ третього відділу «Історичний нарис» І. Франко переклав як «Початок історії соціалізму»; другий розділ третього відділу «Нарис теорії» І. Франко озаглавив: «Суспільно-економічна основа соціалізму».

Переклад І. Франка розділів праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» саме по собі явище знаменне. Воно допомагає зрозуміти, як в ході розвитку вітчизняної суспільної думки на національному грунті формувались, утверджувались, набирали сили революційні марксистські ідеї. І до цього перекладу потрібно підходити історично.

Безумовно, на перекладі І. Франком розділів «Анти-Дюрінга» відбився ряд обставин. Насамперед переклад був зв'язаний з труднощами термінологічного характеру. Відсутність або нерозробленість в українській мові того часу термінів, які б точно відображали марксистську теорію, а також намагання І. Франка популяризувати марксизм призвели до того, що ряд марксистських понять перекладач подав досить вільно. Німецький термін das Sein — буття, існування — І. Франко переклав як життя; одне з основних понять історичного матеріалізму der Überbau — надбудова — як будова; der Arbeiterklasse — робітничий клас — як верства робітницька; gesellschaftlich — суспільний — як громадський, звідси і gesellschaftliche Verhältnise — суспільні відносини — як відносини громадські, условини суспільні, ökonomische Verhältnise — економічні відносини — як економічні условини; der Antagonismus — антагонізм і der Konflikt — конфлікт, зіткнення — як противенство, der Mehrwert — додаткова вартість — як надзвишка вартості та ін., що певною мірою змінювало смислове значення перекладу.

У перекладі мають місце пропуски тексту «Анти-Дюрінга». Оскільки невідомо, з якого видання робив переклад І. Франко, походження цих пропусків залишається на сьогодні нез'ясованим.

Подається за автографом (ф. 3, № 215, с. 397—418). Переклад звірено з вид.: Engels Friedrich. Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft. («Anti-Dühring»). — Marx Karl, Engels Friedrich. Ausgewahlte Werke in sechs Bänden. Band V. Dietz-Verlag, Berlin, 1982. Написання власних імен та географічних назв уніфіковано за вид.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори. К., т. 20[1].

С. 468. Руссівська умова суспільна— теорія Руссо, згідно з якою спочатку люди жили в умовах природної рівності. Виникнення приватної власності призвело до утворення держави на основі суспільного договору. Дальший розвиток суспільства руйнує суспільний договір. Тому завдання полягає в тому, щоб на основі нового договору утвердити нову «розумну державу».

Мюнцер Томас (бл. 1490—1525) — ідеолог і вождь селянсько-плебейського табору під час Реформації та Селянської війни

[1] Далі будемо вказувати на пропуски, звірені за цими виданнями, подаючи лише сторінки: S.— німецьке видання, с. — твори К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою.

у Німеччині. Доктор богослов'я. У релігійній формі пропагував ідею знищення феодального суспільства і побудови такого суспільного ладу, в якому були б відсутні приватна власність та експлуатація.

Левелери (урівнювачі) — дрібнобуржуазна демократична партія в Англії під час буржуазної революції XVII ст. Енгельс тут має на увазі «справжніх левелерів», які вимагали ліквідації приватної власності на землю, пропагували ідею примітивного зрівняльного комунізму.

С. 469. Вейтлінг Вільгельм (1808—1871) — теоретик німецького утопічного комунізму. В своїх працях, зокрема «Гарантії гармонії і свобода» (1842), обстоював ідеї утопічного «зрівняльного комунізму».

С. 470. І справді, такий соціалізм панує ще в головах великої частї соціалістичних робітників Англії і Франції.— Далі пропущено речення. Див.: S. 26; с. 20.

Декарт Рене (1596—1650) — французький філософ-матеріаліст. Основна риса його світогляду — дуалізм.

Спіноза Бенедикт (1632—1677) — голландський філософ-матеріаліст. Головним у вченні Спінози є розуміння бога як природи — безконечної субстанції всього сущого.

Дідрового «Братанича Рамо» — Дідро Дені (1713—1784) — французький філософ-матеріаліст. Основою світу вважав єдину матеріальну субстанцію. В рамках метафізичного матеріалізму висунув ряд діалектичних ідей, які високо оцінював К. Маркс. У творі «Небіж Рамо» Дідро піддав гострій критиці аморальність, вульгарний гедонізм феодальної аристократії, захищав ідею утвердження гармонійного поєднання особистих і суспільних інтересів.

Розвідку Руссо «Про початок нерівності між людьми»...— Мається на увазі праця Руссо «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» (1755), в якій причиною виникнення нерівності між людьми французький просвітитель вважав приватну власність, висловлював думку про необхідність заміни великої приватної власності дрібною.

Геракліт (бл. 544 — бл. 470 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, один з основоположників стихійної діалектики мислителів стародавнього світу.

С. 471. Локк Джон (1632—1704) — англійський філософ, матеріаліст-метафізик, ідеолог англійської буржуазної революції XVII ст.

Бекон Френсіс (1561—1626) — англійський філософ, родоначальник англійського матеріалізму.

С. 473. Ньютон Ісаак (1643—1727) — англійський фізик, астроном і математик. Відкрив основні закони класичної механіки. Поглядам Ньютона властивий стихійний матеріалізм.

С. 474. Лінней Карл (1707—1778) — шведський природодослідник. У працях «Система природи» (1735), «Види рослин» (1753) та ін. створив систему класифікації рослин і тварин. Заперечував ідею історичного розвитку органічного світу, відстоював думку про незмінність видів.

С. 476. Вони зробили соціалізм наукою, котру тепер передовсім треба обробити у всіх

подрібностях і зв'язках.— Далі пропущено текст до кінця розділу. Див.: S. 34; с. 27.

С. 477. Ньюлянарк — бавовнопрядильна фабрика поблизу шотландського міста Ланарка, заснована в 1784 р. Поруч з фабрикою виникло невелике селище.

С. 483. ...першими кроками, ведучими до далеко основнішого перетворення цілої суспільності.— Далі пропущено текст. Див.: S. 289—292; с. 260—261.

Вони стали на тім, що вказали нарис тої будови і покликувались до розуму, бо не могли покликатись до сучасної історії.— Далі пропущено текст. Див.: S. 291; с. 262.

С. 484. ...знаємо в кінці й головні нариси самої тої переміни.— Далі пропущено текст до кінця розділу. Див.: S. 292; с. 262.

С. 486. ...витвори з єдиничних перемінилися в суспільні.— Далі пропущено текст. Див.: S. 294—295; с. 265.

...т. є. в зв'язку з купецьким капіталом, з ремеслами, з наємною працею.— Далі пропущено текст. Див.: S. 295—296; с. 265—266.

С. 487. Кождий витворює для себе своїми власними случайними средствами продукційними і для власної окремої потреби (обміни).— Далі пропущено текст. Див.: S. 298; с. 267.

В середньовіковій суспільності продукція поверталась переважно на власний ужиток...— Далі пропущено текст. Див.: S. 298—299; с. 268.

С. 488. Робучі верстати стали полем битви.— Дане речення німецькою мовою звучить так: «Das Arbeitsfeld wurde ein Kampfplatzt» (S. 299), в українському перекладі: «Поле праці стало полем битви» (с. 269).

С. 490. Гефест — у старогрецькій міфології бог вогню, а пізніше і ковальства.

Прометей— у старогрецькій міфології один з титанів, що вкрав на Олімпі вогонь і дав його людям.

С. 493. Именно тота суспільна ціха средств продукційних і витворів, нині причина періодичного застою тих руїн, станеться тоді найпотужнішою підоймою продукції.—Далі пропущено текст. Див.: S. 306—307; с. 274—275.

С. 494. ...вона була такою лиш тому, що була державою одної пануючої верстви, заступаючої в своїм часі всю суспільність.— Далі пропущено текст. Див.: S. 307; с. 275.

Від тої хвилі настає замість панування над особами тільки заряд над предметами і ведення продукції.— Далі пропущено текст. Див.: S. 308; с. 276.

С. 495. Але можливим, історично конечним могло воно статися аж тоді, коли готові були матеріальні условини для його переведення.— Далі пропущено текст. Див.: S. 309; с. 276—277.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б д и к а́ ц і я — відмова, зречення
А л і а́ н т — союзник
А л я р м — тривога
А м б о́ н — місце для проповіді в католицькій церкві
А н е к т у в а́ т и — прихиляти, приєднати
А с е н т е р у́ н о к — набір у рекрути
А с п і р а́ ц і я — дихання, подих

Б і г о т е р і́ я — святенництво, фальшива набожність
Б і́ с к у п — католицький єпископ
Б у́ т н и й — пихатий, гордовитий, бундючний

В и́ с к і п а т и — вишкрябати, знайти
В и́ ш а ф у в а т и — тут: витратити, вичерпати
В і́ з і я — привид, видіння
В о р о х о́ б с т в о — бунт, заколот

Г а л а п а́ с — несерйозна людина, верхогляд, дармоїд
Г а р а́ ч — податок, данина
Г е л ь о́ т — тут: приречений, скривджений
Г н е т ь — вмить, негайно
Г о ц — безпідставна радість
Г р а т у л я́ ц і я — привітання, поздоровлення
Г р е м і а́ л ь н о — спільно, колективно, разом
Г у́ м б у г — брехня, ошукання

Д в и́ г а ч — рушій
Д е з е́ р ц і я — втеча
Д е п о с е д у в а́ т и — здавати на збереження
Д е с т р у́ к ц і я — руйнування, занепад, ламання
Д е с ц е н д е́ н ц і я — спадковість
Д е ф е н з и́ в н и й — тут: обережний
Д и с п е́ н з а — дозвіл
Д і́ д и ч н и й — спадковий, отриманий у спадщину
Д о о́ ч н е — наочне
Д р а́ ч а — здирство, тяганина, податок

Е к з е к у т и́ в а — покарання
Е м ф а́ з а — тут: емоційно насичена пишномовність, бундючна мова

З а г а́ л ь н о г о л о́ ш е н и й — загально визнаний
З а́ г а р — чад
З а к н е б л ь о́ в а н и й — тут: обмежений, підпорядкований строгій цензурі
З а л е́ д а — за будь-що, за ніщо
З а м а р к у в а́ т и — тут: заявити, запропонувати, чітко означити
З а с т а н о в л я́ т и с ь — розмірковувати, роздумувати, виясняти

Зати́м — оскільки
Зацу́куватися — завагатися, зупинитися, попасти в безвихідь
Здвиґнення — поступ, зрушення
Здеку́ція — збирання податків
Здрухота́ти — тут: знищити, ліквідувати, зламати

Інгере́нція — втручання
Іно що — тільки що
Інтерпеля́нт — тут: окремий представник, депутат

Каса́рня — казарма
Кат'екзо́хен — особливо, виключно, передусім
Квестія — питання
Кі́лькоро — декілька
Коля́тор — особа, яка внесла кошти на спорудження костелу, або її нащадок
Ко́льба — приклад рушниці
Конгру́а — посадовий оклад римо-католицьких і греко-католицьких (уніатських) священиків
Коне́ксія — зв'язок, з'єднання, поєднання; висновок; (моральний) обов'язок; склад (граматичний)
Консекве́нція — висновок, результат, послідовність
Констеля́ція — об'єднання, збіг обставин, сузір'я
Консумува́ти — їсти, приймати їжу; вживати
Коре́ць — стара міра сипких тіл, дорівнює 100 кг, центнер
Корумпувати — тут: використовувати в корисливих цілях, запродувати
Котерія — угруповання, групка, гурток
Ко́три-ді — які, окремі
Кумпа́н — компаньйон, співучасник
Куре́нда — циркуляр

Ландве́р — категорія військовозобов'язаних запасу другої черги і другочергові військові формування в Німеччині, Австро-Угорщині, Пруссії XIX — початку XX ст.
Легіслати́ва — узаконення
Ледівці — льодовики
Ліцита́ція — продажа з публічного торгу, аукціон
Людко́ве — тут: окремі люди, людці
Людо́вий — народний
Лю́ксус — комфорт, розкіш
Лю́фа — дуло, ствол вогнестрільної зброї
Ляйк — профан
Льока́йство — лакейство
Льонт — шнур
Льос — лотерея, доля

Маєстати́чний — урочистий, величний
Майориза́ція — тут: приниження, позбавлення політичних прав
Маринарка — тут: військовий морський флот
Ми́ля — міра віддалі, що дорівнює 1652 м
Моца́рство — велика держава, абсолютна монархія
Мури́н — негр

Навгурува́ти — насаджувати, утверджувати
Навідворіть — навпаки, не так як треба
Навкірки — всупереч, наперекір
Назавсігди оста́не — назавжди залишиться
Наклюва́тися — з'явитися
Налі́г — внутрішня потреба, потяг, звичка

На се́ріо — серйозно, всерйоз
Нацíхувати — надавати, наділяти певними рисами
Непримíсне — недоречне
Нетика́льний — недоторканий, абсолютний
Нетоле́ранція — невизнання, нетерпимість до чужих думок
Нівощíти — нівечитися, перетворюватися в ніщо
Новожи́тна — новочасна

Обалúти — повалити
О́бол — грецька дрібна монета
О́вшім — зовсім, взагалі
Одідúчити — успадкувати
Одíум — ненависть
Однотя́глий — єдиний, послідовний
Опíнія — загальна громадська думка, погляд, припущення
Орда́лії — суд, вирок, випробування обвинуваченого тортурами
Остентаційно — чванливо, напоказ, демонстративно

Пала́діум — захист, опора
Па́рох — парафіяльний священик
Па́тер — католицький священик
Пе́вник — доведене положення, аксіома
Перфíдія — підступність
Полудне́вий — південний
Помíтувати — нехтувати, погорджувати
Помрача́тися — запаморочуватись
Постепе́нний — поступовий
Похíснува́ти — скористатися, мати користь
Правни́к — юрист, фахівець з правознавства
Прелеге́нт — доповідач
Пре́мíс — передумова, засновок, твердження
Пре́сія — натиск
Пре́цінь — проте, одначе, між тим
Примíсний — доречний, відповідний
Приподо́битись — сподобатись

Ра́дше — відтак, а саме
Ре́гула — правило, принцип
Регуля́мін — регламент
Репрезента́ція — представництво
Ро́вта — рота, загін озброєних людей, натовп людей
Розпарцельо́ваний — розподілений, розділений
Ру́нтати — турбувати, руйнувати, красти, тягнути, цупити

Саéта — оксамит, дорога матерія
Са́льва — залп, салют
Самовíжа — свідомість, самосвідомість
Своюру́ч — сам по собі, на свій розсуд
Сецéсія — відхід, вихід
Сиса́к — ссавець
Склеп — тут: крамниця
Скомпліко́ваний — складний, серйозний
Сли — якщо, коли
Соборо́вий — збірний, об'єднаний, з'єднаний
Сотна́р — центнер
Стрик — батьків брат
Стрíбувати — спробувати
Стрій — одяг, вбрання
Сторо́нництво — організація, однодумці
Сурду́т — сюртук, верхній одяг
Суть — є

Сци́сія — сутичка, конфлікт

Тала́нт — давня грецька золота монета
Те́рика — рівна, однакова
Тісні́ го́лови — тут: обмежені, поверхові
Толера́нтність — терпимість, визнання
Тота́ — оця, ота
Тра́фність — влучність, точність
Трибуна́л — тут: підвищення для виступу промовців; судилище
Трібу́нки — вимоги, вимагання
Туй-туй — ось-ось
Тура́нський — турецький

Фала́тка — тут: простий верхній одяг, прикриття
Фе́рвор — метушня
Філя́р — стовп, опора
Фурве́за — візництво, візникування

Харла́к — тут: боягуз; фізично квола людина
Хосе́н — користь, вигода

Цаль — міра довжини, що дорівнює 2,4 см
Целіба́т — безшлюбність, обов'язкова для католицьких священиків та православного чернецтва
Ці́ха — риса, особливість
Ці́хувати — характеризувати, надавати певних рис
Цло — мито
Цо́фання — тут: повернення назад, регрес

Чей же — безумовно, без сумніву
Чень же ні — авжеж ні

Шві́ндель — афера, темна справа
Шика́ни — переслідування
Шільд — вивіска, щит
Ші́льда — тут: непотрібна, дешева річ
Шпихлі́р — велика комора, амбар для збіжжя
Шту́ка — мистецтво
Шту́чний — тут: мистецький

Ю́джено — нацьковувано

Я́ко-та́ко — сяк-так
Я́скиня — печера

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

Августин «Блаженний» 391, *549*
Адлер Віктор 288, *539*
Адріан Публій Елій 18, 19, *505*
«Академический кружок» 414
Аксаков К. С. *544*
Александр Македонський (Александр Великий) 25, 116, 331, *505, 517*

Алкідам *504*
Амеліно 250
Аменофіс IV 306, 307, *542*
Анаксагор 259, *533*
Анна Ярославна *542*
Антісфен 31, *506*
Антонін Пій 18, *505*
Анфантен Бартелемі-Проспер 336, 337, 356, *543*
Аполлоній Тіанський 22
Арістотель 30, 252, 470, *506, 532*
Армстронг Вільям 181, *524*
Арсеньєв К. К. 367, *548*
Астони 324
Ауерсперг Адольф 222, *529*
Афанасьев О. М. 260, *533*

Бабеф Гракх 156, 336, 468, *520*
Базар Сент-Аман 157, 336, 337, *521, 543*
Байрон Джордж-Ноел-Гордон 293, *540*
Бакунін М. О. 157, 294, 350, *521, 544*
Бантиш-Каменський Д. М. 227, *529*
Барвінський В. Г. *510, 518*
Барвінський О. Г. *518*
Баторій Стефан 209, *527*
«Батьківщина» 202, *526*
Бахофен Йоганн-Якоб 265, *534*
Бебель Август 288, *538, 556*
Бекон Френсіс 471, *558*
Белей І. М. *510, 521*
Белламі Едуард 397, *549*
Бенфей Теодор 263, 264, *534*
Берін-Голд Сабін 250, *531*
Бернс Джон 288, *539*
Бернс Роберт 293, *540*
Бернштейн Едуард 296, *541*
Бєлінський В. Г. 350, *507, 544*
Бєльський Г. Л.— див. Малюта Скуратов
Бісмарк Отто фон-Шенгаузен 287, 295, *525, 538*
Блан Луї 157, 288, 294, 336, *521, 541*
Бляйхредери 324
Бобриков 355, *545*
Боголенов 361
Боккаччо Джованні *546*
Бокль Генрі-Томас 60, 79, 261, *510, 511, 533*
Болеслав III Кривоустий 212, *528*
Болеслав Хоробрий 207, *526*
Болотов А. Т. *536*
Бонч-Бруєвич В. Ф. *544*
Борис *526*
Боткін В. *544*
Брагінець А. *544*
Бруно Джордано 70, *513*
«Буковина» 278, 279, *536, 537*
Буланже Жорж-Ернест 295, *541*
Булигін О. Г. 402, *550*
Буслаєв Ф. І. 260, 357, *533*

Вандербільти 287, *538*
Вандербільт Корнелій *538*
Василій Кесарійський *529*
Вейтлінг Вільгельм 469, *558*
Вельгаузен Юліус 250, *531*
Вергун Д. М. 421, *552*
Веселовський О. М. 357, 420, *546*
Вишенський Іван *501*
Вітвіцький Стефан 232, *530*
Вітте С. Ю. 336, *547*
Возняк М. С. *507, 526*
«Вольно-экономическое общество» 273, 275, *536*
«Вольное слово» *554*
Вольтер Марі-Франсуа Аруе 70, 80, *513, 514, 516, 534*
Вундт Вільгельм-Макс 250, 292, *531*

Гавзнер Оттон 178
Гавлічек-Боровський Карел 293, *540*
«Галичанин» 414, 419, 421, *551*
Галілей Галілео 70, *513, 530*
Гамалія М. Ф. *546*
Ганнібал 25, 506, *550*
Гарібальді Джузеппе 71, *514, 523*
Гартман Едуард 31, *503, 507*
Гаршин В. М. 357, *545*
Гегель Георг Вільгельм-Фрідріх 31, 165, 260, 467, 470, 473, 474, *507*
Гейнкінг 373
Гейне Генріх 293, 295
Геккель Ернст 328, *543*
Гекслі Томас 82, 516
Гельвецій 513
Генріх VIII Англійський 70, *513*
Герасим'як І. Г. *501*
Гервінус Георг-Готфрід 76, *515*
Герцен О. І. 157, 290, 294, 350, 351, 412, 416—418, 433, *507, 530, 552, 553*
Гете Йоганн-Вольфганг 54, 76, 82, 346, *509, 524*
Гіндмен Томас-Кермікел 288, *539*
Гладстон Вільям-Юарт 287, *534, 538*
Гліб *526*
Глібів Г. Н. 370
Глушкевич Маріан 410—413, 416—419, *551, 552*
Гоголь М. В. 282
Годунов Борис 213
Гольбах Поль-Анрі-Дітріх *513*
Гомер 9, 10, 15, *503, 504*
Гончаров І. О. 357
Горбач Н. Я. *501*
Горгій *504*
Горький О. М. 357, 419
Грабовський П. А. *535*
«Гражданин» 362—364, *547*
Гракхи — брати (Гай і Тіберій) 60, 117, *511, 517, 518*
Григорович Д. С. 357, 545
Грімм — брати (Вільгельм та Якоб) 259, 260, 263, 533
Грінченко Б. Д. *535*
«Громада» 282, 435, *515, 554*
«Громадський голос» *534*
«Громадський друг» *518, 556*
Гротефенд Георг-Фрідріх 292, *539*
Группе О. 534
Губе Ромуальд 232, *530*
Гуди 287
Гулак-Артемовський П. П. *517*
Гумбольдт Александр-Фрідріх-Вільгельм 292, *539*
Гус Ян 69, *513*
Гюго Віктор 293, 295, *540*

Данилович С. *534*
Данте Алігієрі 246
Дарвін Чарлз-Роберт 82, 84, 90, 95, 106, 196, 246, 260, 292, 327, 328, 502, *515—517, 525, 542, 543*
Дей О. І. *522*
Декарт Рене 470, *558*
Демонакс 8, *504*
Дефюіссо Альфред 288, *539*
Джаншієв Г. А. 290, *539*
Джордж Генрі 288, 342—344, 397, *539*
«Дзвін» 458, *556*
Дібич І. І. 176, *523*
Дідицький Б. А. *518*
Дідро Дені 470, *513, 558*
Дідушинський Влодзімеж 304, *542*
Діккенс Чарлз 293, 350, *540*
«Діло» *220, 229, 242, 278, 410, 412, 510, 526, 528, 536*

Діоген (Сінопський) 14, 31, *506*
Добролюбов М. О. 290, 357
Домбровський Адам *522*
Достоєвський Ф. М. 290, 357, 412, 416, 417, *552*
Драгоманов М. П. 191, 281—283, 330, 333, 410, 414, 423—438, *501, 524, 537, 551, 553, 554*
Дрепер Джон-Вільям 250, *531*
«Дрібна бібліотека» 68, *511, 512*
«Друг» 410, 411, 413—416, *551*
Дудикевич О. 238
Дудикевич Володимир 415, 416, 420, 422, *551*
Дунлоп Джон-Бойд 263, *534*
Дунський 232
Дюбуа-Реймон Еміль 277, *537*
Дюдеван Аврора — див. Санд Жорж
Дюрінг Євген *556, 557*

Евгемер 259, *533*
Евріпід 504
Егіді Христофор-Моріц 397, *549*
Едісон Томас-Алва 292, *540*
Езоп 7, *504*
Енгельс Фрідріх 157, 340, 341, 343, 426, 433, 449, 453, 455, 459, *501, 502, 507, 511, 516, 519, 520, 531, 556, 557*
Епіктет 252, *532*
Есхіл 9, 10, *504*
«Етичне товариство» 397

Єфремов С. О. 434, 435, *554*

«Житє і слово» *275, 536*
«Жовтень» *522*
Жуковський В. А. *546*

Залеський Богдан 232, *530*
Зібель Генріх 76, *515*
Зібер М. І. 61, *511*
«Зоря» *525*
Зубрицький Д. І. *518*

Іван IV Васильович (Грозний) 349, 353, *545*
Інлендер Людвік *555*
Іосиф 223
Йосиф II 175, 227, *523*

Кабе Етьєн 336, 397, *543*
Кайсевич Геронім 226—232, 237, 240, *529*
Калінка Валеріан 223, 229, 238, 239, *529*
Каллікл *504*
Кальвін Жан 70, *513*
Кампанелла Томмазо 70, 156, 336, 397, *513*
Кант Іммануїл 103, 292, 473, 480, *517*
Карєєв М. І. 420, *552*
Карл V *523*
Карл Великий 25, *506*
Катков М. Н. 351, *545*
Катон Марк Порцій 222, *529*
Катрфаж Жан-Луї-Армані 90, *516*
Качала С. 229, *518, 530*
Качковський Михайло *518*
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 424
Келлер Федір 356, *545*
Кеннан Дж. 358, 359, *546*
Кирило 71, 212, *512, 514*
Кістяківський Б. О. 432, 433, *554*
Климент Александрійський 391, *549*
Кнігге Адольф 384, *549*
Кобів Й. І. *503*
Ковалевський В. О. 357, *546*
Колумб Христофор 58, 194, 249, 262, 305, 308
Комісаров М. Г. 369
Коммод Антоній Август 9, *504*
Кониський Георгій 227, *529*
Кониський О. Я. *530*
Консідеран Віктор 396, *549*
Конт Огюст 59, 260, 292, *510, 521*
Копач І. С. 410—412, 415, 416, 419, *550*
Коперник Міколай *513*
Короленко В. Г. 357, *545*
Костомаров М. І. 282, 357, *546*
Котляревський І. П. 424, 431
Красінський Зигмунд *528*
Кратес 506
Крейцер Георг-Фрідріх 259, 263, *533*
Кронаветтер 136
Кропоткін П. О. 330, 373, *543*
Крупп 185
Кулик М. 373
«Культура» *511, 512, 519, 556*
Кук Джеймс 194

Кунцевич Іосафат 226, *529, 530*
Кюссен 250
Кьоппен 250

Ленін В. І. *517, 521, 536, 550, 554*
Ламетрі Жюльєн-Офре де *513*
Ланг Ендрю 266
Лассаль Фердінанд 59—64, 288, 294, 295, 340, 450, 453, *509, 511, 541*
Лассер Йосиф 222, *529*
Леббок Джон 79, 108, 266, *516, 534*
Лев XIII 74, 399, *514, 549*
Левитський М. В. 273—275, *536*
Левицький І. О. 377, *548*
Леккі Вільям 79, 250, *516*
Ленау Ніколаус 293, *540*
Леон XIII 221, *529*
Лермонтов М. Ю. 290, 293, 350, 412, 416, 418, 552
Леруа-Больє Пьєр-Поль 166, 169, *522, 523*
Лессінг Готгольд-Ефраїм *539*
Литвинов В. Д. *501*
Литвинович С. І. 378, *548*
Лібкнехт Вільгельм 288, *538, 556*
Лібрехт Фелікс 263, *534*
Лікург 60, *511*
Лінней Карл 474, *558*
Ліпперт Юліус 250, *531*
«Літературно-науковий вісник» (ЛНВ) 408, *535, 536, 538, 544, 548, 550, 553, 554*
Локк Джон 70, 471, *513, 558*
Луазлор-Делоньшамп 263
Лукіан Самосатський 7—9, 11, 14, 16—23, *503, 504*
Людовік XIV 116
Лютер Мартін 70, *513*
Лявлей 108

Маблі Габріель-Бонно 156, 336, 463, *520*
Магеллан Фернан 194, 308
Мак-Леннан Джон-Фергюсон 79, 108, 265, *516*
Маковей О. С. *537*
Маколей Томас-Бабінгтон 60, *511*
Максиміліан 165
Малюта Скуратов 353, *545*
Мальтус Томас-Роберт 396, *549*
Мандичевський І. *509*
Маннгардт Вільгельм 260, *533*
Маньковський А. 373, 374
Марія-Тереза *523*
Марк Аврелій 18, 252, *505, 532*
Марков О. *518*
Маркс Карл 45, 59—64, 68, 79, 83, 127—129, 157, 260, 283, 294, 295, 340, 342, 343, 396, 400, 426, 433, 490, *501, 502, 507—511, 515, 516, 519, 520, 531, 538, 549, 557, 558*
Маурі 250
Мезенцев 373
Мелас М. *538*
Мельдт Оскар *522*
Мен (Мейн) Генріх Сомнер 79, 108, 265, *516*
Менделєєв Д. І. 357, *546*
Меншиков М. Й. 439—441, *554*
Местер Жозеф 81, *516*
Меттерніх *519*
Мефодій 71, 212, *512, 514*
Мечников І. І. 357, *546*
Мешко I 212, *528*
Мещерський В. П. 362, 364, *547*
Міклухо-Маклай М. М. 256, *533*
Микола I 351, 352
Микола II 351, 352, *545*
Михайловський М. Є. *539*
«Межинародна спілка робітників» 151, 157, 158, 454, 455
Мілль Джеймс 54, 292, *509*
Міцкевич Адам 232, 293, *540*
«Молода Україна» 278, *536, 537*
«Молот» 141, *518*
Мольтке Гельмут 287, *538*
Момзен Теодор 76, *515*
Мономах Володимир 353
Монро Дж. 344, *543*
Мончаловський О. А. 415, 416, 419, 420, 422, *518, 551*
Мор Томас 156, 336, *520, 543*
Морган Льюїс-Генрі 250, 265, *531*
Мореллі 156, 336, 397, 460, *520*
Морус — див. Мор Томас
Мур Томас 293, *540*
Мюллер Герман 100, 196, *517*
Мюллер Фрідріх-Макс 250, *531*
Мюнцер Томас 468, *557*

Навроцький В. М. 282, *537*
Нагірний Василь 201, *525*

Наливайко Северин 209, 227, *527*
Наполеон I Бонапарт 176, 179, 181, 287, 295, 482, *523, 538*
Наполеон III 71, 178, *514, 523*
«Народ» *534*
«Народна торгівля» *525*
«Наука» *518*
Наумович Іван 141—149, *518*
«Научное обозрение» 272, *536*
«Начало» 272, *536*
Некрасов М. О. *416*
Нельдеке Теодор 250, *531*
Неруда Ян *538*
Нестор 78, *515*
«Нижегородский листок» 369, *548*
Нібур Бартольд-Георг 292, *539*
Ніцше Фрідріх 296, *503, 541*
Нобель Альфред 292, *540*
«Нова громада» 434, *554*
«Новое время» 364, 439, *546, 547*
«Новое слово» 272, *536*
Новосильцев Ю. А. 368
Ньювенгейс (Нювенгуіс) Ферді-нанд-Домела 295, *541*
Ньютон Ісаак 473, 474, *558*

Овідій 80, *516*
Огоновський О. М. 297, *541*
Олександр II 74, 352, *537*
Олександр III 352
Олександр VI Борджа 70, *513*
Олександр з Абонітиха 22
Онишкевич Гнат *551*
«Освобождение» *554*
Осиповський Т. Ф. *517*
Осман II 209, *527*
Оуен Роберт 60, 157, 288, 336, 417, 469, 477, 481—483, *511, 521*

Павлик М. І. 410, 429, *510, 511, 518, 534, 551, 554, 556*
Партицький О. О. *518*
Петрашевський (Буташевич-Петрашевський) М. В. *417, 552*
Петро Великий (Петро I) 349
Петрушевич А. С. 212, *527*
Пипін О. М. 357, 420, *546*
Писемський О. Ф. 357, *545*
«Північно-німецький союз» *524*
Підкова Іван 209, *527*
Пій IX 221, *528*
Пісарро Франсіско 291, *539*
Платон 30, 31, 135, 156, 252, 308, 336, *503, 504, 506, 520, 532, 549*
Плеве 355, 360, 361, 366, 368, *545*
Плеханов Г. В. 272, *535, 553*
Побєдоносцев К. П. 421, *552*
Погодін М. П. *545*
Подолинський С. *515, 518*
«Поступ» *541, 542*
Потоцька 458
«Правда» 58—62, 64—68, 141, 191, 245—247, 282, *509, 510, 524, 530*
«Правотар народний» 201, 202
Прель Карл 85, *516*
Пржевальський М. М. 256, *533*
«Просвіта» 191, 198, *524, 541*
Протагор *504*
Прудон П'єр-Жозеф 157, 294, 330, 483, *521, 540, 541*
Пугачов О. І. 349, *544*
Пустошкін 412
Пушкін О. С. *552*

Радищев О. М. 349
Разін С. Т. 349, *544*
Рамзес II 394, *549*
Ревіль 250
Рейсс Едуард 250, *531*
Реклю Жан-Жак-Елізе 330, *543*
«Ремісннча бурса» *525*
Рентген Вільгельм-Конрад 292, *540*
Рилєєв К. Ф. 412, 416, 418, *552*
Ричков П. І. *536*
Рідль 223
Рікардо Давід 49, 60—63, 396, *508, 509, 511*
Родберт 453, *555*
Родбертус-Ягецов Карл-Йоганн — див. Родберт
Родс Сесіль 295, *541*
Романчук Юліан *518*
Ротшільди 287, 323, *538*
Рузвельт Теодор 344, *544*
Рукавишников М. В. 421, *552*
«Русские ведомости» 362—364, 370, *547*
«Русский вестник» *545*
Руссо Жан-Жак 70, 80, 156, 324,

325, 336, 470, 477, *513, 514, 516, 557, 558*
«Руська рада» 202, *526*

Саблер В. К. 421, *552*
Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро 209, *527*
Салтиков-Щедрін М. Є. 290, 357, *550, 551*
Санд Жорж 350, *544*
«Світ» 80, *512, 514, 518, 522, 524*
«Святий союз» 177, *523*
Святополк *526*
Святополк - Мирський П. Д. 360—362, 368—372, *547*
Сембратович Йосиф 226, 237, 377, *514, 548*
Сембратович Сильвестр 75, 377, *548*
Семененко Петро 231, 232, 237, *530*
Сен-Сімон Клод-Анрі 156, 157, 336, 337, 350, 397, 418, 469, 473, 477—479, *520, 521, 543*
Сєченов І. М. 357, *546*
Сипягін Д. С. 361, 364, *547*
Сковорода Г. С. *501*
Скулкрафт 265
«Славянский век» *552*
Словацький Юліуш 293, *540*
«Слово» 141, 146, 227, *518*
Слуцький В. 274, *536*
Сміт Адам 65, *511*
Собакін 361
Собеський Ян 210, *527*
«Сокіл» *525*
Сократ 31, 54, *503, 504, 506*
Софокл 9, 10, *504*
Спенсер Герберт 59, 79, 82, 83, 85, 106, 109, 111, 197, 250, 266, 292, *510, 516, 534*
Спіноза Бенедикт 470, *558*
Станкович М. В. 350, *544*
Стасюлевич Н. М. 367, *548*
Стахович А. А. 368, *548*
Стефаник В. С. *507*
Стефенсон Джордж 292, *540*
Струве П. Б. 272, *535, 554*
Суворін О. С. *546*
Судейкін 361

Таафе Едуард 222, 223, *529*
Талейран 287, *538*
Тейлор Едуард 78, 81, 83, 197, 250, 266, *516, 534*
Тен Борис *504*
Тен Іпполіт 60, *511*
Терещенко 281
Терлецький В. А. 232, *530*
Терлецький О. С. *518*
Товариство ім. Михайла Качковського 149, 199, 201
Толстой Л. М. 290, 324, 325, 330, 357, 412, 416—418, *547, 552*
Тома з Акіну 221, 250, *529*
Торк 176, *523*
Траян Марк Ульпій 18, *505*
Трепов 373
Туган-Барановський М. У. 272, *535*
Тургенєв І. С. 290, 357, 417
Тьєр Адольф *539*
Тьєр Огюстен 166, 276, *537*

Уваров *545*
«Українсько-руська національна спілка» 408, *550*
Уоллес Альфред-Рассел 106, *517*
Урбан VIII 239, *530*
Успенський І. І. 357, *545*

Фаресов А. 273, 275, *535*
Федькович Ю. А. *537*
Фейєрбах Людвіг 260, *533*
Фердінанд I *519*
Фідій 10, *504*
Філіпп II Македонський 116, *517*
Філомафітський Є. М. *517*
Флюршейм Михайло 397, *549*
Фольмар Георг-Генріх 288, *539*
Фортунатов П. Ф. 420, *552*
Фрідріх I 174
Фрідріх II 174
Фрідріх-Вільгельм I 174
Фрідріх-Вільгельм III 176
Фур'є Франсуа-Марі-Шарль 156, 288, 336, 350, 397, 417, 469, 477, 479, 480, 488, 489, 491, *520, 549*

Харитоненко 281
Хижняков В. М. 370
«Хлібороб» *534*
Хмельницький Богдан 227
Хмельовський Адам 200, *525*

Хмельовський Петро *525*

Цвіклінський Людвік *503*
Цезар Юлій 353, *515*

Чаадаєв П. Я. 425, *553*
Чемберлен Джозеф 284, 295, *538*
Червенський Болеслав *555*
Черец-Спиридович А. І. 421, *552*
Чернишевський М. Г. 290, 357, 412, 416—418, *502, 507, 552*
Чехов А. П. 357
Чижевич 388

Шарнхорст Герхард-Йоганн-Давид 176, *523*
Шаумян Є. *545*
Шахматов О. О. 420, *552*
Швейнфурт Георг-Август 250, *533*
Шевирьов С. *545*
Шевченко Т. Г. 293, 424, *501, 518*
Шекспір Вільям 54, 246, 395, *509*
Шеллі Персі-Біші 293, *540*
Шелль Ганс 58, *509, 510*
Шептицький Андрій 377—390, 392—395, 399, 400, *548*
Шеффле Альберт-Ебергардт-Фрідріх 58, 59, 62, 63, 83, *510*
Шмалькальдський союз *523*
Шопенгауер Артур 31, *503, 507*
Шраг 371
Штаде 250
Штросмайєр Йосип Юрай 72, *514*

Щапов А. П. 290, *539*

Юган 249—253, *531*
Юм Давід 70, *513, 514*

Ягайло 208, 213, *526*
Яків II *511*
Янський Богдан 231, *530*
Ярослав Мудрий 526, *542*

Becker Bernhard 60
«Czas» 204, *526*
«Demokrata Polski» *530*
«Die Zeit» 361, *547*
«Dziennik Poznański» 204, *526*
«Gazeta narodowa» *525*
«Kosmos» 101, *517*
«Kurjer Lwowski» *531*
«Lud» *532*
«Macierz polska» *525*
«Nowy swiat» 41
«Ognisko» 42, 43, *507, 530*
«Praca» 24, 25, 41—43, 56, 57, 437, *505, 507, 509, 555*
«Ziarno» *524*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Заголовок реферату Івана Франка «Лукіан і його епоха» . . . . . 224—225
2. Обкладинка брошури «Що таке поступ?» .224—225
3. Обкладинка праці Івана Франка «Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодежі» . . . . . 256—257
4. Сторінка журналу «Культура» (1924, № 2), де надруковано статтю Івана Франка «Чого хоче Галицька робітницька громада?» з купюрами, сконфіскованими цензурою . . . . . 256—257

У підготовці до видання 45-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д. (голова), Білявська О. О., Вишневська Н. О., Гончарук М. Л., Полотай А. М., Секарєва К. М.*

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ

Лукіан і його епоха 7
Наука і її взаємини з працюючими класами 24
[Про солідарність] 41
[Що таке соціалізм?] 44
Солідарності! 56
Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками (Замітки на примітки до Шелля в XII вип. «Правди») 58
Католицький панславізм 69
Мислі о еволюції в історії людськості 76
Чи вертатись нам назад до народу? 140
Чого хоче Галицька робітницька громада? 151
Війни і військо в наших часах 165
Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва 187
Наш погляд на польське питання 204
Воскресеніе чи погребеніе? 221
Кому за се сором? (Відкритий лист до редакції «Правди») . . 245
Ксьондз Юган про цивілізацію 249
Найновіші напрямки в народознавстві 254
Радикали і релігія 268
А. Фаресов. Народники и марксисты. С.-Петербург, 1899 . 272
Поза межами можливого 276
На склоні віку. Розмова вночі перед Новим роком 1901. . . . 286
Що таке поступ? 300
Подуви весни в Росії 349
Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над пастирським посланієм митроп[олита] А. Шептицького «О квестії соціальній» 377
Одвертий лист до гал[ицької] української молодежі 401
«Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодежі. . . . 410

Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова 423
Свобода і автономія 439
Програма галицьких соціалістів 448

ІЗ НАУКОВИХ ПЕРЕКЛАДІВ

Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса 467

КОМЕНТАРІ 499

Пояснення слів 560
Покажчик імен і назв 564
Список ілюстрацій 571

Академия наук
Украинской ССР
Институт философии
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН
ФРАНКО
Собрание сочинений
в пятидесяти томах
Научные труды
Тома 44—47
Том 45
Философские труды
(*На украинском языке*)

Киев, издательство «Наукова думка»

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. А. Зіпа

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
Г. Р. Боднер

Коректори
В. М. Божок,
Л. І. Семенюк

1Б № 6098

Здано до набору 29.04.85. Підп. до друку 28.01.86. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 18,0+2 вкл. Ум. друк. арк. 30,24. Ум. фарбо-відб. 30,24. Обл.-вид. арк. 31,98. Тираж 4500 пр. Зам. 5-1184. Ціна 3 крб.60 к.

Видавництво «Наукова думка»
252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе 310057
Харків 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.